BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

New Series, Nos 1051, 1061, 1081, 1086, 1095, 1108, and 1121

THE

ÇATAPATHA BRĀHMAṆA

OF

THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYAṆA ĀCĀRYA,

EDITED BY

ĀCĀRYA SATYA VRATA SAMAÇRAMI,

Associate Member of the Asiatic Society of Bengal, Editor, Author, Commentator, Annotator, Compiler, Translator and Publisher of different Vedic Works, &c., &c.

VOL. III, KANDA III.

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1905.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम्)

॥ श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशभाष्यसहितम् ॥

वङ्गदेशीयाशियाटिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रम्युपनामाचार्यसत्यव्रतशर्मणा

यथामति संशोध्य समीक्ष्य च सम्पादितम् ।

॥ ३ भा० । ३ का० ॥

(तृतीयकाण्डात्मकस्तृतीयोभागः)

कालीकोठा-राजन्वत्याम्,

१९६२ सम्वत्समायां बाप्तिस्तमिशनयन्त्रे मुद्रितम् ।

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ यद्यपि प्रथमकाण्डानन्तरं क्रमप्राप्तं द्वितीयकाण्डसम्पादन मेव युक्तम्, परं द्वितीयकाण्डभाष्यस्य सङ्गृहीतादर्शपुस्तकेभ्योऽपर मेक मपि विशुद्धं पुस्तकं सङ्ग्रहणीयं तच्च कालसापेक्ष मिति धिया क्रम मुल्लङ्घ्याप्यस्य तृतीयकाण्डस्य सम्पादने प्रवृत्तोऽभव मितीद मेवैवंविधक्रम-व्यत्यासस्य निदानम् ।

तस्यैतत्तृतीयकाण्डस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीताना मादर्श-पुस्तकाना मेवं नामधेयानि कल्पितानि—

क = १६४-पत्रात्मकम्, १६०२-संवल्लिखितम्, पूर्णम् ।

ख = ४८-पत्रात्मकम्, १६०५ (?)-संवल्लिखितम्, पूर्णम् ।

ग = डा०-वेबर्-सम्पादितम्, ख्रृ०-१८७१-बार्लिन्मुद्रितम्, पूर्णम् ।

घ = अजमेर-वैदिकयन्त्रालये १९५८-संवन्मुद्रितम्, पूर्णम् ।

ङ = १८५-पत्रात्मकम्, १६६१-संवल्लिखितम्, पूर्णम् ।

च = ३२-पत्रात्मकम्, १८२६-ख्रृ०-लिखितम्, पूर्णम् ।

छ = डा०-वेबरेणानुसृताधाराणि विविधं समाहृत ग-मुद्रितम् ।

ज = श्रीरामपुरस्थकेशवीयं ख्रृ०-१८२८-लिखितम्, पूर्णम् ।

एतेष्वादर्शपुस्तकेष्वाद्य चतुष्कं मूलस्यापरं तु चतुष्कं भाष्यस्य । तत्र ग-घयोरैक्य मुपलभ्यते, समुपलभ्यते च छ-च-जानां मेकादर्शोद्भवत्वम्, तथापि नात्र परित्यज्यतैव सम्पदा ।

अस्मिन् काण्डेऽग्निष्टोमसंस्थस्य सोमयागस्य प्राचीनवंशादि-सोमाभिषवान्तानि कर्माणि विहितानि । तत्र दीक्षणीया, प्रायणीया, आतिथ्या, उपसद्, अग्निप्रणयनीया, अग्नीषोमीया, सुत्या चेति प्रधानाङ्ग-कर्माणि, तेष्वेव प्रवृत्तिरतस्तानि नियोज्यानि चतुर्थसोमसम्बन्धा न्यानि प्रत्यङ्गकर्माणि समाम्नातानीति विवेकः ।

एकाहाहीनसत्रेतिभेदभिन्न मापन्नानां सर्वेषा मेव सोमयागानां प्रकृतिभूतमग्निष्टोमस्याभ्यस्यादिभागाङ्गप्रत्यङ्गकर्मसंदर्भ प्राचीनवंशादिकोदीरा मिव विधाय मायात मितोः काण्ड सभाद मित्यापद्यते । "यथा मिति

यज्ञनाम, ध्वरतिर्हिंसाकर्म्मा, तत्प्रतिषेधः"—इत्याह हि यास्कः (निरु० १. ३. ४.)। यद्यप्यत्रैव काण्डे पशुसंज्ञपनं विहितम्, तथाप्यस्याध्वरत्वं न विहन्यते, यदग्नीषोमीयपशुसंज्ञपनस्याम्नायविहितत्वेन हिंसात्वाभावात्। तथाप्युक्तं भगवता यास्केन— "आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत"—इति (निरु० १. ५. २.)। एव मेव सिद्धान्तितं मीमांसादर्शनेऽपि महामुनि-जैमिन्यादिभिः। तदेवं "दृष्टवदानुश्रविकः; स ह्यविशुद्धि"—इति (सां० त० कौ० २ का०) सांख्याचार्यसिद्धान्तो अजामध्यस्थमसौम्योदवत् किं न विश्लिष्ट इति सुधीभिर्विभाव्य मेव।

इह काण्डे यावन्त्याख्यानानि श्रुतानि, तेषु "सौपर्णीकाद्रव" नाम (११८, ६६२ पृ०) प्रधानं मन्यतेऽस्माभिः। वस्तुतस्तैतदाख्यानं स्थाप्कुल-प्रयासागाद्य पूर्वतनम्; तथ मन्यथा ह्युपपद्येताऽन्न ब्राह्मणे तद्व्याख्यानम्। एतस्याख्यानस्याधियज्ञव्याख्यानतोऽधिदैवतं (वैज्ञानिकं) व्याख्यान मुत्कृ-ष्टतरम्, ज्ञेयं तु तद् गुरूपदेशादिभिः।

एतदेवाख्यानं रामायण—महाभारत—भागवताग्निपुराणादिषु बहुधा प्रपञ्चित मविपञ्चितश्च। तत्रत्यश्चेद् मुपाख्यानं किञ्चिदुपदेशदानाय, वक्तव्यविषयस्य गौरवत्वपरिहाराय च कविकाव्यनाप्रकृतं स्वं मन्तव्य मेव। तदिदं मस्य यज्ञीयव्याख्यानतोऽपि सम्प्रतीयते; तथाच "वाग्वै सुपर्णी, इयं कद्रू"—इत्यादिकं (६६१ पृ०) द्रष्टव्यम्। तैत्तिरीयकेऽप्येव मेव—"इयं कद्रू, वाग् सुपर्णी, छन्दांसि सौपर्णेया"—इति (सं० ६. १. ६. २.)। अनन्तरोक्त मभिप्रायेऽपि—"गायत्र्यादीनि छन्दांसि सौपर्णेयानि पक्षिणः"—इति। वैदिकाख्यायिकाना मेवैव गतिः प्रायः सर्वत्रोप-लभ्यते। उक्तं चैतन्मीमांसादर्शनेऽतिस्पष्टम्—"असद् ष्वसामान्याख्या-नम्"—इत्यादि (जै० सू० १. २. १० श० भा०)। एतच्चैतन्मूलक-मज्ञाताख्यायिकावपुराणानामपि सर्वथा मेवमेव गति रिति सुधी-भिर्ह्वि सौकर्य्येण किमु वक्तव्य मस्तीति शम्।

वाणीकोठा-ग्राम-रामग्रती। }
सं १९६१। इ० १९०५। }

श्रीसत्यव्रतशर्म्मा।
(काश्यप, सामश्रमी, आचार्य्यः)

॥ अथमूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र॰ प्रा॰ क॰	पृष्ठे
सुन्वं …	सुन्वे …	१. २. १४. …	१५
पुष्यन्निति …	पुष्यन्निति …	१. २. २०. …	१७
पुष्यन्निति …	पुष्यन्निति …	१. २. २०. …	१७
मेन्ते … …	मेन्ते …	१. २. २१. …	१७
मुत्तरं … …	मुन्तरं …	१. ५. ११. …	६०
मित्येत्तनो …	मित्येत्तनो …	१. ५. ३१. …	६४
यद्वाचंयमो …	यद्वाचंयमो …	१. ५. ३८. …	६६
कुरमध्यालवा …	कुदमध्यालवा …	२. २. १५. …	१०५
सद्भिरख्याना …	सद्भिख्याना …	२. ३. १ …	११८
वेदाग्रा …	वेदाग्रा …	२. ३. ७. …	११८
व्युत्थसुदिति- …	व्युत्थसुदिति-	२. ४. २. …	१२८
श्लौर्ये … …	श्लौर्यं …	२. ६. ७. …	१६६
सुभूता …	सुभूता …	२. ६ ८. …	१६६
प्रत्यक्ं …	प्रत्यक्षं …	२. ६. ११. . .	१६७
यक्कुन्दोभ्यः …	यक्कुन्दोभ्य …	३. २. ८. …	२१०
वे … …	वै … …	३. ३ ८. …	२४३
ज्यामाना मौर्षधि*	ज्यामानामौषधि	३. ४ १३. …	२४४
भिक्षुवोन्नतु …	भिक्षुवोरन्नतु …	३ ४. २०. …	२४६
हामि …	हामिं …	३ ५. ११. …	२५८

* एवमेव पाठो ग-घ पुस्तकयोः ।

अशुद्धम्		शुद्धम्		प्र० अ० क०		पृष्ठे
दुरीयसी	...	दुरीयसी	...	४. १. ११	...	२७२
मेतुद्रिग्यो	...	मेतुद्रिभ्यो	...	४. १. ३२.	...	२७६
हैवास्था	...	हैवास्य	...	४. २. १५.	...	२८८
प्रूवेश ...	...	प्रवेश	...	५. ४. १६.	...	३४४
युद्दै ...	...	युद्दै	...	५. २. १.	...	३७६
मुघ्ये- ...	...	मुध्ये-	...	४. ५. १४.	...	४११
मुग्ध्युनुव्यता	...	मुग्धानुव्यता ...		५. ४. २२.	...	४१३
यूप प्रकल	...	यूपप्रकल	...	५. ४. ३०.	...	४१५
एत ...	...	एतं	...	५. ५. २.	...	४३३
॥ ११ ॥	...	॥ १२ ॥	...	६. २. १२.	...	४५४
ऽस्मिन् ...	...	ऽस्मिन्	...	६. ३. १२.	...	४६६
ऽसिन् ...	...	ऽसिनं	...	६. ३. १२.	...	४६६
रेतुन्त्स्लोकान्	...	रेतान्त्स्लोकान्		६. ३. २२.	...	४६८
सुन्दधत्ते	...	सुन्दधते	...	६. ३. ३०.	...	४७०
भूतोनर्घ्युः	...	भूतोऽनर्घ्यं	...	६. ४. १५.	...	४८४
मसुरिद्यु	...	नन्नमुरिद्यु	...	७. ४. ३१.	...	५५१

स्यादेव मन्त्रोऽन्योऽपि चाशुद्धपाठः शोधकदृष्ट्यादिदोषतः ॥

शतपथब्राह्मण-तृतीयकाण्डस्य सूचीपत्राणि।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

॥ अथाध्यायसूची ॥

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

॥ अथ विषयसूची ॥

(१प्र० १ब्रा०)

अथ शालानिर्माणाय देवयजनपरिग्रहविधिः । तत्र देवयजनप्रदेशे प्रथमं प्राचीनवंशशालानिर्माणम्*, ततः उदीचीनवंशशालानिर्माणञ्च । ततस्तत्र दीक्षितस्य शयने नियमविशेषः, सर्वतः परिश्रयणञ्च । तत्राचैवर्णिकानां शूद्रादीनां मभिप्राप्तिनिषेधः, दीक्षितस्य सर्वैर्वाग्व्यवहारनिषेधः, दीक्षितस्य शालाप्रवेशश्चेति ।

(१प्र० २ब्रा०)

अथ दीक्षाविधिः । तत्र प्रथमं दीक्षाकालनिरूपणम् । ततः तीरार्थं परिश्रयणम्, क्रमात् नखनिकृन्तनम्, केशश्मश्रुवपनम्, स्नानम्, वासःपरिधानम्, पुनः शालाप्रवेशश्चेति ।

---

* एवमादिष्वलिखितोऽपि विधिशब्दः सर्वत्र कल्प्यः ।

(१प्र० ३ब्रा०)

अथ दीक्षाङ्गभूतायां प्राग्वंशप्रवेशे प्रयोगविधिः। तत्र प्रथमं अपः-प्रणयनम्। ततः समृद्धिफलकामस्य आदित्यचरुविधानम्, आदित्यपरि-चायकमन्त्रोदाहरणम्, तस्य व्याख्यानञ्च। तस्मिन् चरौ सामिधेनीपाठ-दशके प्राप्ते तत्स्थानदशविधिः, तस्याः पत्नीसंयाजान्तत्वविधानपूर्वकः समिष्ट-यजुर्निषेधश्चेति।

अथ दीक्षितस्य अभ्यङ्गविधिः। अक्ष्णोराञ्जनप्रकारादिकम्, दर्भैः पावनम्, अङ्गुली वाय्वादीनां पवित्रत्वादिवर्णनम्, अङ्गुलीनां न्यञ्चनकरणम्, मुष्टीकरणम्, वाग्यमनञ्च। ततस्तस्य दीक्षाहुत्यर्थं प्राग्वंशप्रवेशः, तत्र तत्सञ्चरप्रकारोपदेशः, ततस्तस्य गर्भ इति व्यपदेशश्चेति*।

(१प्र० ४ब्रा०)

अथ दीक्षाहुतिविधिः। दीक्षाहोमस्यास्य औद्ग्रभणनामकरणम्। तद्धोमीयस्य प्रथमस्य मन्त्रस्य व्याख्यानम्, द्वितीयस्य तात्पर्यव्याख्यानम्, तृतीयस्य न्यूनत्वविधानम्, चतुर्थस्य च व्याख्यानम्, पञ्चमस्य छन्दोद्वारा प्रशंसनञ्च। तत्र एकाहुतिपक्षोपन्यासः। ततः पूर्णाहुतिविधानम्, अक्षर-सङ्ख्याद्वारा मन्त्रप्रशंसनञ्चेति।

(१प्र० ५ब्रा०)

अथ कृष्णाजिनदीक्षाविधिः। तत्र कृष्णाजिनद्वयाहरणम्, एक-कृष्णाजिनमध्यप्रशंसनम्, कृष्णाजिनदीक्षार्थं भूप्रवेशनप्रकारः, तन्मन्त्र-व्याख्यानम्, ऋक्सामशब्दार्थनिर्वचनञ्च। ततः कृष्णाजिनारोहणम्, कृष्णाजिन-प्रशंसनम्, तत्पश्चाद्भागे एव प्रथमोपवेशनविधानञ्चेति।

---

* 'मनुष्यश्चर्त्विक्स्व दीक्षमाणोऽथ देवदेवीरुपैत्यन्तरतो दीक्षितो गर्भः'' का०।

अथ मेखलादीक्षाविधि । तदुपादानद्रव्यकथनम्, तस्या मुञ्जमिश्रितत्वाख्यानम्, केशवेणीवन्निर्माणम्, प्रसलवित्वेन मातृदेवत्यत्वम्, अपसलवित्वेन पितृदेवत्यत्वम्, तद्बन्धनमन्त्रस्य विधिव्याख्याने च ।

अथ वाससाच्छादनविधि । तादृशसंस्कृतस्य दीक्षितस्य विष्णुतुल्यत्वाख्यानञ्चेति ।

अथ वस्त्रान्ते कृष्णविषाणाबन्धनविधि । तत्र प्रथमं कृष्णविषाणोत्पत्त्याख्यायिका, प्रसङ्गाद् गर्भवर्णनम्, वाग्वर्णनञ्च । तद्बन्धने ऊर्द्ध्वमुखत्वविधानम्, बन्धनप्रकारोपदेश, तन्मन्त्रस्य विधिव्याख्याने च । तेनैव कृष्णविषाणेन कण्डूयनविधानम्, अन्येन कण्डूयननिषेधश्चेति ।

अथ दण्डदीक्षाविधि । तत्र दण्डकाष्ठनिरूपणम्, दण्डप्रमाणम्, दण्डोच्छ्रयणम्, तस्य दर्भैः पावनञ्चेति ।

अथ मुष्टीकरणवाग्यमनविधि । गृहीतवचस पुनर्वाग्व्यवहारे प्रायश्चित्तम्, वाग्यमनस्य प्रयोजनाख्यानञ्चेति ।

अथाध्वर्युकर्तृकदीक्षितावेदनविधि । तत्रावेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजनवर्णनञ्चेति ॥

(२अ० १ब्रा०)

अथ वाग्विसर्जनकालविधानम् । तत्रादौ वाग्यमनविधानार्थाख्यायिका । वाग्विमोककालविषये पक्षान्तरोपन्यास, तन्मन्त्रविषये च पक्षान्तरोपन्यास, वाग्विमोकस्याभ्रभिमुखकर्त्तव्यत्वम्, तन्मन्त्रपदव्याख्यानम्, प्रसङ्गतो वनस्पतेर्यज्ञार्हत्वोपपादनञ्चेति ।

अथ व्रतश्रपणविधानम् । तत्राकहोमस्य पुराहुताभिधानेन प्रशसनम्, दीक्षितस्याप्यग्नितुल्यत्वाख्यानम्, शरीरस्थाना वागादीना मध्यस्थादिदेवत्वकथनञ्च । प्रथमव्रतविषयकपक्षद्वयोपन्यास देवमानुषकालयोर्विभागञ्चेति ।

अथ यजमानकर्तृक मुदकस्पर्शनम्, नाभ्युपस्पर्शनञ्च । दीक्षि तस्य मूत्रोत्सर्गे विशेषोपदेश, तत्र मन्त्र, तद्व्याख्यानम्, गृहीतलोष्ठस्य पुन प्रक्षेपे मन्त्रादिविधानञ्चेति ।

अथ दीक्षितस्य,—स्वापकाले अभये परिदानविधि, स्वापानन्तर प्रबोधे पुनर्निद्राया अप्राप्तौ मन्त्रजपविधि, व्रतमस्य क्रोधादेस्त्यागविधि, तद्व्याख्यानकविधिश्च । तस्यैव यज्ञार्थयाचनादिधनलाभे वाच्यमन्त्रस्य विधानम्, अस्तमयोदयकालयो प्रतिदिवस मध्वर्युकर्तृक दीक्षितस्य सम्प्रेषणम् दीक्षितस्यानियमितमस्थानस्थापनिषेध, प्रसङ्गाद् दीक्षितशब्दनिर्वचनञ्चेति ।

(९प्र० ९ब्रा०)

अथ प्रायणीयेष्टिविधानम् । तत्राख्यायिका । तत्र पथ्यास्वस्ति-देवताकस्य, प्रथमयागस्य द्वितीयस्याग्नेयस्य, तृतीयस्य सौम्यस्य, चतुर्थस्य साविनस्य, पञ्चमस्यादित्यस्यादितिदेवताकस्य च क्रमेण विधानम् । तत्पञ्च कह्यप्रशंसा, ऋतुपरिज्ञानहेतुत्वेन पुन पञ्चसङ्ख्याप्रशंसा, दिग्ज्ञाननिवृत्ति-हेतुत्वेनापि पञ्चसङ्ख्याप्रशंसा च । तत्र प्रथमदेवतया उदीच्या दिश प्रज्ञानोपपादनम्, द्वितीयदेवतया प्राच्या दिश प्रज्ञानोपपादनम्, तृतीय-देवतया दक्षिणाया दिश प्रज्ञानोपपादनम्, चतुर्थदेवतया प्रतीच्या दिश प्रज्ञानोपपादनम्, पञ्चमदेवतयोर्ध्वाया दिश प्रज्ञानोपपादनञ्चेति ।

अथातिथ्याया इष्टे सोमाख्यशिरोरूपत्वेन वर्णनम् प्रायणीयो-दयनीययोस्तु बाहुद्वयरूपत्वेनेति ।

अथ प्रायणीयेष्टौ प्रयाजान्तत्वम्, न तु पत्नीसंयाजान्तत्व मिति निरूपणञ्चेति ।

(९प्र० ३ब्रा०)

अथ सोमक्रयविधानार्थाख्यायिका । तत्र सोमक्रयणार्थमित्र सोमस्य विधानम् तत्प्रकारविधि, तद्व्याख्यानञ्च । ततो हिरण्यस्यापोद्धार-

विधानम्, तत्प्रशंसनम्, तथा चापोद्धारमन्त्रविधिव्याख्याने च। अथान्वारम्भ-
विधानम्। ततः सोमक्रयण्यवस्थापनम्, तस्या अभिमन्त्रणम्, तदभि-
मन्त्रणवाक्यानां तात्पर्यव्याख्यानम्, ततस्तस्या एवोदकप्रापणविधानञ्चेति।

(१प्र० ४ब्रा०)

अथ सोमक्रयण्या अनुनिष्क्रमणविधिः। तत्र प्रथमं तन्मन्त्र, तद्व्या-
ख्यानं च। ततो होमाय हिरण्यनिधानप्रशंसा, आज्यप्रशंसा च। ततः
समन्त्रकहोमविधानम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च। ततः सोमक्रयणीपादस्य परि-
लेखनविधिः, तन्मन्त्रश्च। ततस्तत्सप्तमपदपांसोः स्थाल्यां समन्त्रकं स्थापनम्,
यजमानाय तत्प्रदानम्, तस्य स्थालीस्थपदपांसोः यजमानकर्तृकं समन्त्रकं
ग्रहणम्, अध्वर्योश्च समन्त्रकमात्मोपस्पर्शनम्, ततः पत्न्यै तत्प्रदानम्,
नेष्टृकर्तृकञ्च तत्र मन्त्रवाचनम्, तथा सोमक्रयणीप्रदर्शनञ्चेति।

अथ सोमक्रयण्यास्त्रिविधस्वरूपाभिधानम्, तत्र मुख्यानुकल्पभेदोप-
देशः, श्वेतायाः सोमक्रयणीत्वनिषेधश्च। ततः अङ्गविकलत्वादिदोषदुष्टायाः
सोमक्रयण्या गोर्वर्जनीयत्वविधानम्, तस्या वागात्मकत्वनिर्णयश्चेति।

(२प्र० ५ब्रा०)

अथाध्वर्योः पात्रे वस्त्रपात्रप्रक्षेपविधिः, ततो वस्त्रप्रक्षालनविधा-
नञ्च। अध्वर्योः साङ्गुल्या हिरण्यबन्धनविधिः, सोमोपनहनाय समैषविधा-
नम्, उष्णीषवस्त्रविकल्पविधानञ्च। अध्वर्युयजमानयोरन्यतरस्य सोमोप-
नहनादानकर्तव्यताख्यानम्। प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे उपरवप्रदेशेऽनुमादे-
याशस्यापनयनम्, निहितोदकुम्भस्य समीपे सोमविक्रयिणः स्थाननिर्दे-
शश्च। ततः क्रयदेशं समागच्छत्सु ऋत्विग्यजमानेषु अध्वर्योर्यजमानवाचनम्,
सोमं प्राप्य प्राङ्मुखोपवेशनम्, ततः सोमाभिमर्शनम् सोमविचिन्वनञ्च।
आस्तृते वाससि सोमोन्मानम्, तन्मन्त्रस्य विधानम्, तस्य च मन्त्रस्य

देवतादारा छन्दोद्वारा च प्रशंसनञ्च । सोमोन्मानप्रकारप्रदर्शनम्, मान-गतदशसङ्ख्याप्रशंसनम्, सोमाय प्रसारितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशानेकाम सङ्ख्योष्णीषेण सम्भिकरणम्, तद्ग्रन्थिमध्ये समन्त्रक सुषिरकरणञ्चेति ।

(३प्र० ३ब्रा०)

अथ सोमक्रयविधि । तत्पणनव्यवहार । तत्र प्रथम गो कलया सोमक्रयप्रस्ताव, अत्रैव गोमहत्त्वकथनाय प्रासङ्गिक दशविधगोवीर्यं कथनञ्च । ततो गो शफेन तत्क्रयप्रस्ताव, ततो गोपदा क्रयप्रस्ताव, ततो गोऽर्द्धेन क्रयप्रस्ताव, ततो गवा क्रयप्रस्ताव पञ्चम, अत्रैव गोवय-प्रशंसञ्च । पणनपूर्वकक्रयस्य प्रशंसा । तत एकहायन्या सोमक्रयण्या सह देयेषु हिरण्यादिषु दशद्रव्येषु मध्ये हिरण्ये दीयमाने यजमानपाठ्य-मन्त्रादिविधि, ततोऽजादिषु च तथैव ।

अथ सोमस्य ग्रहणम्, स्थापनम्, अनुदेशनम्, आच्छादनञ्च । अत्रैव धिष्ण्यानां वर्णनम् । ततोऽध्वर्योर्यजमानवाचनम् । अथ सोम मादायोत्था-नम्, शिरसि धृत्वा शकटसमीपे गमनादिकञ्चेति ।

(३प्र० ४ब्रा०)

शकटमध्ये सोमस्थापनाय समन्त्रक कृष्णाजिनास्तरणम्, त स्पृष्ट्वा अपरमन्त्रवाचनम्, तस्य व्याख्यानञ्च । तत शकटेन सह सोमस्य वाससा बन्धनम्, तत्र मन्त्रविधानम्, तद्व्याख्यानञ्च ।

यदि दीक्षाया द्वे कृष्णाजिने सीव्यते स्याताम्, तयोरेकस्य तत्र आस्तरणे व्यवहारविधानम्, यद्येकम्, तत्कृष्णाजिनग्रीवाम् एवावकृत्य आस्तरणविधि । तत्र मन्त्रप्रशंसा च । चिबुकप्रमाणोन्नतफलकयोरन्तरेण सवत्सराशकर्षक मनःहृदयमेघम्, सुब्रह्मण्यस्य तस्याध स्थितिविधानम्,

पलाशशाखया तत्प्राशनविधिश्च। तयोरनडुहो पर्यन्यवर्णतायाः प्राशस्त्याभिधानम्, तत समन्त्रकं तयोः शकटे योजनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च। तत शकटस्य पश्चात्स्थाद् गमनादिकम्, तत्तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च। तत सुब्रह्मण्याह्वानम्, तदाह्वाननिगदव्याख्यानञ्च।

अथ प्रतिप्रस्थाता यग्नीषोमीयं पशुमादाय, शालाया पुरोदेशे गच्छन् सोमस्याभिमुखं स्थापयेदिति विधिः, तस्य च पशोर्वैरूप्यादिप्रशंसनम्, तत्र स्थापने मन्त्रविधानञ्च।

अथाध्वर्योस्तच्छकटोपस्तम्भनविधिः, तन्मन्त्राख्यानम्, तद्व्याख्यानञ्च। ततोऽध्वर्य्वादीना चतुर्णां मत्विजां शालामन्त्यामयनम्, तदामन्त्र्या औदुम्बरीत्वनाभिदर्भलविधानम्, मन्त्रेण तदभिमर्शनम्, मन्त्रेणैव तदुपरि कृष्णाजिनास्तरणम्, तत्र समन्त्रकं सोमासादनम्, तस्य मन्त्रपाठपूर्वकं शालाप्रवेशनम्, तत्समीपे उदपात्रस्थापनञ्चेति।

(द्वि० ९ब्रा०)

अथातिथ्येष्टिविधिः। तत्र प्रथमं सोमस्यातिथिस्वरूपत्वाख्यानम्, ततोऽतिथिसत्कारव्यवस्थापनञ्च। ततो हविरासादनम्, तत्रावयवादिकम्, नवकपालपुरोडाशः, कार्ष्मर्यमयाः परिधयः, आश्ववालः प्रस्तरः, ऐक्षवौ विधृतौ चेति विधानानि।

अथामिमन्थनविधिः। तत्राधिमन्थनप्रकारनिरूपणम्, दर्भतरुणकयार्विधानम्, अधरारणिकरणम्, उत्तरारण्यविधानप्रशंसा, प्रशंसनञ्च। ततो मन्त्रविधिः, अनुप्रहरणविधिः, अनुप्रहृतेऽग्नौ होमविधिश्च। अस्या इष्टेरिडान्तत्वविधानम्, अथानुयाजनिषेधश्चेति।

(द्वि० ३ब्रा०)

अथ तानूनप्त्रविधिः। तत्राख्यायिका, तत्र समवस्थानप्रदर्शनादिकञ्च। तानूनप्त्राख्याज्यग्रहणादिविधानम्, तानूनप्त्रे आज्यं सर्वं स्पृशन्ति तत्

यजमानायैव दातव्य मिति निर्णय, यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य दैवे हुत मात्रैव मूल मित्याख्यानञ्चेति ।

(३प्र० ४ब्रा०)

अथावान्तरदीक्षाख्यप्रायश्चित्तविशेषविधि । तत्र प्रथम माख्यायिकया तस्यावतारणम्, ततोऽवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार, ततस्तद्विधानम् । तत्र समिदाधानम्, तत्र चाख्यानम्, समिदभ्याधानम्, इत्यापि दीक्षा-ऊतिवत् प्राङ्व्यगमार मङ्गुल्यादिसमञ्जनस्य कर्त्तव्यतावगमनञ्च ।

अथ मदन्त्युपस्पर्शनपूर्वकराजाप्यायनविधि । तत्र चानुष्ठेयपदार्थक्रम विषये ब्रह्मवादिचोद्योदाहरणम्, आप्यायनप्रशंसनम्, विशेषतस्तस्य सारघ मधुकल्पनया मलसारत्वपरिहाराद्यात्मना च, प्रशंसनम्, तदाप्यायन-मन्त्रव्याख्यानञ्च ।

अथ निह्नवविधि । तत्कालनिर्णय, तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च । ततोऽध्वर्युकर्त्तृकप्रैषादिविधानञ्चेति ।

(३प्र० ५ब्रा०)

अथोपसद्दिष्टिविधि । तत्र प्रथम तत्कालविधानम्, तत्राख्यायिका च । तत प्रधानयागत्रयार्थ्योपसद्द्वयप्रकारोपदेशादिकम्, उपसदा नित्यविधानम्, तत्प्रशंसनम्, तन्मन्त्रत्रयविधानञ्च । ततो द्वादशोपसत्पक्षे कर्त्तव्य-विधानादिकञ्चेति ॥

(४प्र० १ब्रा०)

अथ वेदिनिर्माणविधि । तत्र स्थाननिरूपणम्, वेद्या श्रोणिद्वयप्रमाणम्, आयामस्य पश्चाद्भागावधिप्रदर्शनम्, प्राचीनावधिप्रदर्शनम्, अंसद्वय-

निरूपणम्, यज्ञाग्न्यानयनक्रमम्, प्रणयनीयपात्रनिर्धारणम्, अंशविभाग स्योक्तविधानम्, यज्ञभागस्य द्रव्यविधानश्चेति ।

अथोत्तरवेदिनिर्माणविधि । तत्रोत्तरवेदिसाधारणविध्यर्थाख्यायिका, तद्विधानञ्च । तन्मानादिसाधनद्रव्यविधानम्, तत्प्रसङ्गात् कश्चिन्नियम-विधिश्च । ततस्तात्कालनिर्माणप्रकारोपदेश, तत्र खातायाः मृदस्थानाभा-दुत्तरवेदिं प्रति चतुर्दशस्य विधानम् ततोऽनुव्याहरनम्, तन्मन्त्रस्य तात्पर्याख्यानम्, वेदाः अद्भिरभ्युक्षणम्, तत्र सिकताप्रकिरणम्, तथोत्तर-वेदेर्यन्त्रियत्वप्रख्यया प्रच्छादनविधिश्चेति

(४प्र० २ब्रा०)

अथोत्तरवेद्या मग्निप्रणयनप्रयोगविधि । तत्रेध्माभ्याधानम्, इध्माप्र-स्याथ उपयमन्यवयमनादिकम्, प्रोक्षण्यादानम्, विनयनम्, तन्मन्त्रे विशेष विधानम्, आघारयोनि, परिधीनां परिधानञ्चेति ।

(४प्र० ३ब्रा०)

यज्ञभूमे पुनराक्रमणनर्थनम् । हविर्धानप्रवर्त्तनाभ्यनुज्ञाप्रकाश सावित्र होमविधि, तन्मन्त्राख्यानञ्च । ततोऽध्वर्युः पत्न्याः समञ्जनम् । तत प्रतिप्रस्थातृ उत्तरहविर्धानस्य दक्षिणवर्त्तन्यां हिरण्याधानपूर्वक चतु र्गृहीताज्यहोमविधानम्, हविर्धानयो प्रवर्त्तनकाले मन्त्रवाचनम्, तन्मन्त्र यान्याख्यानञ्च । ततो हविर्धानयोः स्थापनस्थाननिर्णय, तत्र स्थापनानन्तर तयो क्रमादभिमन्त्रणे उपस्तम्भनमेथ्युपहननच्छदिर्निधानानि, छदिर्निधान मन्त्रस्याधियज्ञपरतया व्याख्यानञ्च । ततो रराट्युपस्पर्शनम्, सूचीसमन्वया रक्षा तद्ग्रीवनम्, तत्र ग्रन्थिकरणम्, तदभिमर्शनञ्चेति ।

(४प्र० ४ब्रा०)

अथ सोमाभिषवार्थोपरवखननविधि । तत्र प्रथम तत्खननस्य प्रयो-जनकथाख्यानम्, तत्खननाय अभ्र्यादानादिकम्, चतुर्णां खातानां

चत्वारो मन्त्राः, मृदुलावणम्, खननप्रमाणम्, खातावमर्शनञ्च । ततो-ऽध्वर्युयजमानयोर्मिथो हस्तसम्मर्शनम्, अवटप्रोक्षणम्, अवटेषु प्रोक्षणी-शेषावनयनप्रशंसनम्, तेषामवटानामुपरि बर्हिराच्छादनञ्च । ततोऽधि-षवणफलकयोरुपधानम्, पर्यूहनम्, परिदृंहणम्, परिकर्षणञ्च । तत-स्तदुपरि अधिषवणचर्मास्थापनम्, तत्र ग्राव्णां निधानञ्चेति ।

(४प्र० ५ब्रा०)

अथौदुम्बरीविधिः । तत्र प्रथमं तस्याः सदोमध्ये स्थाननिरूपणम्, ततो-ऽवटखननार्थं मभ्यादानम्, अवटपरिलेखनम्, तत्खननम्, तत्रावटप्रागुदेशे औदुम्बर्याः स्थापनम्, बर्हिर्भिस्तस्याच्छादनञ्च । तत औदुम्बरीप्रोक्षण-साधनानां सह यवमात्रिविधानम्, ताभिस्तत्प्रोक्षणम्, प्रोक्षणीशेषस्योद-कस्य तत्रावटेऽवनयनम्, तदुपरि बर्हिरास्तरणञ्च । तत औदुम्बर्या उच्छ्रय-णम्, अवटमध्ये प्रक्षेपणम् पर्यूहणम्, पर्यूषणम्, अपां सुमनिनयनञ्च । ततस्तामभिपद्य यजमानवाचनम्, होमविधानम्, तद्धोममन्त्रव्याख्यानञ्च । ततस्तत्र छदिर्निधानम्, छदिषां नवसङ्ख्यात्वेन प्रशंसनञ्चेति ।

अथ सदोनिर्माणादिविधिः । तत्र प्रथमं सदसः उदगायतत्वविधानम्, सदोनिर्माणप्रकारोपदेशः, सदसः परिश्रयणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तत सदसो द्वारशाखादीनां सीवनादिविधानञ्च । ततस्तत्र प्रथममाग्नीध्रस्य स्थाननिर्णय आग्नीध्रस्यार्त्तिपरिहारहेतुत्वेन प्रशंसनञ्चेति ।

(५प्र० १ब्रा०)

अथ धिष्ण्यविधिः । तत्र प्रथमं सोमपर्यौकारव्याख्यानम् तद्दृष्टान्तमुखेन सोमयागस्यातिकर्त्तव्यताप्रतिपादनाय पुरुषस्य कृत्स्नयज्ञमुखत्वाभिधानम्, ततो धिष्ण्यानां सोमरक्षकत्वाभिधानम् प्रसङ्गात् सोमयागस्य देवमनुष्य-पितृद्वारेण सर्वजगत्स्थितिहेतुत्ववर्णनञ्चेति ।

(५प्र० २ब्रा०)

अथ वैसर्जनहोमविधिः। तत्र प्रथमं अग्नीषोमीयप्रयोगविधानम्। तत्र अग्नीषोमीयाज्यपृषदाज्ययोर्ग्रहणस्य विधानादिकञ्च। ततः आहवनीये वैसर्जनहोमविधानम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनम्, पूर्वोक्तिश्रोयमनादीनां अति-देशनम्, प्रैषवैकल्याभिधानञ्च। ततो ग्रावादीनां सम्भाराणां माग्नीध्रे समुपस्थापनम्, तदाधारे मन्त्रवाचनादिकम्, अध्वर्योर्दिक्प्रोक्षणादिकम्, तृतीयवैसर्जनहवनञ्च।

अथोत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि स्रुच आसाद्य हविर्धानस्य प्रवेशन-विधिः। तत्र दक्षिणहविर्धानस्य परिश्रिते मध्यप्रदेशे कृष्णाजिनस्योपरि सोमनिधानम्, तदुपस्थानम्, ततो हविर्धानप्रदेशात् निष्क्रमणञ्च। ततः आहवनीये समिदभ्याधानम्, प्रभृत्याद दीक्षितान्नभोजनगमनप्रहरणपो-वैसर्जनहोमं यावत् निषेधश्चेति।

(५प्र० ३ब्रा०)

अथ यूपनिर्माणविधिः। तत्र प्रथमं यूपं छेत्स्यन्नाहवनीये होमः, ततः कुशतरुणकेन संवेष्ट्य तत्काष्ठस्य छेदनम्, प्रथमच्छिन्नस्य शकलस्य यूपावटे प्रक्षेपार्थं ग्रहणञ्च। ततो यूपस्याधःपातने प्रागादिदिक्पतनविकल्पनम्, प्रपतमानस्य तस्यानुमन्त्रणम्, तदैवाग्न्यन्वाधानहोमविधिस्तत्प्रशंसनञ्च। अत्रैव यूपमानस्य बहुविकल्पविधानम्, यूपस्याष्टाश्रित्वविधानञ्चेति।

(५प्र० ४ब्रा०)

अथ यूपस्थापनविधिः। तत्र प्रथमं अवटनिर्माणार्थं अभिग्रहणम्, यूपशकलस्यावटे स्थापनम्, शकलप्रासनहोमश्च। ततो यूपाञ्जनम्, चषाल-प्रतिमुञ्चनम्, अग्निष्ठाञ्जनम्, यूपोच्छ्रयणम्, यूपमानम्, तन्मन्त्रस्याधियज्ञ-परतया व्याख्यानम्, यूपपर्यूहणम्, यूपमन्वारभ्य मन्त्रस्य वाचनम्, तन्म-

मन्त्रस्य तात्पर्याख्यानञ्च । ततस्तत्पाशोद्दीक्षणम्, तन्मन्त्रतात्पर्यान्वाख्यानञ्च । ततो रशनापरिव्ययनम्, तया यूपशकलावगूहनम्, स्वरुणामविवेचनञ्च । ततो लोकत्रयजयात्मना यूपस्य प्रशंसनम्, यूपपूर्वोक्तमानादिकथनम्, यूपस्याग्राश्रिताभिधानम्, यूपे निखातस्य स्वरोर्वहनञ्च प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूपप्रतिनिध्यात्मना होमस्याभिधानञ्चेति ।

(५प्र० ५ब्रा०)

अथ यूपैकादशिनीविधिः । तत्र प्रथमं तद्रूपोद्भवः, रश्मोनाप्रकालेनोपयूपप्रशंसनम्, उपशयविधानम्, अग्निष्ठप्रमुखानां सर्वेषामेव यूपानामेकाग्र्य बोध्ध्रयण मिति विचारश्च । ततो एकादशिनीपक्षे यूपोच्छ्रयणक्रमसिद्धान्तादि, प्रसङ्गात् पात्नीवतपशुप्रयोगविधानञ्चेति ।

(५प्र० ६ब्रा०)

अथ पशूपाकरणविधिः । तत्र प्रथमं पशुनियोजनाय यूपस्य कर्तव्यताख्यापनार्थाख्यायिका । ततोऽग्नीषोमीयपशोर्यूपे नियोगादिविधानम्, तत सार्थवादोपाकरणविधानञ्चेति ।

(६प्र० १ब्रा०)

अथ पशुपाशविधिः । तत्र प्रथमं पशोर्बन्धनाय पाशकरणम्, तन्मन्त्रतात्पर्याख्यानञ्च । ततस्तस्यैव पशोः प्रोक्षणम् उपोद्यमम्, ललाटाञ्जनञ्च । ततो जुह्वमतो सादनम्, प्रवरायाश्रावणम्, पुनराश्रावणम्, यजमानप्रवरनिमदार्थान्वाख्यानञ्चेति ।

(६प्र० २ब्रा०)

अथ पशुसंज्ञपनप्रयोगः । तत्र प्रथमं होतुर्होतृषदने उपवेशनविधानम्, पर्यग्निविधि, तद्देशाद्यग्नविधानादिकञ्च । तत आप्याकाभ्यां

यूपशकलाभ्यां पशोर्ललाटोपस्पर्शनादिविधानम्, पशोः पर्यग्निकरणविधिश्च। तत आग्नीध्रप्रतिप्रस्थात्रध्वर्युयजमानानां शामित्रप्रदेशगमनस्य विधानम्, अध्वर्योस्तृणद्वयग्रहणादिविधिः, मैत्रावरुणप्रैषविधिः, अध्रिगुप्रैषविधानम्। ततो विशसनप्रदेशेऽध्वर्युकर्तृकतृणास्तरणादिविधानम्, संज्ञपनप्रकारविधानञ्चेति।

(६प्र० ३ब्रा०)

अथ पत्नीकर्मविधिः। तत्र प्रथमं संज्ञप्ते पशौ पत्नीवाचनम्, तन्मन्त्रतात्पर्याख्यानञ्च, ततः पशोः प्राणमुखनासाचक्षुरादीनां पत्न्या प्रक्षालनादिकञ्च।

अथ पशुवपोत्खेदविधिः। तत्र प्रथमं वपाभ्यपणार्थं कार्ष्मर्यमयस्य विधानम्, तस्याः परिवासनादिकञ्च। ततो वपाश्रपणप्रकारोपदेशः, वपानुप्रासनम्, वपायागप्रशंसा चेति।

(६प्र० ४ब्रा०)

अथ पशुपुरोडाशविधिः। तत्र पशुपुरोडाशस्य देवताविधानम्, वपानन्तर्यप्रशंसा च। ततो शमितुः पशुविशसनम्, शमितृसम्भाषणञ्च। अथात्र हृदयाभिघारणम्, अवदानक्रमविधानादिकम्, प्रसङ्गात् मनोता नामनिर्वचनञ्च। ततो वसाहोमविधानम्। ततो वनस्पतियागविधानम्, स्विष्टकृद्योगप्रकाराख्यानञ्च। ततो वसाहोमशेषेण दिग्व्याघारणम्, पशोः सम्मर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्चेति।

(६प्र० ५ब्रा०)

अथोपयाजविधिः। तत्रैकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, उपयाजाश्चैकादश इति पशोरेकादशावत्तादीनां विधानम्, अथानुयाजार्थसमवत्तप्रस्थापनादिविधानञ्च। स्विष्टकृतः अनुयाजानामुपरिष्टात् पुर

स्वाहोपयानप्रशंसनम्, उभयायनामनिर्वचनम्, उपयामसमन्त्राणामाख्या-
नम्, प्रतिमन्त्रं प्रतिवषट्कारं सद्धोमविधानम् । ततोऽत्युपयाजनामकानां
चतुर्णां मुपयाजानां विधानादिकञ्चेति ।

(७प्र० १ब्रा०)

अथ तदत्युपयाजमन्त्राणां व्याख्यानानि । ततो जाघन्या पत्न्याः संयाजविधानम् । ततो हृदयशूलेनावभृथगमनम्, परिक्रमिणो तद्धृदय-शूलसमर्पणम्, तदभिगूहनम्, तदभिमन्त्रणम्, विषयविशेषे तद्भूमौ निगूहन-निषेधश्चेति ।

(७प्र० २ब्रा०)

अथ पञ्चैकादशिनीविधानाख्यायिका । तत्र एकादशिनीनां पशूनां कालविधानम्, अथ तेषां मुदङ्नयने, निबन्धने, वपाप्रचारे च तत्काल-स्यैवातिदेशविधिश्चेति ।

(७प्र० ३ब्रा०)

अथ वसतीवरीग्रहणविधिः । तत्र प्रथमं माध्यायिकाख्यानम् । ततो वसतीवरीग्रहणार्थं गमनविधानम्, गृहीतानां तासां सर्वा सवनयार्थं विभजनविधानम्, गृहीतानां च गुणसमर्पणम्, ततो वसतीवरीग्रहण-कालनिर्णयादिकम्, तन्मन्त्रविधानम्, तद्व्याख्यानञ्च । तत्प्रशंसादनम्, यदि पश्चिमयस्योत्तरवेदेरपरिहरणस्य च प्रशंसनम्, उत्तरवेदीमान-व्यादाय आग्नीध्रमण्डपे तत्सादनम्, एतत्प्रसङ्गाद् वसतीवरीग्रहणनिर्वचना-दिकञ्च । ततो वसतीवरीग्रहणप्रवृत्तीनां आग्नीध्रमण्डपादन्यानां मध्या तत्प्रख्यापनेन यज्ञशालासम्पदा प्रशंसनञ्चेति ।

(७प्र० ४ब्रा०)

अथ सवनीयपशुपर्यग्निप्रयोगविधिः। तत्र प्रथमं सोमोपावहरणम्, तन्मार्गनिरूपणम् तन्मन्त्रविधानम्, तद्व्याख्यानञ्च। तत उपावहृतस्य सोमस्योपस्थापनञ्चेति।

अथ प्रातरनुवाकप्रयोगविधिः। तत्र प्रथमं प्रातरनुवाकस्य सम्यक्कालनिर्णयः, प्रातरनुवाकस्य तत्तल्लिङ्गविषये मतान्तरोपन्यासः, समिदाधानञ्च। तत एकधनानयनार्थं होमविधानम्, तद्धोममन्त्र, तद्व्याख्यानञ्च। तत्रत्यानां मैत्रावरुणीनां विधानम्, तद्व्याख्यानञ्च। होतादीनां मैकधनानयनार्थं मार्गनिरूपणम्, तद्व्याख्यानाख्यानञ्च। तत प्रचरणीमहोस्थाल्यस्यामु होमविधानम्, तन्मन्त्रविधिः, तद्व्याख्यानञ्च। ततो हुतायां आहुत्यां यथासाद्यादिकम्। मैत्रावरुणचमसैर्नीग्रमनम्, तच्च विचारश्च। ततोऽम्नुसारणानन्तरं तेषां मेव होतादीनां देवयजने पुनरागमनविधानम्, तत आग्नीध्रचमस्य होतृचमस सम्वर्धनादाय निग्राभ्यासु आवयनार्थं पूर्वेधुराहृता वसतीवरीर्होतृचमसे त्रोयादिति विधानञ्चेति।

(७प्र० ५ब्रा०)

अथ सोमाभिषवप्रयोगविधिः। तत्र प्रथमं दारुमयफलकयोरुपरि चर्मोपरि ग्रावणाम्, अधवीर्यावादानम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्यानञ्च। ततो वाग्यमनम्, सोमोन्मानम्, तत्सङ्ख्याविधानम्, सोमाभिमर्शनम्, निग्राभ्योदकैः सोमसेचनम्, प्रसङ्गात् निग्राभ्यशब्दनिर्वचनम्, सोमोपसर्जनम्, निग्राभ्याभिषवम्, सोमप्रहरणम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्यानञ्च। एवं त्रिरभिषवणम्, चिसम्भरणम्, त्रिस्त्रिरभिषवेणम्, मन्त्रजपश्च। ततो निग्राभ्योपायनम्, प्रसङ्गाद् ग्रावनामनिर्वचनम्, सोमप्रार्थनासुपो मन्त्रसवनश्च। अथ निग्राभ्याभ्यो होतृचमसेन ग्रहाणां ग्रहणोपक्रम विधानञ्चेति।

॥ अथ सर्वव्यालोच्यवचनसूची ॥

"अग्निं मथित्वाऽग्नावग्निं जुहवाम" ५. ६. ४, ५, ६।

"अग्निर्वै यज्ञ" ५. ७. १६.

"अग्नेरेतद्धं वै हिरण्यम्" २. ४. २, ८. ५. ४, ७. ५. १।

"अग्निरेव देवानां मूलमास, सहरक्षा इत्यसुररक्षस मत्तानाम्" ५. १. २१.

"अग्निर्वेद्यामिन्धे" २. १. ७.

"अग्निर्वा अहः, सोमो रात्रिः, अथ यदन्तरेण तद् विष्णुः, एतद्वै परिश्रद्‌मानं सर्वत्सरं करोति" ३. ४. १५.

"अग्निर्वै गायत्री" ७. ५. १०. [२. ६.

"अग्निर्वै देवतानां मुखं, प्रजनयिता स प्रजापतिः, स उ एव यजमान" ७.

"अग्निर्वै यज्ञः" १. ४ १८.

"अग्निर्वै सर्वा देवता" १. ३. १.

"अग्निर्वै सर्वा देवता अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति" ६. ९. १८.

"अग्निर्हि रक्षसा मपहन्ता" ६. ९. ६.

"अग्निर्ह्येव ब्रह्म" २. १. ८.

"अग्निर्ह्येव यज्ञ" २. १. ८.

"अग्ने नय सुपथा राये •—• इत्यग्नि मेवैतत् पुरस्तात् करोति" ५. २. ११.

"अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्म यत् सिकता" ४. १. ३६.

"अङ्गानि वै विश्वानि धामानि" ३. १. १४.

"अथ देवा यौगा मैव सृष्टा वादयन्तो निगायन्तो निषेदुरिति वै ते वयं मास्याम इति त्वा प्रमोदयिष्यामह इति" ३. ३. ६.

"अथ पुनरेत्यावहनीय मभ्यावृत्यास्ते। नेदस्य सन्नप्यमानस्याध्यक्षा असामेति। तस्य न कूटेन प्रघ्नन्ति, मानुषं हि तत्। नो एव पश्चात्कर्णं, पितृदैवतं हि तत्। अपि तस्य वैव मुखं तमयन्ति,

मेध्यं वा कुर्वन्ति तत्। नाह जहि मारयेति, मानुषं हि तत्" ६ २.१५

"अथ यत् पुरा नाश्नन्ति, यथा हविषोऽहुतस्य नाश्नीयादेव तत्; तस्माद् दीक्षितस्य नाश्नीयात्" ५. २. २१ [२७.

"अथ यद्दीक्षितोऽनृतं वा वाग्वदति, क्रुध्यति वा तस्मिन्व्याकरोति" २. १.

"अथाग्न्याधानादावाजन्ति, तौ यदि सध्यौ स्याता मन्यतरो वा सव्यस्तत्र विद्याद् वर्षिष्यत्यैषमः पर्जन्यो वर्षिमान् भविष्यतीत्येतद् विज्ञानम्" ३. १. ११.

"अथाभयेनाभाष्ट्रेय पशुं नयन्ति, त वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते, प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युं, अध्वर्युं यजमानः। तदाहुः,— नैव यजमानेनान्वारभ्यो मृत्यवे ह्येनं नयन्ति, तस्मान्नान्वारभेतेति। तदन्वारभेत; न वा एतं मृत्यवे नयन्ति, यं यज्ञाय नयन्ति" ६. २. १०.

"अथैभ्यः सूर्यं दक्षिणा नागमत्, तं प्रत्यसृजन्" ४. १. १९.

"अथोल्लिखति सुसस्याः कृषीष्कृधीति" १. ५. २०.

"अध्वर्युः पृच्छति,— यजमान! किं मनेति, भद्र मित्याह; तन्नौ सहेत्युपांश्वध्वर्युः। ०—० यजमानः पृच्छति,— अध्वर्यो! किं मनेति, भद्र मित्याह, तन्म इति यजमानः" ३. ४. १७

"अनिन्धस्य व्रतो नामकामेत्" ४. १. १७.

"अनृतं हि वदेयुरेकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्यमेव, तस्मादेषां जित मनपजय्यं, तस्माद्यशः। एवं ह वा अस्य जित मनपजय्य मेवं यशो भवति, य एवं विद्वान्सत्यं वदति" १. २. ८.

"अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरत्यमूल मुभयतः परिच्छिन्नं, यथायं पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति। तद् वातेनैवं संविदानाश्च-रिक्षाद् गोपायेत्येवैतदाह यदाहेतोरन्तरिक्षात् यजुर्वेदेन वाते-नेति (वा॰ सं॰ १. ११. ९.)" १ २. १२.

"अन्नं वा उर्गुदुम्बरः" ३ १. २०

"अन्नं वै क्षत्रियस्य विट्" २.५ =

"अन्न वै सोम" ७ २ ८, ६.

"अन्न सोम" ३ १ २८

"अमूल वा इद मुभयत परिच्छिन्नं रक्षोऽन्तरिक्ष मनुचरति, यथाय पुरुषोऽमूल उभयत परिच्छिन्नो ऽन्तरिक्ष मनुचरति" ६. ३. १५.

"अमृत मायुर्हिरण्यम्" ६. ४. २६.

"अमृतत्वा ह्याप" ७ ५. १६.

"अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति" १. ३. १८.

"अयं (मासम्) रक्षोऽयमानो न क्षीयते" ६. ४. ९०.

"असि वै ग्रास इत्याचक्षते" ६. २. ४.

"असुर्या वा यथा वाग् या अन्ते, नेदिहासुर्यां वाग् वदात्" ४. ३. १०

"अस्य सर्वस्य ब्राह्मणो मुखम्" ७. २. १४.

"अश्व सलिलस्य भारेऽश्व श्वेत श्यामौ सेवते (भस्यार्थ —) देविवें सलिल ०—०, अमित्रों अश्व श्वेत ०—०, यमः स्यामः ०—०। तस्य बालो न्यमस्ति न ममुं बालो धुनोति ०—०। (भस्यार्थ —) रसना हैव सा" ५. १. ४, ५,

"आत्मान वै सानैव दिवसो सोमस्तं देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीथेति"

"आत्मा वै मनो हृदयम्, प्राण एषदाभ्यम्" ६. ४. ८. [५. १. ८.

"आधीतयजू षीत्याचक्षते" १. ४. ११, १४

"आपो रेत" ७. १. १

"आपो वै प्राणा" ६. ३. ४.

"आपो वै यज्ञ" ७. १. १.

"आपो वै समुद्र" ६. ५. ११

"आपो वै समुद्रोऽस्येवैतदद्भिर्तिं दधाति, तस्मादाप स्तायति भोगे शुष्यमाने न क्षीयन्ते" ७ ४ २७

"आपो ह वा ओषधीनां रसस्तस्मादोषधय सेवस्य खादिता न क्षियन्ति;

ओषधय उ द्वाप्त रसवत्साप्रापः पीता. केवल्यो न धिन्वन्ति ; यदैवोभय्य. संसृष्टा भवन्त्यथैव धिन्वन्ति, तर्हि ता सरसा भवन्ति"
४. ५. ७.

"आपो ह वै इदं जग्रहोतैवैतद्वीर्यमापः स्यन्दन्ते" ७. ५. २५.

"आसीनं वा एन सैव आगच्छति ; स आगत उत्तिष्ठति, तन्निराकरोति" २ ६. १३.

"इदं हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्ते, ओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा तत एव रसः सम्भवति रसाद्रेत', रेतसः प्रजाः ; तद् यत एव सम्भवति, यतश्च जायते, तत एवैतन्मेधं करोति" ६. १. ४.

"इदं ह्याहुरिन्द्रो यजमान इति" ३. ३. १५.

"इन्द्र. सर्वा देवताः" ३. ३. २.

"इन्द्रश्रेष्ठा देवा" ३. ३. २

"इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने । गौरावस्कन्दि-न्नहल्यायै जारेति (श॰ ब्रा॰ १. १. २.)। तद्यान्येवास्य चरणानि, तैरेवैन मेतत् प्रमुमोदयिषति" ३. १. १८

"इन्द्राग्नी हि विश्वे देवा." १. ३. १४.

"इन्द्रियं वीर्यं मिन्द्र" ७. २. १६.

"इन्द्रियं वै वीर्य मिन्द इन्द्रियेणैव तद्वीर्येण" ७. २. १५.

"इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता" ३ ४. १८, ५. ४. १७ ; ७. ५. ५.

"इमा प्रजा पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते" ६. ५. १८.

"इयं वा अदितिः •—• ऊर्द्ध्वं ह्येतस्यै दिक्" २. २. १६.

"इयं वै पृथिवी भूमा" २. ३. १६.

"इयं वै पृथिव्यग्निर्वैश्वानर." ७. १. ४.

"इयं वै पृथिव्यदितिः" २. ४. ३.

"इयं वै पृथिव्यदितिः सेयं प्रतिष्ठा" ३. १. १.

"इयं ह्येवादिति" २. २. ६.

"उत्तानेव वै योनिर्गर्भं बिभर्ति" १. ५. २९.

"उदीचीमेव दिशम् पथ्यया स्वस्त्या प्राजानंस्तस्मादत्रोत्तराहि वाग्
वदति कुरुपञ्चालत्रा वाग्घ्येषा निदानेनोदीची ह्येतस्यां दिशि प्रज्ञा-
नमुदीची ह्येतस्यै दिक्" २. २. १५.

"उदीची वै मनुष्याणां दिक्" ४. ५. २३.

"उदीची हि मनुष्याणां दिक्" २. ३. २२.

"उर्वशी वा अप्सरा, पुरूरवाः पति, अथ यत् तस्मान्मिथुनादजायत
तदायुरेव" ३. २. २२.

"उष्णीष माहरेति" २. ५. ३.

"उष्णीषेण विग्रथ्नाति ०—० अथ मध्येऽङ्कुल्याकाशं करोति" २ ५. १९.

"ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायते" ५. १. १६.

"ऋषिणाभ्यनूक्तम्—'मनसा सङ्कल्पयति, तद्वात अपि गच्छति। वातो
देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुष ते मनः'—इति" ५. ५. ७.

"एकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव ; तस्मादेषां जित मनपजय्यं, तस्मा-
द्यशः। यशो ह वा अस्य जित मनपजय्य मेवं यशो भवति, य एवं
विद्वान्सत्यं वदति" १. ३. ८.

"एको ह्येवायं पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितः, प्राण उदानो
व्यान इति" १. ३. १०.

"एतस्मादाख्यानं सौपर्णीकाद्रवम्" ५. १. ७.

"एतावान् वै पुरुषः" १. ४. २३.

"एते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्या इमा होत्रा" ४. १. ९.

"एते वै सवितारो यत् सूर्यस्य रश्मयः" १. ६. २४.

"एष वा यत्रेन्द्रो भवति यद्यजमान" २. ६. १०.
"एष वा इन्द्रो य एष तपति" ३. ३. १५.
"एष वै प्रजनयिता यन्मुष्कर" ५. ५. ८.
"एष वै सविता य एष तपति ०—० प्रतीची ह्येतस्य दिक्" २. २. १८

"कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति, ज्याग्रहैवाध्वर्युरुपासीत, स यन्निमिषति स एवास्य प्रतिगर ; तदु तथा न कुर्याद्, यदि निद्रायादपि कामं स्वप्यात्" ७. ४. ११.
"किं तद् यज्ञे क्रियते येन प्राण सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य प्रिय इति" ६. ५. २.
"क्षत्र वा इन्द्र" ७ २. १६, १८.
"क्षत्रं वै सोम" ७. ४. ३.
"क्षत्रं वै सोमो विडन्या ओषधय" २. ५. ८. [७. ४. ७.
"क्षत्रिय मायन्तमिमा प्रजा विश प्रत्यवरोहन्ति त मधस्तादुपासते"

"गर्भो वा एष भवति यो दीक्षते" २. ६. १२.
"प्रजा वै मध्ये प्रतिष्ठा" २. ४. १०.

"चन्द्र ते, वस्त्रं ते, छागा ते, धेनुस्ते, मिथुनौ ते गावौ, तिस्रस्ते-ऽन्या" २. ६. ४.

"त (सोमं) वै दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभि" २. ६. १८.
"तत् (त्वाष्ट्र पशु) न संस्थापयेत्, पर्यग्निकृत मेवोत्सृजेत्" ५. ५. ८.
"तदाहु । सोमाकुर्याम्यपि मन्थेद, यशसा मेवादायाग्नमोयमरेत्याभिधाय नियुञ्ज्यादिति । तदु तथा न कुर्याद् यथाधर्मं तिरस्थ्या चिकीर्षेदेव तत् । तस्मादेतदेवानुपरीयात्" ५. ६. ७.
"तद् ह याज्ञवल्क्य चरकाध्वर्युरनुव्याजहार,— एव कुर्वन्तं प्राणं वा अय

मन्तरणादध्वर्युं प्राण एव ह्वयतीति, स ह स्म बाहू अन्ववेक्ष्याह,—
इमौ पवित्रौ बाहू कश्चिद् ब्राह्मणस्य वचो मभूवेति न तदाद्रि-
येत" ६. ३. २५.

"तद्धिरण्यमा ब्राह्मणं व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं यथा तदास" २. ९. १.

"तद्वै वयसा मोजितुं वलिष्ठं यच्छ्येन" ३. ९. २५.

"तपसा वै लोकं जयति। तदस्यैतत् परं परं एव वरीयस्तपो भवति,
परं-परं श्रेयांसं लोकं जयति" ३. ५. २७.

"तपसो ह वा एषा प्रजापतेः सम्भूता यदजा" २. ६. ८

"तस्मादप्येतर्हि ०—० सोमा ०—० य एव नृत्यति, यो गायति, तस्मिन्ने-
वैता निमिश्लतमा इव" २. ३. ६.

"तस्मादाहुः पुण्यलोक ईजान इति" ५. १. १५.

"तस्माद् योऽप्येतर्हि त्रेधा सहस्रं व्याकुर्यादेकैवातिरिच्येत" २. ४. १३.

"तस्य यन्निखातं, तेन पितृलोकं जयति; अथ यदूर्ध्वं निखाताद्रा रश-
नायै, तेन मनुष्यलोकं जयति, अथ यदूर्ध्वं रशनाया आ चषालात्,
तेन देवलोकं जयति; अथ यदूर्ध्वं चषालाद् द्व्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं वा,
साध्या इति देवास्तेन तेषां लोकं जयति" ५. ४. २५.

"तस्य हि न हन्तास्ति न वधो येनेदं सर्वं स्तृतं तस्मा विश्वा भुवनानि
तस्थाहिति" ४. १. ४.

"तस्मै गन्धर्वा वेदानेव प्रोचिर इति वै वय विद्मेति वय विद्मेति" २. ३. ५.

"तस्यैवैतत् प्रायश्चित्तिं कुरुते, सोऽग्निरेव स्वयं विपल्यङ्गयते" १. ४. २, ३.

"तिर इव वै गर्भाः" २ १ ६.

"त्रयो वा अग्नि" ७. २. १८.

"ते (द्यावापृथिव्यौ) रसवत्यौ उपजीवनीये इमाः प्रजा उप-
जीवन्ति" ४. ५. २१.

"ते विदुरग्य वै नो विरक्षसमोऽस्यैव रूप मसाम" ३. ४. ८.

"तेऽसुरा आत्तवचसो हेऽलवो हेऽलव इति वदन्तः पराबभूवुः" ३. ५. २३.

"त्वष्टा वै पशूना मिष्टे" ५. ६. ११.
"त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति" ५. ५. ८.

"दश वा इमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणा प्रतिष्ठिता एता-
वान् वै पुरुष" ६. २. ३.
"दिवि हि सोम" ७ ५. २
"दीक्षिता दशनं मोपायन्ति, मेत्नोऽपहरानिति" ५. १. १४.
"देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्या, प्रजापते' पितुर्दाय मुपेयुर्मन एव
देवा उपायन् वाच मसुरा" १. ५. १८.
"देवो वै सोम" ७. ५. २.
"देवो वै सोमो दिवि हि सोम" ३. ४. १३.
"देव्यो ह्याप" ७. ४. २५.
"दैव्यो वा एता विशो यत् पशव" ५. ६. ६.
"द्वय वा इद न तृतीय मस्ति सत्यं चैवानृतश्च; सत्य मेव देवा अनृतं
मनुष्या" २. ५. २, ["सत्यं वै"] ७. ५. १.
"द्वय वा इद सर्पिश्चैव दधि च, द्वन्द्वं वै मिथुन प्रजननम्, ०—० मिथुन
मेवैतत् प्रजनन क्रियते" ६. ५ ७.

"धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात्" १. २ २१.
"धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात् । तदु होवाच याज्ञवल्क्योऽश्नाम्येवाह मंऽसलं चेद्
भवतीति" १. २. २१.

"न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वच (मा० सं० ६. ३७.)"
"न दीक्षित काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत" १. ५. ३१. [७. ५. २४.
"न प्रतीचीमभिरा शयीत" १ १. ७.
"न ब्राह्मणो म्लेच्छेद्" १. ५. २४.

"नवाक्षरा वै गायत्री, अष्टौ तानि यान्यन्वाह, प्रणवो नवमः" २. २. १५.

"न वै देवाः सर्वेणैव संवदन्ते" १. १. १०.

"न वै देवाः स्वपन्ति" ३. १. २२.

"न वै यज्ञ प्रत्यक्ष मिवालभे यथायं दण्डो वा वाशी वा; परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञः" १. ३. २५.

"न स्त्रा स्तुतीयेरन्; य एषा परस्तरा मिव भवति, स एनाननुव्यवैति; ते प्रियं द्विषता कुर्वन्ति, द्विषन्तो रध्यन्ति, तस्मान्नस्तुतीयेरन्" ३. ६. ३.

"न दक्षिणं प्रतिगृह्णीयात्, पुरुयामानो हि दक्षोति" १. ३. ४.

"नाभिदघ्ना भवति, अत्र वा अन्नं प्रतितिष्ठति" ३. १. २८.

"नाभिदघ्ना भवति, अन्तो एव रेतस आश्रयः" ३. १. २८.

"निकृतदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात्" ४. १. २५.

"नैष मन्यत्र चरन्त मभ्यस्त मियात्, न स्वपन्त मभ्युदियात्" ३. १. २७.

"नो हान्ते गोर्भेष स्यात्" १. २. १७.

"पञ्च वा ऋतव संवत्सरस्य" ७. ५. ११.

"पवित्रं वा धाप" १. २. ११.

"पशवो वै पूषा" ७. २. १०, १२.

"पशवो वै रायः" २. ४. ८.

"पशवो वै वसु" ५. ६. ११, १६.

"पशोः प्राणानद्भि पद्युपस्पृशति, ०—०, तदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति; तथैतस्यैव मेव देवाना हविर्भवत्यमृत ममृतानाम्" ६. ६. ४.

"पश्चाद्वरीयसी पृथुश्रोणिरिति वै योषा प्रशंसन्ति" ४. १. ११.

"पितृदेवत्य सोमः ०—० दक्षिणा ह्येतस्य दिक्" २. २. १७.

"पुत्रो वै वीरः" ५. ३. १२.

"पृथ्वीरसि,— अयस्मयी मेवास्मिंल्लोके, रजता मन्तरिक्षे, हरिणीं दिवि" ३. ५. ३.

"पुरुषसम्मितो यज्ञ" १. ४. २१.

"पुरुषो यज्ञः" १. ४. २२.

"प्रजापतिर्यज्ञ" २. १. ४.

"प्रजापतिर्वै ०—० सवस्योयानेवेष्ट्वाभवत्" ७. २. १—४.

"प्रजा वा यद्वै" ७. ५. २१.

"प्राची हि देवाना दिक ०—० उदीची हि मनुष्याणा दिक, ०—० ;
अथो मध्यस्य दक्षिणायै ०—० एषा वै दिक पितृणाम्" ५. ३. १२.

"प्राची हि देवानां दिक् ०—० उदीची हि मनुष्याणां दिक् ०—० एषा
(दक्षिणा) दिक् पितृणाम्" १. १. २.

"प्राची हि देवानां दिक् ०—० या दक्षिणा दिक् सा पितृणां ०—० या
प्रतीची सा सर्पाणां ०—० योदीची सा मनुष्याणाम्" १. १ ७.

"प्राची ह्येतस्य (अग्नेः) दिक्" २. ३ १६.

"प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ" ४. ५. १६

"प्राणो वै पशूनांवस्तेव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरेव यदस्मात् प्राणो-
ऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतोऽनर्थ्यं शेते" ६. ४. १५, ८. ५. ५

"प्राणो वै हृदयम्" ६. ७. १५.

"प्रावृता वै गर्भा उल्वेनेव जरायुणेव" २. ६. १२.

"ब्रह्म वै यजुरस्याणि" ४ २. ११, ५. १०

"ब्रह्मचारिण्यं आचार्यं गोपायन्ति, तस्मात् यज्ञम् नेत्रोऽपहरा-
मिति" ५. १. १५.

"ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ" १. ४. १५

"ब्रह्म वै बृहस्पति" २. ४ २, ५. ६ १२, ७ २. ११, १४.

"ब्राह्मणोऽनाम्नामाने द्वितीय नाम कुर्वीत, राध्नोति हैव य एवं विद्वान्
द्वितीय नाम कुरुते" ५ १. १६

"ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा वैश्यो वा ते हि यज्ञियाः" १. १. ८.

"मनुष्याननु पशव', देवाननु वयांस्योषधयो वनस्पतय." ५. १. १६.

"मनो देवा मनुष्यस्याजानन्ति" ३. ४. ६.

"महान्त्येव गोर्महिमेत्यध्वर्युः ; गोर्वै प्रतिधुक्, तस्यै शृतं, तस्यै शरस्, तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या आतञ्चनं, तस्यै नवनीतं, तस्यै घृतं, तस्या आमिक्षा, तस्यै वाजिनम् ०—० एतान्येव दश वीर्याणि" २. ६. २, ३; २. ५. १, ३.

"महितो वै सोमो देवो हि सोमः" २. ६. ४.

"मिथ्या वा चापः" १. १. १०.

"य सर्वासा मोषधीना रस आसीत्, त यवेष्वदधु ; तस्माद् यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ति, तदेते मोदमाना वर्द्धन्ते" ४. ५. १०.

"य इमे शीर्षंस्त्वारः कूपा इमावथ द्वा विसौ द्वौ" ४. ४ १.

"यजमानो वा आमिक्षा" ५. ४. १६.

"यज्ञो वै विष्णु" ५. ३. २, ८.

"यज्ञो वै विष्णु । स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मियं विक्रान्तिरिद मेव प्रथमेन पदेन पस्पारार्थेद मन्तरिक्षं द्वितीयेन दिव मुत्तमेन" ५. २. ३.

"यज्ञो हि कृष्ण', स य स यज्ञस्तत् कृष्णाजिनम्" १. ५. २८.

"यज्ञो हि विष्णु" ५. २. १६.

"यत् ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे ०—० स एतांस्त्रिष्वनुत्तरेषु लोकेषु विन्यधत्त" ७. ५. १२.

"यद् वैकङ्कतं भवति चक्षुष्येवैतच्चक्षुर्दधाति" १. ३. १२.

"यत्र वा अर्हन्त मागतं नापयन्ति क्रुध्यति वै स तत्र तथा क्षामयितो भवति" ३. १. ३

"यथा राज्ञ आगतायोदक माहरेदेव मेतदिति" ३. १. ३१.

"यदा एवैते अ आस्वादयन्त अ जङ्घीकं अ भक्षाकं अ प्येव, मरद मार्तुर्भ वति" १. २. २.

"यथा राज्ञोऽराजानो राजकृत सूतग्रामण्य, एव मम्य छन्दांस्यभित साचयानि" ३. २ ७

"यथा वा चक्रारोऽग्निना ध्मात स्यात्" ७. ४. २६.

"यदग्नौ जुहोति, तद्देवेषु जुहोति, तस्माद् देवा सन्ति। यत् सदसि भक्षयन्ति, तन्मनुष्येषु जुहोति, तस्मान्मनुष्या सन्ति। अथ यद्धवि-र्धानयोर्नाराशंसैः सीदन्ति, तत पितृषु जुहोति, तस्माद् पितरः सन्ति" ५, १. २५

"यदा वै स्त्रियै च पुंसश्च संतप्यतेऽथ रेत सिच्यते, तत तत प्रजायते, पराङ्गुपावर्त्तित पराङिव रेत सिच्यते" ४. ३ १६.

"यदि दीक्षित मार्त्तिविन्देद् येनैवात कामयेत तेन भिषज्येद् यथात्रतेन भिषज्येदिति" २ १. १५

"यद् गायत्री श्येनो भूत्वा दिव सोम माहरत्, तेन सा श्येन सोमभृत्" ७ ५. १०

"यद्वीद किञ्चाश्नन्युद यवेद सर्व प्रतितिष्ठति" ४. ५ १

"यद्वै प्रतिरूप तच्छिल्पम्" १ ५ ५.

"यद्वै शुक्ल यज्ञस्य, तदाग्नेयम्, ०—० यद्वा चार्द्र यज्ञस्य, तत् सौम्यम्" २ २ ८, १०

"या प्रोक्षण्य परिशिष्यन्ते ता चवटे धवनयति,—'शुन्धन्ता लोका पितृ-षदना इति, पितृदेवत्यो वै कूप खात" ५ ४. ६.

"या ते धामान्युश्मसि गमध्यै ०—० इत्येतया निग्राभा भिगोति" ५ ४. १५.

"यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी" ५ ५ १

"यावद्धेव प्राणेन आमिति, तावत् पशु, अथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति, दार्वेव तर्हि भूतोऽनर्थं शेते" ६ ५ ९

"एष एव पशु मालभन्ते, यत्तौ यूपात् नादाचन" ५ ६ २।

"ये वै ब्राह्मणा शुश्रुवासोऽनुचानास्ते विप्रा" ४ ३ १२

"यो दीक्षते तस्य रिरिचान इवात्मा भवति" ६ २. २.

"यो दीक्षते, स विष्णुस्य यजमानस्य" १. ५. १७.

"यो दीक्षते स देवानामेको भवति १. १. ८, १०, २. १. १६, २२.

"यो ह्येवेम मानुषं ब्राह्मणं हन्ति स ह्येव परिचक्षते" ७. ५. १७.

"यो ब्राह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण
इत्येव ब्रूयात् ब्राह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते। तस्मादाहुर्न
सवनकृतं हन्यादेनस्वी हैव सवनकृतेति" १. ५. ४०.

"यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा लोष्ठेन वा कण्डूयेदमासम् म्रियेत्" १. ५. ३१.

"यो वै ज्ञातोऽनूचान स समृद्ध" ४. ५. २६

"यो वै विष्णु सोम' स" ४. १. २१, ५. २ १६.

"योषा हि स्रुक्" ७. ५. २१.

"योषायै वा इमा प्रजा प्रजायन्ते" ७. ५. २५.

"योषा वा अम्बा" ७. ५. २१.

"योषा वा स्रुक्" ७. ५ २५

"योषा वा कटसोला" ७. ५. २५.

"योषित्कामा वै गन्धर्वाः" ३. ४. २०.

"रक्षसा ह्येष भागो यदसृक्" ६. ३. १४.

"रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवा" ७ ३. ६, १२

"रसो वै वसा ---- रसोऽस्यमानो न क्षीयते" ६. ४. ३०.

"रसो वै वसाहोम" ६. ४. २५.

"रेत सोम" २. ५. १, ३. १. २८, ३. ४. ११.

"रेतो वै सोम" ७. १. २

रेतसो हि पशव" ५. ६. १२

"लस्पूजन्या स्पन्द्या प्रयोक्ष्यति" ३ ३. २५.

"विजयेव हि यः ---- अभिष्टौति कल्पयति" ६. ३ ३०.

'वचो वा वाच्यम्" २ ४ २ २ ५ १ ३ ५ ६ ४ ३ १५

'वचो वा वाच्यम् रेत सोमो नेद् नचेत्याज्येन रेतः सोम हिनसा नीति" ५ २ १७ ७ ४ २६

"वचो हि वा पाप' १ २ ६

वनस्पतयो हि यज्ञिया न हि मनुष्या यजेरन् यद् वनस्पतयो न स्यु' २ १ १०

'वनेषु अन्तरिक्ष ततानेति । वनेषु=वृक्षाग्रेषु वीयं वै वाजा, पुमाल्रो र्वन्त, दाम्नु ह्यथ मातुर्मनीषव, दिवृ=प्रजास, दिवि ह्युसौ सूर्यो हित, गिरिषु हि सोम" ३ १ ७

"वरुणा वा एषः यदश्व" २ ३ १८ ६ १ १

'वागेव सुपर्णी इय कद्रू" ५ १ २

"वागेवाग्नि, प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्य, श्रोत्र विश्वे देवा" २ १ १३

"वाग्घि यज्ञः' ४ १ २२

"वाग् वै पथ्या स्वस्ति ०—० उदीचीं ह्येतस्यै दिक' ५ २ ७ १५

"वाग् वै रेवती सा यद् वाग् बह्व वदति तेन वाग्रेवती" ६ २ १२

'वाग् वै सरस्वती' ७ २ ७, ६

'वाचे हि धीयते यज्ञाय हि धीयते यज्ञो हि वाग्, धीयितो ह वै नामैतद् यद् दीक्षित इति" २ १ २०

'विद्वासो हि देवा ५ ६ १०

"विशो ग्रावाण ' ० ४ ३

"विशो विश्वे देवा" ७ २ १६ १८

"विशो वै मरुतो भूमो वै विट' ७ २ १०

'विष्णु यज्ञार्द्ध" १ ३ १

'वृत्रो वै सोम आसीत तद्यैतच्छरीर यद् गिरयो यदश्मानस्तदुशीरे तोमैव नेतत् समर्ढयति द्वारख करोति' ७ ५ ७

"वृत्रो वै सोम आसीत्, तस्यैतच्छरीरं यद् गिरयो यदश्मानस्तदेषो-शाना नामौषधिर्जायत इति ह स्माह श्वेतकेतुरौद्दालकि" ३. ४. १३.

"शुक्रं वै तद् यज्ञस्य यन्मानुषम्" ३. १. ३१.

"शरीरं ह्येवास्य (अग्नि) पीतुदारु •—• मांसं ह्येवास्य गुग्गुलु •—• गन्धो ह्येवास्य सुगन्धितेजनम्" ३. २. १८.

"श्रोण्यौ वीडं हरन्ति, अनसोदावहन्ति" २. ६. १७.

"श्येताक्ष्या आप्या नेयात्, सा स्यादप्रवीता •—• अवगाढाकूटाकाणाकर्णा-च्छिन्नाशाग्रप्ता" २. ४. १५.

"संवत्सरो वै प्रजापतिः" २. १. ४.

"स इन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश" १. ५. २६.

"स एष श्रीर्षन् भक्तिश्चोऽनूक्तस्य गत्वा तस्मात् स यान्त इव स्पष्टा ह्येत मभ्यवमत् तस्मात् तं नाश्नीयात् स्पृष्ट्वैतदभिवान्तम्" ६. ४. ११.

'सत्यं वै शुक्रम्" ७. ४. २५.

"समानजन्म वै पयश्च (आज्यस्य) हिरण्यस्य, उभयं ह्यग्निरेत-सम्" २. ३. ८.

"सम्बन्धान्ताविव ह्येमौ लोकौ" १. ५ २.

"स यानुपचिरन्ति, तेऽमुष्मिंल्लोके प्रत्यर्च्चं भवन्ति, अथ याननुदिशन्ति तेनामुष्मिंल्लोके प्रत्यर्च्चं भवन्ति" ५. १. २३.

"सर्वं वै विश्वे देवाः" ७. २. १३.

"सर्वा ह वै देवता पशुमालभ्यमानमुपसङ्कल्पन्ते मम नाम ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति, सर्वासां हि देवतानां हविः पशु-स्तासां सर्वासां देवतानां पशौ मनांस्योतानि भवन्ति तान्येवैतत् प्रीणाति" ६. ४. १४.

"सर्वे ह वा एते स्यतोऽपक्रामन्ति प्राणा एव न" २. १. २१.

"सविता वै देवानां प्रसविता" २ ५ १०, ४ ३ १०, ७ २. २०,
४ १४, ५. ३.
"स हिरण्यं पदे निधाय जुहोति, न वा अनग्नावाहुतिर्हूयते ; अग्निरेतस
वै हिरण्यम्, तथो हास्यैषाग्निमत्येवाहुतिर्हुता भवति" २. ४ ३.
"सा यत् त्रि संवत्सरस्य विजायते, तेन प्रजापतेर्वर्ण" २ ६ ८
"सुवाक्ता एव बुभूषेत्" १ २. १६
"स्योन स्योन मिति, शिव शिव मित्येवैतदाह" २ ६ १०.
"स्थान मामाङ्गारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते व सोमक्रयण्या ०—०
एतानि वै धिष्ण्याना नामानि" २ ६. ११.

"हविर्वा एष देवाना भवति यो दीक्षते, तदेन मन्तर्जम्भ आदधाते,
तत्पशुनात्मान निष्क्रीणीते" ३ १ २१

॥ अथ कर्म्मसूची ॥

कर्मनाम	प्र॰ ब्रा॰ क॰	कर्मनाम	प्र॰ ब्रा॰ क॰
अग्निप्रणयनम्	४ २, १	आग्नावैष्णवेष्टि .	१. ३ १.
अग्निमन्थनम्	३ २ १६	आज्यग्रहणम्	५. २ ६.
अग्निष्टोम	१. १ १	आतिथ्येष्टि ..	३ ४ १.
अत्युपयाजयाग .	७ १ १	आग्रयणहोम .	५. ३. १५
अधिषवणम्. ..	४. ४ १	आसन्दीकरणम् ...	३ १. २६.
अनुनिष्क्रमणम्	२. ४ १		
अनुयाजयाग	६. ५ ८	उत्तरवेदिव्याघारणम्	४ १ २६
अपाम्ययनम्	१. ३ १	उपयाजयाग ..	६. ५ ११.
अवान्तरदीक्षा	३ ४ १.	उपसदिष्टि	३. ५. २.

कर्म्मनाम	प्र॰ ब्रा॰ क॰
सदोनिर्म्माणम् ...	४. ३. १.
सवनीयपशुकर्म्म ...	७. ४. १.
सामिधेनीप्रयोग ...	१. ६. ६.
सुब्रह्मण्याह्वानम् ..	३. १. १७
सोमक्रयणम्... ...	२. ६. १०.
सोमक्रयणावस्थापनम्	२. २. १.
सोमनिधानम् ...	४. २. १८.
सोमपानम्... ..	२. ६. १
सोमपर्य्याणहनम् .	३. १. ७.
सोमाभिषव ...	७. ५. १.
सोमासादनम् ...	३. १. ३०.
सोमोन्मानम् ...	२. ५. १.
सोमोपनहनम् ...	२. ५. १८.
हविर्द्धाननिर्म्माणम्	४. ३. ७.
हविर्द्धानप्रवर्त्तनम् ...	४. ३. १०.
हविर्द्धानप्रवेशनम् ...	५. २. १७

॥ अथर्षिनामादिसूचौ ॥

नाम	प्र॰ ब्रा॰ क॰
अङ्गिरसः	१. ५. १०, १४, ४. १. १२ द्र॰
अप्सरा (उर्वशी)	३ २. २२.
अहल्या	३. १. १८.
आदित्या ...	४ १. १६ द्र॰
उर्वशी (अप्सरा)	३. २. २२.
ऋषय	१. ४ ४, २. १. ३, १२, २८. द्र॰
कद्रू ...	२. ३. १; ५. १. २.
कुरुपञ्चालजा ...	२. २. १५.
कौशिक (ब्राह्मण)	३. १. १९.
गन्धर्व (विश्वावसु)	२. ३. २.
गन्धर्वा (सोमरक्षा)	५. ४. ९.
गौतम	३. १. १९.
गौरावस्कन्दी... ..	३. १. १८.
चरकाध्वर्यव ...	६. ३. २४.
त्रिककुद (गिरिः) ...	१. ३. १२;

॥ अथ सर्वसूची ॥

शतपथब्राह्मणम्।

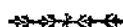
अथ

तृतीयकाण्डम्।

॥ अथ प्रथम प्रपाठक ॥

॥ प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ अपि वा प्रथमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

देवयजन जोषयन्ते। स यदेव वर्षिष्ठः स्यात तज्जोषयेरन्यदन्यद्भूमेर्नाभिशयीता*तो वै देवा दिव मुपोदक्रामन् देवान् वा एष उपोत्क्रामति यो दीक्षते स सदेवे देवयजने यजते स यद्धान्यद्भूमेरभिशयीता†वर-तर इव हैष्टा स्यात् तस्माद्यदेव वर्षिष्ठः स्यात् तज्जोषयेरन् ॥ १ ॥

तद्वर्षं सत समः स्यात्। समः सदविभ्रंशि स्याद-

*, † तिशयीता'-इति सा० सम्मत इति डा० वेबर।

विश्वःस्मिं सत् प्राक्प्रवणः स्यात् प्राची हि देवानां दिगथो उदक्प्रवण मुदीची हि मनुष्याणां दिग्दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रित मिव स्याद्देषा वै दिक् पितॄणाः स यद्दक्षिणाप्रवणः स्यात् क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोक मियात्तथो ह यजमानो ज्योग् जीवति तस्माद्दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रित मिव स्यात् ॥ २ ॥

न पुरस्ताद्देवयजनमात्र मतिरिच्येत। द्विषन्तः हास्य तद् भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते कामः ह दक्षिणतः स्यादेव मुत्तरत एतद्ध त्वेव समृद्धं देवयजनं यस्य देवयजनमात्रं पश्चात् परिशिष्यते क्षिप्रे हैवैन मुत्तरा देवयज्योपनमतीति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः। वार्ष्णाय* देवयजनं जोषयितु मैम तत्सात्ययज्ञोऽब्रवीत्सर्वा वा इयं पृथिवी देवा देवयजनं यत्र वा अस्यै क्व च यजुषैव परिगृह्य याजयेदिति† ॥ ४ ॥

ऋत्विजो हैव देवयजनम्। ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाःसोऽनूचाना विद्वाःसो याजयन्ति सैवाह्वलैतन्नेदिष्ठतमा‡ मिव मन्यामह इति ॥ ५ ॥

---

* 'वार्ष्णीय'–इति ग। † 'याजयेदिति'–इति ग। ‡ 'नेदिष्ठमा'–इति ग।

तच्छालां* वा विमितं वा प्राचीनवंशं मिन्वन्ति। प्राची हि देवानां दिक् पुरस्ताद्वै देवा प्रत्यञ्चो मनुष्यानुपावृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठन् जुहोति ॥ ६ ॥

तस्मादु ह न प्रतीचीनशिरा शयीत। नेद्देवानभि प्रसार्य शया इति या दक्षिणा दिक् सा पितॄणां या प्रतीची सा सर्पाणां यतो देवा उदक्रमुः सैषाहीना योदीची दिक् सा मनुष्याणां तस्मान् मानुष उदीचीनवंशा मेव शालां वा विमितं वा मिन्वन्त्युदीची हि मनुष्याणां दिग्दीक्षितस्यैव प्राचीनवंशा नादीक्षितस्य ॥ ७ ॥

तां वा एतां परिश्रयन्ति। नेदभिवर्षादिति न्वेव वर्षा देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते स देवतानां मेको भवति तिर इव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिर इवैतद्यत् परिश्रितं तस्मात् परिश्रयन्ति ॥ ८ ॥

तत्र सर्व इवाभिप्रपद्येत। ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा वैश्यो वा ते हि यज्ञियाः ॥ ९ ॥

स वै न सर्वेणेव संवदेत। देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते स देवतानां मेको भवति न वै देवाः सर्वेणेव संवदन्ते ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा वैश्येन वा ते

---

* तच्छालां'-इति ग।

हि यज्ञियास्तस्माद्येनꣳ शूद्रेण संवादो विन्देदेतेषामेवैकं ब्रूयादिममिति विचक्ष्वेममिति विचक्ष्वेत्येष उ तत्र दीक्षितस्योपचारः* ॥ १० ॥

अथारणी पाणौ धृत्वा†। शालां मध्यवस्यति स पूर्व्वार्द्धꣳ स्थूणाराजमभिपद्यैतद्यजुराहेदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो ऽअजुषन्त विश्व ऽइति तदस्य विश्वैश्च देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसोऽनूचाना यदु ह्यस्य तेऽक्षिभ्या मीक्षन्ते ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसस्तदु हास्य तैर्जुष्टं भवति ॥ ११ ॥

यदाह। यत्र देवासो ऽअजुषन्त विश्व ऽइति तदस्य विश्वैर्देवैर्जुष्टं भवत्यृक्सामाभ्याꣳ सन्तरन्तो यजुर्भिरित्यृक्सामाभ्यां वै यजुर्भिर्यज्ञस्योदृचं गच्छन्ति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह रायस्पोषेण समिषा मदेमेति भूमा वै रायस्पोषः श्रीर्वै भूमाशिषमेवैतदाशास्ते समिषा मदेमेतीषं मदतीति वै तमाहुर्यः श्रियमश्नुते यः परमतां गच्छति तस्मादाह समिषा मदेमेति ॥ १२ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [१.१.] ॥

---

* 'चारः'-इति क, 'चार'-इति ख। † 'कृत्वा'-इति ग।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।
चातुर्मास्यानि च पशुर्द्वितीयकाण्ड ईरितम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयचतुर्थाभ्यामेकाहाहीनसत्रलक्षणसकलसोमयाग[1]-प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमोऽभिधीयते[2] । तत्र तृतीयकाण्डस्य प्रथमाध्याये

१—"त्रिविधः सोमयागः, एकाहाहीनसत्रनामकः । एकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेण निष्पाद्य एकाहः । द्विरात्रं मारभ्य एकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः । त्रयोदशरात्रं मारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्राणि । द्वादशाहस्तु द्विरूपः । तत्राहीनरूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सत्ररूपेण त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशाहस्य एकाहरूपो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः"–इति तै० सं० १, २, १ सा० भा० । 'एकाहाहीनसत्राणि सोमभेदा इति त्रयः"–इत्यादि च तै० सं० ७, १, १ भाष्यारम्भे सायणः । 'उक्ताः प्रकृतयोऽहीनैकाहाः (६, १, १)"–इत्यारभ्य "इत्येकाहाः, अथाहीना द्व्यहप्रभृतयो द्वादशरात्रपरार्द्धाः (१०, १, १०, ११)'–इत्यादान्त आश्वलायनीयश्रौतसूत्रग्रन्थश्चेहालोच्यः ।

२—"सप्तसंस्थः सोमयागो भवति । तथाहि— "अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति संस्थाः"–इति आश्व० श्रौ० सू० ६, ११, १ । अप्तोर्यामः आप्तोर्याम इत्यभिन्नः ।

३—'अग्निष्टोमं प्रथममस्त्र, अतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति"–इति आप० श्रौ० सू० १०, २, ३, ४ । अग्निष्टोम इतराङ्गातन्त्योपदिष्टत्वात् स एवेतरेषां प्रकृतिः ।

शालानिर्माणप्रभृति दीक्षाहुतिपर्यन्तं प्रतिपाद्यते। तत्रादौ शाला-निर्माणार्थं देवयजनपरिग्रहं विधत्ते— "देवयजन जोषयन्त इति। देवा इज्यन्तेऽस्मिन्निति 'देवयजनम्'। अधिकरणे ल्युट्[1]। प्राचीनवंशसदोहविर्धानादिनिर्माणपर्याप्तं देवयजनं स्थानम्[2]। तत् 'जोषयन्ते' सेवन्ते। स्वार्थिको णिच्[3]। परिग्रहीतुं यजमानपुरुषाः। तत्र विशेष माह— "स यदेव वर्षिष्ठं स्यात् तज्जोषयेरन्निति। 'सः' इति प्रसिद्धौ, यच्छब्दविशेषणं वैतत्। प्रसिद्धं 'यत्' देवयजनम्, 'तत्' 'वर्षिष्ठम्' अतिशयेन वृद्धम्, उच्छ्रितम्, जोषयितव्य मित्यर्थः। वर्षिष्ठ मित्येतत् स्पष्टयति— "यदन्यदित्यादिना। यस्याः[4] उपरि गृहीतायाः 'भूमेः' 'अन्यत्' परिसरस्थलं ('नाभिशयीत') नाभि-शयीत, अतिशयित मुच्छ्रितं न च तद् वर्षिष्ठमित्यर्थः[5]। उक्तलक्षणं देवयजनं प्रशंसति— "अतो वा इति। 'अतः' अस्मात्, यदित्युक्त-लक्षणात् 'देवाः' 'दिवम्' 'उपोत्क्रामन्' उत्क्रान्ताः, प्राप्ताः। उत्क्रामन्तु नाम, ततः किमु? इत्यत आह— "देवान्वा इति। यस्मात् 'एष' दीक्षितोऽपि 'देवान्' उपोत्क्रामति, तस्माद् यादृशेन

१— पा० सू० ३. ३ ११३।

२— 'देवयजनस्य मम्'—इति च। "देवयजनं वै वरं पृथिव्यै"—इत्यादि ऐ० ब्रा० १. ३. २। "प्राचीन माहवनीयात् प्रवणं स्यात् प्रतीचीनं गार्ह-पत्यादेतद्वै ह्यावृत्त देवयजनम्"—इति तै० सं० ६. २. ६. २५।

३— 'जुष परितर्कणे'—इति चुरादि (१८३५ धा०), 'परितर्कणं ऊहो हिंसा वा'—इति तत्र दीक्षितः। प्रीतिसेवनयोस्तु तुदादित्वात् जुषत इत्येव।

४— 'यदास्य'—इति च।

५— 'मुच्छ्रित न स्यात्'—इत्येव च।

देवयजनेन देवा दिवं गता, तादृशं कुर्वन् 'सः' दीक्षितः 'अदेवे' एव 'देवयजने' ('यजते') इष्टवान् भवति । अनेवंविधस्य परिग्रहे दोषमाह– "स यद्धेति । निम्ने देवयजने 'इष्ट्वा' स्वयमेव 'अवरतर इव' अत्यन्तं नीच एव 'स्यात्' । "तस्मादित्युपसंहारः । अत्र कात्यायनः सौत्रिकं शुल्विस्वरूपमभिधायाह– "देवयजनं जोषयन्त उन्नतसमम्"-इति[1] ॥ १ ॥

अन्यानपि धर्मविशेषानाह– "तद्वर्ष्मेति । 'वर्ष्म' उन्नतं 'सत्', 'तत्' देवयजनं 'समं स्यात्', विषमस्य विषद्दृशगदर्शनात् तदभावाय तत् समं कर्त्तव्यमित्यर्थः । समत्वेन 'अविभ्रंशि' अपि खलु प्राचीनप्रवणम् उदीचीनप्रवणं वा भवेत्, प्राच्यत्वेन देवानाम्, उदक्त्वेन मनुष्याणां च देवयजनसम्बन्धसम्भवात्, उभयसम्बन्धिन्योर्दिशोरन्यतरस्याः प्रवणत्वाभिधानमित्यभिप्रायः । उदक्प्रवणत्वे यदर्थसिद्धं दक्षिणोन्नतत्वम्, तदाह– "दक्षिणत प्रत्युच्छ्रितमिवेति । विपक्षबाधमुखेन दक्षिणप्रवणत्वं निषेधति– "एषा वा इति । 'क्षिप्रे' अचिरेणैव कालेन 'अमुं परलोकम्, 'तथो ह' पूर्वोत्तरप्रवणत्वपक्षेऽप्यचिरकालम्'[2] ॥ २ ॥

१— 'देवयजनं जोषयन्ते । उन्नतसमम् । समम् । अविभ्रंशि । अभितो देवयजनमात्रदेशम् । पुरस्ताद्वर्ष्म । प्राक्प्रवणम् । उदग्वा । यत्किंचित्प्राग्-भागत्वेन । उदक्तौषधिमूलेऽपरेऽन्ते विमितं कुर्वन्ति"–इति का० श्रौ० ७. १. १०—१९ इमा सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

२— "दक्षिणत उन्नतं मुदीचीनावनतं प्राक्प्रवणं प्रागुदक्प्रवणं वा देवयजनम्"–इति आप० श्रौ० सू० १० २० १ ।

अथ देवयजनप्राग्देशे[1] देवयजनान्तरपरिमितप्रदेशस्याधिक्यं निषेधति—"न पुरस्तादिति। स देशातिरेको यजमानभ्रातृव्यातिरेकाय भवति। तथा चापस्तम्बः—"न प्राचीनं देवयजनाद् देवयजनमात्रं मुच्छ्रियेत्"-इति[2]। दक्षिणोत्तरयोरतिरेकस्त्वैच्छिक[3] इत्याह—'काम' इति। पश्चाद्भागे पुनरन्यस्य देवयजनस्य पर्याप्तप्रदेशोपेतं देवयजनं समृद्धिकरमित्याह—"एतद्ध त्वेव समृद्धमिति। प्रतिपाद्य मर्थं निगमयति—"इति देवयजनस्येति। क्लृप्तिरिति शेषः। अत्र कात्यायनः—"समं प्रविभ्रश्यभितो देवयजनमात्रदेशम् पुरस्ताद्वर्षम् प्राक्प्रवण मुदग्वा"-इति[4] ॥ २ ॥

अथाख्यानमुखेन देवयजनप्रशान्तर माह—"तदु होवाचेति। वार्ष्ण[5] ऋषि 'याज्ञवल्क्य उवाच'। यदा वयं देवयजनपरिग्रहाय गता, तदानीं 'सात्ययज्ञ' आह। "एतावती वै पृथिवी, यावती

१— 'देवयजनप्रदेशे'-इति ख।

२— आप॰ श्रौ॰ १०, २०, १०।

३— 'स्वैच्छिक'-इति घ।

४— का॰ श्रौ॰ ८, १, १२–१७ पर्यन्त सूत्राणि पर्यालोच्यानि।

५— 'वार्ष्ण'-इति मयकारः पाठः सोऽकलोऽत्र मूले भाष्ये च डा॰ वेबरेण। तत एवोद्धृतो रोथ-बोथलिङ्क सङ्गृहीते 'वार्टबुख्' कोषेऽपि। पर मिहैव पुरस्तादेकत्र (१ १ १ १०), सकलावापरत्र (१४ ६ १० ८) दृश्यते 'वार्ष्ण'-इत्येव निर्देशः। तथा तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि "गोतमो वार्ष्णः"-इत्येव (३ ११ ९ ३)। अतोऽत्र मत्सङ्गृहीतहस्तलिखितपुस्तकाना मेव वेद्य समादृत इह मूलभाष्ययोरिति।

वेदिः"—इत्यादिश्रुतेः[1] वेद्युपलक्षितदेवयजनस्य देवतात्मकसमस्तपृथिवीरूपत्वम्, अतो 'यत्र क्व च' मन्त्रेण परिग्रहे सति तदुक्तलक्षणमेव भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्यस्तु वक्ष्यमाणलक्षणैर्ऋत्विग्भिः परिग्रह एवोक्तलक्षणदेवयजनपरिग्रह इत्याह—"ऋत्विजो हैवेति। 'शुश्रुवांसः' श्रुतशास्त्राः 'अनूचानाः' साङ्गप्रवचनाध्येतारः[2]। 'अकृशाः' दोषरहिताः। ऋत्विजोऽपि श्रुताध्ययनादिसम्पन्ना भवेयुरित्ययमर्थोऽप्युक्तो भवति ॥ ५ ॥

यथोक्तदेवयजने यत् कर्तव्यं गृहं तत् प्राचीनवंशं कर्तव्यमित्याह—"तच्छालां वेति। 'शालां' दीर्घचतुरस्रं गृहं, 'विमितं' सर्वतः समपरिमाणम्[3]; अनयोरन्यतरत् 'प्राग्वंशम्' मिनुयात्। प्राग्दिशः प्रशंसार्थमर्थवादमाह—"प्राची हीति। यस्मात् प्रत्यग्दिग्गतान्[4] ऋत्विग्यजमानान् प्रति पुरोदेशाद्धविर्भाजिनः प्रत्यङ्मुखोपावृत्ताः, 'तस्मात्' 'तेभ्यः' देवेभ्यः 'प्राङ् तिष्ठन् जुहोति'। तस्मात् प्राचीनवंश मुपपद्यते[5] ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकं दीक्षितस्य शयने कञ्चिन्नियममाह—"तस्मादु

१—तै० सं० ७. ४. १८. ६ ऋक् द्रष्टव्या।

२—'वेदार्थं श्रुतवन्तः'—इति (का० श्रौ० ७. १. ८ सू०) या० दे०।

३—"विमितं चतुरस्रं स्यात् द्वादशारत्निप्रमाणतः"—इत्याह परिशिष्टकारवचनम्। 'द्वादशारत्निमानतः'—इत्यपि तत्र पाठान्तरम्।

४—'प्रागादिग्गतान्'—इति ङ. च।

५—"प्राग्वंशं पुरस्ताद्वा प्रतिदिग्द्वार मुदग्वंशं वा"—इति का० श्रौ० सू० ७. १. १९—२१।

चेति । 'अभिप्रसार्य' पादावित्यर्थः । प्राग्दिक्प्रशंसार्थं दिग्विभागरूप मर्थवाद माह— "या दक्षिणेति । 'यतो' 'देवाः' यजमानादीन् प्रति 'उपचक्रमुः', 'सा' प्राची 'अहीना' समृद्धा । उदीच्या मनुष्यसम्बन्धितया तेषा मुदग्वंशा शाला[1] निर्माणात् प्रसिद्ध मित्याह— "तस्मान्मानुष इति । 'मानुषे' मनुष्यार्हे कर्मणि । 'दीक्षितस्य' प्राग्वंश एव, अन्येषां तु उदीचीनवंशत्व मिति व्यवस्था ॥ ७ ॥

सर्वतः परिश्रयणं विधत्ते— "तां वा एता मिति । दृष्ट्यादिपरिहाराय परिश्रयणं कर्त्तव्यम्, दीक्षितस्येतरेभ्यो व्यवधानाय च परिश्रयणं कर्त्तव्य मिति परिश्रयणस्तुतिः[2] ॥ ८ ॥

तत्रात्रैवर्णिकानां शूद्रादीना मभिप्राप्तिं निषेधति— "न ह सर्व इवाभिपद्येतेति[3] ॥ ९ ॥

दीक्षितस्य सर्वलोकव्यवहारं निषेधति— "स वै नेति । सर्वशब्दस्य सङ्कोच माह— "ब्राह्मणेन वैवेति । 'तस्माद्' ब्राह्मणादिवर्णत्रयस्य यज्ञार्हत्वात् । 'यदि' 'शूद्रेण' 'संवादो' 'विन्देत्' लभ्येत, 'एतेषां' त्रैवर्णिकानां मध्ये 'एकम्', 'इमम्' शूद्रम् 'इति' एव मयेदानीं युक्तप्रकारेण 'विचक्ष्व' ब्रूहीति स्वयं 'ब्रूयात्' ।

१— "शाला वा"—इति का० श्रौ० सू० ७.१.२४ । दीर्घचतुरस्रा कुटी शालेति हरिस्वामी ।

२— "प्राचीनवंशं करोति पुरस्तादुन्नतं पश्चान्निनतं सर्वतः परिश्रितम्"—इति आप० श्रौ० सू० १०.५.१ ।

३— का० श्रौ० ७ । ५ सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

वीप्सया[1] सर्वोऽपि वचनप्रकार परिगृह्यते । 'एष' 'उपचार' व्यवहार[2] ॥ १० ॥

यमन्त्रकशालाप्रवेश विधत्ते— "अथारणी पाणौ कृत्वेति । 'अध्यवस्यति' शाला प्रविश्य मन्त्रेणैतद् देवयजन मिति निश्चिनु-यादित्यर्थ । अध्यवमानप्रकार माह— "स पूर्वार्द्ध मिति । 'स्थूणा-राज' मध्ये स्थित[3] उन्नतस्तम्भ', तस्य 'पूर्वार्द्धम्' 'अभिपद्य' गृहीत्वा "एद मगन्म"-इति[4] 'यजु' ब्रूयात्[5] । अत्र कात्यायन— "सभा-रोद्यामौ शालास्तम्भ पूर्वार्द्धं गृहीतारणिपाणिरादेद मगन्मेति"-इति[6] । मन्त्रस्य द्वितीय पाद देवशब्दतात्पर्याभिधानेन व्याचष्टे— "तदस्य विश्वेरिति । श्रुताध्ययनवद्भिर्ब्राह्मणै । 'अचिष्मा' 'यत्' 'ईचन्ते, 'तत्' 'ते' विश्वैर्देवै 'जुष्टम्' इत्यर्थ ॥ ११ ॥

"यद्वाहेति । तृतीय पाद व्याचष्टे— "ऋक्सामाभ्या मिति ।

१— 'वीप्सया'-इति ङ । वीप्सया-श्रुताविह 'इम मिति विचस्वेति वाक्य द्विरुक्त्या ब्रूयादिति यावत ।

२— का० श्रौ० ७ ४ ५ सूत्र द्रष्टव्यम् ।

३— 'मध्योदिव'-इति घ, ङ ।

४— "एद मगन्म देवयजन पृथिव्या यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे । ऋक्सामाभ्या सन्तरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समिषा मदेम ॥"-इति य० वा० स० ४ १ १ मन्त्रपाठ ।

५— 'प्राग्वशस्य मध्यम स्थूणाराज मारभ्य जपतीति वाजसनेयकम्"-इति आप० श्रौ० सू० १० ५ ४ ।

६— का० श्रौ० सू० ७ १ ३४ ।

'यजुर्भिः' क्रियमाणं यज्ञस्वरूपम् 'ऋक्सामाभ्यां' स्तोत्रशस्त्राभ्यां 'तरन्तः' पारं प्रापयन्तः इति तत्र भागस्य 'उदृच' परिसमाप्तिं प्राप्नोमीत्युक्तत्वात् भवति। चतुर्थपादस्य प्रथमभागं व्याचष्टे— "रायस्पोषेणेति। 'भूमा' बहुभाव एव 'रायस्पोषो' धनपुष्टिः, स च 'भूमा' साक्षात् 'श्री' एव, तस्मात् 'एतद्' यागपाठे 'आशिषम्' एव आशास्ते। तद्द्वितीयभागस्य तात्पर्यमाह— "समिषेति। लोके यः श्रियं परमतां च गच्छति, तम् 'इयम्' अन्नं 'मदति' मोदत इत्याहुः; अतो मन्त्रे समिषेति भाग माहेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

अपराह्णे दीक्षेत। पुरा केशश्मश्रोर्वपनाद्यत् कामयेत तदश्नीयाद्यद्वा सम्पद्येत व्रतꣳ ह्येवास्यातोऽशनं भवति यदु नाशिशिषेदपि कामं नाश्नीयात् ॥ १* ॥

* एतदनन्तरं मिश्र 'शतं १८००'– इति ग-पुस्तके।

अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति। तदुदकुम्भ मुपनिदधाति तन्नापित उपतिष्ठते तत्केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृन्तते ऽमेध्यो वै पुरुषस्यामेध्यं यत्रास्यापो नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रौ च वा ऽअस्य नखेषु चापो नोपतिष्ठन्ते तद्यत्केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृन्तते मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽइति ॥ २ ॥

तद्धैके। सर्व्वं ऽएव वपन्ते सर्वं ऽएव मेध्या भूत्वा दीक्षिष्यामह ऽइति तदु तथा न कुर्य्याद्यद्वै केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृन्तते तदेव मेध्यो भवति तस्मादु केशश्मश्रु चैव वपेत नखानि च निकृन्तेत ॥ ३ ॥

स वै नखान्येवाग्रे निकृन्तते। दक्षिणस्यैवाग्रे सव्यस्य वा ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्राङ्गुष्ठयोरेवाग्रे कनिष्ठिकयोर्वा ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवचा* ॥ ४ ॥

स दक्षिण मेवाग्रे गोदानं वितारयति। सव्यं वा ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवचा ॥ ५† ॥

स दक्षिण मेवाग्रे गोदान मभ्युनत्ति। इमा आपः शमु मे सन्तु देवीरिति स यदाहेमा ऽआपः शमु मे

*, † 'देवत्रा'—इति ग।

सन्तु देवीरिति वज्रो वा ऽआपो वज्रो हि वा ऽआपस्तस्माद्येनैता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति तत्तदेत मेवैतद्वज्रꣳ शमयति तथो हैन मेष वज्रः शान्तो न हिनस्ति तस्मादाहेमा ऽआपः श मु मे सन्तु देवीरिति* ॥ ६ ॥

अथ दर्भतरुणकं मन्तर्दधाति। ओषधे त्रायस्वेति वज्रो वै क्षुरस्तथो हैन मेष वज्रः क्षुरो न हिनस्त्यथ क्षुरेणाभिनिदधाति स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीरिति वज्रो वै क्षुरस्तथो हैन मेष वज्रः क्षुरो न हिनस्ति ॥ ७ ॥

प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति। तूष्णी मेवोत्तरं गोदान मभ्युनत्ति तूष्णीं दर्भतरुणकं मन्तर्दधाति तूष्णीं क्षुरेणाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति ॥ ८ ॥

अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति। स केशश्मश्रु वपति स यदा केशश्मश्रु वपति ॥ ९ ॥

अथ स्नाति। अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा ऽआपो मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽइति पवित्रं वा ऽआपः पवित्रपूतो दीक्षा ऽइति तस्माद्वै स्नाति ॥ १० ॥

---

* 'रिति'–इति ख, 'रिति'–इति ग ।

स स्नाति। आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्येतद्ध्याह शुन्धयन्त्विति घृतेन नो घृतप्वः पुनन्त्विति तद्वै सुपूतं यं घृतेन पुनंस्तस्मादाह[*] घृतेन नो घृतप्वः पुनन्त्विति विश्वꣳ हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरिति यद्वै विश्वꣳ सर्व्वं तद्यदमेध्यꣳ रिप्रं तत्सर्व्वꣳ ह्यस्मादमेध्यं प्रवहन्ति तस्मादाह विश्वꣳ हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरिति[†] ॥ ११ ॥

अथ प्राङिवोदङ्ङुत्क्रामति। उदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमीत्युद्ध्याभ्यः शुचिः पूत एति[‡] ॥ १२ ॥

अथ वासः परिधत्ते। सर्व्वत्वायैव स्वामेवास्मिन्नेतत्त्वचं दधाति या ह वा इयं गोस्त्वक् पुरुषे हैवाग्र आस ॥ १३ ॥

ते देवा अब्रुवन्। गौर्व्वा इदꣳ सर्व्वं बिभर्त्ति हन्त येयं पुरुषे त्वग् गव्येतां दधाम तयैषा वर्षन्तं तया हिमं तया घृणिं तितिक्षिष्यत इति ॥ १४ ॥

तेऽवच्छाय पुरुषम्। गव्येतां त्वच मदधुस्तयैषा वर्षन्तं तया हिमं तया घृणिं तितिक्षते[§] ॥ १५ ॥

अवच्छितो हि वै पुरुषः। तस्मादस्य यत्रैव क्व च

---

* 'घृतेनपुनस्तस्मादाह'–इति ग।

† 'रिति'–इति ख, 'रिति'–इति ग।

‡ 'एति'–इति ख, 'एति'–इति ग।

§ 'तितिक्षते'–इति पाठो दृष्ट A-नामपुस्तके डा०-मेवरेण।

कुशो वा यद्वा व्यिक्षन्तति तत एव लोहित मुत्पतति तस्मिन्नेतां त्वच मदधुर्व्वास एव तस्मान्नान्यः पुरुषाद्वासो बिभर्त्त्यैतां ह्यस्मिंस्त्वच मदधुस्तस्माद् सुवासा एव बुभूषेत् स्वया त्वचा समृद्धा ऽइति तस्मादप्यश्लीलꣳ सुवाससं दिदृक्षन्ते स्वया हि त्वचा समृद्धो भवति ॥ १६ ॥

नो हान्ते गोर्नग्नः स्यात्। वेद ह गौरहमस्य त्वचं बिभर्मीति सा बिभ्यती त्रसति त्वचं म ऽआदास्यत ऽइति तस्माद् गावः सुवाससमुपैव निश्रयन्ते ॥ १७ ॥

तस्य वा ऽएतस्य वाससः। अग्नेः पर्य्यासो भवति वायोरनुच्छादो नीविः पितॄणाꣳ सर्प्पाणां प्रघातो विश्वेषां देवानां तन्तव आरोका नक्षत्राणा मेवꣳ हि वा ऽएतत् सर्वे देवा अन्वायत्तास्तस्माद्दीक्षितवसनं भवति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽअहतꣳ स्यात्। अयातयामताये तद्वै निष्पेष्टवै ब्रूयाद्यदेवास्यात्रामेध्या क्षणुत्ति* वा व्ययति वा तदस्य मेध्य मसदिति† यद्य ऽअहतꣳ स्यादद्भिरभ्युक्षेन्मेध्य मसदित्यथो यदिदꣳ स्नातवस्त्रं निदित मपल्पूलनकृतं भवति तेनो हापि दीक्षेत ॥ १९ ॥

---

* 'चामेध्य माहण्वन्ति'–इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः।

† 'मसदिति'–इति क, ग।

तत्परिधत्ते । दीक्षातपसोस्तनूरसीत्यदीक्षितस्य वा ऽअस्यैषाग्रे तनूर्भवत्यथात्र दीक्षातपसोस्तस्मादाह दीक्षातपसोस्तनूरसीति तां त्वा शिवाꣳ शग्मां परिदध ऽइति तां त्वा शिवाꣳ साध्वीं परिदध ऽइत्येवैतदाह भद्रं वर्णं पुष्यन्निति पापं वा ऽएषो ऽग्रे वर्णं पुष्यति य मम मदीक्षितोऽथात्र भद्रं तस्मादाह भद्रं वर्णं पुष्यन्निति ॥ २० ॥

अथैनꣳ शालां प्रपादयति । स धेन्वै चानडुहश्च नाश्नीयाद् धेन्वनडुहौ वा ऽइदꣳ सर्व्वम्बिभृतस्ते देवा अब्रुवन् धेन्वनडुहौ वा ऽइदꣳ सर्व्वं बिभृतो हन्त यदन्येषां वयसां वीर्य्यं तद्धेन्वनडुहयोर्दधामेति स यदन्येषां वयसां वीर्य्यमासीत्तद्धेन्वनडुहयोरदधुस्तस्माद्धेनुश्चैवानड्वांश्च भूयिष्ठं भुङ्क्तस्तद्धैतत सर्व्वाश्य मिव यो धेन्वनडुहयोरश्नीयादन्तगतिरिव तꣳ हाद्भुत मभिजनितोर्जायायै गर्भं निरवधीदिति* पाप मकदिति पापी कीर्त्तिस्तस्माद्धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात तदु होवाच याज्ञवल्क्योऽश्नाम्येवाह मꣳसलं चेद्भवतीति ॥ २१ ॥ २ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [१. २.] ॥

---

* 'निरवधीदिति'-इति ख, डा०-वेबरदृष्टश्च ।

अथ दीक्षाकाल[1] विधत्ते— "अपराह्ण इति। 'अपराह्णे' अह्नस्तृतीये भागे[2]। अथ दीक्षिताशनविषये सर्वान्न मभ्यनुजानाति— "यत् कामयेतेत्यादिना। यथेष्टभोजने उपपत्तिं माह— "व्रतं ह्येवास्यात इति। 'अतः' अस्मादन्नभोजनादूर्द्ध्वकाले 'व्रतम्' 'एव' खलु केवल पयःपान मेव, अत इदानीं यथेष्टं भुञ्जीत। तथाचापस्तम्बः— "तथाशित स्याद्यथा ततो दीक्षाह कनीयः-कनीयो व्रत मुपेयात्" इति[3]। इच्छया अशनाभावपक्ष मप्याह— "यदीति। कात्यायनः— "अन्न मुपहरन्त्यस्मै हविष्य ममांसम्०—०अपराह्णेऽश्नातीष्ट मुपपन्नं वा न वेति[4]" ॥ १ ॥

शालाया उत्तरभागे क्षौरार्थं परिश्रयणं विधत्ते— "अथोत्तरेणेति। तथाविधेषूदकुम्भपरिवृते देशे 'नापितः' निविशेत्। तत्र केशश्मश्रुवपनं नखनिकर्त्तनं च कुर्यात्। तत्रोदकुम्भस्थापनप्रयोजनमाह— "अन्ति वा इति। अमेध्यानां केशनखानां निरवशेषेण मुखच्छेदनाय उदकुम्भसन्निधानेन भवितव्य मित्यर्थः[5] ॥ २ ॥

१— 'दीक्षान्तकाल'-इति च। २— "य कामयेत तपस्वी स्यादिति तं पूर्वाह्णे"-इति च आप० श्रौ० सू० १०, १२, २।

३— अस्यापस्तम्बसूत्रस्य पूर्वपाठस्त्वेवम्— "अन्न मश्नाति सर्पिर्मधुमिश्रं, दधि, मधु वा, यदस्य मनसः प्रियं तदश्नाति, तदेवास्यामुष्मिंल्लोके भवतीति विज्ञायते, तथाशित स्याद् यथा ततो दीक्षाह कनीय-कनीयो व्रत मुपेयात्, पुरस्ताद्वा केशवपनाद्वाससो वा परिधानाद् भोजन मेके समामनन्ति"-इति आप० श्रौ० सू० १०, ६, ७–१०।

४— का० श्रौ० सू० ७, २, २, ४, ५, ६।

५— "उत्तरेण वहिः प्राग्वंशं परिश्रिते यजमानः केशश्मश्रू वापयते"-इति आप० श्रौ० सू० १०, ५, ६।

सर्वाङ्गवपन मुपन्यस्य निराचष्टे— "तद्धैके सर्वं एवेति । सर्वे-ष्वपि देहे केशश्मश्रुनखेष्वेव प्राचुर्येण मृतत्वक् सर्वान्तर्हूतेनैव सर्वं मपि मेध्यं भवतीत्यभिप्रायः । अत्र सूत्रम्— "उत्तरे परिश्रित उदकुम्भमवत्यपु दीक्षा, नापित उपतिष्ठति"-इति[1] ॥ ३ ॥

मानुषलक्ष्याद्यत्युपन्यासमुखेन नखाना मेव, तत्रापि सव्यपादस्यैव, तत्राप्यङ्गुष्ठयोरेवेति चयाणां प्राथम्य माह— "स वै नखान्येवे-त्यादिना ।" 'देवत्रा' देवेषु, देवसम्बन्धिकर्मणि एवं कर्त्तव्य मित्यर्थः[2] ॥ ४ ॥

दक्षिणभागस्य प्राथम्य माह— "स दक्षिण मेवेति । 'गोदानं' नाम कर्णस्योपरि प्रदेशः[3], तं 'वितारयति' विभजेत्[4] । यस्य चाग्रे वपनम्, तस्यैव चोन्दनप्राथम्यं युक्तम्[5] ॥ ५ ॥

समन्त्रकं वपन माह— "इमा आप इति[6] । 'आपः शं सन्तु'— इति शान्तिप्रार्थनायाः क्रौर्यप्रसङ्गं दर्शयति— "वज्रो वा आप इति । एतत् प्राग् व्याख्यातम्[7] ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ७, ८ क।

२— "नखानि निकृन्तत्यङ्गुष्ठप्रभृतीनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम्"–इति का० श्रौ० सू० ७. २. ८ ख।

३— 'लपङ्क्तिर्वै एषिण्यां दीयत इति गोदानम्'–इति का०वृत्तौ या०।

४— काकुतादिका तस्मात् केशान् विजटान् कुर्यादित्यर्थः ।

५— "दक्षिणं गोदानं वितार्याभिषीमा आप इति"–इति का० श्रौ० ७. २. ६। आप० १०. ५. ८, ६, १० इत्याद्यपि द्रष्टव्यानि।

६— वा० सं० ४. १. २।

७— १. १. १. १७ (१ भा० २६ पृ०) द्रष्टव्यम्।

क्षुरविदारणपरिहाराय केशाना मुपरि दर्भस्थापनं समन्त्रक[१] माह– "अथेति । "दर्भतरुणक मित्यादि[१] । दर्भपाणिरित्यर्थः[२] । क्षुरस्य हिंसकत्वात् तत्र पालनप्रार्थना । तत्र समन्त्रकं[४] क्षुरनिधान[५] माह– "अथ क्षुरेणेति[६] ॥ ७ ॥

"प्रच्छिद्येति । स्पष्टम् । उत्तर गोदानोन्दनादिक ममन्त्रक मित्याह– "तूष्णी मेवेति[१] ॥ ८ ॥

"अथ नापितायेति । स्पष्टम्[३] ॥ ९ ॥

स्नान विधाय प्रागमति– "अथ स्नातीति । एतत् अतीपाय- मार्यवादवाक्यवद् व्याख्येयम्[८] ॥ १० ॥

स्नानमन्त्र माह— "स स्नातीत्यादिना । "आपो अस्मानिति[1] 'मातरः' ओषधिवनस्पत्यादिसकलनिर्मात्र्यः 'घ घृतेन' स्नापयन्ति, तस्यैव सुपूतत्वाद् घृतेन पुनन्त्विति प्रार्थन युक्त मित्यर्थः । तृतीय-पादस्य तात्पर्य माह— "विश्व हीति । "रपो रिप्र मिति पाप-नामनी भवतः"-इति[2] निरुक्तम् । 'यद् विश्वं' तत् सर्वम् उच्यते, 'यत् अमेध्य' 'तत् रिप्रम्' । अतो देहगत मालिन्य मात्मगतं पापं सर्वं धोतमाना आप 'अस्माद्' यजमानात् अपगमयति यत', अत एव माह मन्त्र इत्यर्थ ॥ ११ ॥

उदिदाभ्य इति चरमपादस्य पृथग् विनियोग माह— "अथ प्राङ्विवोदङ्ङुत्क्रामतीति । 'आभ्यः' अद्भ्य' सकाशात् प्राङ् एव सन् उद्गच्छामीति तस्यार्थः[3] ॥ १२ ॥

वासःपरिधानं विधाय प्रशंसति— "अथ वास इति[4]। 'परि-धानम्' उपसंव्यानम्, तद्धारणं सर्वस्यैव दीक्षितस्य 'सर्वत्वायैव', न त्वतिरिक्तः कश्चिद् विशेषोऽस्तीत्येवकारेणाह । अतो वासोधारणेन 'त्वच मेव' कृतवान् भवति यस्मात्, तत एतद्धारणवतः सर्वत्व मित्यर्थः[5] । उपरितनग्रन्थः सर्वोऽपि एतस्यैवोपपादकः । इदानीं

१— वा० सं० ४. २. १ ।

२— निरु० ४ ३ ५ ।

३— "उदिदाभ्य इत्युत्क्रामति"-इति का० श्रौ० सू० ७ २. १५ ख। मन्त्रस्तु वा० सं० ४. २. २ ।

४— 'क्षौमं वस्ते'-इति का० श्रौ० सू० ७. १. १६ ।

५— 'यस्मात् त्वच एव धारणम्, अत सर्वत्व मित्यर्थ'-इति घ ।

गव्याश्रिता ('इयं') त्वक् ('अग्रे') पुरा 'पुरुषे' ('आस')
स्थिता (॥ १३ ॥

"ते देवा इति।) 'देवा.' किमर्थ मियं त्वक् पुरुषे
वर्त्तते, गोषु बहूपकारवतो, अतस्तां त्वचं तत आदाय
गवि स्थापयामो दृष्टिहिमादिकं परिहरत्विति पुरुषाद् गवि
अधारयन् (॥ १४, १५ ॥

"अवच्छित इति।) पुरुषादपगमे लिङ्ग माह– "तस्मादस्येति।
क्षुधाद्युपघाते सति रक्तस्रावदर्शनाद् देवैस्त्वचो विकर्त्तन लिङ्ग
मित्यर्थ'। तदा पुरुषाणां निस्त्वक्कपरिहाराय वस्त्र मकल्पयन्।
तस्मात् तेषा मेवासाधारण मभूत्। अतेन च सम्भूषितो भवति।
तथा च लौकिका आहुः– 'वस्त्रं पुरुषस्यालङ्कारः'-इति। लोके
निन्दित मपि सुवासस समाजादौ सम्यक् पश्यति ॥ १६ ॥

पुरुषस्य त्वचो गवि स्थापनं यदस्ति, तत् किमर्थ मिति प्रश्न-
इति कश्चित् कश्चित् पुरुषार्थमियम माह– "नो हास्त इति।
कदाचिदपि गोधर्मोपे विवासा न भवेत्। यस्मात्, मा 'अस्य
त्वचं' धारयामीति मात्मैतेह्यतो 'न नग्नः स्यात्'। आनात् माम
का हानिरित्यत आह– "मा विभ्यतीति। पुनस्त्वगपच्छेदभयात्
'समन्तो' भीत्या कम्पते। "तस्मादिति। स्पष्टम् ॥ १७ ॥

विहितं वस्त्रं सर्वदेवतात्मकत्वेन प्रशंसति– "तस्य वा इति।
'तस्य' वस्त्रस्य, परितः तिर्यक् अस्यत इति 'पर्यासः' तिर्यक्-तन्तु-
सन्दर्भ.। स 'अग्ने. भवति' अग्निदेवताको भवति, सोऽभिमन्यत
इत्यर्थ.। 'अनुच्छाद.' अनुलोम आच्छादत इति। स 'वायो'

भवति। 'नीवि' आद्यन्तप्रदेश । स 'पितॄणाम्' । 'प्रघात'[1] सर्व-छननस्थान निविडीभूतप्रदेश । स 'मर्त्यानाम्' । 'तन्तव' स्वरूपेण, 'विशेषा देवानाम्' । 'आरोका' मध्यच्छिद्राणि[2] । तत् 'मनुष्याणाम्' । 'तस्मात्' सकलदेवत्यत्वात् 'दीक्षितवसनम्' अवश्य भवितव्यम् ॥ १८ ॥

तस्य वस्त्रस्य नवत्व विधत्ते— "तदा अहत मिति। 'अयातयामतायै' अशिथिलत्वाय 'तत्' 'अहत' वस्त्र 'निष्पेष्टवै' चालयितु मन्य 'ब्रूयात्' । 'अस्य' वस्त्रस्य 'यत्' 'अमेध्य' 'आहणक्ति' आप्नोति, आश्लिष्ट करोति निर्माणकाले, तदेव 'वधति' च । 'अहत' चेत् अभ्युक्षण मेव कर्त्तव्यम्[3] । तत्प्रयोजन 'मेध्य मसदिति' मेधार्हं भवेदिति तात्पर्यम् ।

पक्षान्तर माह— "अथो यदिद मिति । श्वातेन पुरुषेणाच्छाद्य धार्यम्, 'अपल्पूलनकृत' क्षारद्रव्यसहितेनाधौतम्[4], प्रतिदिन प्रक्षाल्य यदेव धार्यते, तदित्यर्थ । तेन वा दीक्षेत ॥ १९ ॥

---

१ "प्रघातो दण्डेन शलाकोपधानेन वा प्रहार"—इति तै० स० १ २, १, ६ २, १ सा० भा० ।

२— 'मध्ये छिद्राणि'—इति च ।

३— "निष्पेष्टवै ब्रूयादहत चेदद्भिरभ्युक्ष्य"—इति का० श्रौ० सू० ७ २, १७ । 'अहत मपरिहित मरक्त च । अभ्युक्षय लघतस्यैव । तस्माद्धि प्रक्षालितस्यापि अभ्युक्षणेन मेध्यता भवति'—इति तत्र या० दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ७ २ १८ । 'अथवा०—०अमौतधौत मरङ्गक-प्रक्षालित मत् परिधत्ते'—इति तत्र या० दे० ।

उक्तविधस्य वाससः समन्त्रकं परिधानं विधत्ते– "तत् परिधत्त इति। दीक्षातपसोस्तनूरसीति[1]। 'आह' मन्त्रभागं।

'अथ' प्राक् 'अदीक्षितस्यैषा तनू' आसीत्, 'अथ' इदानीं तु दीक्षितदण्डकृष्णाजिनधारणनवनीताभ्यञ्जनादिसाध्य संस्कारं तपो-ऽनशनवर्जनादिजं यज्ञोपसद्व्रतात्मकम्, तदुभयं अनेन प्राप्तवान्। 'दीक्षातपसोस्तनूरसी' इति शब्दस्य तात्पर्य माह– "शाम्बी मिति। वस्त्रस्य तनुत्वाभिधानात् स्त्रीलिङ्गता। तृतीयभाग मनूद्य व्याचष्टे– 'भद्रं वसः पुण्यमिति। भद्रत्वसमर्थनाय पूर्वस्याभद्रत्व प्रशंसति– पाप वा एष इति॥ १०॥

अथ क्षौरानन्तरं स्नातस्य धृतवाससः शालाप्रवेशं विधत्ते– 'अथैनं मिति। प्रपादयति' गमयेदध्वर्युः[2]। अस्यापरागमनकालत्वा-दत्रागमने कश्चिन्नियम माह– 'स धेन्वै चेति। धेनोः क्षीरादि-कम् अनडुहः अन्वभि कर्षणसाध्य मित्यर्थः। तदुभयं 'नाश्नीयात्' धेन्वनडुहयोः सर्वजगदुपकारकत्वात् तदीयाशनप्रतिषेध इत्यर्थः। एतदेवोपपादयति– ते देवा इत्यादिना। अनयोः सर्वोपकार-कत्वं विज्ञाय देवैः 'वयमाम् 'अन्येषां (च) पशूनां 'वीर्यं' सार[3] मादाय धेन्वनडुहयोः स्थापितत्वात् तदशनं सर्वाशनं भवति। तस्य च जायायाः[4] गर्भसम्भवे सति तत् सर्वाशनं त रेतोरूपेण परिणत

१— 'वा स० ४ २ ३।

२— 'शालायां प्रवेशयति'–इति का० श्रौ० सू० ७ ३ ११।

३— वीर्यंसार'–इति च। ४— जायायां –इति च।

'गर्भं' हिंस्यात्। तत् 'पापकीर्त्तिः'[1] स्यात्। तदुभयोरशं 'नाश्नीयात्'। अत्र याज्ञवल्क्यपक्ष माह— "तदु होवाचेति। यस्मादुभयाशने शरीरम् 'अंसलं'[2] भवति', तस्मात् 'अश्नाम्यहं' तयोरन्न मश्नीया मेव। एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायना गावो वयांसि; तथैवापत्नीमेवाभिधानात्[3]। अत्र कात्यायनः[4]— "धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात्, पुरुषधर्मो वासम्भवात्, अमलभोजनं वा-इति[5] ॥ २१ ॥ ९ [१.९.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— 'पापो कीर्त्तिं'-इति मूलपाठः, स्यादेष तस्यैवार्थः।

२— अंसौ विद्येते यस्यासावंसलः। अंसौ च बाहुमूले, तौ तु सर्वस्यापि भवत इति विशेषणानुपपत्तिः, अतोऽत्रांसाभ्यां बलं लक्ष्यते। "वत्सांसाभ्यां कामबले'-इति हि (पा० सू० ५. २. ९८.) लच् प्रत्ययः। "बलवान् मांसलोंऽसलः"-इति चामरः २. ६. ४४।

३— "षष्ठौहीं त्वक्कर्वतीं दद्यात्, सा हि सर्वाणि वयांसि"-इत्यादि तै० ब्रा० ३ १२. ५. ६ सा० भा० अपि द्रष्टव्यम्।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. २३, २४, २५।

५— 'अंसलमोर्धेन्वनडुहयोर्मांसस्य भोजनं वा कर्तव्यम्; तदु०—० वनोति श्रुते (श. १ २. २१.)। मूल चेद्धेन्वनडुहं भवति, ततोऽहं अश्नाम्येवेति याज्ञवल्क्य उवाचेत्यर्थः'-इति का० श्रौ० ७ २. २५ सू० या० दे०।

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

अपः प्रणीय । आग्नावैष्णव मेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपत्यग्निर्व्वै सर्व्वा देवता अग्नौ हि सर्व्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वत्यग्निर्व्वै यज्ञस्यावरार्द्धो* विष्णुः परार्द्धस्तत्सर्व्वाश्चैवैतद्देवताः परिगृह्य सर्व्वं च यज्ञं परिगृह्य दीक्षा इति तस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १ ॥

तद्धैके । आदित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपन्ति तदस्ति पर्युदितमिवाष्टौ पुत्रासो अदितेर्य्ये जातास्तन्वस्परि । देवां२॥† उप प्रैत्सप्तभिः परा मार्त्ताण्ड मास्यदिति ॥ २॥

अष्टौ ह वै पुत्रा अदितेः । यांस्त्वेतद्देवा आदित्या इत्याचक्षते सप्त हैव तेऽविकृतं हाष्टमं जनयाञ्चकार मार्त्ताण्डं सन्देघो‡ हैवास यावानेवोर्द्ध्वस्तावांस्तिर्य्यङ् पुरुषसम्मित इत्यु हैक आहुः ॥ ३ ॥

त उ हैत ऊचुः । देवा आदित्या यदस्मानन्वजनिमा तदमुयेव भूद्धन्तेमं विकरवामेति तं विचक्रुर्य्यथायं पुरुषो विकृतस्तस्य यानि मांसानि सङ्कृत्य

* 'यज्ञस्यापरार्द्धो'–इति सा०–सम्मत इति डा० वेबर ।
† 'देवाः॥'–इति क ।
‡ 'सन्देहो'–इति सा० सम्मत इति डा० वेबर ।

सन्व्यासुस्ततो हस्ती समभवत्तस्मादाहुर्न हस्तिनं प्रतिगृह्णीयात्पुरुषाजानो हि हस्तीति यमु ह तद्विचक्रुः स विवस्वानादित्यस्तस्येमाः प्रजाः* ॥ ४ ॥

स होवाच । राध्नवान्मे† स प्रजायां य एतमादित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपादिति राध्नोति हैव य एतमादित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपत्ययं त्वेवाग्नावैष्णवः प्रज्ञातः ॥ ५ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपांशु देवते यजति पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाः संयाजयन्ति पत्नीः सर्व्वत्वायैव समिष्टयजुरेव न जुहोति नेदिदं दीक्षितवसनं परिधाय पुरा यज्ञस्य संस्थाया अन्तं गच्छानीत्यन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः‡ ॥ ६ ॥

अथाग्रेण शालां तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते । श्रुरुवै पुरुषोऽवच्छिन्नो ऽनर्द्धेवैतद्भवति यदभ्यङ्क्ते§ गवि वै पुरुषस्य त्वग्गोर्वा एतन्नवनीतं भवति स्वयैवैनमेतत्त्वचा समर्द्धयति तस्माद्वा अभ्यङ्क्ते ॥ ७ ॥

तद्वै नवनीतं भवति । घृतं वै देवानां फाण्टं

---

* 'प्रजा'-इति ग ।

† 'राध्नुयान्मे'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबर ।

‡ 'यज्ञु'-इति ग ।

§ 'यदभ्यङ्क्ते'-इति ग ।

मनुष्याणां सुयैतन्नाहैव घृतं नो फाण्टꣳ स्यादेव घृतꣳ स्यात् फाण्ट मयातयामतायै तदेन मयातयाम्नैवायातयामानं करोति ॥ ८ ॥

त मभ्यनक्ति। शीर्षतोऽग्र ऽआ पादाभ्या मनुलोमं महीनां पयोऽसीति मह्य इति ह वा ऽएतासा मेकं नाम यद्गवां तासां वा ऽएत पयो भवति तस्मादाह महीनां पयोऽसीति वर्चोदा ऽअसि वर्चो मे देहीति नात्र तिरोहित मिवास्ति ॥ ९ ॥

अथाक्ष्यावानक्ति। शुरुर्वै पुरुषस्याक्षि प्रशान्नमेति ह स्माह याज्ञवल्क्यो दुरक्ष इव ह्यास पूयो हैवास्य दूषीका ते ऽएवैतदनरुष्कारोति यदक्ष्या*वानक्ति॥ १० ॥

यत्र वै देवाः। असुररक्षसानि जघ्नुस्तच्छुष्णो दानवः प्रत्यङ् पतित्वा मनुष्याणा मक्षीणि प्रविवेश स एष कनीनकः कुमारक इव परिभासते तस्मा ऽएवैतद्यज्ञ मुपप्रयन्त्सर्वतोऽश्मपुरां परिदधात्यश्मा ह्याञ्जनम् ॥ ११ ॥

त्रैककुदं भवति। यत्र वा ऽइन्द्रो वृत्र महꣳस्तस्य यदक्ष्यासीत्तं गिरिं त्रिककुद मकरोत्तद्यत् त्रैककुदं भवति चक्षुष्येवैतच्चक्षुर्दधाति तस्मात् त्रैककुदं भवति यदि

* 'यदक्ष्या'-इति ग।

चैककुदं न विन्देदप्यचैककुदमेव स्यात्समानी ह्येवा-
ञ्जनस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेषीकयानक्ति। वज्रो वै शरो विरक्षस्तायै
सतूला भवत्यमूलं वा इदमुभयतः परिच्छिन्नं रक्षो-
ऽन्तरिक्ष मनुचरति यथायं पुरुषोऽमूल उभयतः
परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तद्यत्सतूला भवति
विरक्षस्तायै ॥ १३ ॥

स दक्षिण मेवाग्र ऽआनक्ति। सव्यं वा ऽअग्रे मानुषे-
ऽथैवं देवत्रा* ॥ १४ ॥

स आनक्ति। वृत्रस्यासि कनीनक इति वृत्रस्य
ह्येष कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहीति नात्र
तिरोहित मिवास्ति ॥ १५ ॥

स दक्षिणं सकृद्यजुषानक्ति। सकृत्तूष्णीं मथोत्तरं
सकृद्यजुषानक्ति द्विस्तूष्णीं तदुत्तर मेवैतदुत्तरावत्
करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पञ्चकृत्व आनक्ति। संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः
पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति
तस्मात्पञ्चकृत्व आनक्ति ॥ १७ ॥

अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति। अमेध्यो वै पुरुषो

* 'देवत्रा'-इति ख।

यदुन्नतं व्वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वै दर्भा मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽइति पवित्रं व्वै दर्भाः पवित्रपूतो दीक्षा ऽइति तस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽएकः स्यात्। एको ह्येवायं पवते तदेतस्यैव रूपेण तस्मादेकः स्यात् ॥ १९ ॥

त्रयो ऽअपि त्रीणि स्युः। एको ह्येवायं पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितः प्राण उदानो व्यान इति तदेतस्यैवानु मात्रां तस्मात् त्रीणि स्युः ॥ २० ॥

अथो ऽअपि सप्त स्युः। सप्त वा ऽइमे शीर्षन्प्राणा-स्तस्मात्सप्त स्युस्त्रिःसप्तान्येव स्युरेकविंशतिर्ह्येव सम्पत्* ॥ २१ ॥

तं सप्तभिः सप्तभिः पावयति। चित्पतिर्मा पुना-त्विति प्रजापतिर्वै चित्पतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्ये-वैतदाह व्वाक्पतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्व्वै व्वाक्पतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवैतदाह देवो मा सविता पुना-त्विति तद्धै सुपूतं यं देवः सविता पुनात् तस्मादाह देवो मा सविता पुनात्वित्यच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वा ऽअयं पवत ऽएषोऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनैतदाह सूर्यस्य

* 'सम्पत'–इति ग ।

रश्मिभिरित्येते वै पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तस्मा-दाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥

तस्य ते पवित्रपत इति। पवित्रपतिर्हि भवति पवित्रपूतस्येति पवित्रपूतो हि भवति यत्कामः पुने तच्छकेय मिति यज्ञस्योहृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ २३ ॥

अथाशिषा मारभं व्याचयति। आ वो देवास ईमहे व्यामं प्रयत्यध्वरे*। आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो हवामह इति तदस्मै ऽस्वाः सतीर्कर्त्विज आशिष आशासते ॥ २४ ॥

अथाङ्गुलीर्न्यचति। स्वाहा यज्ञं मनस इति द्वे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या मिति द्वे स्वाहा व्यातादारभ इति मुष्टीकरोति न वै यज्ञः प्रत्यक्ष मिवारभे यथायं दण्डो वा व्यासो वा परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञः[†] ॥ २५ ॥

स यदाह। स्वाहा यज्ञं मनस इति तन्मनस आरभते स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति तदन्तरिक्षादारभते स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या मिति तदाभ्यां द्यावापृथि-वीभ्या मारभते ययोरिदꣳ सर्वं मधि स्वाहा व्याता-दारभ इति व्यातो वै यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष मारभते ॥ २६ ॥

---

* 'ध्वरे'-इति ग।　　　† 'यज्ञः'-इति।

अथ यत्स्वाहा स्वाहेति करोति। यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञ मेवैतदात्मन् धत्तेऽथो ऽएव व्वाचं यच्छति व्वाग्वै यज्ञो यज्ञ मेवैतदात्मन् धत्ते ॥ २७ ॥

अथैनᳪ᳭ शालां मुपादयति। स जघनेनाहवनीय मेत्युत्तरेण गार्हपत्यᳪ᳭ सोऽस्य सञ्चरो भवत्या सुत्यायै तद्यदस्यैष सञ्चरो भवत्या सुत्याया ऽअग्निर्वै योनिर्य्यज्ञस्य गर्भो दीक्षितोऽन्तरेण वै योनिं गर्भः सञ्चरति स यत्स तत्रैजति त्वत्परि त्वद्वावर्त्तते तस्मादिमे गर्भा एजन्ति त्वत्परि त्वद्वावर्त्तन्ते तस्मादस्यैष सञ्चरो भवत्या सुत्यायै ॥ २८ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.]॥

अप.प्रणयनानन्तर[1] दीक्षाङ्गभूतायाः आग्नावैष्णवेष्टेः प्रयोगं विधत्ते— "अपः प्रणीयाग्नावैष्णव मिति। 'निर्वपति' निर्वपेयुरिति विधिः। तत्र जात मग्निं प्रशंसति— "अग्निर्वा इति। 'अग्निरपरार्द्ध'[2] अपरार्द्धे पूर्वार्द्धे भव, आदिम इत्यर्थः। 'विष्णु.'

१— 'अप प्रणयन' कर्मनामधेयम्, अन्यथा अपाम्प्रणयन मिति वक्तव्यं स्यादिति ध्येयम्।

२— मूले तु 'रवरार्द्ध' इत्येव प्रामाणिक पाठ', भाष्येऽपि तथैव भवितव्यम्, दृश्यते तु सर्वेष्वेव भाष्यपुस्तकेषु 'रपरार्द्ध'–इति ; स्यादेषः तस्यैव प्रतिशब्दोऽस्तिवा। 'रपरार्द्ध'–इति सा०-सम्मत इति डा० वेबर।

परार्द्ध' विहित, परोऽस्ति । 'परावराधम इत्यादिना[1] यत् । “एते वै यज्ञस्यान्त्ये तन्वौ”— इत्यैतरेयकम्[2] । 'अग्निर्मुख प्रथमो देवतानां सङ्गतानामुत्तमो विष्णुरासीत्”-इति[3] यष्टव्यदेवताना माद्यन्ताभिधानादुपपन्नम् । अथवा आज्यभागे “भूरग्नि-र्ज्योति ”-इति[4], अग्निमे मरुत्वतीयशस्त्रे “विष्णोर्नु कम्”-इति[5], यज्ञस्याद्यन्तयोरग्नेर्विष्णोश्चाभिधानादवरार्द्धपरार्द्धत्व द्रष्टव्यम् । यद्वा दीक्षणीयेष्टावाग्नावैष्णवीयाग्निप्रथमत्वादुदवसानीयेष्टावसाने वैष्णवपूर्णा-हुतेर्वाजसनेयिभिराम्नातत्वात्तयोरिष्टोश्च यज्ञस्याद्यन्तत्वादुक्तविधत्व मग्नाविष्ण्वो[6] । 'तस्मादिति । प्रतिपादितार्थोपसहार' ॥ १ ॥

अथादित्यचरु मपि स्वसमृद्धिफलकामस्य विधत्ते— “तद्वैक इति । 'आदित्येभ्य' अदितेः पुत्रेभ्य धात्रर्यमादिभ्य सप्तभ्य केवलर्द्धिकामा 'निर्वपन्ति' । 'तत्' तत्र 'पर्युदित मिव' परिवादरूप 'अस्ति' । त (परिवाद[7]) मन्त्रोदाहरणेन प्रदर्शयति— “अष्टौ पुत्रास इति[8] । अस्य मर्थः— 'अदिते' देवमातु' 'तस्य' ततो

१— पा० सू० ४ २ ५ ।

२— ऐ० ब्रा० १ १ १ ।

३— मन्त्रोऽयम् आश्व० सू० ४ २ ३ पठित, ऐ० ब्रा० १ १ ४ खण्डे विहित, “अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम् ’-इत्यादिश्च तै० ब्रा० २ ४ ३ ३ ।

४— ऐ० ब्रा० २ ५ ५ द्रष्टव्यम् ।

५— ऋ० स १०, १५४ १ ।

६— ऐ० ब्रा० १भा० १४ पृ० ६ पङ्क्तिद्रष्टव्या ।

७— च पुस्तकमात्रे इतोऽधिक पाठ ।

८— ऋ० सं० १० ७२ ८ ।

'परि' परितः उत्पन्नाः, 'अष्टौ पुत्रासः' अष्टौ पुत्राः, धात्रादि-विवस्वदन्ताः, तेषु मध्ये 'सप्तभिः' पुत्रैः सह 'देवान्' 'उपप्रैत्' उपागात्, 'मार्त्तण्डं' मृताण्डसम्बन्धिनं अष्टमम् 'आस्यत्' परित्याजेति[1] ॥ १ ॥

एतद् व्याचष्टे— "अष्टौ ह वै पुत्रा इति । 'सप्त हैव' विवस्वद्-व्यतिरिक्ताः । 'अविकृतं' करचरणादिविकाररहितम् 'मार्त्ताण्डं' 'जनयाञ्चकार' । व्यत्ययेनैकवचनम् । 'सन्देघ' सन्देहः, सम्यगुपचितदेहः, सर्वतः सम एवासीत् । केचित् पुरुषवदूर्ध्वलमात्र-विशिष्टोऽभूत् 'इत्याहुः' ॥ २ ॥

"त उ हैत इति । अथ 'ते' सप्त पुत्रा, 'असमान्' पूर्वं मुत्पन्नान् पादच्छिन्नान् न पश्येत्, किन्तु विकृतं करवामेत्युक्त्वा यथा मनुष्यो विकृतः, तथाकुर्वन् । विकरणाय छिन्नं मांसजातं 'हस्ती' सम्बभूव, तस्याप्यविस्पष्टावयवत्वात् । अत एव 'पुरुषाजानः' पुरुष-प्रकृतिकः, अनुष्ठानप्रेप्सुणोत्पन्नत्वात् हस्तिनः प्रतिग्रहं न कुर्यात् । स च ते विकारं गमितो विवस्वत्संज्ञोऽभूत् । ततः सर्वाः 'इमाः प्रजाः' उत्पन्ना इति ॥ ४ ॥

उपोद्घात सुक्तकौपोद्घातिक मर्थं माह— "स होवाचेति । 'सः'

१— 'मार्त्ताण्ड' ऋ० सं० २ २८. ४, १०. ७२. ८, ९ । मा० प० ब्रा० २४ १२ ६ । महा० भा० १, २, १२ पर्वसु । "न खल्वयं मृतोऽण्डस्थ इति स्नेहादमापत । अज्ञानात् काश्यपस्तस्मान्मार्त्तण्ड इति चोच्यते"—इति हरिवंशे । भाग० पु० ५ २०. ४४ । मार्क० पु० ७७ १, १०२. ११, १०५. १८ ।

विवस्वान् 'मे' मम 'प्रजायां' प्रजासु मध्ये 'यः' कश्चित् 'आदित्येभ्यः' 'चरुं' 'निर्वपात्' निर्वपेत्, 'स' तु 'राध्नुवान्' भूयात् 'इति' 'उवाच'। अत एतस्यादित्यचरोर्निर्वापयिता स्वय मपि 'राध्नोति'। देवैः संवर्द्धितेन विवस्वता समृद्धियुतेन दत्तत्वादय मपि चरुः समृद्धिफलक इत्यर्थः। अत एव समृद्धिफलत्वेन काम्यत्वादित्यभिप्रायः। अथाग्नावैष्णवस्योपांशुत्वेनैतल्लक्षण्य माह— "अयं लेवेति। 'प्रजाता.' सर्वैः प्रसिद्धः॥ ५॥

तथा दृष्टेष्वोद्यतः सामिधेनीपाञ्चदश्ये प्राप्ते आह— "तस्य सप्तदशेति[1]। 'दैवते' प्रधानसम्बन्धिन्यौ अग्नाविष्णू 'उपांशु' यजेत्[2]। प्रयाजानुयाजयोरपि सामिधेनीवद् वैशेषिकसङ्ख्याप्रसक्तावाह— "पञ्च प्रयाजा इति। दीक्षणीयेष्टेरवधि माह— "संयाजयन्ति पत्नीरिति। इष्टेरवैकल्याय पत्नीसंयाज मेव कुर्यात्; तदुत्तरं तु 'समिष्टयजुर्न' जुहुयात्[3]। तदपि किं न क्रियत इति तत्रोपपत्ति माह— "नेदिति। दीक्षाकाले धृतस्य वसनस्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं धारणं कर्त्तव्यम्, मध्ये यदि समिष्टयजुषि कृते सति यज्ञस्य समाप्तेस्तदानी मेव वसनस्य त्यागः कर्त्तव्यो भवेत्; तस्मिन् कृते सति सोमयागसमाप्तेः। अतः पुरा कृत्स्नस्य यज्ञस्य समापनात् अन्तं नेत्र प्राप्नुयामीत्यभिप्रायेण समिष्टयजुर्न जुहुयात्। ननु समिष्टयजुषोऽस्य

१— आप॰ श्रौ॰ १० ४. ५।

२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ ४ १०—१० सूत्राणि, आप॰ श्रौ॰ सूत्राणि च १०. ४. ६-११ सङ्ख्यानि।

३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ ४ २८, २६। आप॰ श्रौ॰ सू॰ १०. ४. ७।

कथं यज्ञाङ्गत्वम्, यस्मिन् कृते यज्ञः समाप्येतेति, तत्राह— "अन्तो हीति। अस्य समष्टिगिष्टे एव यज्ञस्यावसानत्वादित्यभिप्राय ॥ ६ ॥

अथ दीक्षितस्य स्वधर्मक मभ्यङ्ग विधत्ते— "अथाग्रेणेति। शालाया पुरोदेशे तिष्ठन्, सर्वाङ्गे नवनीताभ्यञ्जन कुर्यादिति विशिष्टविधि[1]। अभ्यङ्गप्रयोजन माह— "अवर्त्ता इति। 'अवच्छित'[2] त्वचा निर्मुक्त 'पुरुष 'अदर्त्र' मपात्मक खलु[3] तदेतेनाभ्यङ्गेन परिहरति। एतदेव विस्पष्ट मुपपादयति— "गवि वा इति। पुरुषत्वचो गवि धारण वासपरिधानार्थत्वादे स्पष्ट मुक्तम्[4]। गोर्नवनीतोत्पत्ति सुप्रसिद्धा। अतो गोसम्बन्धिनवनीतधारणेन स्वकीयत्वचैव सम्बद्धो भवति। अत एव त्वच पुनःप्राप्तेरप्रणत्व मस्याभ्यङ्गाय नवनीत भवेदित्युक्त भवति ॥ ७ ॥

नवनीताभ्यङ्ग प्रशंसति— "तद्वै नवनीत मिति। एतद्‌स्य योग्य मित्याह— 'घृत वै देवाना मिति। नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्न द्रव्य 'फाण्टम्'। यस्मात् नवनीत फाण्टघृतयोरन्तरालवर्त्तित्वात् तदन्यत् तदनन्यच्च भवति[5], तस्मात् मनुष्यदेवताभ्या मन्यस्यानन्यस्य च दीक्षितस्य तद् युक्त मित्यर्थ। अत एव पूर्वोत्तरभावात् प्रथमा-

---

१— का० श्रौ० सू० ७ २ ३३।

२— अवपूर्वस्य 'छो छेदने'—इत्यस्य (दि० प०) निष्ठायां रूपम्। "शाच्छोरन्यतरस्याम —इति (पा० ७ ४ ४१ सू०) सिद्धम।

३— 'अप्रवयात्मक —इति च।

४— पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे १४—१९ कण्डिकासु (१५, १६ पृ०)।

५— 'फाण्टघृतयोरन्तरालवर्त्ति, तस्मादन्यदनन्यच्च भवति'—इति च।

प्रत्यक्त्वाद्यातयामवता तेनाभ्यञ्जनेनाक्ष्योर्दीक्षित मपि 'अयातयामानं करोति' ॥ ८ ॥

अभ्यङ्गस्योपक्रमोपसंहारौ विधत्ते— "स मभ्यनक्तीति[1]। अधोमुखावस्थानादवरोहाभ्यङ्गे सति आनुलोम्यं स्यात्। तत्र मन्त्र माह— "महीना मिति[2]। मन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे— "मह्य इतीति। "इडे रन्ते"—इत्युपक्रम्य, "महि विश्रुति"—इत्यन्तानि "अघ्नियेनामानीति तैत्तिरीयकश्रुतेर्गवां महीति नाम[3]। स्पष्ट मन्यत् ॥ ९ ॥

अक्ष्णोरञ्जनं विधत्ते— "अथाक्ष्यावानक्तीति[4]। इतरावयवसंस्पर्शासहिष्णुत्वात् 'अक्षि' 'अक्षः' प्राणो भवति। 'मम' 'प्राणान्' प्राणात्मेन्द्रियाञ्जनं कर्तव्य मिति। 'याज्ञवल्क्यः' 'आह' ब्रूते इति। अक्ष्णोर्दूषणरूपतां सम्पादयति— "दुरक्षः"-इत्यादिना। नेत्रमालिन्य मेवाक्षः, तत्परिहारायाञ्जन मिति। 'दूषिका'[5] नेत्रयोः

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३३। आप० श्रौ० सू० १०. ६. ११-१२।

२— वा० सं० ४. ३. १।

३— "इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अघ्निये नामानि"-इति तै० सं० ७. १. ६. ८। "इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति। एता ते अघ्न्ये नामानि"-इति श्रुतेऽप्ये संहितायां (वा० सं० ८. ४३ १.) यदिदं तैत्तिरीयानुसरणं कृतम्, तत्र स्वशाखाभ्यासशाठ्य मेव बीजम्। एव मन्यत्रान्यत्र च।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. ३४। आप० श्रौ० सू० १०. ७. १।

५— 'इषीका (!)'-इति च।

तस्य दर्भैः पावनं विधत्ते— "अयैन मिति। लोके ह्यपवित्रं पवित्रीक्रियते, कोऽस्यापवित्रत्वप्रसङ्ग इति तद् दर्शयति— "अमेध्यो वा इति। दर्भैः पावनसामर्थ्येन वाक्यस्य पावनेऽयान्तरशुद्धिर्भवति। दर्भान् स्तौति— "मेध्या वा इति। यज्ञार्हत्वं मेध्यत्वम्, अशुद्धानां शोधकत्वं पवित्रत्व मिति विवेकः[१] ॥ १८ ॥

"तद्वा एक मित्यादि। पावनसाधनदर्भेष्विकादिपचा आदिष्टाः। 'अयं' वायुः 'एकः' एव 'पवते' पवतिर्गतिकर्मा[२]; अन्तरिक्षे गच्छति[३]। 'तस्मात्' पवित्र मपि 'एकं' स्यात् ॥ १९ ॥

"अथो अपीति। 'स.' एव 'अयं' वायुः 'एक एव' 'पुरुषे' 'अन्तः प्रविष्ट.' प्राणादिभेदेन 'त्रेधा' विभक्त', अथ "त्रीणि स्युः" ॥ २० ॥

"अथो अपि सप्तेति। 'शीर्षन्' शिरसि भवाः, मुखादिच्छिद्र-गताः, 'एकविंशति' स्युः' इति। तत्र 'त्रिः-सप्तान्येव' इति सप्त-सङ्ख्याया एवावृत्तौ 'एवैव' अष्टमसङ्ख्याया उक्तिः 'सम्पद्' इत्यर्थः। यद्वा 'एषैव' पुरुषरूपैव 'सम्पत्' इत्यर्थः, "दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंश."—इति श्रुत्यन्तरात्[४] ॥ २१ ॥

"तं सप्तभिरिति। एकविंशतिपक्षे एकविंशतिं दर्भान् त्रेधा विभज्य 'सप्तभिः-सप्तभि.' "चित्पतिर्मा", "वाक्पतिर्मा", "देवो

१— "पवित्र पुनाते, मनसु पवित्र मुच्यते", + + +, वाचः पवित्र मुच्यते"–इत्यादि निरु० ५ २ १ द्रष्टव्यम्।

२— निरु० ४ १४.१०८।

३— "वायु पवित्र मुच्यते"–इत्यादि निरु० ५. २. १।

४— तै० सं० ६ १ १ ८।

मा" इति[1] त्रिषु मन्त्रेषु, एकैकेन मन्त्रेण पावयेत् । "अच्छिद्रेण पवित्रेण"-इति मन्त्रशेषः सर्वत्रानुषज्यते । तत्राप्ययं विभागः— सप्तभिः प्रथममन्त्रेण नाभितः आरभ्योर्द्धं मुन्मृज्यात्, पुनश्च सप्तभिर्द्वितीयमन्त्रेणाप्येवम्, अवशिष्टैः सप्तभिः तृतीयेन मन्त्रेण नाभेरध आरभ्यावमृज्यात् । तथा च कात्यायनः— "सप्तभिः-सप्तभिः प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरुपरि नाभेरुन्मृज्य प्रदक्षिणं सकृदर्वाङ्केन त्रिभिः सप्तभिरेकविंशतिभिर्वा"-इति[2] । आपस्तम्बस्तु चित्पतिस्त्वेति याचकस्य, चित्पतिर्मेति पाव्यमानस्य च विभज्योभय मप्युक्तवान्[3] । सर्वशेषभूतस्याच्छिद्रेणेत्यस्यार्थ माह— "अच्छिद्रेणेति । सर्वदा सर्वत्र पवमान् 'एषः' वायुः 'अच्छिद्रं पवित्रम्' ॥ २९ ॥

मन्त्रशेषं व्याचष्टे— "तस्य त इति । पवित्राणि रश्मयः; शोधकत्वात्[4] । अग्नि' पवित्रपतिः[5], तत्पाठात् स्वरूप मपि 'पवित्र-

---

१— वा० स० ४. ४. १, २, ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. २. १—४ । वेलिंन मुद्रितपुस्तके तु 'द्विरुपरि नाभेरुन्मृज्य'-इति पाठ, 'एकविंशतिभि'-इति पदस्याभावश्च ।

३— तथाहि— "कर्षेन मुत्तरेण वहि प्राग्वंशात् दर्भपुञ्जीलै पाव-यति । + + + । एकविंशत्या त्रेधा विभक्तया सप्तभि सप्तभिर्द्विरूर्द्ध नाभेरुन्मार्ष्टि सकृदर्वाक । + + + । चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्येतै प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वत्रानुषजति । चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्विति पाव्यमानो जपति"-इत्यादि आप० श्रौ० सू० १०. ७. ५—१४ ।

४— "रश्मय पवित्र मुच्यन्ते"-इत्यादि निरु० ५. २. १ ।

५— "अग्नि पवित्र मुच्यते"-इत्यादि निरु० ५. २. १ ।

पतिर्भवति' खलु । स्पष्ट मन्यत् । 'उदृच' उपरिभाविनी ऋक् उदृक् । अनेन च समाप्तिर्लक्ष्यते । तेन यज्ञस्यान्तं प्राप्नुवानीत्यर्थः । अथ मर्यम 'एतत्' एतेन "तच्छकेयम्"-'इति' अनेन, मन्त्र'[1] 'आह' इत्यर्थः ॥ २३ ॥

"अथाशिषा मिति। "आ वो देवासः"-इति[2]-मन्त्रस्य 'आशिषा मारभ्यः'-इति नाम; आद्याशिषा मन्त्रारम्भरूपत्वात् । मन्त्रपाठस्य प्रयोजन माह—"तदस्मा इति। 'तत्' तेन आशिषा मारम्भवाचनेन सर्वासा माशिषा मादावेव यजमानेन परिगृहीतत्वात् 'स्वाः' स्वकीया एव 'सतीः' ता एव 'आशिषः' 'आशिषः' तस्मिन्नेषु यजमानार्थं माशास्ते[3] ॥ २४ ॥

"अथाङ्गुलीरिति। 'न्यचति' सङ्कोचयतीत्यर्थः। तत्प्रकार माह—"स्वाहेत्यादिना[4]। एकैकेन मन्त्रेण हस्तद्वयेऽपि कनिष्ठिकादिक्रमेण द्वे-द्वे[5] अङ्गुली न्यञ्चतीत्यर्थः । एवं करद्वयाङ्गुलिन्यञ्चनक्रमेणोत्तमेन मन्त्रेण[6] पाणी मुष्टीकुर्यात्[7]। "उत्तमेन मुष्टीकृत्वा"-इति सूत्रम्[8] ।

१— "चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः। तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छकेयम्"-इति वा० सं० ४. ४. १-३ ।

२— वा० सं० ४. ५. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. ६ ।

४— वा० सं० ४. ६. १—३ ।

५— 'द्वे'-इत्येव च । ६— वा० सं० ४. ६. ४ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ३. ८ ।

८— का० श्रौ० सू० ७ ३. ९ क ।

तत्प्रयोजनमाह— "न वै यज्ञ इति । यज्ञस्य वायोर्दण्डादिवद्धस्ते धारयितुमशक्यत्वात्, अत एव परोक्षाम्नानेन मुष्टिबन्धनमेव प्रत्यवधारण मित्यर्थ ॥ २५ ॥

"स यद्वाचेत्यादि । मन्त्रस्य क्रमेण व्याख्यानम् । स्पष्टम् । 'वातादारभे'-इति वातेन प्राणेन व्याप्रियमाणत्वात् 'वातो यज्ञ'। 'वै'-शब्देन "वातो यज्ञ प्रयुज्यताम"-इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धि-र्द्योत्यते ॥ २६ ॥

"अथ यत्स्वाहेति । हविस्त्यागस्य यज्ञत्वात्, स्वाहाकारेण च हवि प्रदानात्, स्वाहाकारस्य च यज्ञात्मकता । अनन्तरं वाग्यमनं विधत्ते— "अथ वाचं यच्छतीति[1] । वाग्व्यवहारमन्त्ररूपेण यज्ञ-निष्पत्ते 'वाक् यज्ञ'। तस्या बहिर्निर्गमन मकृत्वा आत्मनि नियमात् 'यज्ञ मेव' आत्मनि धृतवान् भवति ॥ २७ ॥

शालाया फलोद्देशे यजमानस्याभ्युक्षणादिकं सुकृतम्, तस्य दीक्षाकृत्यर्थं शालाप्रवेशनं विधत्ते— "अथैन मिति[2] । प्रविष्टस्य तथा कर्मार्थे सञ्चरनिर्देश माह— "स जघनेनेति । 'आहवनीय जघनेन' तत्पश्चाद्देशे, 'गार्हपत्य मग्रेण', तयोर्मध्यपथि कर्माय गच्छति[3] । अथ सेव 'अस्य' 'सञ्चरो भवति'[4] । उक्तसञ्चरं प्रशंसति—

१— "स्वाहेत्युच्चा वाचयत"-इति का० श्रौ० सू० ७ ३ ६ ख ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ३ ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ३ १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७ ३ १३ । "अत ऊर्द्ध्वं यजमानस्य सञ्चरो भवति"-इति आप० श्रौ० सू० १०. ८ २ ।

"अग्निर्वा इति। यस्मादुत्पद्यते स योनिः, आहुतिप्रदानात्मकस्य 'यज्ञस्य' 'योनिः' 'अग्निः'। मानुषदेहपरित्यागेन दीक्षासंस्कारेण देवदेहोत्पत्तेस्तत्सत्त्वतो दीक्षितः 'गर्भः'। अतएव योनिगतत्वेन तस्य तयोरन्तराले सञ्चारो युक्तः। उक्तमर्थमिदानीन्तनगर्भवर्णनेन द्रढयति— "तस्मादिमे गर्भा इति। त्वच्छब्द एकशब्दपर्यायः, एकदेशार्थः। अथ वाक्यमिदं चार्थे। 'यत्' यस्मात् 'स' गर्भसंयुतो यजमानः 'एजति त्वत्' चलति च, 'पर्यावर्त्तते त्वत्' परिभ्रमति च, 'तस्मात्' इदानीन्तना गर्भा अप्येवं भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ३ [१.३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

सर्वाणि ह वै दीक्षाया यजूंष्यौद्ग्रभणानि। उद्ग्रभ्णीते* वा एषोऽस्माल्लोकाद्देवलोकमभि यो दीक्षत एतैरेव तद्यजुर्भिरुद्ग्रभ्णीते तस्मादाहुः सर्वाणि दीक्षाया यजूंष्यौद्ग्रभणानीति तत्र एतान्यवान्तरा

* 'उद्गृह्णीते'-इति सा० सम्मत इति डा० वेबरः।

माचक्षत ऽऔद्ग्रभणानीत्याहुतयो ह्येता आहुतिर्हि यज्ञः परोऽक्षं वै यजुर्जपत्यथैष प्रत्यक्षं यज्ञो यदाहुतिस्तदेतेन यज्ञेनोद्ग्रभ्णीतेऽस्माल्लोकाद्देवलोकमभि* ॥ १ ॥

ततो यानि त्रीणि स्रुवेण जुहोति। तान्याधीतयजूंषीत्याचक्षते सम्पद ऽएव कामाय चतुर्थं ह्यतेऽथ यत्पञ्चमं स्रुचा जुहोति तदेव प्रत्यक्ष मौद्ग्रभणमनुष्टुभा हि तज्जुहोति वागनुष्टुब् वाग्घि यज्ञः ॥ २ ॥

यज्ञेन वै देवाः। इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास। ते यज्ञं समभरन् यथायं यज्ञः सम्भृत एवं वा ऽएष यज्ञं सम्भरति यदेतानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पञ्च जुहोति। संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात् पञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

---

* 'मभि'-इति ग।

अथातो होमस्यैव*। आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्या वा ऽग्रे कुवते युञ्जेयेति तद्यदेवाच यजुषस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन् कुरुते ॥ ६ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति। मेधया वै मनसाभिगच्छति युञ्जेयेति तद्यदेवाच यजुषस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन् कुरुते ॥ ७ ॥

दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहेति†। अन्वेवैतदुच्यते नेत्तु हूयते ॥ ८ ॥

सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति। वाग्वै सरस्वती वाग्यजुः पशवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः पशवो हि यज्ञस्तद्यदेवाच यजुषस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन् कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः। अनद्धेवैता आहुतयो हूयन्ते ऽप्रतिष्ठिता अदेवकास्तच नेन्द्रो न सोमो नाग्निरिति‡ ॥ १० ॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति। नात एकश्चनाग्निर्वा ऽअद्धेवाग्निः प्रतिष्ठितः स यदग्नौ जुहोति तेनैवैता अद्धेव तेन प्रतिष्ठितास्तस्माद् सर्व्वास्वेवाग्नये स्वाहेति जुहोति तत एतान्याधीतयजूंषीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति। आत्मना वा ऽअग्र ऽआकुवते युञ्जेयेति त मात्मन ऽएव प्रयुङ्क्ते यत्तनुते ते

* 'होमस्यैव'–इति ग। † 'स्वाहेति'–इति ग। ‡ 'इति'–इति ग।

ऽअस्यैतु ऽआत्मन् देवते ऽआधीते भवत आकूतिश्च प्रयुक् च ॥ १२ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मनसाभिगच्छति यजेयेति ते ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते भवतो मेधा च मनश्च ॥ १३ ॥

सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । व्वाग् वै सरस्वती व्वाग् यज्ञः सास्यैषात्मन् देवताधीता भवति व्वाक् पशवो वै पूषा पुष्टिर्व्वै पूषा पुष्टिः पशवः पशवो हि यज्ञस्तेऽस्यैत ऽआत्मन् पशव आधीता भवन्ति तद्यदस्यैता आत्मन् देवता आधीता भवन्ति तस्मादाधीतयजूंषि नाम* ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थीं जुहोति । आपो देवीर्बृहतीर्व्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्ष । बृहस्पतये हविषा व्विधेम स्वाहेत्येया ह नेदीयो यज्ञस्यापः हि कीर्त्तयत्यापो हि यज्ञो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्षेति लोकानाः हि कीर्त्तयति बृहस्पतये हविषा व्विधेम स्वाहेति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ एतेनो हैषा नेदीयो यज्ञस्य† ॥ १५ ॥

---

* 'नाम'–इति ग ।　　　† यज्ञस्य'–इति ग ।

अथ यां पञ्चमीᳫं᳭ स्रुचा जुहोति। सा हैव प्रत्यक्षं यज्ञोऽनुष्टुभा हि तां जुहोति वागुह्यनुष्टुब् वाग्घि यज्ञः* ॥ १६ ॥

अथ यद्ध्रुवाया आज्यं परिशिष्टं भवति। तज्जुह्वा मानयति चिः स्रुवेणाज्यविलापन्या ऽअधि जुह्वां गृह्णाति यत् तृतीयं गृह्णाति तत् स्रुव मभिपूरयति ॥ १७ ॥

स जुहोति। विश्वो देवस्य नेतुर्मर्त्तो वुरीत सख्यम्[†]। विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति[‡] ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति। विश्वो देवस्येति वैश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं मर्त्तो वुरीतेति मैत्रं द्युम्नं वृणीतेति बार्हस्पत्यं द्युम्नᳫं᳭ हि बृहस्पतिः पुष्यस ऽइति पौष्णᳫं᳭§ ॥ १९ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति। पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्यैत मेवैतयाप्नोति यद्देवताभिः पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति। वाग्वा ऽअनुष्टुब् वाग्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष माप्नोति ॥ २१ ॥

---

* यज्ञ'–इति ग। † 'सख्यम्–इति ग।
‡ स्वाहेति'–इति ग। § 'पौष्णᳫं᳭'–इति ग।

तदाहुः। एता मेवैकां जुहुयाद् यस्मै कामायेतरा ह्रयन्त ऽएतयैव तं काम माप्नोतीति तां वै यद्येकां जुहुयात् पूर्णां जुहुयात्सर्व्वं वै पूर्णꣳ सर्व्वं मेवैनयै-तदाप्नोत्यथ यत् स्रुव मभिपूरयति स्रुचं तदभिपूरयति तां पूर्णां जुहोत्यन्वेवैतदुच्यते सर्व्वास्त्वेव ह्रयन्ते ॥ २२ ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति*। सैषानुष्टुप्सत्येकत्रिꣳश-दक्षरा भवति दश प्राण्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकत्रिꣳशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एता-वान्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः पुरुषसम्मितो यज्ञः स यावा-नेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्त मेवैनयैतदाप्नोति यदनुष्टुभैकत्रिꣳशदक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [१. ४.] ॥

अथ दीक्षाहुतीर्विधातु माह— "सर्वाणि ह वा इति। यजु-स्सम्बन्धात् दीक्षासम्बन्धिनी 'यजूंषि औद्ग्रभणानि'। तदुद्ग्रभणत्व मेव कुत इति तद् दर्शयति— 'उद्गृभ्णीते वा इति। 'तत्' तदा 'एतै' दीक्षाङ्गभूतैः सर्वैः 'यजुर्भिः' एव अतो 'दीक्षाया' प्रकरणानि 'सर्वाणि' अपि 'यजूंषि' 'औद्ग्रभणानि' औद्ग्रहणानीति[1]।

---

* 'जुहोति'-इति ग।

१— औद्ग्रभणानि जुहोति'-इति का० श्रौ० सू० ७ १ १४।

"इष्टहोमे"-इति[1] भवम्। 'तत्' तेषु यजुष्षु मध्ये 'एतानि' एव दीक्षाङ्गतिसाधनानि आकूत्यादीनि 'औद्ग्रभणानि' उद्ग्रहणेऽत्यन्त मभिहितानीत्यर्थ। तत् कथ मिति, उच्यते—"आकूतयो होति। तावता औद्ग्र्ये किं मायात मिति, तत्राह— 'आकूतिर्होति। जय्यानां होमानां च तारतम्य माह— "परोच वा इति॥ १ ॥

एतासां मध्युद्ग्रहणसाधनतां विभज्य दर्शयन् प्रशंसति— "ततो यानीति। 'यानि' आदित' 'चीणि' यजूंषि 'स्रुवेण जुहोति', 'तानि' 'आधीतयजूंषि' आधानलिङ्गकानि, तन्मन्त्रेष्वाधानव्यापार-लिङ्गदर्शनात्। 'सम्पदे कामाय'। सम्पद्यत इति 'सम्पत्', काम्यत इति 'काम', सम्पाद्याय स्वर्गफलाय (चेत्यर्थ। अय मभिप्राय—[2]) यथा लोके किञ्चित् फलं मियाधयिषु आदौ तत् ज्ञात्वा, पश्चात् कामयित्वा, तत्साधन मनुष्ठायान्ते तल्लभते, एव मिमि' स्वर्गफल माध्याय, चतुर्थेन तत्साधन मनुष्ठाय, पञ्चमेन तदुद्गृहीतवान् भवतीति। अत्र चतुर्थस्य होमसाधनत्वानभिधानेनापि पञ्चमस्य विशेषितत्वात् चतुर्थ मपि स्रुवेणैवेति वेदितव्यम्। पञ्चमस्य साक्षादुद्ग्रहणसाधनत्व तन्मन्त्रस्यानुष्टुप्त्वे लिङ्ग मित्याह— "अनुष्टुभा होति। 'अनुष्टुभा' वाचा, मन्त्रेण साध्यत्वात् 'वाग् यज्ञ'। "अनुष्टुप् चतुरक्षराणि छन्दांस्युदपादयत्"— इति सामब्राह्मणे-ऽभिधानाद् वाचोऽनुष्टुप्त्वम्॥ २ ॥

१— सा० क २ ३२ सू० वा० १।

२— व पुस्तके नास्त्येव पाठ ।

अथ पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनमुखेनैतेषां स्वर्गोद्गमने साधनता मुपपादयति— "यज्ञेन वा इति। एतत् प्रथमकाण्डे पञ्चम-प्रपाठकादावाग्नेयपुरोडाशार्थवादे[1] व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

"तद्वा इति। "यथाय मिति। येन प्रकारेण देवानुष्ठित-प्रकारं जानद्भिर्ऋषिभिः 'श्रयं यज्ञः' श्रौद्भिणहोमेन 'सम्भृतः', 'एवम्' एतेषा मनुष्ठानेन 'एषः' यजमानोऽपि 'यज्ञं' सम्भृतवान् भवति ॥ ४ ॥

तद्गतपञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "तानि वै पञ्चेति[2] ॥ ५ ॥

"अथातो होमस्यैवेति। मन्त्रा व्याख्यायन्त इति शेषः[3]। 'अग्रे' यागानुष्ठानात् पूर्वम् 'आ कुवते' खलु। 'कुवन'-शब्देन[4] तत्प्रागभावी मनोव्यापारो लक्ष्यते। 'यजेय'—इति सङ्कल्पयतीत्यर्थः। अतो 'यज्ञस्य' देवकर्त्तव्य मङ्गजातं सर्वं 'सम्भृत्य' सङ्कल्पात्मनैकीकृत्य स्वात्मनि 'कुरुते' स्थापयति ॥ ६ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्य माह— "मेधायै मनसे इति। "मेधयेति। सङ्कल्पितस्यार्थस्य धारयित्री बुद्धिर्मेधा, तया, 'मनसा' च साधनेन उभाभ्याम् 'अभिगच्छति'। यथा कश्चित् प्रथम मिदं सम्यगिति सङ्कल्प्य तत्साधनप्रकारविशेष मनुष्ठीते, तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

१— पुरस्तात् (१का० ६प्र० २ब्रा० १क०) ४०८ पृ० द्रष्टव्यम्।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. १९।

३— वा० सं० ४. ७. १—५।

४— 'कुट-शब्देन'—इति च।

तृतीयस्य मन्त्रस्यापि होमसाधनत्वभ्रमे जपता माह— "दीक्षाया इति। 'अनु उच्यते एव'—इति, एवकारतात्पर्य माह[1]— "नेत्विति। अत एव कात्यायन.— "तृतीय जपति"— इत्युक्तवान्[2] ॥ ८ ॥

होमे तृतीयं मन्त्रं व्याचष्टे— "सरस्वत्या इति। "पशवो वा इति। पशूनां पूषत्वम्, पूषगतपुष्टिधर्मसद्भावात्; पूष्णोऽपि पोषकत्वम्, "पोषं अपुष्यत्"—इत्यादिश्रुतेः[3] सिद्धम्। पशुगतचौरादिसाध्यत्वात् 'पशवो यज्ञः' ॥ ९ ॥

उक्तमन्त्रत्रयेऽपि 'अग्नये' पदस्ति, तत्राग्नेः कः प्रसङ्ग इति तद् दर्शयितु माह— "तदाङ्करिति। 'अनह्वैव' अमत्यच मिव 'एताः' तिस्रः 'आकूतय.' 'हूयन्ते'। अस्तु को दोष इति तत्राह— "अप्रतिष्ठिता इति। किमर्थ मप्रतिष्ठितत्वेति, तत्राह— "अदेवका इति। यद्यपि सन्त्याकूत्याद्याः, तथापि तासां देवतात्वेन प्रसिद्ध्यभावात् इन्द्रादिना भवितव्य मिति प्रदर्शयति— "तत्र नेन्द्र इत्यादि ॥ १० ॥

तच प्रसिद्धदेवताना मभाव दर्शयितु मनुवदति— "आकूत्या

१— 'एवकारस्यावय माह'—इति च।

२— "तृतीयं जपत्येव"—इति का० श्रौ० सू० ७, ३, १० ।

३— तै० स० ७, १, ६. १। "पूषेव खेद सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च'—इति बृहदारण्यकोपनिषत्ख्यातेः (१४. ४. ४. २५.)। "यदग्निशोषं पुष्यति तत् पूषा भवति"—इति पूष्णो निर्वचनम्। निरु १९. २. ५.। "पौष्णाः पशव"—इति चोपनिषदादिष्वेव (५. २. ५. ८.)।

इति । "नात एकञ्चनेति । 'अत.' अस्मात् आकूत्या इत्येव-मादिकात् वाक्यात् एक मपि इन्द्रादिकं देवं नोपलभामहे। इति वक्तोऽस्य मभिप्रायः— तेषु मन्त्रेषु आकूतिमेधादेः मर्मुमितलेनाग्नि मतिविहायाथ भावेषु इति । अनद्वालपरिहार माह— "अग्निर्वा इति। 'सः' यजमानः 'यत्' यस्मात् 'अग्नौ' प्रत्यक्षेण 'जुहोति', अत एव 'अग्नि.' 'श्रद्धा इव' प्रत्यक्ष मित्र, अत एव 'प्रतिष्ठित.' च, 'तेन' खलु 'एताः' स्त्रियोऽपि 'श्रद्धेव', 'प्रतिष्ठिता.' च । "तत एता-नीति । यत उक्तरीत्याग्न्यादिप्राधान्यम्, तत इत्यर्थः । इत्य मग्नि प्रधानाधिष्ठाकूतिप्रयुगाग्निदेवताद्वय माख्यानमन्त्रेण प्रशंसति— "तत एतान्याधीतयजूंषीति"-इति ॥ ११ ॥

"आकूत्यै प्रयुज इति । 'अग्रे' प्रथमम् 'आत्मना' बुद्धैव 'यच्चे-येति' 'आ कुवते' सङ्कल्पयति । 'तम्' तत् सङ्कल्पितम् 'आत्मन: एव' विक्षोर्य 'प्रयुङ्क्ते' भवतः । प्रयुज्यत इति 'प्रयुक्' । उभयोरपि बुद्धिविषयभावात् उभे अपि 'देवते' आकूतिप्रयुजौ, 'अस्य' यज-मानस्य 'आत्मन्' आत्मनि 'आधीते' आध्यानेन विषयीकृते भवतः। आधीतप्रतिपादकत्वात् 'आधीतयजूंषि'-इत्युच्यते ॥

एवं मुत्तरवाक्यान्यपि[१] योज्यानि ॥ १२ ॥ १३ ॥

"सरस्वत्यै पूष्ण इति। अत्र 'पूषन्'-शब्दवाच्यानां पशूनां बहुत्वात् पृथङ्निर्दिश्यते— "पशवो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्[२] ॥ १४ ॥

इत्थं माधीतत्वसमानधर्मत्वात् आकूतिद्वय पृथक् विधाय,

१— "मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्यादीनीति (१२ क०) यावत् ।
२— पूर० पृ० ५ पं० द्रष्टव्यम् ।

प्रशस्य च चतुर्थीमाहुतिं तन्मन्त्रं च विधत्ते— "अथ चतुर्थी मित्यादि। मन्त्रवाक्यानि क्रमेणोदाहृत्य व्याचष्टे— "एषा हेति। 'एषा' ऋगित्यर्थः। 'यज्ञस्य' 'नेदीयः' अत्यन्तं सन्निहितम्। कथम्? यस्मात् 'एषा अपां कीर्त्तयति', तस्मान्नेदीयः। तत्कीर्त्तनेन यज्ञं प्रति कथं नेदीयस्त्व मिति तत्राह— "आपो हीति। अभिषवधवनादिसाधनत्वात् अपां यज्ञत्वम्। स्पष्ट मन्यत् ॥

उक्ताहुतिचतुष्टयस्याज्यस्थाल्याः स्रुवेण होमः। तथाच सूत्रम्— "औद्ग्रभणानि जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणाहुत्यै प्रतिमन्त्रम्"— इति[1] ॥ १५ ॥

"अथ यां पञ्चमी मिति। स्पष्टम् ॥ १६ ॥

पञ्चमस्य द्रव्य माह— "अथ यद् ध्रुवाया माज्यं परिशिष्ट मित्यादिना। अय मर्थः। दीक्षणीयेष्टेः सम्बन्धि 'यदाज्य' 'ध्रुवायाम्' अवशिष्टम्, 'तत्' पञ्चमाहुत्यर्थं 'जुह्वाम्' आनयेत्। एतदेक मवत्तम्। अथाज्यस्थाल्याः सकाशात् 'स्रुवेण' जुह्वा मुपरि 'वि.' सिनयति[2]। एवं चतुरवत्तं भवति। तत्र 'यत्' 'तृतीयम्', 'तत्' 'आज्यविलापन्या अधि' जुह्वा उपरि उत्तान स्रुवं निधाय यथा पूर्णं भवति तथा स्रुवस्थमिति आज्येन पूरयेत्। तथाच सूत्रम्— "जुह्वां ध्रौव माषिच्य दिश स्थाल्याः स्रुवेण तृतीयं स्रुव मभि पूरयति"— इति[3] ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ २ १६।

२— 'विहारयति'-इति च।

३— का० श्रौ० सू० ७ २ १८।

पञ्चमस्य मन्त्र माह— "स जुहोति विश्वो देवस्येति"[1] ॥ १८॥

न प्रथमति— "सैषा देवताभिरिति । "पञ्चाक्षरा पङ्क्ति"— इति[2]-स्तुते पञ्चसङ्ख्यासम्बन्धात् 'एषा' 'पङ्क्तिर्भवति'। तद्योजयति— "विश्वो देवस्य"—इति विश्वदेवशब्दश्रवणात् 'इद' मन्त्रवाक्य[3] 'वैश्वदेवम्'। नयनस्य सवितृव्यापारत्वात् 'नेढ'-शब्दश्रवणात् 'सावित्रम्'। "मर्त्ता वुरीत"—इत्येतेन मनुष्यैर्वरणीयत्वाभिधानात् 'मैत्रम्', मित्रस्य हि वरणीयत्व प्रसिद्धम्। बार्हस्पत्यमन्त्रेषु "द्रविण धेहि चित्रम्"—इति युजमानार्थस्य द्रविणस्य दाने बृहस्पति-सम्बन्धश्रवणात् 'द्युम्न वृणीत'—इत्यनेन बार्हस्पत्यम्। "पुष्यसे"-इति पोषणधर्मश्रवणात् 'पौष्णम्' इति ॥ १९ ॥

"सैषेति। 'देवताभि' पङ्क्तिश्च भवति। तत किं सिध्यत आह— "पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना ॥ १० ॥

"अथ छन्दोद्वारा प्रशमति— "तां वा अनुष्टुभेति ॥ २१ ॥

इत्य पञ्चाना माहुतीना समुच्चयपक्ष मुक्ता पञ्चमी मेवैका जुहुयादिति केषाञ्चित् पक्ष माह— "तदाहुरिति[4]। इतराभ्यो यत् फल तस्यैकयैव सिद्धेरकासे 'एता मेव' 'जुहुयात्'। तथापि 'पूर्णां' कृत्वा 'जुहुयात्', पूर्णाहुतिं कुर्यादित्यर्थ। यत् 'पूर्ण'

१— वा० स० ११ ८ १ का० श्रौ० सू० ७ ३ १८।
२— तै० ब्रा० २ ७ १० २।
३— पूर्वस्यां कण्डिकायां (४८ पृ० ७ प०) द्रष्टव्यम् (वा०स० ११ ८ १)।
४— का० श्रौ० सू० ७. ३ १८ सूत्रस्य याज्ञिकदेवकृता वृत्तिर्द्रष्टव्या।

तदन्यूनत्वेन 'सर्वम्', अतस्तेन सर्वफल माप्नोति। 'यत्' यदा पूर्णाहुतिसमये 'स्रुवम्' अभि पूरयेत्, 'तत्' तदा, स्रुवेणैव होम मकृत्वा आज्येन 'स्रुचम्' अभिपूरयेत्। तथा कृत्वा 'ताम्' आहुतिं पूर्णाहुतिं कृत्वा जुहुयात्। तथा च सूत्रम्— "एता मेव वा पूर्णां जुहुयात्"-इति[1] ॥ २२ ॥

अक्षरसङ्ख्याद्वारा तं मन्त्रं प्रशंसति— "स वा अनुष्टुभेति। "दश प्राणा"-इति। शीर्षगतसप्तच्छिद्रस्थाः सप्त प्राणाः, अधस्तौ द्वौ, इत्यसाधारणा नव, मुख्यप्राणस्त्वेक., इति प्राणानां दशत्वम्। 'आत्मा' देह। 'एकत्रिंश.' पुरुषः। 'एतावान्' एकत्रिंशात्मक'। 'पुरुषो यज्ञ '-इत्यस्योपपादनम्— "पुरुषसम्मितो यज्ञ इति। यज्ञस्य पुरुषसम्मितत्व मुपरिष्टाद् वक्ष्यते[2]। 'यावानेव यज्ञ '-इत्यस्य विवरणम्— "यावत्यस्य मात्रेति। 'अस्य' यज्ञस्य 'मात्रा'। मीयत इति मात्रा, अवयवसमष्टि, एकत्रिंशदात्मिका, 'अनया' "विश्वो देवस्य"— इत्यनया[3] 'तावन्त मेव' यज्ञम् 'आप्नोति' ॥ २३ ॥ ४ [१ ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ३ १९।
२— अस्मिन्नेव काण्डे पञ्चमाध्यायस्य तृतीय ब्राह्मण द्रष्टव्यम्।
३— अष्टादशी कण्डिका द्रष्टव्या (४८ पृ० ७ प०)।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन्[1] पञ्चसीरीं[2]स्त्रिदशतरुलताधेनुमौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां हस्त्यश्वाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटश्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मसृडो[3] राजतं राजपूज्यः ।
प्राज्योत्थं प्राज्यजन्मा[4] लवणज मनृषः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि मकृत मुदा पाचयस्त्विङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

१— 'पञ्चाब्धीन्'-इति ठ ।　　२— 'सप्तसीरी'-इति ठ ।
३— 'मसृड'-इति ठ ।　　४— 'प्राज्यबुद्धिर्'-इति ठ ।

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने ऽउपस्तृणाति। तयोरेनमधि दीक्षयति यदि द्वे भवतस्तदनयोर्लोकयो रूपं तदेनमनयोर्लोकयोरधि दीक्षयति ॥१॥

सम्बद्धान्ते भवतः। सम्बद्धान्ताविव हीमौ लोकौ तद्यत्समुते पश्चाद्भवतस्तदिमावेव लोकौ मिथुनीकृत्य तयोरेनमधि दीक्षयति ॥ २ ॥

यद्यु ऽएकं भवति। तदेषां लोकानाꣳ रूपं तदेनमेषु लोकेष्वधि दीक्षयति यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदि वेतरथा यान्येव कृष्णानि तानि दिवो रूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव बभ्रूणीव हरीणि तान्यन्तरिक्षस्य रूपं तदेनमेषु लोकेष्वधि दीक्षयति ॥ ३ ॥

अन्तकमु तर्हि पश्चात्प्रत्यस्येत्। तदिमानेव लोकान् मिथुनीकृत्य तेष्वेनमधि दीक्षयति ॥ ४ ॥

अथ जघनेन कृष्णाजिने पश्चात् प्राङ् जान्वाक्न उपविशति। स यत्र शुक्लानां च कृष्णानां च सन्धिर्भवति तदेवमभिमृश्य जपत्यृक्सामयोः शिल्पे स्थ ऽइति यद्वै

प्रतिरूपं तच्छिल्पं ऋचां च साम्नां च प्रतिरूपे स्थ इत्येवै तदाह ॥ ५ ॥

ते वा मारभ ऽइति। गर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते स छन्दाꣳसि प्रविशति तस्मान्न्यक्ताङ्गुलिरिव भवति न्यक्ताङ्गुलय इव हि गर्भाः ॥ ६ ॥

स यदाह। ते वा मारभ ऽइति ते वां प्रविशामीत्येवै-तदाह ते मा पात मास्य यज्ञस्योदृच ऽइति ते मा गोपा-यत मास्य यज्ञस्य सꣳस्थाया इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणेन* जानुनारोहति। शर्मासि शर्म मे यच्छेति चर्म वा ऽएतत् कृष्णस्य तदस्य तन्मानुषꣳ शर्म देवत्रा तस्मादाह शर्मासि शर्म मे यच्छेति नमस्ते ऽअस्तु मा मा हिꣳसीरिति श्रेयाꣳसं वा ऽएष उपाधिरोहति यो यज्ञं यज्ञो हि कृष्णाजिनं तस्मा ऽएवैतन्नह्नुते तथो हैनमेष यज्ञो न हिनस्ति तस्मादाह नमस्ते ऽअस्तु मा मा हिꣳसीरिति ॥ ८ ॥

स वै जघनार्द्धं ऽइवैवाग्र ऽआसीत। अथ यदग्र ऽएव मध्य उपविशेदु एनं तत्रानुष्ठ्या हरेद् द्रप्स्यति वा प्र वा पतिष्यतीति तथा हैव स्यात् तस्माज्जघनार्द्धं ऽइवैवाग्र ऽआसीत ॥ ९ ॥

---

* 'दक्षिणेन'—इति ग, घ ।

अथ मेखलां परिहरते । अङ्गिरसो ह वै दीक्षितान-
बल्य मविन्दंस्ते* नान्यद् व्रतादशन मवाकल्पयंस्त
ऽएतामूर्ज्ज मपश्यन्त्समाप्तिं तां मध्यत आत्मन ऊर्ज्ज
मदधत समाप्तिं तया समाप्नुवंस्तथो ऽएवैष एतां मध्यत
आत्मन ऊर्ज्जं धत्ते समाप्तिं तया समाप्नोति ॥ १० ॥

सा वै शाणी भवति । मृद्वसदिति न्वेव शाणी यत्र
वै प्रजापतिरजायत गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात्तस्य यन्नेदिष्ठ
मुल्ब मासीत्ते शणास्तस्मात्ते पूतयो वान्ति यदस्य जरा-
य्वासीत्तद्दीक्षितवसन मुत्तरं वा ऽउल्बं जरायुणो
भवति तस्मादेषान्तरा वाससो भवति स यथैवातः
प्रजापतिरजायत गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञादेव मेवैषोऽतो
जायते गर्भो भूत्वैतस्माद् यज्ञात्† ॥ ११ ॥

सा वै त्रिवृद्भवति । त्रिवृदन्नं पशवो ह्यन्नं पिता
माता यज्जायते तत् तृतीयं तस्मात् त्रिवृद्भवति ॥ १२ ॥

मुञ्जवल्शेनान्वस्ता भवति । वज्रो वै शरो विरक्ष-
स्तायै स्तुकासर्गं सृष्टा भवति सा यत् प्रसलवि
सृष्टा स्याद्यथेद मन्या रज्जवो मानुषी स्याद्यदपसलवि

---

* "दीक्षिता न बल्य मविन्दन् ते"–इति सा०-सम्मत इति वेबर ।
इतोपरिष्टाच्चान्यत्रापेव द्रष्टव्यम् (४. २. १, ६. १, ६. १. २८.) ।

† 'यज्ञाद्'–इति ग, घ ।

सृष्टा स्यात् पितृदेवत्या स्यात्तस्मात् स्तुकासर्गं सृष्टा भवति॥ १३ ॥

तां परिहरते । ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्जं मयि धेहीति नाह तिरोहितमिवास्ति ॥ १४ ॥

अथ नीविं मुद्गृह्णीते । सोमस्य नीविरसीत्युदीक्षितस्य वा ऽअस्यैषाग्रे नीविर्भवत्यथाह दीक्षितस्य सोमस्य तस्मादाह सोमस्य नीविरसीति* ॥ १५ ॥

अथ प्रोर्णुते । गर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते प्रावृता वै गर्भा उल्वेनेव जरायुणेव तस्माद्वै प्रोर्णुते॥ १६॥

स प्रोर्णुते। विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येत्युभयं वा ऽएषोऽत्र भवति यो दीक्षते विष्णुश्च यजमानश्च यदह दीक्षते तद्विष्णुर्भवति यद्यजते तद्यजमानस्तस्मादाह विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येति† ॥ १७ ॥

अथ कृष्णविषाणाः सिचि बध्नीते। देवाश्च वा ऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुर्मन एव देवा उपायन् वाचमसुरा यज्ञमेव तद्देवा उपायन् वाचमसुरा अमूमेव देवा उपायन्निमामसुराः॥ १८॥

ते देवा यज्ञमब्रुवन् । योषा वा ऽइयं वागुपमन्त्रयस्व

---

* 'सौति'–इति ग, घ।   † 'स्येति'–इति ग, घ।

ह्वयिष्यते वै त्वेति स्वयं वा हैवैक्षत योषा वा ऽइयं वा-गुपमन्त्रयै ह्वयिष्यते मेति तामुपामन्त्रयत सा हास्मा ऽआरकादिवैवाग्र ऽआस्तयत् तस्मादु स्त्री पुंसोपमन्त्रितारकादिवैवाग्रे ऽह्रयति स होवाचारकादिव वै म ऽआह्वयीदिति ॥ १९ ॥

ते होचुः। उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति तामुपामन्त्रयत सा हास्मै निपलाशमिवोवाद तस्मादु स्त्री पुंसोपमन्त्रिता निपलाशमिवैव वदति स होवाच निपलाशमिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचु । उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति तामुपामन्त्रयत सा हैनं जुहुवे तस्मादु स्त्री पुमांसं ह्वयत* ऽउवोत्तमं स होवाचाह्वत वै मेति† ॥ २१ ॥

ते देवा ईक्षाञ्चक्रिरे। योषा वा ऽइयं वाग्यदेनं न युवितेहैव मा तिष्ठन्तमभ्येहीति ब्रूहि तां तु न ऽआगतां प्रतिप्रब्रूतादिति सा हैनं तदेव तिष्ठन्तमभ्येयाय तस्मादु स्त्री पुमांसं संस्कृते‡ तिष्ठन्तमभ्यैति ताहु हैभ्य ऽआगतां प्रतिप्रोवाचेयं वा ऽआगादिति ॥ २२ ॥

---

* 'ह्वयन्त'–इति ग। † 'मेति'–इति ग, घ।

‡ 'संस्कृते'–इति क ख, वेबरधृतश्च।

तां देवाः*। असुरेभ्योऽन्तरायंस्ताꣳ स्वीकृत्याग्नावेव परिगृह्य सर्व्वहुत मजुहवुराहुतिर्हि देवानाꣳ स यामेवामू मनुष्टुभाजुहवुस्तद्देवैनां तद्देवाः स्वाकुर्व्वत तेऽसुरा आत्तवचसो हेऽलवो हेऽलव इति वदन्तः पराबभूवुः ॥ २३ ॥

तत्रैतामपि वाच मूदुः। उपजिज्ञास्याꣳ स म्लेच्छस्तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेदसुर्य्या हैषा वागेव मेवैष द्विषताꣳ सपत्नाना मादत्ते वाचं तेऽस्यात्तवचसः पराभवन्ति य एव मेतद्वेद† ॥ २४ ॥

सोऽयं यज्ञो वाच मभिदध्यौ। मिथुन्येनया स्यामिति ताꣳ सम्बभूव ॥ २५ ॥

इन्द्रो ह वा ईक्षाञ्चक्रे। महद्वा इतोऽभ्वं जनिष्यते यज्ञस्य च मिथुनाद्वाचश्च यन्मा तन्नाभिभवेदिति स इन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

स ह संवत्सरे जायमान ईक्षाञ्चक्रे। महावीर्य्या वा इयं योनिर्या मा मदीधरत यद्वै मेतो महदेवाभ्वं नानुप्रजायेत यन्मा तन्नाभिभवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्ट्याच्छिनत्। तां यज्ञस्य शीर्षन् प्रत्यदधाद्यज्ञो हि कृष्णः स यः स यज्ञस्तत् कृष्णाजिनं

---

* 'देवा'—इति ग, घ। † 'वेद'—इति ग, घ।

यो सा योनिः सा कृष्णविषाणाथ यदेना मिन्द्र आवेष्ट्याच्छिनत्तस्मादावेष्टितेव स यथैवात इन्द्रोऽजायत गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनादेव मेवैषोऽतो जायते गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनात्[*] ॥ २८ ॥

तां वा ऽउत्ताना मिव बध्नाति। उत्तानेव वै योनिर्गर्भं बिभर्त्त्यथ दक्षिणां भ्रुव मुपर्य्युपरि ललाट मुपस्पृशतीन्द्रस्य योनिरसीतीन्द्रस्य ह्येषा योनिरतो वा ह्येनां प्रविशन् विशत्यतो वा जायमानो जायते तस्मादाहेन्द्रस्य योनिरसीति[†] ॥ २९ ॥

अथोल्लिखति। सुसस्याः कृषीस्कृधीति यज्ञ मेवैतज्जनयति यदा वै सुषमं भवत्यथालं यज्ञाय भवति यदो दुःषमं भवति न तर्ह्यात्मने च नालं भवति तद्यज्ञ मेवैतज्जनयति ॥ ३० ॥

अथ न दीक्षितः। काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत गर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेदपास्यन्[‡] मित्येत्ततो दीक्षितः पामनो भवितोर्द्दीक्षितं वा ऽअनु रेतांसि ततो रेतांसि पामनानि जनितोः स्या, वै योनौ रेतो न हिनस्त्येषा

---

* 'मात्'-इति ग, घ। † 'सीति'-इति ग, घ।
‡ 'दपास्य'-इति क, ख, वेबरदृष्टस्य।

वाऽएतस्य स्वा योनिर्भवति यत् कृष्णविषाणा तयो हैनमेषा न हिनस्ति तस्माद्दीक्षितः कृष्णविषाणयैव कण्डूयेत नान्येन कृष्णविषाणायाः ॥ ३१ ॥

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति। वज्रो वै दण्डो विरक्षस्तायै ॥ ३२ ॥

औदुम्बरो भवति। अन्नं वाऽऊर्गुदुम्बर ऊर्ज्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै तस्मादौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥

मुखसम्मितो भवति। एतावद्वै वीर्य्यꣳ स यावदेव वीर्य्यं तावांस्तद्भवति यन्मुखसम्मितः ॥ ३४ ॥

त मुच्छ्रयति। उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्द्ध्वो मा पाह्यꣳहस आस्य यज्ञस्योदृच इत्यूर्द्ध्वो मा गोपायास्य यज्ञस्य सꣳस्थाया इत्येवैतदाह ॥ ३५ ॥

अथ हैके। अङ्गुलीश्च न्यचन्ति वाचं यच्छन्त्यतो हि किञ्च न जपिष्यन् भवतीति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यथा पराञ्चं धावन्त मनुलिप्सेत तन्नानुलभेतैवꣳह स यज्ञं नानुलभते तस्मादमुचैवाङ्गुलीर्न्युचेदमुच वाचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

अथ यद्दीक्षितः* । ऋचं वा यजुर्वा साम वाभिव्याहरत्यभिस्थिर मभिस्थिर मेवैतद्यज्ञ मारभते तस्मादमुचैवाङ्गुलीर्न्युचेदमुत वाचं यच्छेत् ॥ ३७ ॥

---

* 'दीत'-इति ग, घ।

अथ यद्वाचं यच्छति। व्वाग् वै यज्ञो यज्ञ मेवैतदा-त्मन् धत्तेऽथ यद्वाचंयमो व्याहरति तस्माद् हैष व्विसृष्टो यज्ञः पराङावर्त्तते तत्रो व्वैष्णवी मृचं वा यजुर्वा जपेद् यज्ञो वै व्विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो हैषा प्राय-श्चित्तिः ॥ ३८ ॥

अथैक उदददाति। दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति निवेदित मेवैन मेतत्सन्तं देवेभ्यो निवे-दयत्ययं महावीर्य्यो यो यज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैको-ऽभूत् तं गोपायतेत्येवैतदाह त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि यज्ञः* ॥ ३९ ॥

अथ यद् ब्राह्मण इत्याह। अनद्धेव वा अस्यातः पुरा जानं भवतीदं ह्याहू रक्षांसि योषित मनुसचन्ते तदुत रक्षांस्येव रेत आदधतीत्यथातो जायते यो ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा व्वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञा-ज्जायते तस्मादाहुर्न सवनकृतः हन्यादेनस्वी हैव सवनकृतेति ॥ ४० ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

---

* 'यज्ञ'-इति ग, घ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दीक्षाङ्गतीर्विधायाथ कृष्णाजिनदीक्षा माह— "दक्षिणेनाहव-नीय मिति । आहवनीयस्य दक्षिणे देशे द्वे कृष्णाजिने आस्तीर्य 'तयोरधि' 'एनं' यजमानं 'दीक्षयति' । तद्गतं द्वित्वं प्रशंसति— 'यदि द्वे भवत इति ॥ १ ॥

"समन्ताद्वान्ते भवत इति । ते च परस्परं सम्बद्धपर्यन्तप्रदेशे भवतः, आस्तरणे। प्रकारं कात्यायन आह—'आहवनीयं दक्षिणेन कृष्णाजिने मासमश्चिते सूतान्ते तर्देषु पश्चादाबध्नन्तवतौ निद्धाति" इति[1] । 'तर्दसमुते -इति । ययोरुभयोर्मामप्रदेशयो सम्बन्धो भवति, यथा च तर्दनप्रदेशेषु पश्चाद्भागे 'उते' 'परस्परं' स्यूते भवतः तयैकस्योपर्यपरं मास्तृणुयात् । तथापस्तम्बोऽपि— "अन्तर्मामाभ्यामबहिर्लोमभ्याम् '-इति[2] ॥ २ ॥

एककृष्णाजिनपक्षं सुत्वा प्रशंसति— "यद्यु एक मिति । 'तत्' 'एकम्' एव कृष्णाजिनं लोकत्रयात्मकम् अत एकेनापि दीक्षयेत् । 'दिवः' द्योतमानत्वेन शुक्लरोमांशस्तद्रूपं भवति । पृथिव्याः श्यामत्वात् कृष्णानां तद्रूपत्वम् । "यदि वेतरथेति । भूलोकस्वर्लोकयोर्मनुष्यैः परिदृश्यमानापरिदृश्यमानत्वं मपेक्ष्य वैपरीत्योपन्यासः । 'यान्येवेति । 'यान्येव लोमानि 'बभ्रूणि' बभ्रुवर्णानि, 'हरीणिशानि' हरित-

---

१— का० श्रौ० सू० ७ ३ २० ।
२— आप० श्रौ० सू० १० ८ १२ ।

वर्णानि च दृश्यन्ते, 'तानि अन्तरिक्षस्य रूपम्', "नीलं नभः"-इति लोकप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥

"अन्तकं नु तर्हीति । 'तर्हि' तस्मिन्नेकशृष्णाजिनपक्षे 'अन्तकं नु' अन्तप्रदेशे नैव 'पश्चात्' भागे 'प्रत्यस्येत्' सङ्कोचयेत्, सन्धिप्रदेशेन द्विगुणीकुर्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रम्—"एकं चेत् पश्चात् पाद्‌द्विगुणम्"-इति[1] ॥ ४ ॥

कृष्णाजिनदीक्षार्थं मुपवेशनप्रकार माह— "अथ जघनेनेति । कृष्णाजिनयोः पश्चाद्भागेन स्वय मपि पश्चात् प्राङ्मुखो दक्षिणजान्वाक्नः उपविशेत् । 'जान्वाक्नः' सङ्कुचितजानुकः, भाकुञ्च्योपविशेदित्यर्थः । "दक्षिणं जान्वाच्यास्ते पश्चादेनयोः"-इति[2] सूत्रम् । आसीनः तत्सन्निधान मित्यर्थः । "एव मभिमृश्य जपतीति । एव मित्यभिमर्शनप्रकारस्याभिनयः[3] ॥

मन्त्रस्थं शिल्पपदं[4] व्याचष्टे— "यद्वा इति । 'प्रतिरूपं' प्रतिकृतिः । 'वै'-शब्देन लोकप्रसिद्धिरुच्यते । लौकिका हि हरितुरगादिप्रतिरूपं शिल्प मित्याहुः । शुक्लकृष्णयोरेवर्ङ्मसप्रतिरूपत्वं तैत्तिरीयके उक्तम्— "एष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष साम्नो यत् कृष्णम्"-इति[5] ॥ ५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. २१ ।
२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २२ । 'जान्वाच' नीच भूमिस्पृष्टं कृत्वेति दे० ।
३— का० श्रौ० सू० ७. ३. २३ ।
४— वा० सं० ४. ६. १ द्रष्टव्यम् ।
५— तै० सं० ६. १. ३ ।

द्वितीयं भागं व्याचष्टे— "ते वा मिति। "गर्भो वा एष भवति" इति[1]। 'वै'-शब्दोऽत्र श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुच्यते। तथा चैतरेयकम्— "पुनर्वा एतं मृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति"— इति[2]। 'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि। 'न्यक्ताङ्गुलिः' मुष्टीकरणेन सङ्कुचिताङ्गुलिः[3]। तमेतमर्थमुपवेशनं प्रसिद्धगर्भसामान्येन दृढयति— "न्यक्ताङ्गुलय इव हीति ॥ ६ ॥

"स यदाहेति। यदृक्-शब्दार्थ माह— "आस्य यज्ञस्येति। संज्ञाया इत्यर्थः। उत्तमा ऋक् 'यदृक्', तेन समाप्तिर्लक्ष्यत इति प्रागुक्तम्[4] ॥ ७ ॥

अनन्तरं कृष्णाजिनारोहणं विधत्ते— "अथ दक्षिणेनेति। "शर्म वा इत्यादि। मनुष्येषु यत् 'चर्म'-इति प्रसिद्धम्, 'एतद्' 'देवत्रा' देवेषु सुखहेतुत्वात् 'शर्म'-शब्दाभिधेयम्; अतो दैविकेन स्वरूपेण शर्मासीति[5] कृष्णाजिनस्य स्तुतिः। हिंसापरिहारप्रसक्तिं दर्शयति— "श्रेयांस मित्यादिना। यज्ञाख्यश्रेयोऽतिरिक्तमेवापराद्धुं प्रार्थनं पुन मित्यर्थः ॥ ८ ॥

१— "शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थ मात्मप्रकृतिविकारसम्मूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते"-इति सुश्रु० १ ६९६. २०।

२— ऐ० ब्रा० १. १. ३। "गर्भो वा एष यद्दीक्षित उल्बं वासः प्रोर्णुते तस्माद् गर्भाः प्रावृता जायन्ते"-इति च तै० सं० ६. १. ३. २।

३— "मुष्टी कृत्वा गर्भोऽन्तः शेते, मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते"-इति च ऐ० ब्रा० १ १. ३।

४— पुरस्तात् (१९ पृ० २ पं०, ४२ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम्।

५— वा० सं० ४ ९. २ द्रष्टव्यम्।

दक्षिणपाण्योर्व्यापारेण निर्मिता स्यात्, तदा 'यथा' येन प्रकारेण 'अन्याः' लौकिक्यः, गवादिबन्धनरज्जवो मानुष्यो भवन्ति, एवं मियं अपि मानुष्येव भवेत्। 'यत्' यदि 'अपसलवि सृष्टा' सव्यपाणिनोपरि व्यावृत्तेन निर्मिता स्यात्, तदा 'पितृदेवत्या स्यात्'। तस्मात् "सुकासर्गं सृष्टेति" उपसंहारः ॥ १३ ॥

बन्धनमन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "तां परिहरतीति। "अङ्गिरसो ह्येता मूर्जं मिति। अत्र 'हि'-शब्देन श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धिराविष्क्रियते। तथा च तैत्तिरीयकम्— "अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त"-इत्यादि[1]। अत्र कात्यायनः— "मेखलां बध्नीते वेणीं त्रिवृतं शणमुञ्जमिश्रां मन्तरां वासस ऊर्गसीति"-इति ॥ १४ ॥

वस्त्रान्तस्य समन्त्रकं मुद्गूहन माह— "अथ नीवि मिति[2]। 'अथ' सोमयागात् पूर्वम्। 'दीक्षितस्य' 'सोमस्य' सोमयागकर्तृत्वाद् दीक्षितो ह्युपचारेण सोम इत्याचक्षते ॥ १५ ॥

वाससा आच्छादनं विधत्ते— "अथ प्रोर्णुत इति। 'ऊर्णुते' आच्छादयति ॥ १६ ॥

"स प्रोर्णुत इति। आच्छादनप्रदेशविशेषः सूत्रे[3] स्पष्ट उक्तः— "शिर प्रोर्णुते विष्णोः शर्मासीति"-इति[4]। विष्णुशब्दः पुरुषो-

१— अङ्गिरस०—० व्यभजन्त। ततो यदशिष्यत ते शरा अभवन्नूर्ग् वै शरा यच्छरमयी मेखला भवत्यूर्जमेवावरुन्धे"-इति तै० स० ५. ४. २ ६।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २६। मन्त्रपाठस्तु वा० सं० ४ १०. १।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३ २७।

४— मन्त्र एष — वा० सं० ४ १०. २।

स्थाने प्रसिद्धः; अत्राभिमत मर्थ माह— "उभयं वा एष इति। दीक्षणीयेष्टौ आग्नावैष्णवे हविषि विष्णुर्देवतेति तत्संस्कारसक्तो यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

वस्त्रान्ते कृष्णविषाणबन्धन माह— "अथ कृष्णविषाण मिति[1]। 'सिचि' सिग् वस्त्रान्त[2], तत्र बध्नीयात्। कृष्णविषाणोत्पत्त्यर्थ माख्यायिका माह— "देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना। 'प्राजापत्याः' प्रजापतेः पुत्राः 'पितुर्दायं' पैतृकं धनम्। इन्द्रियेषु मध्ये 'मन एव देवाः' प्राप्ताः, 'वाचं' वागिन्द्रियम् 'असुराः'। तथा यज्ञ मेव 'देवाः' उपगताः, 'वाचम्' इन्द्रियम् 'असुराः'। 'अमूं' दिव मेव 'देवाः', 'इमाम्' पृथिवीम् 'असुराः' ॥ १८ ॥

"ते देवा इति। एवं सति देवा वाचोऽपि स्वाधीनत्वकरणाय 'यज्ञम्' एवम् 'अब्रुवन्'— यज्ञ! 'इयं वाक्' 'योषा', त्वं तु पुमान्; तस्मात् ताम् 'उपामन्त्रयस्व' सम्भोगार्थं सङ्केतेनाह्वय, सापि 'त्वा' त्वां 'ह्वयिष्यते' आकारयिष्यति 'इति' अब्रुवन्। तत्तद् वृत्तान्तं जानती श्रुतिर्ब्रूते— न केवलं तेषां वचन मेव, किन्तु 'स्वयं वा ह एव' यज्ञः स्वय मपि 'ऐक्षत' विचारितवान्। ईक्षणप्रकार मनुवदति— "योषेति। 'मा' मा मयि 'ह्वयिष्यते' अतः 'उपमन्त्रये' अह मिति। उपमन्त्रिता 'सा' 'अग्रे' प्रथमवारम् 'आरकात्' आर

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. २८। सम्लक्ष्मस्य — वा० सं० ४. १०. ३।

२— वसनस्य दशा इति यावत्; अतएवाह स्मरम्— का० श्रौ० ७ ३. २८ सूत्रे 'दशायाम्'—इति। कात्यायना सूत्रयिते वसन मासातम्।

दृषिषपाणेर्व्यापारेण निर्मिता स्यात्, तदा 'यथा' येन प्रकारेण 'अन्या' लौकिक्य:, गवादिपश्वस्नरज्जवो मानुष्या भवन्ति, एव मिय मपि मानुष्येव भवेत् । 'यत्' यदि 'अपसलवि सृष्टा' मध्य- पाणिनोपरि व्यावृतेन निर्मिता स्यात्, तदा 'पितृदेवत्या स्यात्' । तस्मात् "सुकामगं सृष्टेति उपसंहार: ॥ १३ ॥

बन्धनमन्त्र विधाय व्याचष्टे— "तां परिहरतीति । "अङ्गिरसो होता मूर्जं मिति । अत्र 'हि' शब्देन श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धिराविष्क्रि- यते । तथा च तैत्तिरीयकम्— "अङ्गिरस सुवर्गं लोक यन्त ऊर्जं व्यभजन्त '-इत्यादि[१] । अत्र कात्यायन— "मेखला मध्नीते वेणीं चित्त प्राणमुञ्चमिश्रा मन्तरां वासम ऊर्जंमीति"-इति ॥ १४ ॥

वस्त्रान्तस्य ममन्त्रक मुद्गूहन माह— "अथ मीवि मितिं[१] । 'अथ' सोमयागात् पूर्वम् । 'दीक्षितस्य' 'सोमस्य' सोमयागकर्तृत्वाद् दीक्षितो ह्युपचारेण सोम इत्याचचते ॥ १५ ॥

वाससा आच्छादन विधत्ते— "अथ मोर्णुत इति । 'ऊर्णुते' आच्छादयति ॥ १६ ॥

"स प्रोर्णुत इति । आच्छादनदेशविशेष सूत्रे[१] स्पष्ट उक्त— "शिर प्रोर्णुते विष्णो शर्मासीति '—इति[१] । विष्णुशब्द पुरुषो-

त्तसे प्रसिद्धः; अनाभिमत मर्थ माह— "उभयं वा एष इति। दीक्षणीयेष्टौ आग्नावैष्णवे हविषि विष्णुर्देवतेति तत्संस्कारसंस्कृतो यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

वस्त्रान्ते कृष्णविषाणबन्धन माह— "अथ कृष्णविषाण मिति[1]। 'सिचि' सिग् वस्त्रान्तः[2], तत्र बध्नीयात्। कृष्णविषाणोत्पत्त्यर्थ माख्यायिका माह— "देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना। 'प्राजापत्याः' प्रजापतेः पुत्राः 'पितुर्दायं' पैतृकं धनम्। इन्द्रियेषु मध्ये 'मन एव देवाः' प्राप्ताः, 'वाचं' वागिन्द्रियम् 'असुराः'। तथा यज्ञ मेव 'देवाः' उपगताः, 'वाचम्' इन्द्रियम् 'असुराः'। 'अमूं' दिव मेव 'देवाः', 'इमाम्' पृथिवीम् 'असुराः' ॥ १८ ॥

"ते देवा इति। एवं सति देवा वाचोऽपि स्वाधीनत्वकरणाय 'यज्ञम्' एवम् 'अब्रुवन्'— यज्ञ! 'इयं वाक्' 'योषा', त्वं तु पुमान्; तस्मात् ताम् 'उपामन्त्रयस्व' सम्भोगार्थं सङ्केतेनाह्वय, सापि 'त्वा' त्वां 'ह्वयिष्यते' आकारयिष्यति 'इति' अब्रुवन्। तत्तद् वृत्तान्तं जानती श्रुतिर्ब्रूते— न केवलं तेषां वचन मेव, किन्तु 'स्वयं वा ह एव' यज्ञः स्वय मपि 'ऐक्षत' विचारितवान्। ईक्षणप्रकार मनुवदति— "योषेति। 'सा' मा मपि 'ह्वयिष्यते' अतः 'उपमन्त्रयै' अह मिति। उपमन्त्रिता 'सा' 'अग्रे' प्रथमवारम् 'आरकात्' आर

1— का० श्रौ० सू० ७, ३, २८। मन्त्रस्त्वस्य — वा० सं० ४, १०, ३।

2— वसनस्य दशा इति भाष्यम्; अतएवास्य सूत्रम्— का० श्रौ० ७ ३. २८ सूत्रे 'दशायाम्'—इति। काण्वानां पुस्तकीये वन्धन माम्नातम्।

"स जघनार्द्ध इति । 'स' आरूढ 'जघनार्द्धे' कृष्णाजिनस्य पश्चाद्भागे एव 'अग्रे प्रथमम् 'आसीत्'[1] । विपक्षे बाधमाह– 'अथ यदग्र इति । 'य' 'एन' मध्यप्रदेश आरूढं ब्रूयात्, अन्य 'ङ्क्ष्यति' हग्र कुत्सितगतिर्भविष्यति, तत 'पतिष्यति' चेति ॥ ९ ॥

अथ मेखलादीक्षा माह– "अथ मेखला मिति । 'परिहरति' मध्ये परितो वेष्टयेदित्यर्थः । पुरोक्तान्ताभिधानेन तां मेखलां प्रशंसति– "अङ्गिरस इति । 'वस्त्र' यज्ञार्हं बलकर वस्तु 'नाविन्दन्' । दौर्बल्ये कारण माह– 'व्रतात्' तत्साधनात् पयस 'अन्यत्' अशन 'नावाकल्पयन्' यत, अत इत्यर्थः । 'ते' 'एताम्' 'ऊर्जम्' । 'ऊर्क्' बल, तत्साधनत्वात् मेखला ऊर्गित्युच्यते । ऊर्गिति विशिनष्टि– "समासि मिति । सम्यगाध्यायते बल मनयेति 'समासि' मेखला ॥ १० ॥

तस्या उपादानद्रव्य माह– "सा वै शाणीति । 'सा' समासि 'शाणी' शणमयी भवेत् । 'म्रदी' सुखस्पर्शा 'असत्' भवेत् । 'इति न्वेव' अनेन खल्वभिप्रायेण, गर्भाणां मार्दवत्वोपेचितत्वादित्यर्थः । शणवासभोद्भवत्पत्ति माह– "यत्र वा इति । 'यत्र' यस्मिन् काले 'प्रजापति ' यजमकाशादुत्पन्न, 'तस्य' प्रजापतेर्गर्भभूतस्य 'नेदिष्ठम्' अत्यन्तसन्निहित 'यदुल्ब मासीत्', 'ते' 'शणा ' अभवन् । 'तस्मात्' गर्भमालिन्यसम्भवात् ते शणा 'पूतयो वान्ति' दुर्गन्धा

---

[1] का० श्रौ० सू० ७ ३ ०५ द्रष्टव्यम् ।

भवन्ति । उल्वं नाम पटसदृशं गर्भस्यान्तर्वेष्टनम्[१] । "स उल्वाद्वृतो गर्भो भवति"-इत्येतदारण्यकम्[२]। प्रतिनिर्देशे बहुवचनं प्राणापेक्षम्। जरायुर्बहिर्वेष्टनम्[१]। प्रजापतेः सम्बन्धि यत् दीक्षितेन धार्यं वस्त्र मभूत्। उभेऽपि गर्भरूपप्रजापतिदीक्षितस्यापि गर्भत्वात् धार्ये अभूताम्। मेखलाया वचनान्तरत्वं विधत्ते- "अन्तरं वेति। "स यथैवेत्यादि। स्पष्टम् ॥ ११ ॥

"सा वा इत्यादि। अजाद्यादिरूप सन् पितृमातृपुत्रात्मना 'त्रिवृद् भवति' यतः, अतस्तदात्मकत्वात् मेखलापि त्रिगुणा कर्त्तव्या ॥ १२ ॥

तस्या मुञ्जशराणामिश्रितत्व विधत्ते-"मुञ्जवल्शेनान्वस्ता इति। शरस्य वज्रावयवत्वात् रक्षोविनाशकत्वम्। तथा च तैत्तिरीयकम्- "इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत्"-इत्युपक्रम्य "येऽन्तः शरा अशीर्यन्त ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः"-इति[४]। मेखलायाः केशवेणीवन्निर्माणं विधत्ते-"मुक्तासर्गे सृष्टा भवतीति। 'मुक्ता' केशवेणी, सा यथा सृज्यते, तथा सृष्टा निर्मिता भवेत्। उक्तप्रकारे प्रशंसितु प्रकारान्तरयोर्दोष माह- "सा प्रसलवीति। 'सा' मेखला, 'यत्' यदि 'प्रसलवि सृष्टा'

१, १— "गर्भो जरायुणावृत उल्वं जहाति जन्मना"-इति वा० सं० १९. ७६ १ मन्त्रम्।

२— छान्दो० ब्रा० उप० ५. ९. १। ऐ० ब्रा० १. १. ३। निरु० ६ ६ ७।

४— तै० स० ५. २. ६ ४। "इन्द्रो०—०व्यभवत्। स्फ्यस्तृतीयं, रथस्तृतीय, यूपस्तृतीयम्। ०—० येऽन्तःशरा इत्यादि।

सेव आरकम्,[1] तस्मादेव । लौकिकदृष्टान्तकथनं स्पष्टम् । जातं वृत्तान्तं देवेभ्यो निवेदयति— "स होवाचेति ॥ १८ ॥

"ते होचुरिति । अथ पुनर्देवैर्याच्यमानो यज्ञः 'ता सुपामन्त्रयत' । 'सा' अपि 'निपलाश मिव' निपतितपर्णं वृक्षादिक मिव, तद्यथा केवलं कम्पते, एवं शिरश्चालनेन 'उवाच' इत्यर्थः । अथवा पलाशनिपतन मिव श्रोष्ठचालनेनेत्यर्थः । "तस्मादित्यादि पूर्ववत् ॥ २० ॥ २१ ॥

"ते देवा इति । तृतीयवारे ताडृतवती आकारं वृत्तान्त ज्ञातवन्तो 'देवाः हि ईचाञ्चक्रिरे' । कथम् ? 'इय वाक् योषा' खलु अस्तु मामेत्यत आह 'यत्' यस्मात् 'एन' यज्ञं 'न युविता' न मिलितवती, अतो न विश्वसितव्येत्यर्थः । एव मोचिता, हे यज्ञ ! तवान्तिके कथं गच्छामि, किन्तु हे वाक् ! त्वम् 'इह' स्थाने 'एव' 'तिष्ठन्त' 'मा' माम् अभिगच्छ 'इति ब्रूहि' इत्यब्रुवन् । तथा 'ता मागता' वाचं 'नः' अस्माकं 'प्रतिप्रबूतात्' निवेदयतु 'इति' च अब्रुवन् । साप्याकारिता 'तदैव' तत्र सङ्केतप्रदेशे तिष्ठन्त मेव यज्ञ मभिगता । अथ स यज्ञो वागागतेति देवेभ्यः प्रोवाच ॥ २२ ॥

"तां देवा इति । 'तां' वाचं 'देवाः' 'असुरेभ्यः' 'अन्तरायन्' तथा वर्जितानकुर्वन् । 'स्वीकृत्य' चाग्निमुख मन्तरेण स्वभोगायोगात् 'अग्नावेव' 'तां' वाचम् 'अनुष्टुभा' "विश्वो देवस्य नेतु."-इत्येतया यथा पुनरसुराणां निराशा भवति तथा सर्वतः 'अजुहवु' । केवला

1— "आरा चर्मप्रभेदिका"— इत्यमरः २. १०. ३५ ।

किं न स्वीकृतेत्यत आह— "आकृतिर्ह्वीति । आकृतिरूपेणाग्नौ दत्त सेव देवानां प्रिय मित्यर्थः । अथ 'ते असुरा.' 'आत्तवचसः' देवैः स्वीकृतवचसः "हे अरय' हे अरयः"-इत्युच्चारयितु मशक्ताः "हेऽलवः हेऽलवः"-'इति वदन्तः' पराभूता.[1] ॥ २३ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् वाग्विषयं नियम माह— "तस्येति । 'उपजिज्ञास्यां' ज्ञातव्यां, सन्दिग्धां वाचम्, 'ऊचु' उक्तवन्तोऽसुराः । 'स म्लेच्छ.' सन्दिग्धार्थस्यापभ्रंशरूपस्य वचसो भाषणं यत्, तत् म्लेच्छन मित्यर्थः । यदा य ईदृशीं वाचं वदति, स म्लेच्छः । 'तस्मात्' 'न म्लेच्छेत्' म्लेच्छो न भवेत्, तदीया मपार्थिकां भाषां न ब्रूयादित्यर्थः । 'असुर्या' असुरैर्व्याहृता । उक्तार्थपरिज्ञानं प्रशंसति— "एव मेवैष इति । 'अस्य' सपत्ना', अनेन ज्ञात्वा अपहृतवचसः सन्तः 'पराभवन्ति' ॥ २४ ॥

यदर्थं माख्यायिका प्रपञ्चिता, त मर्थं विधातु माह— "सोऽयं यज्ञ इति । अभिध्यानप्रकारः प्रदर्श्यते— 'मिथुनीति । 'समभूव' सङ्गतोऽभूत् ॥ २५ ॥

"इन्द्रो ह वा इति ।) 'इत' अस्मात् 'मिथुनात्' 'अभ्वम्' अपत्यं यज्ञवाचोर्मिथुनात् 'यत्' 'जनिष्यते', 'तत्' तस्मात् 'मा' मां 'माभिभवेत्' 'इति' । एव मीक्षित्वा अन्योत्पत्तिभयात् 'सः इन्द्रः एव' तायोर्न्यां स्वय 'गर्भो' भूत्वा प्रविष्टः॥ २६ ॥

१— व्याकरणाध्ययनप्रयोजनकथनपरवार्त्तिकव्याख्यानावसरे पातञ्जले महाभाष्ये पस्पशायां चैषा श्रुतिरुद्धृता, परं तत्र तु 'हेऽलयो हेऽलय'-इति पाठः ।

अथ दण्डेन दीक्षां विधत्ते— "अथास्मा इति । प्रहारसाधनत्वाद् दण्डस्य वज्रत्वम् ॥ ३२ ॥

"औदुम्बरो भवतीति । 'ऊर्क्' बलकररसरूपम् 'अन्नम्' । उदुम्बरस्योर्गरूपत्वं तैत्तिरीयके आम्नातम्— "देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त त उदुम्बर उदतिष्ठत्"-इति[1] ॥ ३३ ॥

"मुखसम्मित इत्यादि[2] । स्पष्टम् । मुखपर्यन्तम् । मत्यङ्गे वीर्यसम्भवात् ततोऽधः कण्ठादिसम्मितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

दण्डस्योच्छ्रयणं समन्त्रकं विधत्ते— "तं मुच्छ्रयतीति[3]। उदकुम्भस्य समाप्तिवाचकत्वप्रकारोऽग्रतः प्रदर्शित.[4] ॥ ३५ ॥

दर्भे पावनानन्तरं मुष्टीकरणवाग्यमावुक्तौ । स एव स्वाभिमत. काल । स्वाभिमतत्वञ्च 'वाचं च यच्छति'-इति चकारेणावगम्यते दण्डदीक्षानन्तरं तयो' काल इतीमं केषाञ्चित् पक्ष मुपन्यस्य तेषा मभिप्राय माविष्कृत्य स्वपक्ष मुपसंहरति— "अत्र हैके इत्यादिना । 'अतो हि' अस्माद् दण्डग्रहणकालादूर्द्ध्वकाले किञ्चिदपि 'न जपिष्यन् भवति', जपस्य च सर्वस्य पूर्वं मेव निष्पन्नत्वादिति भावः । "यथा पराञ्च मिति । तेषां पक्षे दीपप्रदानेन परावृत्तस्य पुनर्ग्रहण दुर्घट मिति 'अमुत्रैव' प्रागुक्ते[5] काले, दर्भपावनानन्तर मेव कर्त्तव्य मित्यर्थे ॥ ७६ ॥

१— "ऊर्ग्वा अन्नाद्य मुदुम्बर"-इति ऐ० ब्रा० ८ २ ४ ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ४ १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ४ २ । मन्त्र— वा० स० ४ १० ६ ।

४— १२ पृ० २प०, ४२पृ० १प०, ६८पृ० ८प० द्रष्टव्यम् ।

५— १. ३ ३५, ३७ कण्डिके (४२, ४३ पृ०] द्रष्टव्ये ।

स्वपक्षे गुणान्तर माह— "अथ यद् दीक्षित इति। वाग्यम-कारणस्य व्यर्थवचसो नियमितत्वेन ऋगादिमन्त्राभिव्याहरणसमयस्यैव स्थैर्योपादानान्मन्त्रोच्चारणक्षतो न वाङ्नियमस्य भङ्ग इति प्रागेव कर्त्तव्यम्। कात्यायनस्तु दण्डधारणानन्तरं वाग्यमन मपि विकल्पेनोक्तवान्— "अच वा मुष्टिकरणवाग्यमने"-इति[1] ॥ २७ ॥

कृतौतवचसः पुनर्वाग्व्यवहारे प्रायश्चित्त मभिधातुं वाग्यमनस्य प्रयोजन माह— "अथ यदिति। 'वैष्णवी मृचं' "इदं विष्णु-र्विचक्रमे"-इत्येवमादिकाम्[2] ॥ २८ ॥

अध्वर्युकर्त्तृकं दीक्षितावेदनं विधत्ते— "अथैक उद्वदतीति। 'एक.' अध्वर्युः 'उद्वदति' उच्चैरावेदयति। 'अयं ब्राह्मणः दीक्षित:' दीक्षणीयेष्टिकृष्णाजिनादिदीक्षासंस्कारेण संस्कृतः 'इति'। 'अयं महावीर्यः' इत्येतत् पूर्वं व्याख्यातम्। सूत्रे तु अध्वर्युव्यतिरिक्तेन कर्त्रा आवेदन मुक्तम्। "अन्यो दीक्षितोऽय ब्राह्मण इत्याह त्रिरुच्चैः"— इति[3]। अन्यशब्दोऽध्वर्युसन्निकर्षादाध्वर्यवसमाख्यानबलात् प्रतिप्रस्थातृपरः, उच्चैरित्यनेन चानुपांशुपक्षः सूचित."-इति कर्कोपाध्यायेन व्याख्यातम्। तस्य चावेदनवाक्यस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते— "त्रिः कृत्व इति ॥ २९ ॥

आवेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजन माह— "अथ यद्

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. ४। "व्यात्तमयाद् वाचं यच्छति"-इति वाग्यमनकालसीमा च तत्रैव (१२ सू०), इष्टाप्यस्तुत्तरत्र (८१ पृ०)।

२— ऋ० सं० १. २२. १७। वा० सं० ५. १५. १.।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. ११।

"स ह संवत्सर इति ।) तत्र संवत्सर मुषित्वा प्रजायत । "सा महीधरतेति । स्वसामर्थ्याविष्करणम्, तत्र योनेर्वेङ्कवीर्यत्वप्रशंस-नायोपयुज्यते । एतस्मात् मिथुनात् सा मनु अन्दत् महत् 'अभ्वम्' अपत्यं नोत्पाद्येत, 'यन्मा मभिभवेदिति' ॥ (१७ ॥

"तां प्रतिपराम्रश्येति ।) 'प्रतिपराम्रश्य' योनिदेशे कि मुत्पादक मिति विचार्य, 'ताम्' 'आवेष्ट्य' हस्तेनावेष्टनं कृत्वा 'अदधात्' यज्ञशिरसि स्थापितवान् । "यज्ञो हि कृष्ण इति । 'हि'-शब्देन "यज्ञो देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूप कृत्वा"— इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिरभिधीयते[1] । अतः प्रसिद्धो 'यः' 'कृष्णः' मृगोऽस्ति, 'सः' एव निदानेन 'यज्ञः', 'तत्' एव यजमानेन धार्यं 'कृष्णाजिनम्' तस्या वाचो 'योनिः' । 'सा कृष्णविषाणा' यान्या । कृष्णविषाणधारणे लिङ्गं दर्शयति— "यदेना मिति । उक्तार्थत्वं प्रशंसति— "स यथैवात इति ॥ १८ ॥

तस्या बन्धने ऊर्द्धमुखत्वं विधत्ते— "तां वा इति । योनिर्यद्यधो-मुखं गर्भं बिभृयात्, तदा पतेदेव, अत उत्तानभरणं सिद्धम्; तत्साधर्म्यात् 'ताम्' 'उत्तानाम्' बध्नीयात् । बन्धनप्रकार माह— 'दक्षिणां भ्रुवम्' आरभ्य ललाटस्योपदुपरिप्रदेशं स्पृशेत् । अत्र सूत्रम्— "कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीते तया कण्डूयनम् उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनिरिति"—इति[2] । मन्त्रं व्याचष्टे— "इन्द्रस्येति । 'अतः हि'

१— १ का० १. ४. १, तै० सं० ६. १. ३. १, वा० सं० २. १. १ ।
२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २६, २७, ३१ । वा० सं० ४. १०. ४ ।

अस्या योनेः सकाशात् खलु 'प्रविशति' गर्भरूपेणेन्द्रः। गर्भप्रवेश-निर्गमयोः साधनत्वादिन्द्रस्य योनित्वं सिद्धम् ॥ २९ ॥

तथा भूमेरुपरि समन्त्रक मुल्लेखनं विधत्ते—"अथोल्लिखतीति[1]। 'कृषी:' कृष्टस्थली: समृद्धशस्याः 'कृधीति' मन्त्रार्थः[2]। 'कृषीस्कृधि' —इत्यत्र कस्कादित्वात् सत्वम्[3]। 'एतत्' एतेनोल्लेखनेन। स्पष्ट मन्यत्। "यदा वा इति। 'यदा' खलु 'सुषमं' कृष्यादिसम्पत्त्या 'सुषमं' सुखप्रदः संवत्सरो 'भवति', तदैव यज्ञोऽनुष्ठानाय प्रभवति; यदा तद्वैपरीत्येन 'दुःषमं' दुःखहेतुः संवत्सरो भवति, तदा 'आत्मने' स्वशरीररक्षणायापि न प्रभवति, का कथा यज्ञस्येति ॥ ३० ॥

कृष्णविषाणया कण्डूयनप्रशंसनार्थं साधनान्तरं निन्दति— "अथ न दीक्षित इति। 'यः' कश्चिद् 'गर्भस्य' इति कर्मणि षष्ठी, गर्भं काष्ठादिना विकर्षेत्, तदा स 'गर्भः' अपगच्छन् क्षतिं प्राप्नुयात्। ततोऽन्यस्य साधनस्य दुष्टत्वात् तेन विकर्षमाणः 'दीक्षितः पामनो भवितोः'। 'पामा' विचर्चिका, मत्वर्थीयो नः[4], तद्वान् भवितुं समर्थो भवतीत्यर्थः। न केवलं दीक्षितः स्वय मेव पामनो भवति, किन्तु तदुत्पन्नाः पुत्रा अपि तादृशा भवन्तीत्याह— "दीक्षितं वा अन्विति। विपक्षे दोष मुक्त्वा स्वपक्षे तदभावं दर्शयितु माह— "स्वा वा इति। कृष्णविषाणाया योनित्वात्, दीक्षितस्य गर्भत्वात्, हिंसा-भावाय 'कृष्णविषाणयैव कण्डूयेत' इति विधिः[5] ॥ ३१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. ३२। २— मन्त्रस्तु वा० सं० ४. १०. ५।
३— पा० सू० ८. ३. ४८। ४— पा० सू० ५. २. १००।
५— का० श्रौ० सू० ७. ३. ३०।

ब्राह्मण इति। 'अतः' 'अस्याः' दीक्षायाः 'पुरा' 'जातं' जन्म 'अनद्धेव' अविनिश्चित मिव 'भवति'। अनद्धात्वे कारण माह— "इदं ह्याङ्गुरिति"। 'इदं' वक्ष्यमाणम् 'आहुः' अभिज्ञाः। यतो राक्षसाः स्त्रियम् 'अनुषचन्ते' अनुसंश्रयन्ति, गर्भाधानसमये 'रेतः' च 'आदधति', अतो योनितो जन्यते। ब्राह्मण इत्यस्य व्याख्यानम्— "यज्ञादिति। यज्ञमन्त्राभिधेयात् ब्रह्मणो जातत्वाद् 'ब्राह्मण'-शब्दव्यवहारः। अत एव राजन्यवैश्ययोरपि दीक्षितयोः "दीक्षितोऽयं ब्राह्मणः"-'इत्येवं ब्रूयात्'[1]। यज्ञजन्मप्रशंसार्थं कश्चिन्नियम माह— "न सवनकृत मिति। 'सवनकृतं' अभिषवकर्त्तारं यष्टारं त्रैवर्णिके ष्वन्यतम मपीत्यर्थः। 'सवनकृता' सवनकृतनिमित्तेन, तद्वधेनेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ५ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः[2] ॥

१— "ब्राह्मण इत्येव वैश्यराजन्ययोरपि; श्रुतेः"-इति का० ७. ४. १२।

२— "कण्डिकासङ्ख्या १२४"-इति च। तत्र १ ब्रा० १२ क०, २ ब्रा० २१ क०, ३ ब्रा० ४८ क०, ४ ब्रा० २३ क०, ५ ब्रा० ४० क०, सङ्कलनया १२४ इति सिद्धम्।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्वाचं यच्छति । स व्वाचंयम आस्त ऽआस्तमयात् तद्यद्वाचं यच्छति ॥ १ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्य्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथन्न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । ते* यज्ञꣳ समभरन्यथायं यज्ञः सम्भृत एवं वा ऽएष यज्ञꣳ सम्भरति यो दीक्षते व्वाग् वै यज्ञः† ॥ ३ ॥

---

* 'तेन'–इति क ।   † 'यज्ञ '–इति ग, घ ।

11

ता मस्तमिते व्याचं विसृजते । संवत्सरो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञो ऽहोरात्रे वै संवत्सर एते ह्येनं परिप्लवमाने कुरुतः सोऽहं न दीक्षिष्ट स रात्रिं प्रापत्स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्त मेवैतदाप्त्वा व्याचं विसृजते ॥ ४ ॥

तद्धैके । नक्षत्रं दृष्ट्वा व्याचं विसर्जयन्त्युचानुघ्यास्तमितो भवतीति वदन्तस्तद् तथा न कुर्यात् क ते स्युर्यन्मेघः स्यात्तस्मादुवैवानुघ्यास्तमितं मन्येत तदेव व्याचं विसर्जयेत् ॥ ५ ॥

अनेनो हैके व्याचं विसर्जयन्ति । भूर्भुवः स्वरिति यज्ञ माप्याययामो यज्ञः सन्दध्म इति वदन्तस्तद् तथा न कुर्यान्न ह स यज्ञ माप्याययति न सन्दधाति य • एतेन व्याचं विसर्जयति ॥ ६ ॥

अनेनैव व्याचं विसर्जयेत् । व्रतं कृणुत व्रतं कृणुतामिर्ब्रह्मामिर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञिय इत्येप ह्यस्याच यज्ञो भवत्येतद्धविर्यया पुराग्निहोत्रं तद्यज्ञेनैवैतद्यज्ञः सम्भृत्य यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः सन्तनोति सन्ततः ह्येवास्यैतद् व्रतं भवत्या सुत्यायै विष्कृत्य आह विहर्हि यज्ञः ॥ ७ ॥

प्रयाग्नि मभ्यावृत्य व्याचं विसृजते । न ह स यज्ञ

माप्याययति न सन्दधाति योऽतोऽन्येन व्वाचं व्विसृज-
ते स प्रथमं व्याहरन्सत्यं व्वाचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

अग्निर्ब्रह्मेति । अग्निर्ह्येव ब्रह्माग्निर्यज्ञ इत्यग्निर्ह्येव
यज्ञो व्वनस्पतिर्यज्ञिय इति व्वनस्पतयो हि यज्ञिया
न हि मनुष्या यजेरन् यद् वनस्पतयो न स्युस्तस्मादाह
व्वनस्पतिर्यज्ञिय इति* ॥ ९ ॥

अथास्मै व्रतं प्रपयन्ति । देवान्वा एष उपावर्त्तते
यो दीक्षते स देवतानामेको भवति शृतं वै देवानाᳫं
हविरशृतं तस्माच्छ्रपयन्ति तद्देव एव व्रतयति नाग्नौ
जुहोति तद्देव एव व्रतयति नाग्नौ† जुहोति ॥ १० ॥

यज्ञेन वै देवा । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथन्न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यᳫं स्यादिति ते
यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयं-
स्तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वा ऋषीणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञᳫं समभरन्
यथायं यज्ञः सम्भृत एव वा ऽअत्र यज्ञो भवति यो दीक्षत
एष ह्येनं तनुत एष एनं जनयति तद्देवात्र यज्ञस्य
निर्द्धीतं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति यदेव एव

* 'इति'–इति ग, घ ।　　† 'नाग्नौ'–इति ग, घ ।

व्रतयति नाग्नौ जुहोति न ह्याप्याययेद्यदग्नौ जुहुयाज्जु-
ह्वद्ु हैव मन्येत नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

इमे वै प्राणाः* । मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवो
वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं
विश्वे देवा एतासु हैवास्यैतद्देवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्धैके । प्रथमे व्रत उभौ व्रीहियवावावपन्त्युभा-
भ्याꣳ रसाभ्यां यदेवात्र यज्ञस्य निर्ह्णीतं यच्छिद्रं
तत्पुनराप्याययाम इति वदन्तो यद्यु व्रतदुघा न दुह्वीत
यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यादेतद्ध्येवास्यैता
उभौ व्रीहियवावन्वारब्धौ भवत इति तदु तथा न
कुर्यान्न ह स यत्र माप्याययति न सन्दधाति य उभौ
व्रीहियवावावपति तस्मादन्यतरमेवावपेद्धविर्वा अ-
स्यैता उभौ व्रीहियवौ भवतः स यदेवास्यैतौ हविर्भ-
वतस्तद्देवास्यैतावन्वारब्धौ भवतो यद्यु व्रतदुघा न
दुह्वीत यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

तद्धैके । प्रथमे व्रते सर्व्वौषधꣳ सर्वसुरभ्यावपन्ति यदि
दीक्षित मार्त्तिं व्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येद्
यथा व्रतेन भिषज्येदिति तदु तथा न कुर्यान्मानुषꣳ
ह ते यज्ञे कुर्व्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्

* 'प्राणा'—इति ग, घ।

व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति यदि दीक्षित मार्त्तिर्व्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येत् सुमाप्तिर्ह्येव पुण्या* ॥ १५ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छति। अतिनीय मानुषं कालं सायन्दुग्ध मपररात्रे प्रातर्दुग्ध मपराह्णे व्याहृत्या एव दैवञ्चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति ॥ १६ ॥

अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नप उपस्पर्शयति। दैवीन्धियं मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्चोधां यज्ञवाहसꣳ सुतीर्था नो ऽअसद्वश ऽइति मानुषाय वा ऽएष पुरा-शनायावनेनिक्तेऽथात्र दैव्यै धिये तस्मादाह दैवीं धियं मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्चोधां यज्ञवाहसꣳ सुतीर्था नो ऽअसद्वश ऽइति स यावत् कियच्च व्रतं व्रतयिष्यन्नप उपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

अथ व्रतं व्रतयति। ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नो ऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति तद्यथा व्षट्कृतꣳ हुत मेव मस्यैतद्भवति ॥ १८ ॥

अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभि मुपस्पृशते। श्वात्राः पीता भवत यूय मापो ऽअस्माक मन्तरुदरे सुशेवाः। ता अस्मभ्य मयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋता-वृध इति† देवान् वा ऽएष उपावर्त्तते यो दीक्षते स देव-

---

* 'पुरुया'—इति ग, घ। † 'इति'—इति ग, घ।

तानामेको भवत्यनुत्सिक्तं वै देवानां हविरथैतद् व्रतप्रदो मिथ्याकरोति व्रतमुपोत्सिञ्चन् व्रतं प्रमीणाति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह स्वात्ताः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवा। ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृध इति स यावत्कियच्च व्रतं व्रतयित्वा नाभिमुपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत् कस्तद्वेद यद् व्रतप्रदो व्रतमुपोत्सिञ्चेत्* ॥ १९ ॥

अथ यत्र मेक्ष्यन् भवति। तत् कृष्णविषाणया लोष्टं वा किञ्चिद्वोपहन्तीयं ते यज्ञिया तनूरितीयं वै पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या तस्या एतदु हैव यज्ञियां तनूमथायज्ञियं शरीरमभिमेहत्यपो मुञ्चामि न प्रजामित्युभयं वा अत एत्यापश्च रेतश्च स एतदप एव मुञ्चति न प्रजामंहोमुचः स्वाहाकृता इत्यंह इव ह्येता मुञ्चन्ति यदुदरे गुपितं भवति तस्मादाहांहोमुच इति स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशतेत्याहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवीमाविशतेत्येवैतदाह ॥ २० ॥

---

* षेत्'-इति ग, घ।

अथ पुनर्न्नोष्टं न्यस्यति। पृथिव्या सम्भवेतीयं वै पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिद्या तस्या एतदृह्वैव यज्ञियां तनू मुथायज्ञियः शरीर मभ्यमिक्षत्ता मेवास्या मेतत् पुनर्यज्ञियां तनूं दधाति तस्मादाह पृथिव्या सम्भवेति* ॥ २१ ॥

अथाग्नये परिदाय स्वपिति। देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते स देवताना मेको भवति न वै देवाः स्वपन्त्यनवरुद्धो वा एतस्मात्स्वप्नो भवत्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा एवैतत् परिदाय स्वपित्यग्ने त्वः सु जागृहि वयः सु मन्दिषीमहीत्यग्ने त्वं जागृहि वयः स्वप्स्याम इत्येवैतदाह रक्षा णो अप्रयुच्छन्निति गोपाय नो अप्रमत्त इत्येवैतदाह प्रबुधे नः पुनस्कृधीति यथेतः सुप्ता स्वस्ति प्रबुध्यामहा एवं नः कुर्व्वित्येवैतदाह† ॥ २२ ॥

अथ यत्र सुप्ता पुनर्नावद्रास्यन् भवति। तद्वाचयति पुनर्मनः पुनरायुर्म्म आगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन्निति सर्वे ह वा एते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न तैरेवैतत् सुप्ता पुनः सङ्गच्छते तस्मादाह पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन्

---

* 'वेति'-इति ग, घ।　　† 'दाह'-इति ग, घ।

पुनः प्राणः पुनरात्मा म ऽआगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म ऽआगन्। वैश्वानरो ऽअदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति तद्यद्देवाच स्वप्नेन वा येन वा मिथ्याकर्म्म तस्मान्नः सर्व्वस्मादग्निर्गोपायत्वित्येवैतदाह तस्मादाह वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति* ॥ २३ ॥

अथ यद्दीक्षितः। अनृतं वा व्याहरति क्रुध्यति वा तन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणात्यक्रोधो ह्येव दीक्षितस्याग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्त मेवैतदुपधावति त्व मग्ने व्रतपा असि देव ऽआ मर्त्त्येष्वा†। त्वं यज्ञेष्वीड्य ऽइति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह त्व मग्ने व्रतपा असि देव ऽआमर्त्त्येष्वा‡। त्वं यज्ञेष्वीड्य इति§ ॥ २४ ॥

अथ यद्दीक्षितायाभिहरन्ति। तस्मिन् वाचयति रास्वेयत्सोमा भूयो भरेति सोमो ह ऽवा अस्मा ऽएतद्धुते यद्दीक्षितायाभिहरन्ति स यदाह रास्वेयत्सोमेति रास्व न इयत्सोमेत्येवैतदाहा भूयो भरेत्या नो भूयो हरेत्येवैतदाह देवो नः सविता वसोर्द्दाता वसुदा-

---

* 'दिति'– ग, घ। † 'भर्त्त्येष्वा'–इति ग, घ।
‡ 'मुर्त्त्येष्वा'–इति ग, घ। § 'इति'–इति ग, घ।

द्दिति तयो हास्मा ऽएतत्संवित्प्रहुतमेव दानाय भवति ॥ २५ ॥

—पुरास्तमयादाह । दीक्षित व्वाचं यच्छेति ता मस्तमिते व्वाचं व्विसृजते पुरोदयादाह दीक्षित व्वाचं यच्छेति ता मुदिते व्वाचं व्विसृजते सन्तत्या ऽएवाहरेवैतद्रात्र्या सन्तनोत्यह्ना रात्रिम्* ॥ २६ ॥

नैन मन्यत्र चरन्त मभ्यस्तमियात् । न स्वपन्त मभ्युदियात्स यदेन मन्यत्र चरन्त मभ्यस्तमियाद्वाभ्युदियाद्वा एनं तदन्तरियाद्यत् स्वपन्त मभ्युदियादुद्ध एनं तदन्तरियान्नात्र प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुप्त† मेवैतस्मान्नु पुरास्तमयादपो ऽभ्यवेयान्नैन मभिवर्षेदित्यनक्षरं ह तद्यत् पुरास्तमयादपोऽभ्यवेयाद्यदेन मभिवर्षेदथ परिह्वालं व्वाचं व्वदति न मानुषीं प्रसृतां तद्यत्परिह्वालं व्वाचं व्वदति न मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जितिस्ते होचु कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्व्विदुग्ध यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ २८ ॥

---

* 'रात्रिम्'–इति ग, घ ।

† 'प्रतिगुप्त'–इति सा० सम्मत इति डा० वेवर ।

तद्धा ऽक्षयौखा मनुश्रूत मास। ते यज्ञं समभरन् यथायं यज्ञः सम्भृत एवं वा ऽएष यज्ञं सम्भरति* यो दीक्षते वाग् वै यज्ञस्तद्देवाश्च यज्ञस्य निर्हीतं यद्वि-दुग्धं तदेवैतत् पुनराप्याययति यत् परिह्वालं वाचं वदति न मानुषीं प्रसृतां न ह्याप्याययेद्यत् प्रसृतां मानुषीं वाचं वदेत्तस्मात् परिह्वालं वाचं वदति न मानुषीं प्रसृताम्† ॥ २९ ॥

स वै धीक्षते। वाचे हि धीक्षते यज्ञाय हि धीक्षते यज्ञो हि वाग् धीक्षितो ह वै नामैतद्यद्दीक्षित इति ॥ ३० ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

गृहीतस्य वचसो विसर्गकालविधानाय पुनरनुवदति— "वाचं यच्छतीति[1] ॥ १ ॥

वाग्यमनं प्रशंसितुं माख्यायिका माह— "यज्ञेन वै देवा इत्यादिना। एतत् प्राग् व्याख्यातम्[2] ॥ २ ॥ ३ ॥

---

* 'सम्भवति'–इति च पाठो दृष्टो डा०-वेबरेण।

† 'प्रसृता'–इति ख, 'प्रसृताम्'–इति ग, घ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. १३।

२— १. ५. १. १ (१ भा० ४०४ पृ०)।

वाग्विमोकं विधत्ते— "ता मस्तमिते वाच मिति[1]। अस्तमयानन्तरभावित्वं वाग्विमोकस्य प्रशंसति— "संवत्सरो वा इति। 'एते' एव 'अहोरात्रे' 'परिप्लवमाने' पुनःपुनरावर्त्तमाने 'एनं' संवत्सरं 'कुरुतः' निष्पादयतः। 'सः' उक्तलक्षणः 'प्रजापतिः' पुरा स्वयज्ञसमये 'अहन्' अहनि 'अदीक्षिष्ट' लुङ्[2], दीक्षितवान्। कृतदीक्षः 'सः' प्रजापतिः, 'रात्रिम्' 'आपत्' प्राप्तवान्। दीक्षितोपलक्षितां वाचं रात्रिपर्यन्त मन्ववर्त्तयदित्यर्थः। अतस्तावत्पर्यन्तं वाग्यमनं कुर्वन् दीक्षितो 'यावान्' 'यज्ञः' संवत्सर-प्रजापत्यात्मकोऽस्ति, 'अस्य' च 'यावती' 'मात्रा' परिमितिरस्ति, 'तावन्त' मकक्ष मपि 'एतत्' एतेन नियमेन 'आप्ना' 'वाच' विसृष्टवान् भवति ॥ ४॥

वाग्विमोके केषाञ्चित् पक्ष माह— "तद्धैक इति[3]। 'अत्र' नक्षत्रदर्शनकाले। 'अनुख्या' सम्यगित्यर्थः। सर्वैः प्रज्ञातत्वेन सूर्य 'अस्तमितो भवतीति' 'वदन्तः'। त मिमं पक्षं दूषयति— "तदु तथेति। 'ते' तथानुष्ठातारो यदि 'मेघः' नक्षत्राच्छादकः 'स्यात्', तर्हि 'क स्युः' कुत्र वाग्विसर्गकर्त्तारो भवेयुः। 'तस्माद्' 'यत्र' काले 'अस्तमितम्' 'अनुख्या' सम्यक् प्रज्ञातं, 'मन्येत' तदैव परित्यजेत्; न नक्षत्रोदये वाग्विसर्गः ॥ ५ ॥

मन्त्रविषये केषाञ्चित् पक्ष मनूद्य निराचष्टे— "अनेनो हैक

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. १४।
२— पा० सू० ३ २. ११०।
३— "न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेत्"-इति आप० श्रौ० सू० १०. १६. १।

इति'। यथाध्यायनमन्त्रानर्थमाश्रमग्ने' स्फुटमप्रतिभानात् 'न ह'—इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

'व्रतेनेवेति। 'अग्निर्ज्योतिरित्यादि पृथग् मन्त्रो वाग्विसर्गार्थं'[1]। तथा च सूत्रम्— "व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्गं पितरस्याग्निर्ज्योतिर्मन्त्रादिति'-इति[2]। प्रकरणं प्रशंसति— "एष इति। 'एष' व्रताख्य पदार्थं 'अत्र' दीक्षाकाले 'यज्ञ भवति'। तथा 'एतद्' एव व्रतं 'हवि' अपि भवति। 'यथा' 'पुरा' दीक्षादिव्रतात् पूर्वम् 'अग्निहोत्रम्', एव मिदम्। यथा चापस्तम्ब— "न त्वेव न व्रतयेदग्निहोत्रस्याविच्छेदाय'-इति[5]। अत एतद्व्रताख्येन 'यज्ञेन' प्रवर्त्तमानेन चिकीर्षितं ज्योतिष्टोमं 'यज्ञ' व्रताख्य 'सन्तत्य' एकीकृत्य, तत्रैव प्रतिष्ठाप्य च तं ज्योतिष्टोम मेतेन विस्तारितवान् भवति। अत एतस्मिन्नेऽभिगमयज्ञमन्त्यानसम्भवाद्यच एव श्रेयानित्यर्थं। विहितव्रत सुत्यादिवसपर्यन्तं कर्त्तव्य मित्याह— "सन्तत मिति ॥ ७ ॥

वाग्विमोकोऽग्न्यभिमुख कर्त्तव्य इत्याह— "अथाग्नि मिति[6]।

१— का० श्रौ० सू० ७ ४ १६।

२— तन्मन्त्रस्तु भूर्भुवरिति— वा० सं० ३ ५ १ ३७ १, ३९ ३ १।

३— व्रतं कृणुतेत्येको मन्त्र, अग्निर्ज्योतिरित्यपर इति भाव। मन्त्रावेतौ— वा० सं० ४ ११ १, २ द्रष्टव्यौ।

४— का० श्रौ० सू० ७ ४ १५ ख, ग।

५— आप० श्रौ० सू० १० १६ ११।

६— का० श्रौ० सू० ७ ४ १७ क।

उक्त मर्थं व्यतिरेकेण प्रशंसति— "न हेति । 'अतोऽन्येन' भूर्भुव-स्वरित्यनेन[1] । मन्त्रपदानि व्याचष्टे— "स प्रथम मिति । वाग्व्यव-हारप्रथमादावग्निर्मुखेति[2] ब्रुवन् सत्य मेवोक्तवान् भवति; "सत्यं ब्रह्म"-इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

"अग्निरिति । वनस्पतेर्यज्ञार्हत्वं श्रुतिरेवोपपादयति— "न हि मनुष्या इति ॥ ९ ॥

"अयाज्ञा इति । "शृतं वा इत्यादि । 'शृतं' पक्वम् । 'वै'-शब्देन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरभिधीयते । तथा च तैत्तिरीयकम्— "यः शृतः स सदेवस्तस्मादविद्वता शृतङ्कृत्यः सदेवत्वाय"-इति[3] । 'तत्' शृतं क्षीरम् 'एष एव' पिबति[4] । एवकारव्युदसनीय माह— "नाग्नाविति ॥ १० ॥

भाक्तमन्येव होमं पुरातनवृत्तान्ताभिधानेन प्रशंसति— "यज्ञेन वा इति । गतम्[5] । देवैरास्वादितस्यापि पयोमात्रस्य तदवगच्छद्भिः पूर्वोक्तर्षिभिः सम्भृतत्वादनेनापि सम्भर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ ११ ॥

"तदा कपीणा मिति । ननु सर्व मपि हविरग्नावेव हूयते,

१— वा॰ सं॰ ३. ५. १ ; ९७. १ ; ३६. ९. १ ।
२— वा॰ सं॰ ३. ११ २ ।
३— "यो विद्वान् स नैर्ऋतो योऽशृत स रौद्रो य शृत ०—० सदेव-त्वाय"-इति तै॰ सं॰ ५. ६. ९ ३ ।
४— का॰ श्रौ॰ ७ ३ ९॰ सू॰ द्रष्टव्यम् ।
५— १. ४. १. २ (१ भा॰ ३०३ पृ॰) द्रष्टव्यम् ।

किमिदं पीयत इत्याशङ्क्य दीक्षितस्याप्रियत्व मुपपादयति— "एष वा अत्येति । 'यज्ञ'-शब्देनात्राग्निरभिधीयते, यज्ञोत्पादकत्वाभिधानात् । अतः स्वात्माग्नौ होमेन 'यज्ञस्य' ज्योतिष्टोमस्य 'यत्' 'निर्दुग्धं' निष्पीतम् अनुष्ठानेन विफलम्, 'यत्' च 'विदुग्ध' विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलम् अङ्गम्, 'तत्' 'पुनः' आप्यायितवान् भवति । व्यतिरेके दोष माह— "न हेति । "शुक्रदु हैव मन्येतेति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥

देवताप्रीणनाभावात् कथं तादृशी प्रतिरुत्पद्यत इत्यत आह— "इमे वा इति । वागादीनां मुख्यप्राणप्रवेशेन प्राणशब्दव्यवहारश्च 'इमे प्राणाः' वागादयः ('मनोजाताः') मनस उत्पन्नाः, मनोव्यतिरेकेण स्वतः प्रवृत्त्यभावात् । 'मनोयुजः' च स्वस्वव्यापारेषु मनसः कर्तृत्वात् । त एवं 'दक्षक्रतवः' दक्षाः प्रवृद्धाः स्वस्वोचिताः क्रतवः कर्माणि येषां ते तथोक्ताः । तेषां देवता विभज्य योजयति— "वागेवाग्निरित्यादिना । "अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्"-इति श्रुतेः । इन्द्रिय-तदभिमानिदेवतयोरभेदव्यवहारः । यस्मात् 'एतासु' 'देवतासु' प्रीणयति, तस्मादेतासु निमित्तभूतासु स्वात्मनि 'हुतं भवति' । यद्वा अग्नौ चेदेव कस्मिन्नेव हुतं भवेत्, आत्मनि तु तत्तदिन्द्रियदेवतासु सर्वास्वपि हुतं भवतीति व्याख्येयम् । तस्मात्सुहुतयाऽमन्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रथमव्रतविषयकं केषाञ्चित् पक्ष माह— "तद्धैक इति । 'प्रथमे व्रते' प्रथमव्रतार्हे क्षीरे निर्दुग्धविदुग्धयोरङ्गयोराप्यायनायोभयोरपि समाधानायोभयावापे सति उभे अपि हविषी अभ्या-

रम्भे भवत इति तेषा मभिप्रायः[१]। तन्निषेधति— "तद्धिति। उभयावापस्याप्रयोजकता माह— "न हेति। तर्हि किं कुर्यादिति, तत्राह— "तस्मादन्यतर मिति। अन्यतरावापपक्षे उभयान्वारम्भः कथं सिद्ध्यतीति, तत्राह— "हविर्वा अस्येति। दर्शपूर्णमासयोर्व्रीहि-यवयोरुभयोरपि हविष्करणात् तत्रैवान्वारम्भो भवतो न नूतने। अतोऽप्रयोजकत्वादुभयोरेवापोऽनपेक्षित इत्यर्थः[२]। अतधुग्दुग्धाभावे किं कुर्यादित्यत आह— "यद्यु इति। यतो व्रीहियवावेवान्वारम्भौ, 'अतः' अनयोर्व्रीहियवयोर्मध्ये 'यस्यैव' व्रत 'कामयेत', 'तस्य' एतद् 'व्रतं' कुर्यात्[३] ॥ १४ ॥

प्रथमव्रतविषय एवेतरेषां पक्ष माह— "तद्धेक इति। कश्चित्तु प्रथमव्रत एव यत् ('सर्वौषधम्') व्रीहियवप्रियङ्गुगोधूमादिक, यच्च ('सुरभि') सुगन्धि पिप्पल्यादि, तत् सर्वम् 'आवपन्ति'। तथा सति उत्तरत्र दीक्षितस्यार्त्तौ सत्यां यादृशाया आर्त्तेर्यदौषध मिति तत् कामयेत, तत् क्षीरे प्रक्षिप्य पाक कृत्वा प्रयच्छेत्। तथा सति प्रथमव्रते सर्वौषधस्यान्वारम्भत्वात् व्रताविरोधेनैव चिकित्सा कृता भवतीति तेषा मभिप्राय[४]। तन्निराचष्टे— "तदिति। तथा सति यथा मनुष्या औषध क्षीरे प्रक्षिप्य प्रयच्छन्ति, तद्वदेतत् स्यात्।

१— का० श्रौ० ७. ४. २२ सू० द्रष्टव्यम्।
२— का० श्रौ० ७. ४. २१ सू० द्रष्टव्यम्।
३— का० श्रौ० ७. ४. १६, २३ सू० द्रष्टव्ये।
४— का० श्रौ० ७. ४. २४ सू० द्रष्टव्यम्।

तच्च धर्मविरुद्धम् । अतो यदस्य प्रतिक्रियां कामयेत, केवलं तदेव प्रयच्छेत् । यस्मात् 'समाप्ति' यागसम्पूर्त्ति 'पुण्या' इष्टा, तस्माद्-न्यारब्धेनाप्यौषधेन भिषज्येदित्यर्थः । अनेनैवार्त्तिभावेऽपि सर्वौषध-पक्षो निरस्तः आर्त्तेरेवोपेक्षितत्वात्, सर्वप्रक्षेपाभावेऽपि तत्सम्भवात् । अथ सूत्रम्— "प्रथमे व्रते व्रीहियवयोरन्यतर मात्रपत्न्युभावेके एकतरव्रत मदोहे[1] सर्वौषध सर्वसुरभि चैके"-इति[2] । आवपेदिति शेष ॥ १५ ॥

"अथास्मा इत्यादि । मानुषकालातिक्रान्तौ कौ कालाविति, तौ दर्शयति— "सायन्दुग्ध मित्यादिना[3] । "व्याहृत्या एवेति । 'व्याहृति' व्याकरणम् देवमानुषयोर्विभाग इति यावत् ॥ १६ ॥

अध्वर्युकारयितृक यजमानकर्त्तृक मुदकोपस्पर्शनं विधत्ते— "अथाप्सु व्रत मिति[4] । लौकिकाशनाय हस्तावनेजनव्यापृतये मन्त्रे-णावनेजन युक्तम्, तथापि पयोव्रतस्य दीक्षितविषयत्वेन देवाशन-त्वात् "दैवीं धिय मिति[5] मन्त्रो युज्यत इत्यर्थः । प्रकरणात् पयोव्रत एव हस्तप्रक्षालनेऽय मन्त्र इति प्राप्तौ सर्वव्रतावनेजन-साधारणता माह— "स यावदिति ॥ १७ ॥

समन्त्रक व्रतपान विधत्ते— "अथ व्रत व्रतयतीति[6] । मनो-

१— 'तद्व्रत मदोहे' –इति मुद्रित का॰ श्रौ॰ सू॰ पाठ

२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ । ४ २१–२४ ।

३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ । ३०, ३१ ।

४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ । ३२ ।

५— वा॰ स॰ ४ । ११ ३ । ६— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ । ३३ ।

"अपो मुञ्चामीति[1]। 'अतः' अस्मान्मूत्रद्वारात् अन्नतपोरुभयोरपि निर्गमसम्भवादप एव मुञ्चामि, न प्रजोत्पादकं रेत इति मन्त्रेणो-च्यत इत्यर्थः। अतोऽनेन मूत्रं कुर्यादिति विधिरुन्नेयः। तथा च कात्यायनः– "अपो मुञ्चामीति मेहतीति[2]।. द्वितीयभागं व्याचष्टे– "अंहोमुच इति। देहान्तर्गतेन पापेन सहैवैता मूत्ररूपा अपो मुञ्चन्ति खलु मूत्रयितारः; तस्मादंहोमुच इति पठेत्। "स्वाहाकृताः"-इत्यस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ॥ १० ॥

"अथ पुनरिति। स्वीकृतस्य लोष्टस्य पुनःप्रक्षेपमन्त्रब्राह्मणं पूर्ववद् व्याख्येयम्। हे स्वीकृतलोष्ट! त्वं 'पृथिव्या' 'सम्भव' सङ्गतो भवेत्यर्थः। एतन्मन्त्रपाठेन[3] या पूर्वं यज्ञिया तनूः स्वीकृता, सा पुनः-स्थापिता भवति[3] ॥ ११ ॥

दीक्षितस्य स्वापकाले अग्नये परिदानमाह– "अथाग्नय इति। 'परिदानं' रक्षणार्थं दानम्। परिदाने प्रयुक्तिं दर्शयति– "देवान् वा इत्यादिना। अत्र "अग्ने त्वम्"–इति,[4] एतन्मन्त्रपाठ एव परिदानम्। पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यमाह– "अग्ने त्व मिति। हे 'अग्ने!' 'त्वं' 'सुजागृहि' मम भयपरिहाराय सुष्ठु विनिद्रो भवेत्यर्थः। "मन्दिषीमहि"–इत्यस्य तात्पर्याभिधानं 'स्वप्स्यामः'–इति। स्वापविघाते सति मोदस्यैवाभावादेवं प्रार्थ्यते। "अप्रयुच्छन्"–

१– वा० सं० ४.१९.२। २– का० श्रौ० सू० ७.४.३०।
३– वा० सं० ४.१३.३। ४– का० श्रौ० सू० ७.४.३८।
५– वा० सं० ४.१४.१।

इत्यस्य तात्पर्याभिधानम् 'अप्रमत्त.'—इति । "युष्क प्रमादे[१]" । "यथेत इति। 'इतः' अस्मात् स्थानात् स्वापानन्तर 'स्वपि' घेनेण, स्वरविरोध्यधादिरहितेन यथा 'प्रबुध्यामहे', तथा 'कुर्विति' मन्त्रभागः 'आह' इत्यर्थः[२] ॥ १२ ॥

दीक्षितस्य स्वापानन्तर प्रबोधे सति पुनर्निद्रायाः अप्राप्तौ तदा समन्त्रकं जपं विधत्ते— "अथ यत्रेति । 'यत्र' यस्मिन् काले 'तत्' तदा मनआदेः पुनःप्राप्तिसमर्थनाय । तदपगमनप्रसक्तिं दर्शयति— "सर्वे ह वा इति । 'प्राण एव' 'न', अपक्रामतीति शेषः । प्राण-स्याप्यपगमे सर्वात्मना क्षतिप्रसङ्गात् प्राणस्यानपगमाभिधानम् । 'प्राणः' घ्राणेन्द्रियम् । 'आत्मा' बुद्धिः । द्वितीयभागस्य तात्पर्य माह— "वैश्वानर इति[३] । 'स्वप्नेन वा' साधनेन 'येन वा' अन्ये-न्द्रियद्वारा मनसनिर्गमनादिनिमित्तेन 'मिथ्या' अशास्त्रीयम्, 'अकर्म' कृतवन्तः स्म । स्पष्ट मन्यत्[४] ॥ १३ ॥

"अथ यदित्यादि । 'असत्यं' व्रतं दीक्षा, व्रतविरोधि यथै वचन मभिवदेत्, क्रोधं करोति 'वा', 'तत्' तेनोभयेन 'मिथ्या-करोति' । तावता को दोष इत्यत आह— 'व्रतं प्रणीपाति' छिनत्ति । क्रोधस्य दीक्षितेन वर्ज्यता माह— "अक्रोधो दीक्षि । "अग्निर्वा इत्यादि । व्रतच्छिद्रसमाधानाय 'एतत्' एतेन, "त्वं मग्ने

१— आ० प० २१.४ धा० । २— का० श्रौ० सू० ७. ४ ३८ ।

३— वा० सं० ४. १५ १ । ४— का० श्रौ० सू० ७ ४ ४० ।

व्रतपा"—इत्यनेन[1] साक्षाद् व्रतपतिम् ('त मेव') अग्नि मेव ('उपधावति') रक्षणाय शरणवान् भवति। अत्र सूत्रम्— "त्व मग्ने व्रतपा इत्याह क्रुद्धा, अमत्य वा व्याहृत्य"-इति[2] ॥ १४ ॥

दीक्षितस्य यज्ञार्थमवादिधनलाभे वाच्य मन्त्र विधत्ते— "अथ यद् दीक्षितायेति[3]। 'अभिहरन्ति' धन प्रयच्छन्ति। 'वाचयति' अध्वर्युः[4]। दाने सोमसम्बन्धस्य क' प्रसङ्ग इति, तत्राह— "सोमो ह वा इति। 'अस्मै दीक्षिताय' 'एतत्' धन खलु 'सुते' मिमयति, 'इयत् तदिति' प्रदेयं धन स्तेनापि नीयते[5]। द्वितीयभागस्य तात्पर्य माह— "आ नो भूय इति। न केवल मियत्परिमित मेव, किन्तु ततो 'भूय' अन्यदपि 'आहर' इति, मन्त्र 'आह' इत्यर्थः। "देवो न इत्यादि। एतन्मन्त्रभागपाठेन सविताभ्यनुज्ञातत्वात् लब्धं धन दक्षिणार्हं भवतीत्यर्थः॥ १५ ॥

"पुरास्तमयादित्यादि। अस्तमयोदयकालयो. प्रतिदिवस मन्त्यामापतत प्रागेव "दीक्षित! वाच यच्छ"—'इति' अग्नीध्र अध्वर्युर्ब्रूयात्। अस्तमिते उदिते च तस्या वाचो विसर्जन मिति ख्यातव्यमदर्शनम्— "अदब्धेवैतदिति[6] ॥ १६ ॥

अस्तमयोदयकाले दीक्षितस्य स्वस्थानादन्यत्र सञ्चारं स्वाप च

1— वा० स० ४ १६ १.।   2— का० श्रौ० सू० ७ ५. १, २।

3— का० श्रौ० सू० ७. ५. ३, ४।

4— तन्मन्त्रपाठस्तु—वा० स० ४ १६. २।

5— विशिष्यमस्तु तै० स० १. २. ५ म आ० भा० द्रष्टव्यम्।

6— का० श्रौ० सू० ७ ३ १७।

নিষেধতি— "নৈন মিতি । বিপক্ষে বাধ মাহ— "স যদিতি । রাত্রিংকশ্চ ঘায়ম্প্রাত কালয়োরুভয়োরুপক্রমরূপত্বাৎ অন্যত্র মধ্যার-ম্ভাপয়ো করণে কৃচ্ছ্রয়োরপি তয়ো মকারাদয় মনারিতো ভবতী-ত্যর্থ । "ন প্রায়শ্চিত্তিরস্তীতি[১] । প্রায়শ্চিত্তস্য নিষেধেন মধ্যারম্ভাপ-যোর্নিষেধস্যাবশ্যকত্ব মুক্ত ভবতি । যম্মাদেব তস্মাত্, 'এতস্মাত্' মধ্যারম্ভাপাত্ 'প্রতিগৃহ্য নৈব' ব্রতং কর্ত্তব্য মেবেত্যর্থ । দীক্ষিতস্যাব ভৃথপর্য্যন্ত জলাবগাহন মভিবর্ষণ চ বর্জনীয় মিত্যাহ— "ন পুরাবভৃথাদিতি । যাগান্তেऽনুষ্ঠেযস্য অবভৃথাভিষেকস্য দীক্ষিততা-বিমোচনার্থত্বাত্ ততঃ প্রাগেব জলাবসেচনস্য দীক্ষাবিঘাতকত্বাত্ তত্ 'অনবক্লৃপ্তম্' অবিহিত মিত্যর্থ[২] । অভিবদনপ্রস্তুতে মধ্যপি দৈবী[৩] মেব বাচ বদেত্ মানুষ মিত্যাহ— "অথ পরিক্লাল মিতি । 'পরিক্লালম্' পরিক্ষীর্ণা মস্কৃতা মিত্যর্থ । "ক্লল হ্লল চলনে "[৪] । 'মস্কৃতা' সর্বত্র ব্যাপ্তাম্, 'মানুষীং' কেবলসর্বমনুষ্যসাধারণীম্, ন বদেত্ । তথা চাপস্তম্ব— "পরিক্ষয়েন মানুষীং বাচ বদতি"— ইতি[৫] ॥ ২৩ ॥

১— কা০ শ্রৌ০ সূ০ ৭. ৪ ১০ । 'যত্র প্রবাদ কর্ত্তব্যো যথাপরাধো ন ভবতি, নাত্র প্রায়শ্চিত্তিরস্তি—ইতি চাত্র বৃত্তৌ যা০ দে০ ।

২— কা০ শ্রৌ০ সূ০ ৩ ৫ ৫. ।

৩— 'দৈবী মেব বাচ বদেত্ অর্থপরিক্লালনপরিক্ষীণা মস্কৃতা মিত্যর্থ"— ইতি ক্ব পাঠ ।

৪— ধা০ পা০ ৮০৩, ৮০৮ ধা০ ।

৫— আপ০ শ্রৌ০ সূ০ ১০ ১২ ৫ ।

इच्छै यज्ञं दृष्ट्वा क्षीणानि तं तनवाऽइति तस्मादादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति तद्वै निरुप्तं हविरासीद-निष्टा देवता* ॥ ७ ॥

अथैभ्यः पथ्या स्वस्तिः प्रारोचत । ता मयजन् वाग् वै पथ्या स्वस्तिर्व्वाग्यज्ञस्तद्यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वत ॥ ८ ॥

अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत । त मयजन्त यदाग्नेयं यज्ञस्यासीत्तदपश्यन्यद्वै शुष्कं यज्ञस्य तदाग्नेयं तदपश्यं-स्तदतन्वत ॥ ९ ॥

अथैभ्यः सोमः प्रारोचत । त मयजन्त यत्सौम्यं यज्ञस्यासीत्तदपश्यन्यद्वा ऽआर्द्रं यज्ञस्य तत्सौम्यं तद-पश्यंस्तदतन्वत ॥ १० ॥

अथैभ्यः सविता प्रारोचत । त मयजन् पशवो वै सविता पशवो यज्ञस्तद्यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वताथ यस्यै देवतायै हविर्निरुप्त मासीत्ता मयजन् ॥ ११ ॥

ता वा ऽएताः† । पञ्च देवता यजति यो वै स यज्ञो मुग्ध आसीत् पाङ्क्तो वै स आसीत्त मेताभिः पञ्चभि-र्द्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

ऋतवो मुग्धा आसन् पञ्च । तानेताभिरेव पञ्चभि-र्द्देवताभिः प्राजानन् ॥ १३ ॥

---

* 'देवता'-इति ग, घ। † 'ऽएता'-इति ग, घ।

दिशो मुग्धा आसन् पुरा। ता एताभिरेव पञ्चभि-र्देवताभिः प्राजानन्॥ १४॥

उदीचीमेव दिशम्। पथ्यया स्वस्त्या प्राजानंस्तस्मा-दत्रोत्तरा हि वाग्* वदति कुरुपञ्चालत्रा वाग्घ्येषा निदानेनोदीचीं ह्येतया दिशं प्राजानन्नुदीची ह्येतस्यै दिक्† ॥ १५॥

प्राचीमेव दिशम्। अग्निना प्राजानंस्तस्मादग्निं पश्चात् प्राञ्चमुद्धृत्योपासते प्राचीं ह्येतेन दिशं प्राजा-नन् प्राची ह्येतस्य दिक्‡ ॥ १६॥

दक्षिणामेव दिशम्। सोमेन प्राजानंस्तस्मात् सोमं क्रीतं दक्षिणा परिवहन्ति तस्मादाहुः पितृदेवत्यः सोम इति दक्षिणां ह्येतेन दिशं प्राजानन् दक्षिणा ह्येतस्य दिक्॥ १७॥

प्रतीचीमेव दिशम्। सवित्रा प्राजानन्नेष वै सविता य एष तपति तस्मादेष प्रत्यङ्ङेति प्रतीचीं ह्येतेन दिशं प्राजानन् प्रतीची ह्येतस्य दिक्॥ १८॥

ऊर्द्ध्वामेव दिशम्। अदित्या प्राजानन्नियं वा ऽअदितिस्तस्मादस्यां मूर्द्ध्वा ओषधयो जायन्त ऽऊर्द्ध्वा

---

* 'दचोत्तरा वाग'—इति सा०-सम्मत इति डा० वबर।

† 'दिक'—इति ग, घ। ‡ 'दिक'—इति ग, घ।

एतदेव प्रशंसितु मुपोद्धात माह— "यज्ञेन वा" इत्यादिना। एतदपक्रतु गतम्[1] ॥ १८ ॥

"तद्वा" इति। औपोद्धातिक माह— "एव वा" इति। यज्ञाध्यापनरूपत्वेन प्रशस्तत्वात् परिक्लृप्तवाग्व्यवहारः कर्तव्य इत्यर्थः[2] ॥ १९ ॥

वाचं यज्ञसाधनत्वेन प्रशंसति— "स वै धीक्षित इति[3]। प्रसङ्गाद् दीक्षितशब्दं निर्वक्ति— "धीक्षितो"[4] ह वा" इति। 'यत्' यस्मात् 'दीक्षित इति नाम', तादृशी दीक्षा वाक्साध्येति वाकुस्तुतिः ॥ २० ॥ १ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— १. ५. १. १ (१ भा० ४०५ पृ०)।
२— का० श्रौ० सू० ७ ५. ६। 'परिक्लृप्त कोमलम्, मृदु वचनम्'—इति तत्र या० दे०।
३— 'दीक्षित इति'—इति ख, घ।
४— 'दीक्षितो'—इति ख, घ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्) ॥

आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति। देवा ह वा अस्यां यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरीयुः सा हैषा मियं यज्ञं मोहयाञ्चकार कथन्नु मयि यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरीयुरिति तस्ते ह यज्ञं न प्रजज्ञुः॥ १॥

ते होचुः। यन्नस्या मेव यज्ञ मतस्महि कथं नु नोऽमुहत् कथं न प्रजानीम इति॥ २॥

ते होचुः। अस्या मेव यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरगाम सा न इय मेव यज्ञ ममूमुहदिमा मेवोपधावामेति॥ ३॥

ते होचुः। यन्नु त्वय्येव यज्ञ मतस्महि कथं नु नोऽमुहत् कथन्न प्रजानीम इति॥ ४॥

सा होवाच। मय्येव यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरगात सा वोऽह मेव यज्ञ ममूमुहं भागन्नु मे कल्पयताथ यज्ञं द्रक्ष्यथाथ प्रज्ञास्यथेति॥ ५॥

तथेति देवा अब्रुवन्। तथैव प्रायणीयस्तवोदयनीय इति तस्मादेष आदित्य एव प्रायणीयो भवत्यादित्य उदयनीय इयं ह्येवादितिस्ततो यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वत॥ ६॥

स यदादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति। यज्ञस्यैव

व्युनस्तय ऊर्द्धोऽ ह्येतया दिशं प्राणानन्वूर्द्धा ह्येतस्यै दिक्* ॥ १९ ॥

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम्। बाहू प्रायणीयोदयनीया-वभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्य मेते हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥

तदाहुः। यदेव प्रायणीये क्रियेत तदुदयनीये क्रियेत यदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवति तदुदयनीयस्य बर्हिर्भवतीति तदपोद्धृत्य निदधाति† ताऽ स्थालीऽ सक्षामकर्षां प्रमृज्य मेक्षणं निदधाति‡ य एव प्राय-णीयस्यर्त्विजो भवन्ति त उदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति तद्यदेतत्समानं यज्ञे क्रियते तेन बाहू सदृशौ तेन सरूपौ ॥ २१ ॥

तदु तथा न कुर्यात्। काम मेवैतद्बर्हिरनुप्रहरेदेवं मेक्षणं निर्णिज्य स्थालीं निदध्याद्य एव प्रायणीयस्य-र्त्विजो भवन्ति त उदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति यद्यु ते विप्रेताः स्युरप्यन्य एव स्युः स यद्वै समानीदेवता यजति समानानि हवींऽष्यपि भवन्ति तेनैव बाहू सदृशौ तेन सरूपौ ॥ २२ ॥

---

* 'दिक्'–इति ग, घ।

†, ‡ 'निदधाति'–इति क, डा०-वेबर्-दृष्टञ्च।

स वै पुश्च प्रायणीये देवता* यजति । पुश्चोदयनीये तस्मात् पुश्चेत्यादङ्गुलयः पुश्चेत्यात्तच्छुंस्वन्तो† भवति न पत्नीः संयाजयन्ति पूर्वार्द्धं वा ऽअन्वात्मानो बाहू पूर्वार्द्धमेवैतद् यज्ञस्याभिसंस्करोति तस्माच्छुंस्वन्तो‡ भवति न पत्नीः संयाजन्ति ॥ २३ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

एव वाग्यमनादयो दीक्षितधर्मा उक्ता, अवशिष्टासु दीक्षणीयासु अनुष्ठेयां प्रायणीयेष्टिं[1] भविधत्ते—"आदित्य चरु प्रायणीयमिति । अदितिर्देवता अस्येति आदित्य, न ह्यादित्यो देवता अस्येति, उत्तरत्रादिते सङ्कूयमानत्वात्। भास्य देवतेत्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्य[2]। प्रारभतेऽनेन भौमिक कर्मेति प्रायणीय । तथाच तैत्तिरीयकम्[3]— 'स्वर्गं वा एतेन लोक मुपप्रयन्ति यत् प्रायणीयस्तत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्"— इति[4]। अत्र तद्धितश्रुत्यवगतद्रव्यदेवतानुबन्धान्यथानुपपत्त्या यागे परिकल्प्ये सति इतराङ्ग-

---

* 'देवता'—इति ग, घ।

†, ‡ 'च्छुम्स्वन्त'—इति ग, । 'च्छुम्स्वन्त—इति घ ।

१— "दीक्षान्ते प्रायणीयम्' —इति का० श्रौ० सू० ७ ५ १३ ।

२— पा० सू० ४ २ २४, ४ १ ८ ३, ८५।

३— स्यादत्र "ऐतरेयकम"—इति पाठः ।

४— ऐ० ब्रा० १ २ १ द्रष्टव्यम् ।

लाघोदकप्राप्तस्य निर्वापस्य निर्वपतिरनुवाद, "सौर्यं चरु निर्वपेत्" —इतिवत् । न च द्रव्यदेवतयोरुभयोरपि विधाने विधेयद्वैविध्यात् वाक्यभेद इति वाच्यम्, कर्मणोऽप्राप्तत्वेन तदुभयविशिष्टस्य तस्यैव विधेयत्वात् । अथाग्नेयाष्टाकपालोपोद्घातत्वेन तयाहत मोह सुपन्य स्यति— "देवा ह वा इत्यादिना । "यज्ञं तन्वाना इत्यादि । अवेदमा सर्वदा सर्वजनमभिहिता पृथिवी परामृश्यते । 'अस्या' पृथिव्या 'यज्ञ' विस्तारयन्तो 'देवा', 'इमा' पृथिवी 'यज्ञात्' 'अन्तरीयु' अन्तरिता भागरहिता मकुर्वन् । 'सा' 'इय' पृथिवी 'एवा' देवानां 'यज्ञ मोहयाञ्चकार' यज्ञविषय मोह जनयामास, यज्ञो यथा देवैर्न ज्ञायते तथा कृतवतीत्यर्थ । "कथन्नु मयोत्यादि । तस्या अभिप्रायवर्णनम् । एव मोहने सति ते च देवा यज्ञं न प्रज्ञातवन्त ॥ १ ॥

तदनन्तर देवैर्विचारपुरस्सर तदप्रज्ञानकारण निर्णीतम्, तद्दर्शयति— "ते होचुरिति । "अतस्मदीति । अतनिमहे, तनन मकार्ष्मेत्यर्थ । "तनु विस्तारे[1]"—इत्यस्मात्लुङि छान्दस इडभाव । 'कथ नु' केन खलु कारणेन 'न' अस्माक यज्ञ 'अमुहत्' मुग्ध, अदृश्योऽभूदित्यर्थ । लुङि पुषादित्वादङ्[2] ॥ २ ॥

"ते होचुरिति । "अन्तरगामेति । अन्तरिता मह्याहि । "इणो गा लुङि"—इति[3] गादेश । "गातिस्था"—इति[4] सिचो लुक् । "सा म इति । 'सा' 'इयम्' पृथिवी 'एव' कृतापराधाना 'न' अस्माक

१— त० उ० १धा० । २— पा० सू० ३ १ ५५ ।
३— पा० सू० २ ४ ४५ । ४— पा० सू० २ ४ ७७ ।

'यज्ञम् अमूमुहत्' यज्ञविषयं मोह मज्ञानं प्रापयदित्यर्थः । मोह-यतेर्लुङि "णिश्रिद्रुस्रुभ्यः"-इति[1] च्लेश्चङादेशः। 'इमा मेव' पृथिवीम् 'उपधावाम' क्रमेण हविर्भागेनोपगच्छामेत्यर्थः ॥ ३ ॥

"ते होचुरिति । 'यत्' यस्मात् हे अदिते! 'त्वयैव यज्ञम् अतंस्महि' । 'कथं नु' कस्मात् कारणात् 'न' अस्माकं यज्ञ' 'अमुहत्' मोहविषयोऽभूत्, वयं च किङ्कारणं 'न प्रजानीमः' । 'इति'-शब्दः प्रश्नसमाप्तौ ॥ ४ ॥

"सा होवाचेति । हे देवाः! यूयं 'मां' 'यस्मात्' 'मा अन्तरगात्' अन्तरितां भागवर्जितां मा कृणुध्वम् । यत एवम्, अतः कारणात् 'अह मेव' 'वः' युष्माक 'यज्ञम्' 'अमूमुहम्' मोहं प्रापितम् । येन भागेन 'यज्ञं' 'द्रक्ष्यथ', तं 'भागं' मदर्थं कल्पयत । 'अथ' अनन्तरम् । एव मोहापसरणाद् यदा चैवं दर्शनविषयो यज्ञो जातः, अनन्तरं तं प्रकर्षेण ज्ञास्यथेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एव मदितिदेवतयोर्देवैः कृतां भागक्लृप्तिं दर्शयति— "तथेति । "देवा इत्यादि । प्रायणीयोदयनीयाख्यौ सोमयागस्य पुरस्तादुपरिष्टाच्चानुष्ठेयौ यागौ तत्र भागत्वेनास्मा भिर्दत्तावित्यर्थः। उपपादित मर्थ मुपसंहरति— "तस्मादेव इति । अत्रोदयनीययागस्यादितिदेवताकत्वप्रतिपादनं प्रासङ्गिकम् । ननु "देवा ह वा अस्या मित्यादौ[2] 'इद'-शब्देन पृथिवी निर्दिष्टा, तत् कथ मदितेर्देवतात्ववर्णन मित्यत आह— "इयं वैवादितिरिति । दितिः खण्डनं न विद्यतेऽस्या मिति व्युत्पत्तेः 'इय मेव' पृथिवी 'अदिति'-

१— पा० सू० ३ १ ४८ । २— १०३ पृ० ३प० ।

शब्दवाच्या। अत एव पृथिवीनामसु यास्केन परिपठितम्[1]— "अदितिः, इळा, निर्ऋतिरिति[2]। अत एव तैत्तिरीयके— "इयं वा अदितिः"-इति[3]। यत्तूपरिष्टात् 'अदिति'-शब्दस्य निर्वचनं माम्नायते— "स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत, सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम्"-इति[4], तत् सृष्ट्यादिकारणेन ब्रह्मविषयम्। स्वात्मनि जातमोषधिवनस्पत्यादिकं पार्थिवं सर्वं मत्तीत्यदितिरिति योजनीयम्। एवमदितियागे सति देवानां यज्ञमाभिर्जातेत्याह— "ततो यज्ञमपश्यंस्तमतन्वतेति। 'ततः' तस्मात्, अदितेर्हविर्भागकल्पनात्। स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

आख्यायिकया प्रायणीयस्य यज्ञदर्शनहेतुत्वमुपपाद्य प्रकृते योजयति— "स यदिति। यदेतत् प्रायणीययागस्यानुष्ठानम्, तद् व्यामोहविषयतामापन्नस्य कृत्स्नस्य 'यज्ञस्यैव' दर्शनाय सम्पद्यते। तद्दर्शनमपि किमर्थमित्यत आह— "यज्ञं दृष्ट्वेति। सोमसाध्यं 'यज्ञं' प्रथमं 'दृष्ट्वा', पश्चात् तत्साधनं सोमं 'क्रीणाति' सोमविक्रयिणः सकाशात्,— "तं वै ते क्रीणानीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण[5] स्वीकरवाणि। तेन च क्रीतेन सोमेन 'तं' सोमसाध्यं यज्ञं 'तनवै' विस्तारयाणि। 'इति'-शब्दो वाक्यसमाप्तौ। एवं यज्ञदर्शनस्य प्रयोजनता प्रतिपाद्य

१— वस्तुतो न तु यास्केन, अपि तु निघण्टुसमाम्नायकृतेति बोध्यम्।
२— निघ० १ १ १४, १५, १६।
३— तै० ब्रा० ३ ३ ७।
४— १० का० ६ अ० ५ ब्रा० ५ क० (=बृ० आ० उ० १ २ ५)।
५— अस्मिन्नेव काण्डे ३अ० ३ ब्रा० १क० द्रष्टव्यम्।

तद्धेतुभूतं प्रायणीययागं निगमयति— 'तस्मादादित्य मिति । एवं प्रायणीयेष्टौ चरुसाध्य मादित्ययागं विधायान्यांश्चतुरो यागान् विधित्सुस्तेषां काल माह— "तदा इत्यादि । "निरुप्त मिति, हवि-स्संस्कारोपलक्षणम् । आदित्यस्य हविषो निर्वापप्रोक्षणाद्यासादनान्ताः संस्काराः कृता भवेयुः । प्रधानदेवता च 'अनिष्टा' अकृत-यागा भवति, तस्मिन् काले वक्ष्यमाणास्ततो देवता यष्टव्या इत्यर्थः[1] ॥ ७ ॥

अथ तान् यागान् पूर्ववदाख्यायिकया विधित्सुस्तत्र प्रथम यागस्य विधि मर्थवादेनोन्नयति— "अग्निभ्य इति । अर्थेत्याज्यभागा-नन्तर्यं । ननु प्रायणीयाया माज्यभागौ न स्तः, अत एवाश्वलायनो-ऽप्यसूत्रयत्— "प्रयन्त्यैव मनाज्यभागेति[2] । अस्य चानाज्यभागपक्षस्य लिङ्ग मापस्तम्बेनापि दर्शितम्— "स्विष्टकृत पञ्च मिति[3] । यदि ह्या-ज्यभागौ स्यातां, तदा पथ्यास्वस्त्यादयः पञ्चेति स्विष्टकृदष्टम स्यात् । नैष दोषः, वाजसनेयिशाखान्तराभिप्रायेणाज्यभागसद्भावात् । अत एव कात्यायनेन सूचितम्— "आज्यभागाविष्ट्वाज्येन देवता यजति, पथ्यां स्वस्ति मग्निं सोमं सवितारञ्च'-इति[4] । "पथ्यां स्वस्तिरिति । 'एभ्य '—इति "इज्यमानां प्रीयमाण"-इति[5] चतुर्थी ।

१— ऐ० ब्रा० १ २. १ मध्यम ।
२— आश्व० श्रौ० सू० ४ ३ २, ३ ।
३— आप० श्रौ० सू० १० २१ १२ ।
४— का० श्रौ० सू० ७ ५ १५ ।
५— पा० सू० १ ४ ३३ ।

ऋतुपरिज्ञानहेतुत्वादपि तां पथ्यस्वस्तिं प्रशंसति— "ऋतवो मुग्धा इति । हेमन्तशिशिरावेकीकृत्य ऋतूनां पञ्चत्वम् । तथा चैतरेयक ब्राह्मणे श्रुतम्— "हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति"[1] । ऋतुपरिज्ञानाभावे हि वसन्तादिकालसाध्यो यज्ञो विकलः स्यात्, अतस्तत्परिहारायैतद्यागपञ्चकानुष्ठान मिति श्रुतिः ॥ १३ ॥

दिङ्मोहनिवृत्तिहेतुत्वेनापि पथ्यस्वस्तिं प्रशंसति— "दिशो मुग्धा इति । यज्ञानुष्ठानाय वसन्तादिकाला एव तदुपयुक्ताः । प्राच्याद्याः 'पञ्च दिश' 'मुग्धा आसन्' व्यामूढा अभवन् । गतमन्यत् ॥ १४ ॥

तत्र कीदृश्या देवतया कतमा दिक् प्रज्ञातेत्याशङ्क्य प्रथमदेवताज्ञातां दिशं प्रदर्शयन्नुपपादयति— 'उदीचीं गेवेति । यस्मादेव पथ्या स्वस्त्याख्यया प्रथमदेवतया उदीची दिक् देवैः प्रज्ञाता, 'तस्मात्' 'अत्र' अस्मिन् लोके कुरुपञ्चालाख्येषु जनपदेषु 'उत्तरा' उच्चतरा 'वाग्' 'वदति' भृशं शब्दायते अत्युन्नतसमाप्यपठन तथोपलम्भात् । "देवमनुष्येत्यादौ"[2] परिगणनाभावेऽपि बहुलग्रहणात् कुरुपञ्चालशब्दादपि वा प्रत्ययः । ननु वाच उत्तरदिक्सम्बन्धोऽस्तु, कुतः पथ्या-स्वस्त्या दिशः सम्बन्धः ? इति तत्राह— 'वाग्घीति । 'एषा' पथ्या स्वस्तिः, यस्मात् 'निदानेन' कारणेन निरूप्यमाणा सती 'वाक्' एव, "वाग्वै पथ्या स्वस्तिः -इति श्रुतम्[3], अत उत्तरस्यां

१— ऐ० ब्रा० १ । १ । १ ।   २— पा० सू० ५ । ४ । ५६ ।

३— "वाग्वै पथ्या स्वस्तिस्तस्मादुदीच्यां दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यत उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिक्षितुं यो वा तत आगच्छति तस्य वा शुश्रूषन्त इति ह स्माहैषा वाचो दिक् प्रज्ञाता'-इति कौ० ब्रा० ७ । ६ ।

दिशि वाचः प्रथितिर्युक्तेति भावः । 'वि' यस्मादेवम् 'एतया' 'उदीचीं दिशं' देवाः 'प्राजानन्', तस्मात् । 'एतस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[1], एतस्याः पथ्यायाः स्वस्तेः 'उदीची दिक्' स्वभूता ॥ १५ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिशं सुपन्यस्योपपादयति— "प्राची मेवेति । यस्मादग्निः प्राच्या दिशो ज्ञानहेतुः, तस्मात् 'पश्चाद्' अवस्थितम् 'अग्निम्' आहवनीयरूपेण 'प्राञ्च मुद्धृत्योपासते' अग्निहोत्रहोमादिरूप मुपासनं कुर्वन्ति । यस्मात् देवाः 'प्राचीं दिशम्' 'एतेन' अग्निना 'प्राजानन्', तस्मात् 'एतस्य' अग्नेः 'प्राची दिक्' स्वभूतेत्यर्थः । अत एवान्यत्राम्नायते— "प्राची दिगग्निर्देवतेति[2] ॥ १६ ॥

अथ तृतीयदेवतया प्रज्ञातां दिशं सुपन्यस्योपपादयति— "दक्षिणा मेवेति । यस्मात् दक्षिणा दिक् 'सोमेन' परिज्ञाता, 'तस्मात्' उपरवदेशे 'क्रीतं सोमं' महावेदेर्दक्षिणतोऽनसा 'परिवहन्ति' । "दक्षिणादाच्"-इत्याच्[3] प्रत्ययः । 'तस्मात्' दक्षिणदिक्प्रवर्त्तनाद्धेतोः वल्लीरूपः 'सोमः' 'पितृदेवत्यः' । पितृदेवताकदक्षिणदिक्प्राप्तेः सोमस्य पितृदेवत्यत्वं युक्तम् ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थदेवतया प्रज्ञातां दिशं सुपन्यस्यति— "प्रतीची मेवेति । 'एषः' सूर्यः 'प्रत्यङ्केति' प्रत्यङ्मुखो गच्छति । स्पष्ट मन्यत् ॥ १८ ॥

१— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १ ।
२— कौ० ब्रा० ७. ६ ।
३— पा० सू० ५. ३. ३६ ।

ते च देवाः 'ताम्' 'पथ्यां स्वस्तिम्' 'अजनयन्'। मन्त्ररूपा 'वाक्' एव 'पथ्या स्वस्तिः'— इत्युच्यते। पथोऽनपेता 'पथ्या'। "धर्मपथ्यर्थ-न्यायादनपेते"-इति[1] यत्। 'स्वस्तिः' शोभनरूपेति। 'पथ्या-स्वस्ति'-शब्दनिर्वचनस्य वाचि सम्भवात्[2]। सा च वाक् यज्ञात्मिका। अत-स्तस्या दर्शनेन 'यज्ञम्' एव 'अपश्यन्'। एवं पुरावृत्तप्रतिपादनेन पथ्या स्वस्तिः प्रथमं यष्टव्येति प्रतिपादितं भवति ॥ ८ ॥

अथाग्नेयस्य द्वितीययागस्य विधिं सूचयति— "अथैभ्योऽग्नि-रिति। 'आग्नेयम्'-इति सामान्योक्तस्य विवरणं "यद्वै शुष्क मिति। यत् खलु यज्ञसम्बन्धि 'शुष्कं' नीरसं समिदादि द्रव्यम्, 'तत् आग्ने-यम्'। अन्यत् समानं पूर्वेण ॥ ९ ॥

अथ सौम्यस्य तृतीययागस्य विधिं सूचयति— "अथैभ्यः सोम इति। "स यदिति। सर्वत्र तच्छब्दः प्रसिद्धिद्योतकः। 'सौम्यं' सोमदेवत्यम्। "सोमाट्ट्यण्"[3]। 'यत्' खलु यज्ञसम्बन्धि 'आर्द्रं' रसयुक्तं सोमादि द्रव्यम्, 'तत् सौम्यम्'। शुष्कार्द्रयोरग्नीषोमा-भिमानिदेवते। एतच्च प्रागप्याम्नातम्— "द्वयं वा इदं न तृतीय मस्त्यार्द्रं चैव शुष्कञ्च"-इत्यादिना[4] ॥ १० ॥

१— पा० सू० ४. ४. ९२।

२— "पथ्या स्वस्तिः, पथ्या अन्तरिक्षं तन्निवासात्"-इति, "स्वस्तीत्य-विनाशिनामास्तिरभिपूजितः सु अस्तीति"-इति च यास्कीयं निर्वचनम् (११. ४ ११, ३. ४. ४.)।

३— पा० सू० ४. २ ३०।

४— १का० ५प्र० २ब्रा० २३क० (१ भा० ४१८पृ०)।

अथ सावित्रस्य चतुर्थयागस्य विधिमुन्नयति— "अथैभ्यः सवित्रेति। सवितुः प्रेरकत्वात्, पशूनां च तत्प्रेर्यत्वात् प्रेर्यप्रेरकयोरभेदं विवक्षित्वा 'सविता पशव'-इति तादात्म्यव्यपदेशः। सवितुश्च पशुप्रेरकत्वं "देवो वः सविता प्रार्पयतु" इति[1]-मन्त्रवर्णादवगम्यते। ते च पशवो हृदयाद्यवदानद्वारेण पयःप्रभृतिद्रव्योपादानत्वेन च यज्ञात्मकाः। यस्मादेव चतसृभिर्देवताभिर्देवाः कृत्स्नं यज्ञमपश्यन्, दृष्ट्वा चाकुर्वन्, तस्मादिमाश्चतस्रो देवताश्चिकीर्षितयज्ञस्य प्रथमत आज्येन यष्टव्या इति समुदायार्थः। एवमाज्यहविष्कांश्चतुरः प्रधानयागान् कृत्वा प्रथममितरेण हविषा अदितिर्यष्टव्येत्याह— "अथ यस्यै देवताया इति। यस्मादेव देवाः पञ्चमीमदितिमयजन्, तस्मादिदानीन्तनोऽपि यजमानो यागसमये अदितियागं पञ्चमं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चसङ्ख्यामनूद्य प्रशंसति— "ता वा इति। 'एता' पञ्चसंख्याकाः। 'मुग्ध आसीत्' मोहविषयो भवेदित्यर्थः। अस्तेर्हि लिङि "अस्तिसिचोऽपृक्ते"-इतीट्[2]। "पाङ्क्तो वा इति। पञ्चपदा पङ्क्तिः, तद्वाचिना पङ्क्तिशब्देन पञ्चसङ्ख्या लक्ष्यते, तद्योगाद् 'यज्ञः पाङ्क्तः'। तद्योगश्च तैत्तिरीयके स्पष्टमाम्नातः— "धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते, तद् यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम्"-इति[3]। ऐतरेयके तु तत् पाङ्क्तत्वं "यो वै यज्ञं हविष्पङ्क्तिं वेद"-इत्यादिना बहुशः आम्नातम्[4] ॥ १२ ॥

१— वा० स० १ १ ४ । २— पा० सू० ७ ३ ९६ ।
३— तै० स० ६ ४ ११ ४,५ । ४— ऐ० ब्रा० २ ३ ४ द्रष्टव्यम् ।

अथ पञ्चमदेवतया प्रज्ञातां दिश मुपन्यस्यति— "ऊर्ध्वां मेवेति । यस्माद् भूम्या मुत्पन्ना ओषधिवनस्पतय ऊर्ध्वमुखा एव वर्द्धन्ते, तस्मात् अदित्यभिधानाया भूम्याः सकाशादूर्ध्वदिक्परिज्ञानं युक्त मित्यर्थः । इत्थं पञ्चदिग्व्यामोहपरिहारोपन्यासमुखेन प्राय-णीयेष्टौ पञ्चदेवता यष्टव्या इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

अथातिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयो कर्त्तव्य इत्यभिधातुं प्रायणी-योदयनीययोर्बाहुद्वयरूपता मातिथ्यायाः शिरोरूपताञ्चाह— "शिरो वै यज्ञस्येति । आतिथ्यमध्येऽनुष्ठेयत्वेन प्राधान्याच्छिरस्त्व-व्यवहारः । 'एते हविषी' एतौ यागावित्यर्थः; यागस्य हविः-प्रधान-त्वात् । लोके शिरस उभयतो बाह्वोर्दर्शनात्, आतिथ्यस्य शिर-स्त्वाभिधानाद्, बाहुस्थानीययोरनुष्ठानं युक्तम्[1] ॥ २० ॥

उक्तं बाहुत्व मुपजीव्य प्रायणीयोदयनीययोरेकरूपता माह— "तदाहुरिति । सङ्क्षेपेणोक्तं यच्छब्दार्थं विशदयति— "यदेवेति । मध्ये कर्मान्तरव्यवधानात् कथं तस्य बर्हिषोऽवस्थान मित्याशङ्क्य तदुपायं दर्शयति— "तदपोद्धृत्येति । प्रस्तरेण सहैतत् बर्हिरुद्धृत्योपरि प्रज्ञातं निदध्यात् । बर्हिर्वत् स्थालीमेक्षणयोरप्युदयनीयार्थं मवस्थान माह— "तां स्थाली मिति । या प्रायणीयचरुस्थाली, 'तां' 'अक्षाम-कर्णाम्' ; अग्निसंयोगेनान्तरीपदुदग्धस्य 'क्षामः' , तस्य 'कर्णे' लोपः, तद्रहिता मित्यर्थः । "क्षायो मः"-इति[2] निष्ठातकारस्य

१— यज्ञस्य पुरुषकल्पितत्वं वक्ष्यतीत्येवानुपदम् (ब्रा० ५ अ० ३.)।

२— पा० सू० ८. २. ५३ ।

गतम्। 'मेक्षण' चरुनिष्पादनसाधनं काष्ठम्[1]। तत् 'प्रमृज्य' चरुणा लेपयित्वा स्थाल्या सह निदध्यादित्यर्थः। अलिङ्गोक्तं च विधत्ते— "य एव प्रायणीयस्येति। इदानीन्तनाना मपि बर्हिषोः सरूपत्वं प्रायणीयोदयनीययोरैकरूप्यनिबन्धन मित्याह— "तद्यदे-तदिति। सादृश्य मेकदेशेनापि भवतीति तद् विशेष्यते— "सरू-पाविति ॥ ११ ॥

उक्तो बर्हिराद्यैकरूप्यपक्षो न नियत इत्याह— "तदु तथेति। "एवं मेक्षण मिति। बर्हिर्वेद्यौ प्रहरेदित्यर्थः। 'स्थालीं' 'निर्णिज्य' क्षालनकर्म अपि प्रशमय्य क्षालितां मेव च नियम मङ्गीकृत्य। तेषा मपि केनचिन्निमित्तेन विगमे सति तदेकत्व मपि नियमेन भवि-तव्य मित्याह— "य एव प्रायणीयस्येति। 'विमिताः स्युः' विविधदेशं प्राप्ता भवेयुः। तदैकरूपत्वं किन्निबन्धन मित्याह— "स यदिति। 'यद्वै' यदेव बर्हिर्यागस्य स्वरूपम्, अतस्तयोरैकरूप्य मेव नियमेन भवितव्य मित्यर्थः। 'तेनैव'-इति एवकारेण पूर्वोक्तं बर्हिरा-द्यैकरूप्य व्यावर्त्तते। तेनैव द्रव्यदेवतैक्येन कारणेनैवेदानी मपि

१— "यमो मेक्षण मध्यादधाति इतीहैव गर्त पुरस्तात् (२ ४. २. १६)। सामिधेनीकाष्ठानि पञ्चदश, द्वे आघारसमिधौ अनूयाजसमिदेकेति नव परिधय, उपवेषो मेक्षणं स्फ्यैरिति तिस्रः समिध इत्येकविंशति। तत्र प्रादेशमात्रं हविरवदानसाधनं चरोरुपधानसाधनं च काष्ठखण्ड' मेक्षण मुच्यते। तदेतत् सर्वं व्याख्यातं तै० ब्रा० (१. ३ १०. ४, ३. ७. ४. ६.) सा० भा०। "इध्मजातीय मिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्। वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्र मवदानक्रियाक्षमम्"-इति कर्म-प्र० २. ५ १४। "मेक्षणेन जुहोति"-इत्यस्य (का० श्रौ० ४ १ ७) सूत्रस्य व्याख्याने 'मेक्षणं च होमसाधनत्वाद् वैकङ्कत पालाश मपि भवतीति च याज्ञिकदेव।

मनुष्याणां 'बाहू सकृत्' भवत इत्यर्थः । तथाच कात्यायनोऽपि— "वसनेष्वणवर्हिर्निदधात्युदयनीयार्थं, सलेप चरुं प्रमृष्टं मेक्षणं, प्रक्षालयति वा चरुम्, अनुप्रहरतीतरे, न एवर्लिजो, विमेतेष्व-न्येऽपि"-इति[1] । 'इतरे' बर्हिर्मेक्षणे ॥ २१ ॥

देवतैक्याभिधानप्रसङ्गेन पत्नीसंज्ञां प्रशंसति— "स वा इति । 'सः' अध्वर्युः । 'तस्मात्' देवतानां पत्नीत्वाद्धेतोः 'इत्या' इत्यम्, अनेन इदानीं परिदृश्यमानेन प्रकारेण 'पत्नीकुलाय.' लभ्यन्ते । हस्तद्वय मभिनीय प्रदर्शयितु द्विरभिधानम् । प्रकृतिभूतदर्शपूर्ण-मासेष्टिवत् साकल्येनानुष्ठानप्रसक्तौ तम् प्रतिषेधति— "तच्छ्यन्तं भवतीति । मन्त्रग्रहणेन सिद्धौ उपरितनाङ्गनिषेधो नित्यानुवाद-तया पुनर्निषिध्यते— 'न पत्नीः संयाजयन्तीति । प्रायणीयोदय-नीययोर्वाऽऽत्वनिरूपणादप्युत्तराङ्गजातं न कर्त्तव्य मित्याह— "पूर्वार्द्धं वा अन्यात्मनो बाहू इति । 'आत्मन' शरीरस्य 'पूर्वार्द्धं मनु' 'बाहू' वर्त्तेते, न सर्वाङ्गे, अतः 'एतत्' एतेन तदुभयत्र शय्वन्तानुष्ठानेन, यज्ञस्य 'पूर्वार्द्धं मेव' संस्कृतवान् भवति[2] ॥ २२ ॥ २ [१. ९.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ५ १९-२१ ।

२— "शय्वन्तं भवति"-इति च का० श्रौ० सू० ७. ५ २२ । एतदुपरञ्च लिख बहुविचारा: कृता दृश्यन्ते ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

दिवि वै सोम आसीत्। अथेह देवास्ते देवा अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत् तेनागतेन यजेमहीति त एते माये असृजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च तद्धिरण्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं यथा तदास ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्री सोम मच्छापतत्। तस्या आहरन्त्यै गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्ते देवा अविदुः प्रच्युतो वै परस्तात् सोमोऽथ नो नागच्छति गन्धर्वा वै पर्य्यमोषिषुरिति ॥ २ ॥

ते होचुः। योषित्कामा वै गन्धर्वा वाच मेवैभ्यः प्रहिणवाम सा नः सह सोमेनागमिष्यतीति तेभ्यो वाचं प्राहिण्वन्त्सैनान्त्सह सोमेनागच्छत् ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा* अन्वागत्याब्रुवन्। सोमो युष्माकं वागेवास्माक मिति तथेति देवा अब्रुवन्निहो वेदागान्मैना मभीषहेव नैष्ट विह्वयामहा इति तां व्यह्वयन्त ॥ ४ ॥

तस्यै गन्धर्वाः। वेदानेव प्रोचिर इति वै वयं विद्मेति वयं विद्मेति† ॥ ५ ॥

---

* 'गन्धर्वाँ'–इति ग, घ।

† 'विद्मेति –इति ख, 'विद्मेति'–इति ग घ।

अथ देवाः*। वीणा मेव सृष्ट्वा वादयन्तो निगायन्तो निषेदुरिति वै ते वयं गास्याम† इति त्वा प्रमोदयिष्यामह इति सा देवानुपावर्त्त सा वै सा तन्मोघ मुपावर्त्त या स्तुवद्भ्यः शंसद्भ्यो नृत्तं गीत मुपावर्त्त तस्मादप्येतर्हि मोघसंहिता एव योषा एवं हि वागुपावर्त्तत ता मु ह्यन्या अनु योषास्तस्माद्य एव नृत्यति यो गायति तस्मिन्नेवैता निमिश्लतमा इव ॥ ६ ॥

तद्वा एतदुभयं देवेष्वासीत्। सोमश्च वाक् च स यत् सोमं क्रीणात्यागत्या एवागतेन यजा इत्यनागतेन ह वै स सोमेन यजते यो ऽक्रीतेन यजते ॥ ७ ॥

अथ यद् ध्रुवाया माज्यं परिशिष्टं भवति। तज्जुह्वां चतुष्कृत्वो विगृह्णाति बर्हिषा हिरण्यं प्रबध्यावधाय जुहोति कृत्स्नेन पयसा जुहवानीति समानजन्म वै पयश्च हिरण्यञ्चोभयं ह्यग्निरेतसम्‡ ॥ ८ ॥

स हिरण्य मुवदधाति। एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्च इति वर्चो वा एतद्धिरण्यं तया सम्भव भ्राजं गच्छेति स यदाह तया सम्भवेति तया सम्पृच्यस्वेत्येवैतदाह भ्राजं गच्छेति सोमो वै भ्राट् सोमं गच्छेत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

---

* 'देवा'–इति ग, घ।   † 'गमिष्याम'–इति क।

‡ 'ह्यग्निरेतस –इति ख ह्यग्निरेतसम्'–इति ग, घ।

तां यथैवादोदेवाः*। प्राहिण्वन्त्सोम मच्छैव मेवैनामेष एतत् प्रहिणोति सोम मच्छ वाग् वै सोमक्रयणी निदानेन ता मेतयाहुत्या प्रीणाति प्रीतया सोमं क्रीणानीति ॥ १० ॥

स जुहोति। जूरसीत्येतद्ध वा अस्या एकं नाम यज्जू-रसीति धृता मनसेति मनसा वा ऽइयं वाग् धृता मनो वा ऽइदं पुरस्ताद्वाच इत्थं वद मैतद्वादीरित्यलग्ल मिव† ह वै वागवदेद्यन्मनो न स्यात्तस्मादाह धृता मनसेति ॥ ११‡ ॥

जुष्टा विष्णव ऽइति। जुष्टा सोमायेत्येवैतदाह य मच्छेम इति तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसव ऽइति सत्यप्रसवा न एधि सोमन्नोऽच्छेहीत्येवैतदाह तन्वो यन्त्र मशीय स्वाहेति स ह वै तन्वो यन्त्र मश्नुते यो यज्ञस्योदृचं गच्छति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह§ ॥ १२ ॥

अथ हिरण्य मपोद्धरति। तन्मनुष्येषु हिरण्यं करोति

---

* 'देवा'–इति ग, घ।

† '०लग्न मिव'–इति सा०–सम्मत इति डा० वेबर।

‡ एतदनन्तरम् "अर्द्धप्रपा० ९३"–इति क ख पुस्तकयोः।

§ 'दाह'–इति ख।

स यत् सहिरण्यं जुहुयात् पराग् हैवैतन्मनुष्येभ्यो हिरण्यं प्रवृज्यात्तन्नु मनुष्येषु हिरण्य मभिगम्येत[*] ॥१३॥

सोऽपोद्धरति। शुक्र मसि चन्द्र मस्यमृत मसि वैश्वदेव मसीति स्तत्स्तेन पयसा हुत्वा यद्देवैतत्तदाह शुक्र मसीति शुक्रꣳ ह्येतच्चन्द्रमसीति चन्द्रꣳ ह्येतदमृत मसीत्य-मृतꣳ ह्येतद्वैश्वदेव मसीति व्वैश्वदेवꣳ ह्येतत् मसुच्च तृणं वर्हिष्युपसृजति सूत्रेण हिरण्यं प्रबध्नीते ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा। अन्वारभस्व[†] यजमानेत्याहापोर्णुवन्ति शालायै द्वारे दक्षिणत सोमक्रयण्युपतिष्ठते तत्प्रहिता सेवैना मेतत्सती प्राहैषीदाग् वै सोमक्रयणी निदानेन ता मेतयाहुत्या-प्रैषीत् प्रीतया सोमं क्रीणानीति[‡] ॥ १५ ॥

अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयते। चिदसि मनासीति चित्तं वा ऽइदं मनो व्वागनुवदति धीरसि दक्षिणेति धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूपन्त्यु[§]नूक्तेनेव प्रका मोद्येनेव गाथाभिरिव तस्मादाह धीरसीति दक्षिणेति

---

* 'मभिगच्छतु'–इति ख 'मभिगम्येत –इति ग, 'मभिगम्येत' इति घ।

† 'गृहीत्वा। न्वारभस्व'–इति ख।

‡ 'क्रीणानीति'–इति ख, 'क्रीणानीति'–इति ग, घ।

§ 'जिज्यूषन्त्यु–इति मा० सम्मतो गम्यते।

दक्षिणा च्येपा क्षत्रियासि यज्ञियासीति क्षत्रिया च्येपा यज्ञिया च्येयादितिरस्युभयतःशीर्ष्णीति स यदेनया समानः सुद्विपर्य्यासं वदति यदुपरं तत् पूर्वं करोति यत् पूर्वं तदुपरं तेनोभयतःशीर्ष्णी तस्मादाहादितिरस्युभयतःशीर्ष्णीति ॥ १६ ॥

सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधीति। सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतदाह तस्मादाह सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधीति ॥ १७ ॥

मित्रस्त्वा पदि बध्नीता मिति। वरुण्या वा ऽएषा यद्रज्जुः सा यद्रज्ज्वाभिहिता स्याद्वरुण्या स्याद्यद्नभिहिता स्यादयतेव स्यादेतद्वा ऽअवरुण्यं यन्मैत्रः सा यथा रज्ज्वाभिहिता यतैव भवत्येतद्भवति यदाह मित्रस्त्वा पदि बध्नीता मिति ॥ १८ ॥

पूषाध्वनस्पात्विति। इयं वै पृथिवी पूषा यस्य वा ऽइय मध्वन् गोप्त्री भवति तस्य न का चन ह्वला भवति तस्मादाह पूषाध्वनस्पात्विति* ॥ १९ ॥

इन्द्रायाध्यक्षायेति। स्वध्यक्षासदित्येवैतदाह यदाहेन्द्रायाध्यक्षायेत्यनु त्वा माता मन्यता मनु पितानु

* 'त्विति'-इति ख, 'त्विति'-इति ग, घ।

भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य इति सा यत्रै जन्म तेन नोऽनुमता सोम मच्छेहीत्येवैतदाह सा देवि देव मच्छेहीति देवी ह्येषा देव मच्छैति यद्वाक् सोमं तस्मादाह सा देवि देव मच्छेहीतीन्द्राय सोम मितीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्राय सोम मिति रुद्रस्त्वावर्त्तयत्वित्य प्रणाशायैतदाह रुद्रः हि नाति पशवः स्वस्ति सोमसखा पुनरेहीति स्वस्ति नः सोमेन सह पुनरेहीत्येवैतदाह ॥ २० ॥

तां यथैवादो देवाः*। प्राहिण्वन्त्सोम मच्छ सैनान्त्सह सोमेनागच्छदेव मेवैना मेष एतत् प्रहिणोति सोम मच्छ सैनः सह सोमेनागच्छति ॥ २१ ॥

तां यथैवादो देवाः†। व्यह्वयन्त गन्धर्व्वैः सा देवानुपावर्त्तैव मेवैना मेतद्यजमानो व्यिह्वयते सा यजमान मुपावर्त्तते ता मुदीचीमत्याकुर्व्वन्त्युदीची हि मनुष्याणां दिक् सो ऽएव यजमानस्य तस्मादुदीचीमत्याकुर्वन्ति ॥ २२ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

---

* देवा –इति ग, घ । † देवा'–इति ग, घ । –

सोमक्रय विधातु माख्यायिका माह— "दिवि वै सोम इत्यादिना। "दिवि वा इति। 'वै'-शब्देन "तृतीयस्या मितो दिवि सोम"[1]—इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते। 'इह' भूमौ 'देवाः' आसन्निति शेष। सोमागमनप्रयोजनम्— "तेनागतेन यजेमहीति। "त एत इत्यादि। परव्यामोहनकारिणी शक्तिः 'माया'। 'ते' देवाः 'एते' द्वे मायाभिरूपे स्त्रियौ सोमरक्षकाणां गन्धर्वाणां व्यामोहाय सृष्टवन्त इत्यर्थः। तथा चोत्तरत्राम्नास्यते— "त एते माये असृजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च वागेव सुपर्णी इयं कद्रूः"-इति[2]। होतृमैत्रावरुणादीनां यजनप्रदेशेषु पुरतः स्थापिता अग्नयो धिष्ण्याः होत्रीयादयः। ते खलु पुरा दिवि सोमरक्षकाः, पश्चात् सोमे आहृते सति तेन सह भूमावागत्य देवेभ्यो लब्धवराः सन्तोऽत्रापि सोमरक्षणाय धिष्ण्यतां प्राप्ताः। तथा चोपरिष्टाद् वक्ष्यते—"स एते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्या इमा होत्रा"-इति[3]। तेषां ('धिष्ण्यानां') 'ब्राह्मणे' 'व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवम्, सुपर्णीकद्र्वोर्वृत्तान्तः सर्वोऽपि विवरिष्यत इत्यर्थः[4]। तत्र हि माया-

---

१— तै० सं० ६ १.६ १।

२— इहैव षष्ठेऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणे द्वितीया कण्डिका द्रष्टव्या। "इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी छन्दांसि सौपर्णेयाः"-इति तै० सं० ६.१.६ १। महाभारते आदिपर्वणि, भागवते च षष्ठे स्कन्धे एषा कथा प्रपञ्चिता, वस्तुतो रूपकमूलैवेति निर्मूलैव।

३— इहैव षष्ठ द्वितीयस्य नवम्या द्रष्टव्यम्।

४— "एतद् व्याख्यानं सौपर्णीकाद्रव मिति"-इतीहैव काण्डे ६ ०.७।

मयोः सुपर्णीकद्र्वोरुत्पत्तिः, तयोर्मिथः कलहः, परस्परजयपराजय-निमित्तकः समयबन्धः, ततः कद्रूजयः, पराजितायाः सुपर्ण्याः स्वात्मनिष्क्रयाय सोमोपहरणार्थं छन्दसां सुपर्ण्याः सकाशादुत्पत्ति-र्गायत्र्या च सोमाहरणम्,— इत्येवमादयोऽर्था अग्निरेव काण्डे पञ्चमप्रपाठकादौ "विजामानौ देवास्य धिष्ण्याः"—इत्याद्युपक्रम्य, "दिवि वै सोम आसीदथेह देवास्ते देवा अकामयन्त"—इत्यादिना[1] आख्यायन्ते ॥ १ ॥

"तेभ्यो गायत्रीति। 'तेभ्यः' देवेभ्योऽर्थाय सुपर्ण्या निर्मिता 'गायत्री' छन्दोदेवता पक्षिरूपेण दिवि स्थितं 'सोमम्' 'अच्छ' अभिमुखं अगमत्। 'आहरन्त्यै' आहरन्त्यास्तस्याः स्वभूतं सोमम्, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[2], 'विश्वावसुः' नाम 'गन्धर्वः' 'पर्यमुष्णात्' अप-जहार। ततः 'ते देवाः' 'अविदुः'। किमिति 'परस्तात्' द्युलोकात् 'सोमः प्रच्युतः', 'अथ' 'नः' अस्मान् 'नागच्छति'; 'गन्धर्वाः' विश्वावसोर्मैत्र्याः 'वै' नून 'पर्यमोषिषु' स्तेय मकार्षुः 'इति' ॥ २ ॥

"ते होचुरिति। योषितः कामयन्त इति 'योषित्कामाः'। 'एभ्यः' गन्धर्वेभ्यो व्यामोहाय 'वाचं' 'प्रहिणवाम' प्रेषयाम। वाचं प्रेषयता मभिप्राय.— "आ नः सह सोमेनागमिष्यतीति ॥ ३ ॥

"ते गन्धर्वा इति। सोम मुपायेनानयन्तौ स्वय मपि प्रति-निवर्त्तयिष्यत इति 'सोमो युष्माकं वागेवास्माकम्' अब्रुवन्निति। अथ गन्धर्वाविरोधेनैव देवैर्दृष्टं वाग्लाभोपायं दर्शयति— "इहो चेदागादित्यादि। प्रेषयामो वय माचं सोमैरिह 'आगात्'

१— ५प्र० १ब्रा० १—१६क०। २— पा० २. ३ ६२ सू० १ वा०।

आगच्छेत् । 'उ'-शब्दोऽनर्थकः । हे गन्धर्वाः ! 'एनाम्' 'इह' आगताम् 'अभीषहे' । 'व'-इति वाक्यालङ्कारे । अभिषहन मभीषट्, अभिभवः । तेन बलात्कारेण 'मा भैष्ट' मा ग्राहयत[1] । "न माङ्योगे[2]"-इत्यड्भावः । 'विन्दयामहै' यूयं वयं च वाचं विविध माकारयामः ॥ ४ ॥

एवं मिथः समये कृते गन्धर्वाणा माह्वानप्रकार माह— "तस्यै गन्धर्वा वेदानेवेति । 'प्रोचिरे' प्रवचन मकुर्वन् । तस्या वाचो वशीकरणायेति शेषः । एव मिदं ब्रुवतां तेषा मभिप्रायः— "इति वै वयं विन्देति । एवं खलु वाचः स्वाधीनत्वकरणोपायं आनीम इति, अय मुपायः सर्वेषा मस्मीयाना मभिमत इति प्रदर्शयितुं वीप्सयाभिधानम् ॥ ५ ॥

देवैः कृतं वाचः स्वीकरणोपाय माह— "अथ देवा वीणा मेवेति । 'वीणां वादयन्तः' निषादादिस्वरानुकूल्येन ध्वनि मुत्पादयन्तः, तदनु स्वयं 'गायन्तः' 'निषेदुः' उपविष्टाः । "इति वा इति । एव खलु 'ते' त्वदर्थं 'गास्यामः' । न केवल मीदृश गान मस्माकं किन्तु हे वाग्देवते ! 'त्वा' त्वाम् 'इति' एवम्प्रकारेण खलु तोषयामः । 'इति'-शब्दो वाक्यसमाप्तौ । 'सा देवान् उपावर्त्त' उपावर्त्तते, प्रत्यावृत्ता । 'या' वाक् 'स्तुवद्भ्यः शंसद्भ्यः' स्तोत्रशस्त्ररूप वेदानुवचनं कुर्वद्भ्यो गन्धर्वेभ्यः सकाशात् देवैः कृतं 'नृत्त' 'गीतम्' चोपावृत्ता, 'सा वै' सा खलु । 'सा' पूर्वं सोमाहरणाय

१— 'मा ग्राहार्ष्ट'-इति ग । 　　२— पा० सू० ६. ४. ७४ ।

प्रेषिता वाक् 'तत्' तदानीं 'मोघं' व्यर्थं मेवोपावृत्ता । स्तनप्रत्यक्षपरित्यागस्यामौचित्यादिति भावः । इदानीन्तनस्त्रीणां मोघस्वभावत्वं वाग्देवतोपक्रम मित्याह— "तस्मादिति । 'तां' वाचम् 'अनु' 'अन्या' अपि योषितः । अप्रकृत मपि नर्त्तनं गानवत् स्त्रीव्यामोहसाधन मिति गानेन सहोपन्यस्तम् । 'एता' योषितः 'निमिश्लतमा इव' विशेषणीभूता, अत्यन्त मनुरक्ता भवन्तीति शेषः । अत्र सर्वं सर्वोऽप्यैतरेयब्राह्मणे सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वितीति खण्डे[1] प्रपञ्चितः ॥ ६ ॥

इदानीं गानसिद्ध्यर्थं मनूद्य[2] सोमक्रयं विदधाति— "तद्वा एतदुभय मिति । यस्मात् सोमो देवानां स्व मासीत्, तस्मात् 'आगत्या एव सोमप्राप्त्या एव 'सोमं' 'क्रीणाति' क्रीणीयात् । अपूर्वार्थत्वाद् यच्छब्द मनादृत्य विधिः कल्पयितव्यः । आगत्या अपि प्रयोजन माह— 'आगतेन यजा इति । अक्रीतस्य यागानर्हता माह— "अनागतेनेति । आगतोऽपि सोमः क्रयसंस्कारेणानागतत्वात् अनागत इत्युच्यते ॥ ७ ॥

सोमक्रयात् प्राक् कर्त्तव्यं च कश्चिद्धोमं विदधाति— "अथेति । 'ध्रुवायाम्' आज्यं परिशिष्टं प्रायणीयार्थं मुपयुज्य यद् घृतं ध्रुवाया मवशिष्टम् 'तत्' 'जुह्वां' 'चतुष्कृत्वः' चतुर्वारं गृहीत्वा, 'बर्हिषा' दर्भेण 'हिरण्यं' 'प्रबध्य' जुह्वाम् 'अवधाय' आधाय जुहुयात् । तथा च कात्यायनः— 'शालाद्वारापिधाय ध्रौवं जुह्वा चतुर्गृहीतानि,

---

१— १ ५ १ (१ भा० १८४ पृ०) ।

२— 'इदानीं ०—० मनूद्य –इत्यस्य स्थाने 'सिद्ध्यर्थं मनूद्य –इत्येव ग ।

बर्हिःस्तृणेन हिरण्यं बध्वावदधात्येषा त इतीति[1]। हिरण्यावधान-प्रयोजनम्—"कृत्स्नेन पयसेति। पय प्रकृतिकत्वाद् आज्य पय'। सति हिरण्यस्य पयस्त्वे भवत्येव कार्त्स्न्यम्। तदेव कुत इत्यत आह—"समानजन्म वा इति। 'पयश्च हिरण्यञ्च' इति वस्तुद्वय 'समानजन्म' समानोत्पत्तिकम्, एकत्रोत्पन्न मित्यर्थं। कथ समानत्व जन्मन? 'हि' यस्मात् 'उभयम्' अपि 'अग्निरेतसम्' अग्ने रेतो वीर्यं यस्योभयस्य तत् तथोक्तम्। यस्मादेव तस्मादित्यर्थं। "अन-सन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि"-इति[2] अच् प्रत्यय समासान्त। पयसो-ऽग्निरेतस्त्व द्वितीयकाण्डे उक्तम्। तथाहि गोरुत्पत्ति प्रस्तुत्य—"ता सु ह्याग्निरभिदध्यौ। मिथुन्येनया स्या मिति तां सम्भूव तस्यां रेत प्रासिञ्चत् तत् पयोऽभवत्"-इति[3]। हिरण्यस्याप्यग्निरेतस्त्व तैत्तिरीये—"आपो वरुणस्य पत्नय आसन्, ता अग्निरभ्यध्यायत्, ता' समभवन्, तस्य रेत परापतत्, तद्धिरण्य मभवत्"-इति[4] ॥ ८ ॥

मन्त्र मभिधाय पुनरनुवदति—'स हिरण्य मिति। 'स' अध्वर्यु। हिरण्यनिधानमन्त्र द्वेधा विभज्य व्याचष्टे—"एषा त इत्यादिना[5]। हे 'शुक्र!' 'एषा' एतद्धिरण्य 'ते' 'तनू' शरीरम्। तन्वपेक्षया स्त्रीलिङ्गता, अथवा 'एषा' जुहूरिति व्याख्येयम्। 'एतत्' एव आज्य तव 'वर्च' तेज। शिष्ट ब्राह्मणेनैव व्याख्यातम्। व्याख्येयभागद्वय मुपादाय प्रथमभागस्य 'सम्भव'-शब्दस्यार्थ माह—

१— का० श्रौ० सू० ७ ६ ७, ८। २— पा० सू० ५ ४ १०३।
३— २ काण्डे ४ प्रा० १५ क०। ४— तै० ब्रा० १, १, ३, ८।
५— "एषा ते"-इति मन्त्रस्तु वा० सं० ४ ११. १।

"यदाह तथा सम्पृचेत्यादि। 'यदाह' मन्त्र, 'एतत्' एतेन 'तथा सम्पृच्यस्व'– 'इत्येवाह'। अत्र सम्पर्क एकीभाव। 'भ्राट्'-शब्दार्थ माह– "सोमो वै भ्राडिति। भ्राजमानत्वात् 'भ्राट्' सोम, अत "आज्य भ्राज गच्छतीति ब्रुवती श्रुति, सोम गच्छेत्युक्तवतीत्यर्थ। सोमप्राप्तिप्रकारस्त्वित्य वेदितव्य,– हिरण्यसक्तनाज्यहोम सोम-क्रयणार्थं, स च क्रेतव्यसोमार्थ इति विहिता साहुति सोमक्रयणी प्रीतिहेतुत्वेन प्रथमप्रयत्नदयं ॥ ९ ॥

सोमक्रयण्यानयनप्रयोजन माह– "तां यथैवेति। 'अद' व्यवहितकाले 'ता' वाच 'आह्वियन्' गन्धर्वापहृतां प्रति प्रागमयन्। 'एव मेव' अध्वर्यु एतेन सोमक्रयणीप्रेरणेन प्रेरितवान् भवति। तयो क सम्बन्ध इति तत्राह– "वाग्वै सोमक्रयणीति। 'निदान' वाक्तत्र स्वरूपम् ॥ १० ॥

होममन्त्र पञ्चधा विभज्य व्याचष्टे– "स जुहोतीति[1]। "जूर-सीत्यादिना मन्त्रस्य[2] ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्यातत्वात् नास्माभि-र्व्याख्यात। 'जू'-इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थ। जवति सोम प्रति गच्छतीति 'जू'। 'असि' वाग्रूपाया सोमक्रयण्या प्रतिज्ञातम्। मनसो वागाधारत्व मुपपत्त्या साधयति– "मनो वा इद पुरस्ताद् वाच इति। मन पूर्वरूपम्, वागुत्तररूपम्। मनो वा इति 'वै'-शब्देन "यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति"– इत्यादि[3]-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते। "इत्य वदेति। यद्यपि हितोपदेष्टृत्वन्मनो

१– का० श्रौ० सू० ७ ६ ८। २– वा० स० ४ १७ १।

३– शत० ता० १०का० ८प्र० १ब्रा० ११क०।

न वाग्व्यापारं करोति, तथापीदं वक्तव्य मिदं नेति गुणदोषविकल्पनस्य मनोव्यापारत्वाद् वाग्विधिनिषेधकर्त्तृव्यवहारः। व्यतिरेकदोषोपन्यासेन मनोवाचोरैकत्वं द्रढयति— "अलग्न मिवेति। 'अलग्न मिव' वक्तव्यपदार्थेन सहासम्बद्ध मिव, हृदयपूर्वकत्वाभावात् ॥ ११ ॥

"जुष्टा विष्णव इतीति। विष्णुशब्दस्याभिमत मर्थ माह— "जुष्टा सोमायेत्येवैतदाहेति। भुवनत्रयव्यापकत्वात् सोमो विष्णुः। "क्रियार्थानां प्रीयमाणः"-इति[१] जुषतियोगे चतुर्थी। 'यं' सोमम् 'अच्छ' अभिमुखम् 'इम' गच्छेमो वयम् 'इति' अनेनाभिप्रायेण सोमायेत्याहेत्यर्थः। 'सत्यसवस' सत्यानुज्ञायाः 'तस्याः' देवैः प्रेरिताया वाचः 'प्रसवे' अनुज्ञायां सत्या मिति मन्त्रभागस्यार्थः। अस्य भागस्य तात्पर्यं माह— "सत्यप्रसवा न एधीति। चरमभागस्य तात्पर्यं माह— "तन्नो यन्त मितिं। 'उद्दृच्' उत्तमा ऋक्, उद्दृचया यज्ञसमाप्तिर्लक्ष्यते; अतो 'य.' यज्ञसमाप्ति 'गच्छति', 'स.' एव 'तन्नो यन्त्वम् अश्नुते' ॥ १२ ॥

हिरण्यस्यापोद्धारं विधाय प्रशंसति— "अथ हिरण्य मितिं[२]। प्राण्युपभोगस्य धनमूलत्वात् हिरण्यापोद्धारेण मनुष्येषु हिरण्यस्थापन च कृतं भवति। विपक्षे बाधदर्शनेन विहित मर्थं प्रशंसति— "स यत् सहिरण्य मिति। 'सहिरण्य' हिरण्येन सहित माज्यम्। 'पराङ् प्रदद्यात्' अपुनरागमन 'मनुष्येभ्यः' सकाशाद् वर्जयेत्। अस्तु, किं तत इत्याह— "तन्नेति। 'तत्' तर्हि 'मनुष्येषु' 'हिरण्यं' 'न' अनुवर्त्तेत ॥ १३ ॥

१— पा॰ सू॰ १. ४. ३५। २— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ६. १०।

अपोद्धार मनूद्य मन्त्र माह— "सोऽपोद्धरति शुक्र मसीति[1]। हे हिरण्य! त्व 'शुक्रं' दीप्तम् 'असि', 'चन्द्रं' सर्वाह्लादकम् 'असि', 'अमृतम्' अमरणधर्मकम् 'असि', अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि विनाशा-दर्शनात्। वैश्वदेव्याः सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् तदीय मय मपोद्धारो होमानन्तरं कार्य मित्याह— "छन्नेनेति। प्रागेव यद्यपोद्धरेत् तदा हिरण्यात्मकस्य पयसोऽभावात् आज्यं रूपं पयसोऽछन्नं स्यात्, तस्मादुच्यते— "छन्नेनेति। मन्त्रगतं हिरण्यस्य शुक्राद्यात्मकत्वं न स्तुत्यर्थ मित्याह— "यदेवैतत्तदाहेति। 'यदेव' 'एतत्' हिरण्यस्य स्वाभाविकं रूपम्, 'तत्' एव मन्त्रः 'आह'। यद्यपि हिरण्य माग्नेय तथापि सर्वप्रियत्वाद् वैश्वदेव मुच्यते। "प्रमुच्य तृण मिति। हिरण्ये बद्धं तृणं विमुच्य, 'बर्हिषि' अपिसृज्य, पुनः 'सूत्रेण' बध्नीयात्। तथाच सूत्रम्— "हिरण्य मुद्धृत्य वेद्यां तृणं विदधाति सूत्र-बद्धं हिरण्यं कुरुते"-इति[2] ॥ १४ ॥

"अथापर मिति। पूर्वोक्तप्रायणीयशेषादेवान्यतः 'चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा' 'यजमान अन्वारभस्व'-'इति' ब्रूयात्[3]। अध्वर्यो-रनुसर्गोऽन्वारम्भः। 'शालायै' शालायाः 'अपोर्णुवन्ति', द्वाराणीति शेषः। सूत्रकारेण "शालाया द्वाराण्यपिधाय"-इत्युक्तत्वात्[4]। पूर्वं विहितानि द्वाराणि सर्वाण्यपवृत्तानि कुर्युः[5]। 'द्वारे' आहवनीयात् प्राक्ने, सोमक्रयार्थं 'दक्षिणत.' दक्षिणदेशे 'सोमक्रयणी' गौः

१— वा० स० ४. १७. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ६. ११।
३— का० श्रौ० सू० ७. ६. १२। ४— का० श्रौ० सू० ७. ६. ७।
५— का० श्रौ० सू० ७. ६. १३।

'उपतिष्ठते'[१]। सोमक्रयण्यवस्थापनं प्रशंसति— "तत्प्रहिता मिति। 'एतत्' एतेनावस्थापनेन 'एना' सोमक्रयणीं 'तत्प्रहिता सेव सतीं' तया देव्या प्रेषितया वाचा प्रेरिता सतीम्। अथवा 'तत्' तथा सती 'प्रहिता सेव' इमा सोमक्रयार्थं गमयेति स्वप्रेरिता सती सेवैताम् 'एतत्' एतेनावस्थापनेन 'प्राहैषीत्' प्रेरितवान् भवति। तस्या इतरगोसाधारण्यं वारयति— "वाग्वै सोमक्रयणीति। "ता मेत-येति। 'तां' वाग्रूपां सोमक्रयणीं यस्मात् 'एतया' पूर्वविहितया "धूरसि"-इत्यादिमन्त्रदेवतया 'अप्रैषीत्' अध्वर्युः प्रेरितवान्। कया बुद्ध्या? 'सीतया' इत्थया 'सोम क्रीणातीति' ॥ १५ ॥

तस्या अभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयत इति[२]। 'उपनिष्क्रम्य' शालातो निर्गत्य। अभिमन्त्रणमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "चिदसि मनासीत्यादिना[३]। मन्त्रवाक्यानि तु ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्यातानीत्यतो भाष्याभिसंक्षय नास्ति। 'इदम्' इदानीं सर्व-विदितप्रकारेण 'चित्त' 'मन', मनसा 'वागनुवदति', चित्तेन ज्ञातम्। मनसा मत मेवार्थं वाक् प्रकाशयतीत्यर्थः। अतो हे सोमक्रयणि! त्वं चेतनावस्थापन्ना सती 'चिदसि', तथा मननेन 'मना' अपि 'असि'। धीरूपत्वसमर्थनम्— "धिया-धियेति। 'धिया' इत्य वदिष्यामीति बुद्ध्या, चित्तवदभिवदनरूपेण कर्मणा वा। धीरिति कर्मनाम[४]। 'जिज्ञूपन्ति' जीवितु मिच्छन्ति मनुष्या।

१— "दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठति"-इति का० श्रौ० ७ ६ १३।
२— का० श्रौ० सू० ७ ६. १५। ३— वा० सं० ४ १९ १०।
४— निघ० २. १. २१।

"जीव प्राणधारणे"[1]-इत्यस्मात् मनन्तादुठि कृते रूपम्। तथा जीवनप्रकार स्वय मेव दर्शयति– 'अनूक्तेनेवेत्यादिना। 'अनूक्तेन' अनुवचनेन, वेदाध्ययनेनेत्यर्थः। 'प्रकामोद्यम्' इच्छया लौकिक-भाषणम्। 'गाथा' गद्यपद्यगीत्यात्मिका। सर्वत्र 'इव'-शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः। एवंविधैराभिर्विशेषैरेतो जीवितु मिच्छन्ति, अतो धीरमौत्सुक्यम्। सोमविक्रयिण आनत्यर्थं दीयमानत्वात् साक्षात् दक्षिणापि खल्वेषा वस्तुतो भवति। क्षत्र बल तदर्हतीति 'क्षत्रिया' गौः। पयआदिसाधनत्वेन तस्या बलकरत्व मिद्धम्। अथवा क्षत्र सोम, "सोमो वै राजा"-इति[2] सर्वत्र राजशब्देन व्यवहारात्। न यज्ञयोगाद्राजत्व किन्तु राजत्व नाम क्षत्रियत्व मित्युक्तम्। श्रूयते च– "यान्येतानि देवतया क्षत्रियाणीन्द्रो वरुण सोमो रुद्र पर्जन्य '-इत्यादि[3]। अतस्तत्सम्बन्धात् क्षत्रियैवैषा। यज्ञियत्व तु सिद्ध मेव। "अदितिरसीति। हे सोमक्रयणि। वस्तुतो वाग्रूपा त्वम् 'उभयत-शीर्ष्णी अदितिरसि' प्रदेशद्वयशिरोयुक्ता अखण्डनीया गौरसि। कुत एतदित्यत आह– "स यदिति। 'स' वक्ता 'यत्' यस्मात् 'एनया' अदित्या उभयत -शिरस्कया[4] निमित्तभूतया 'समा-नम्' एक मेव 'सद्' वाक्य 'विपर्यासं व्यत्यासेन 'वदति'। तथाहि– 'भुङ्क्ष्व देवदत्त। तिष्ठ विष्णुमित्र।'–इत्यादौ 'यदेवापर'

१— भा० प० ५८७ धा०।
२— ऐ० ब्रा० १ ३ १, ७ ३ १। अत्रापि २ ३ ५ १।
३— उपरिष्टात् १४ ४ २ २३—२०।
४— 'उभयशिरस्कया'-इति ग।

वचनं देवदत्तेत्येवमादि[१], 'तदेव पूर्वं करोति' उक्तवैपरीत्येन; 'यत् पूर्वं' भुङ्क्ष्वेत्यादिकम्, 'तद्' 'अपरम्' "देवदत्त! भुङ्क्ष्व"— इत्यादिरूपेणापरं च 'करोति'। तस्मादाग्नूपां सोमक्रयणीम् 'उभयतः-शीर्ष्णी अदितिरसि'—'इत्याह' मन्त्र'। तैत्तिरीयके तु सोम-यागस्याद्यन्तभूतयोः प्रायणीयोदयनीययोः शिरोवत्प्रधानभूतयो-र्वर्त्तमानयोरदितिर्देवतास्ति, सामीप्यर्थः[२]। तथा च तैत्तिरीयकम्— "अदितिरस्युभयतःशीर्ष्णीत्याह यदेवादित्यः प्रायणीयो यज्ञाना-मादित्य उदयनीयः"-इति[३] ॥ १६ ॥

"सा न"—इति[४]मन्त्रभागे न इत्यस्य 'नः' सोमम्'-इत्यर्थं इति व्याचष्टे— "सा न सुप्राचीति। सोमक्रयणावसरे 'सुप्राची' भव, पुनर्यजमानगृहप्राप्त्यवसरे क्रीतेन सोमेन सह 'सुप्रतीची' भव। यथा देवप्रेरिता वाक् सोमेन सह पुनरागता, तदात्मकत्वात् त्वमपि सोमक्रयं साधयित्वा क्रीतेन सोमेन सह पुनरावर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

"मित्रस्त्वेत्यादि। मित्रदेवतया' पादमन्त्रनोपयोग दर्शयति— "वरुणा वा इति। पाशस्य वरुणस्वामिकत्वात्[५] वरुणदेवताका 'रज्जु'। 'यत्' यदि तया 'अभिहिता' बद्धा स्यात्। तद्दोषपरि-हाराय मन्त्रे मित्रकर्त्तृकपादबन्धन मित्याह— "एतद्वा अवरुण्य

१— 'देवदत्त [विष्णुमित्रेत्यादिकम्, तत् पूर्व देवदत्त भुङ्क्ष्व] इत्येवं-रूपेण'-इति ग।
२— "द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये"-इति यास्क (निरु० पू० ११ ८.)।
३— तै० सं० ६ १. ७. ८।   ४— वा० स० ४ १८. १।
५— "उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय (ऋ० स० १. २. १५.)"-इत्यादिश्रुते।

मिति। "सा यथेति। दृष्टान्तेन मन्त्रभागपाठमात्राद् मन्थनं भवत्येवेति समर्थ्यते ॥ १८ ॥

"पूषाध्वन इत्यादि। पोषणात् 'पूषा' 'पृथिवी'। "यस्य वा इय मिति। 'अध्वन्' अध्वनि। 'क्लृप्ता' "कल्प चलने"[1]। 'प्रच्युतिः' विनाशः। यस्मात् पूष्णा रक्षितस्य प्रच्युतिर्नास्ति, 'तस्मात् "पूषाध्वन."-इत्याह' मन्त्रः। पूष्णो मार्गाणां कर्तृत्वं "पूषा त्वेतो नयतु"-इत्यादि[2]मन्त्रप्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

"इन्द्रायाध्यक्षायेति। अध्यक्षः स्वामी, तथाविधेन्द्रार्थं पूषा पात्वित्यर्थः। सोमस्येन्द्रस्वामिकत्वात् तदर्थायाः सोमक्रयण्या अपि तत्स्वामित्वम्। 'स्वध्यक्षा अमत्' एषा शोभनस्वामिका भवेत्,—इत्यनेनाभिप्रायेन मन्त्र एव माहेत्यर्थः। "अनु त्वा मातेत्यादि[3]। हे सोमक्रयणि! 'त्वा' त्वां माचादिबन्धुवर्गः क्रयार्थं गमनम् 'अनुमन्यताम्' अनुमतिं करोत्विति मन्त्रभागस्यार्थः। 'सगर्भ्यः' समानगर्भभवः, अनेन 'भ्राता' विशिष्यते। 'सयूथ्यः' यूथं सजातीयानां सङ्घः, समाने यूथे भवः 'सयूथ्यः', तादृशः 'सखा' च 'अनु' मन्यताम्। "यत्ते जन्मेति। तादृशस्तव सम्बन्धि 'यत्' तव 'जन्म' जायत इति जन्म, माचादिबन्धुवर्गः, 'तेन' 'अनुमता'। "सा देवि" -इत्यच[4] सोमस्य देवत्वं विधित्सितसोमेनानन्यत्वाच्च सिद्धम्। सोमक्रयण्या देवीत्व न स्तुत्यर्थं गत्यवगमयितुं "यद्वाक् सोम मित्युक्तम्। "इन्द्राय सोम मिति। सम्पादये इति शेषः। अतो "देव मच्छे-

१— धा० प० ८०५ धा०। २— ऋ० सं० ८, ६, २५।
३— वा० सं० ४, २०, १।
४— "सा देवि देव मच्छेहीन्द्राय"-इति मन्त्रापरार्द्धे (वा० सं० ४, २०,)।

शीति' पूर्वेणान्वय । "इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता' इति । 'यज्ञस्य' तत्साधनस्य सोमस्य 'इन्द्रो देवता'। तथा च तैत्तिरीयकम्— "इन्द्राय हि सोम आह्रियते'-इति[१] । "रुद्रस्त्वा वर्त्तयत्विति । रुद्रस्य पशुपतित्वात् स्वयं मगृह्णन् पुनरावर्त्तयत्वित्यभिधानं तस्या अप्रणाशाय भवति । कथं शिवाप्रसङ्ग इति तत्राह— "रुद्र शौति । 'नाति' वर्त्तत इति शेष । 'स्वस्ति सोमसखेति । "स्वस्तीत्य-विनाशनाम' इति निरुक्तम्[२] । उक्तो नाशप्रसङ्ग, अत येनेण सोमसखा यस्य तेन सहित पुनरागच्छेति मन्त्रस्यार्थ ॥ १० ॥

इत्थ मन्त्रवाक्यानां विभज्य तात्पर्य मभिधायेदानीं कृत्स्न-मन्त्रतात्पर्य माह— "तां यथैवादो देवा इत्यादिना । सोमक्रयण्या वस्तुतो वागात्मकत्वात् तस्या सोमक्रयप्रदेशप्राप्तिप्रार्थनं देवै कृत सोमानयनार्थवाक्प्रेषणस्थानीयम् पुनरागमनप्रार्थनन्तु देवानां पुनर्वागाह्वानस्थानीय मिति मन्त्रार्थ ॥ ११ ॥

"तां यथैवाद इति । यथा विप्रकृष्टे काले, पूर्व मित्यर्थ । 'गन्धर्वे' सोमपालै विश्वावसुप्रभृतिभि' मा१क 'व्याहयन्त' विविध माहयन । गन्तव्यद्वारदेशस्याया[३] सोमक्रयण्या उदकुमायण मार्थ वाद विधत्ते— "ता मुदीचो मिति[४] । 'उदीची मत्याकुर्वन्ति उदङ्मुखा यन्ति, अध्वर्यु प्रमुखा । 'सो एव मेव मतुयान्तर्वर्त्ति त्वाद् यजमानस्यापि दिक् ॥ १२ ॥ १ [२ ४] ॥

१— तै० स० ६ १ ० ११ । २— निरु० ६ ७ ३ ।

३— 'द्वारदक्षिणदेशस्याया -इति ग० ।

४— का० श्री० सू० ७ ६ १६ द्रष्टव्यम्

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताम्भोन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि[1] सिद्धमार्यो,[2]
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्यः ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्कर चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि मकृत मुदा पावयात्सिद्धनार्य[3] ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याय समाप्त ॥ २ ॥

१— 'सायण'—इति स्यात् ?
२— 'सिद्धमार्य' स्यात् ? सिद्धमदेशस्य राजेति तस्यार्थं सम्पद्येत ।
३— एतच्छ्लोकद्वयपाठभेदास्तु पूर्वमेव मदत्ता इतीतो न लेख्याः ।

[अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

सप्त पदान्यनुनिक्रामति। वृङ्क्त एवैना मेतत् तस्मात् सप्त पदान्यनुनिक्रामति यत्र वै वाचः प्रजातानि छन्दाᳪंसि सप्तपदा वै तेषां परार्ध्या शक्वरी ता मेवैतत्परस्तादर्वाचीं वृङ्क्ते तस्मात् सप्त पदान्यनुनिक्रामति ॥ १ ॥

स वै वाच एव रूपेणानुनिक्रामति। वस्व्यस्यदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासीति वस्वी ह्येषादितिर्ह्येषादित्या ह्येषा रुद्रा ह्येषा चन्द्रा ह्येषा बृहस्पतिष्ट्वा सुम्ने रम्णात्विति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्बृहस्पतिष्ट्वा साधु नावर्त्तयत्वित्येवैतदाह रुद्रो वसुभिराचक्र ऽइत्यप्रणाशायैतदाह रुद्रᳪं हि नाति पशवः* ॥ २ ॥

अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति। स हिरण्यं पदे निधाय जुहोति न वा ऽअनग्नावाहुतिर्हूयतेऽग्निरेतसं वै हिरण्यं तथो हास्यैषाग्निमत्येवाहुतिर्हुता भवति वज्रो वा ऽआज्यं वज्रेणैवैतदाज्येन स्पृणुते ताᳪं स्पृत्वा स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

* 'पशव'–इति ग, घ।

स जुहोति। अदित्यास्त्वा मूर्द्धन्नाजिघर्म्मीतीयं वै पृथिव्यदितिरस्यै हि मूर्द्धन्* जुहोति देवयजने पृथिव्या इति देवयजने हि पृथिव्यै जुहोतीडायास्पद मसि घृतवत् स्वाहेति गौर्व्वा इडा गोर्हि पदे जुहोति घृतवत्स्वाहेति घृतवद्ध्येतदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

अथ स्फ्य मादाय परिलिखति। वज्रो वै स्फ्यो वज्रेणैवैतत्परिलिखति विष्कृत्वः परिलिखति त्रिवृद्वै-तद्वज्रेण समन्तं परिगृह्णात्यनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स परिलिखति। अस्मे रमस्वेति यजमाने रमस्वेत्येवै-तदाहाथ समुल्लिख्य पद५ स्थाल्या५ संव्वपत्यस्मे ते बन्धु-रिति यजमाने ते बन्धुरित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथाप उपनिनयति। यत्र वा अस्यै खनन्तः क्रूरी-कुर्व्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादप उपनिनयति ॥ ७ ॥

अथ यजमानाय पदं प्रयच्छति। त्वे राय इति पशवो वै रायस्त्वयि पशव इत्येवैतदाह तद्यजमानः प्रतिगृह्णाति मे राय इति पशवो वै रायो मयि पशव इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

---

* 'मूर्द्धं'—इति क, 'मूर्द्धन्'—इति ख ।

अथाध्वर्युरात्मान मुपस्पृशति। मा व्ययुं राय-स्पोषेण वियौष्मेति तयो ह्यध्वर्युः पशुभ्य आत्मानं नान्तरेति ॥ ९ ॥

अथ पत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति। गृहा वै पत्न्यै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैना मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मात् पत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा व्याचयति। तोतो राय इत्यथैनाऽं सोम-क्रयण्या सङ्ख्यापयति वृषा वै सोमो योषा पत्न्येष वा ऽअत्र सोमो भवति यत् सोमक्रयणी मिथुन मेवैतत् प्रजननं क्रियते तस्मादेनाऽं सोमक्रयण्या सङ्ख्या-पयति ॥ ११ ॥

स सङ्ख्यापयति। समख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयो-रुचक्षसा। मा म ऽआयुः प्रमोषीर्मो ऽअहं तव वीरं विदेय तव देवि सन्दृशीत्याशिष मेवैतदाशास्ते पुत्रो वै वीरः पुत्रं विदेय तव सन्दृशीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी*। सा सोमक्रयणी यत्र† वा ऽइन्द्राविष्णू त्रेधा सहस्रं व्यैरयेतां तदेकात्यरिच्यत

---

* 'पिङ्गाची'-इति ग, घ।

† 'सा या०—० क्रयणी। यत्र'-इति क।

तां त्रेधा प्राजनयत्तां तस्माद्योऽप्येतर्हि त्रेधा सहस्रं व्याकुर्यात्रैकैवातिरिच्येत ॥ १३ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी[*]। सा सोमक्रयण्यथ[†] या रोहिणी सा वार्त्रघ्नी यामिदं राजा सङ्ग्रामं जित्वोदाकुरुते ऽथ या रोहिणी श्येताक्षी सा पितृदेवत्या यामिदं पितृभ्यो घ्नन्ति ॥ १४[‡] ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी§। सा सोमक्रयणी स्याद्यदि[¶] बभ्रुं पिङ्गाक्षीं न विन्देदरुणा स्याद्यद्यरुणां न विन्देद्रोहिणी वार्त्रघ्नी स्याद्रोहिण्यै हु त्वेव श्येताक्ष्या ऽआशां नेयात्[‖] ॥ १५ ॥

सा स्यादप्रवीता। वाग्वा ऽएषा निदानेन यत्सोमक्रयण्ययातयाम्नी वा ऽइयं वागयातयाम्न्यप्रवीता तस्मादप्रवीता स्यात् सा स्यादवण्डाकूटाकाणाकर्णालक्षितासप्तशफा सा ह्येकरूपैकरूपा हीयं वाक् ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. १.] ॥

---

* 'पिङ्गाक्षी'–इति ग, घ। † 'सा या०—० क्रयणी। अथ'–इति क।

‡ इतोऽनन्तरम् "कण्डिकासङ्ख्या १६००"–इति सर्वपुस्तकेषु।

§ 'पिङ्गाक्षी'–इति ग, घ। ¶ 'सा या०—० स्यात्। यदि'–इति क।

‖ 'ऽआशान्नेयात्'–इति वेबर दृष्टोऽपि, 'ष्याशां नेयात्'–इति ग, घ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयाध्याये सोमक्रयण्यनुगमनाद्युपपदत्ना प्रयोगा निरूप्यन्ते। तत्र, सोमक्रयण्या अनुक्रमणं विधत्ते— "सप्त पदानीति। "अनुनिष्क्रामतीति[1]। सा यदा प्रथमं पदं निष्क्रामति, तदा तदनु अध्वर्युः स्वयं अपि प्रथमं पदं निष्क्रामेत्, द्वितीयं मनु द्वितीयम्। तत्र 'इष्टि' केवलोऽपि हजिरादपूर्वो द्रष्टव्य, आवर्जितवान् भवति। सप्तमद्यां प्रथमति— 'यत्र वा इति'। 'यत्र' छन्दसां सुत्पत्तिकाले 'वाच' सुपर्णीरूपेणावस्थिताया सकाशात् 'प्रजाताभि' यानि छन्दांसि। वाच सकाशात् छन्दसां सुत्पत्तिवृत्तान्तश्च "वागेव सुपर्णी" इत्यभिधाय 'तयेति मा छन्दांसि भवन्ते -इत्याम्नाता[2]। तेषां छन्दसां 'परार्द्धा प्रकरौ'। परार्द्धे उपरि भागे भवा परार्द्धा, "परावराधमोत्तमपूर्वाच्च" इति[3] यत्। प्रकथा सप्तपदत्व मभिहतम्[4]। 'परस्तादर्वाची इष्टि'-इति। पदादिक्रमेण 'परस्तात्'

१— अनुनिष्क्रमस्य पदोपरि पदनिधानम्। यत्र सोमक्रयणी पदं निष्क्रामति, तत्र स्वौ पदयोर्निधानमिति द्राह्यायणीयभाष्याद्यानुसारेण सोमनाथ दीक्षित (४ १)।

२— का० श्रौ० सू० ७ ६ १० द्रष्टव्यम्।

३— ९प्र० एवा० १—८ कण्डिकासु द्रष्टव्या।

४— पा० सू० ४ ३ ५।

५— "सप्तपदा शक्वरी" इति श्रुतिश्च तै० सं० ६ १ ८ १।

अवस्थितां गायत्र्याद्यन्तर्भावेन सर्वच्छन्दोरूपां शक्करीम् 'अर्वाचीं सङ्क्षेऽ आदद्दे', स्वाभिमुखं मावर्जितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अनुक्रमणं मन्त्रस्य कर्त्तव्य मित्याह— 'स वै वाच इति । अनुक्रमणमन्त्रे सोमक्रयण्यवस्थादिरूपत्वाभिधानं स स्तुत्यर्थ मित्याह— "वस्वी प्रेयेत्यादिना[1]। वसुरुद्रादित्या यवनमयदेवता । 'अदिति' प्रायणीयोदयनीयदेवता । 'चन्द्र'-शब्देनाह्लादकत्वादिरु सुवर्णम् । हे सोमक्रयणि ! त्व वस्वादीनां स्वरूप मसि । तदपेक्षित सोमसाधनत्वात् 'वस्वी प्रेया'-इत्यभिधानम् । 'रण्वातु' रमयतु[2] । "रमु क्रीडायाम्[3]", व्यत्ययेन श्ना[4] । बृहस्पतिस्त्वेत्यस्यार्थं माह— "ब्रह्म वै बृहस्पतिरिति । 'बृहस्पति' बृहतो मन्त्रस्य पालयिता, तदभिमानी देवता, गच्छन्तीं त्वां 'सुवे' सुखकरे । यत् सुखकर तत् साधु अत "सुवे रण्वातु"—इति यदाह, तेन 'साधुना' मार्गेण 'आवर्त्तयत्वित्येवाह' । "रुद्रो देवो वसुभिरिति । हे सोमक्रयणि ! तव सुतं 'वसुभि' सहितो 'रुद्र' 'आचके' काम-यते । इति मन्त्रभागस्यार्थं । रुद्रीत्सुक्यप्रार्थनाया उपयोग दर्शयति— "अप्रणाशायेति । शिष्ट गतम्[5] ॥ २ ॥

"अथ सप्तम पद मिति[6] । यजमान मितरांश्चर्त्विजोऽपेक्ष्य 'पर्युपविशन्ति'-इति बहुवचनम्, 'परि' परित । 'स' अध्वर्यु ।

१— वा० स० ४ २१ द्रष्टव्य ।

२— "रण्वातिः सयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा —इति निरु० १० १ ८।

३— भा० धा० ८५३ धा० । ४— पा० सू० ३ १ ८५ ।

५— १२७ पृ० ५ प० । ६— का० श्रौ० सू० ७ ६ १८ क द्रष्टव्यम् ।

शादस्य परिलेखनं सार्थवादं विधत्ते— 'अथ स्फ्यमादायेति'[1]। स्फ्यस्य वज्रत्वं तैत्तिरीये स्पष्टमाम्नातम्— "इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्, स त्रेधा व्यभवत्, स्फ्यस्तृतीयं, रथस्तृतीयं, यूपस्तृतीयम्'-इति[2]। परिलेखनस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते— "त्रि ष्कृत्व इति ॥ ५ ॥

परिलेखनमन्त्रं विधत्ते— 'स परिलिखतीति'[3]। 'अग्ने'-इत्यस्य तात्पर्यमाह— 'यजमाने इति। 'अस्मे' अस्मदीये 'यजमाने'। सप्तमपदपांसो स्थाल्यां स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते— 'अथ समुल्लिख्येति'[4]। हे पदपांसो। 'ते' तव 'मन्यु' स्नेहयत्न 'अस्मे' अस्मदीये 'यजमाने' अस्त्विति मन्त्रार्थः[5]। "सुपां सुलुक्"-इत्युभयत्र सप्तम्या लुक् भावः[6] ॥ ६ ॥

"अथाप इति[7]। परिलिखितप्रदेशे अपां निनयनं विधाय प्रशंसति— 'यद्वेत्यादिना'। खननं हिंसात्मकत्वात् क्रूरीकरणम् अपां क्रौर्यनिवारकत्वाच्छान्तिरूपत्वं प्रसिद्धम्। अत 'शान्त्या अद्भिः' शान्तिरूपाभिरद्भिः तत् क्रौर्यं शमितवान् भवति। निनयनस्य प्रयोजनान्तरम्— "तदद्भिरिति ॥ ७ ॥

"अथ यजमानायेति। 'पदं प्रयच्छतीति'[8]। 'पदं स्थालीस्थ

१— का० श्रौ० सू० ७. ६ १८ मध्यम्,
२— तै० सं० ६ १ ३ ११। ३— वा० सं० ४ २२ २।
४— का० श्रौ० सू० ७ ६ २० मध्यम्। ५— वा० सं० ४ २२ ३।
६— पा० सू० ७ १ ३९। ७— का० श्रौ० सू० ७ ६ २१ क।
८— का० श्रौ० सू० ७ ६ २१ ख।

पदर्पांशुम् । 'रै'-शब्दार्थ माह— "पशवो वै राय इति । 'त्वे'-इत्येतत्[1] सप्तम्यन्त मिति व्याचष्टे—"त्वयि पशव इत्येवैतदाहेति । अध्वर्युदत्तस्य पांशो समन्त्रक प्रतिग्रह विधत्ते— "तद्यजमान इति[2] । 'मे राय' इति[3] पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

"अथाध्वर्युरात्मान मिति[4] । 'वय वियौष्म' इति[5] पूजार्थं बहुवचनम् । वियुक्ता मा भूत्वा यौष्मेति । "यु मिश्रणामिश्रणयो[6]"-इत्यस्य लुङि माङ्योगादडभाव[7] ॥ ९ ॥

'अथ पत्न्या इति । 'प्रतिपराहरन्ति' प्रयच्छेयुरित्यर्थं । तथा च कात्यायन— "हत्वा पत्न्यै पद प्रयच्छति"-इति[8] । पत्नी खलु प्रतिष्ठानिलयनरूपा । गृहाणां बहुत्वेऽपि प्रतिष्ठाया एकत्वादेक-वचनम् । गृह यथा धान्यादिनिक्षेपस्थान मेव पत्न्यपीत्यर्थं । स्पष्ट मन्यत् ॥ १० ॥

"तां नेष्टेति । 'ता' गृहीतपांशुपत्नीम् । 'तोत'-इति तोक-समानार्थं । 'राय' धनानि, 'तोत' पुत्र, स्वीकरोत्वित्यर्थं । यद्वा 'तोत' त्वत्त, त्वयि राय सन्त्विति शेष[9] । "अथैना सोमक्रयण्येति । 'एना' पत्नीं 'सोमक्रयण्या' 'सङ्ख्यापयति' 'नेष्टा' । सोमक्रयणी येयम्, तया पत्नी मनेन मन्त्रेण दर्शयेत् । गतिबुद्ध्याद्यर्थाभावात्[10] सोमक्रयण्या कर्मत्वाभाव' । सङ्ख्यापन प्रशसति— "एषा वा इति ।

१— वा० स० ४ २२ ४ ।
२— का० श्रौ० सू० ७ ६ २२ ।
३— वा० स ४ २२ ५ ।
४— का० श्रौ० सू० ७ ६ २३ ।
५— वा० स० ४ २२ ६ ।
६— धातु० प० २३ धा० ।
७— पा० सू० ६ ४ ७४ ।
८— का० श्रौ० सू० ७ ६ २४ ।
९— वा० स० ४ २२ ७ ।
१०— पा० सू० १ ४ ५२ ।

"वृषा वै सोम"-इति सोमो निर्दिष्टः। कस्तस्य प्रसङ्ग इति तत्राह— "एष वा अत्रेति। 'अत्र' सोमक्रयप्रस्तावे सोमक्रयण्याः सोमसम्पाद्यत्वात्। सैव 'एष सोम'। सोम इति विधेयस्य पुंलिङ्गत्व मपेक्ष्यैव इति पुंलिङ्गत्वम्। अतः 'एतत्' एतेन उभयोः सम्बन्धेन उत्पादनसमर्थं 'मिथुन मेव' सम्पादितं भवति ॥ ११ ॥

"स सङ्ख्यापयतीति। सङ्ख्यापनमन्त्र पठति— "समख्ये देव्येत्यादिना[1]। अत्र कात्यायनः— "एनां वाचयति सोमक्रयण्या च समीक्ष्यमाणां समख्य इतीति[2]। मन्त्रस्याय मर्थः। अहं 'धिया देव्या' धीर्देवी हि सोमक्रयणी प्रागुक्ता[3]। अतो धाऽऽपया सोमक्रयण्या समख्ये दृष्टा भवामीत्यर्थः। "ख्या प्रकथने" इत्यस्य[4] लङुत्तमैकवचने "अस्यतिवक्ति"-इत्यादिना[5] अङ्, कर्मणि द्रष्टव्य'; अत एवात्मनेपदम्। "दक्षिणासि यज्ञियासि"—इति प्रागुक्तत्वात्[6] दक्षिणापि सोमक्रयणी। अतः 'उरुचक्षसा' प्रभूतदर्शनया तया समख्ये। अथ प्रत्यचवाद'। हे सोमक्रयणि। 'मे आयुः मा प्रमोषीः'। 'मा उ अहं' अहं मपि 'तव' आयु मा प्रमोषिषम्। हे 'देवि।' 'तव' 'सन्दृशि' सन्दर्शने सति 'वीरं' पुत्र 'विदेय' लभेय। अथ मन्त्र आशीःपर इत्याह— "आशिष मेवैतदिति। 'वीर'-शब्दार्थं माह— "पुत्रो वै वीरः"-इति ॥ १२ ॥

१— वा० सं० ४ २३। २— का० श्रौ० सू० ७. ६ २६।
३— पुरस्तात् २ ४. १६ (१३३ पृ०)।
४— अदा० प० १० ५० धा०। ५— पा० सू० ३. १. ५२।
६— वा० सं० ४. १६ मन्त्रव्याख्याने पुरस्तात् २ ४. १६ (१३२ पृ०)।

सोमक्रयण्या लक्षणं मभिधातु माह— "सा या बभ्रु पिङ्गाक्षीत्यादिना । बभ्रु पिङ्गाक्षी सोमक्रयणी श्रेष्ठेत्यभिधातु माख्यायिका माह— "यत्र वेति । सोमसहस्रदक्षिणाविभागसमये 'सहस्र' त्रेधा 'व्यैरयेताम्' विभज्य प्रेरितवन्तौ । 'ताम्' अतिरिक्तां 'त्रेधा' बभ्रूरुणरोहिणीरूपेण त्रिविधां 'प्राजनयताम्' उदपादयताम् । उत्पादनप्रकारस्तैत्तिरीयकेऽपि स्पष्ट माम्नातः— "ता मप्सु प्रावेशयन्त्सोमायो देहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्"—इत्यादिना[१] । अतः 'एतर्हि' इदानी मपि ॥ १२ ॥

त्रिविधायास्तस्या गोः मुख्यानुकल्पत्वभेदेन सोमक्रयणीत्व प्रदर्शयितु तद्विभाग माह— "सा येति । 'बभ्रु' चतुर्वर्णा, पिङ्गले अक्षिणी यस्याः सा 'पिङ्गाक्षी', 'सा' सोमक्रयणार्हत्वात् 'सोमक्रयणी' । 'रोहिणी' रोहितवर्णा, सा 'वार्त्रघ्नी' वृत्रघ्न इन्द्र, तद्देवत्या । इदानीं ततो 'राजा सङ्ग्रामं जित्वा' परकीयाद् राष्ट्रात् 'या' रोहिणीम् 'उदाकुरुते' स्वीकरोति[२], सा वार्त्रघ्नीत्यर्थः । 'श्वेताक्षी' कृष्णश्वोपसना, 'सा पितृदेवत्या' । 'इद' इदानीं 'पितृभ्य.' अर्थाय 'घ्नन्ति' ॥ १४ ॥

इत्य विधासत्स्वरूप मभिधाय विनियोगप्रकार माह— "सा येति । बभ्रु-पिङ्गाक्षी सोमक्रये मुख्या । तदभावे 'अरुणा' अव्यकराणा । तदभावे 'रोहिणी' । सा यदि श्वेताक्षी स्यात्, तादृश्या 'आशाम्' अपि 'नेयात्' न कुर्यात् । तत्र कात्यायन — "सोमक्रयणी तिष्ठ-

---

१— तै० स० ० १ ६ २ । २— 'समीकुरुते'—इति प-पाठ· ।

विन्देत्सोमपर्य्याणुहनस्यैव ह्यङ्गुलं वा* व्यङ्गुलं वावह्नन्ते-दुष्णीपभाजन मध्वर्युर्वा यजमानो वा सोमोपनहनं†मादत्ते य एव कश्च सोमपर्य्याणहनम् ॥ ४ ॥

अथाग्रेण राजानं विचिन्वन्ति। तदुदकुम्भ उपनिहितो भवति तद् ब्राह्मण उपास्ते तदभ्यायन्ति ग्राम्ः ॥ ५ ॥

तदायत्सु व्याचयति। एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानाꣳ‡ साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादित्येकं वा ऽएष क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाꣳ साम्राज्याय घ्नन्ति वा ऽएन मेतद् यदभिषुण्वन्ति त मेतदाह छन्दसा मेव त्वा राज्याय क्रीणामि छन्दसाꣳ साम्राज्याय नु वधायेत्यथैत्य माऽऽपविशतु§ ॥ ६ ॥

सोऽभिमृशति। आस्माकोऽसीति स्व इव ह्यस्यैतद् भवति यदागतस्तस्मादाहास्माकोऽसीति शुक्रस्ते ग्रह्य‖ इति शुक्रो ह्यस्माद् ग्रहं ग्रहीष्यन् भवति विचितस्त्वा विचिन्वन्त्विति सर्व्वत्वायैतदाह ॥ ७ ॥

---

* 'वा'–इति वेबर् वृष्टः। † 'सोमोपनुह'–इति ग, घ।
‡ 'ब्रूताच्छन्दोमिसामाङ्'–इति का०–सम्मत इति का० वेबरः।
§ 'माङुपविशति'–इति ग, घ। ‖ 'गृह्य'–इति क, ख।–सम्मत घ।

अथ इवैतो। तृणं वा काष्ठं वा विस्वा*धास्यन्ति तद् तथा न कुर्यात् क्षत्रं वै सोमो विडन्या ओषधयोऽन्नं वै क्षत्रियस्य विद् स यथा ग्रसितु मनुह्वायाच्छिद्य परास्येदेवं तत् तस्मादभ्येव मृशेदिचितस्त्वा विचिन्वन्त्विति तद्य एवास्य विचेतारस्त एनं विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥

अथ व्यासः। द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं वोदग्दशं वोपस्तृणाति तद्राजानं मिमीते स यद्राजानं मिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येषु मात्रो† यो चाप्यन्या मात्रा ॥ ९ ॥

सावित्र्या मिमीते। सविता वै देवानां प्रसविता तथो हास्मा एष सवितृप्रसूत एव क्रयाय भवति ॥१०॥

अतिच्छन्दसा मिमीते। एषा वै सर्व्वाणि छन्दांसि यदतिच्छन्दास्तथो हास्यैष सर्वैरेव छन्दोभिर्म्मितो भवति तस्मादतिच्छन्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

स मिमीते। अभि त्यं देवं सवितारं मोण्योः कविक्रतु मर्च्चामि सत्यसवं रत्नधा मभि प्रिय मतिं कविम्‡।

---

* 'भित्त्वा'-इति सा०-सम्मतः।

† 'मात्रो'-इति क, ख, सायणाभिमतोऽयं पाठ इति डा० वेबराः।

‡ 'कवि'-इत्यनुस्वारान्त पाठः क ग पुस्तकयो, डा०-वेबर दृष्टव्य।

त्यलक्षिताव्यङ्गाप्रवीतारज्जुबद्धा बभ्रु' पिङ्गला, पिङ्गलाभावेऽरुणा, अरुणाभावे रोहिण्यश्वेताक्षी"-इति[1] ॥ १५ ॥

सोमक्रयण्या गर्भात् प्राक् अवस्थानं सार्थवादं विधत्ते- "सा स्यादप्रवीतेति।। "वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु[2]", अत्र प्रजनन मर्थः। 'अप्रवीता' अगृहीतगर्भेत्यर्थः। 'अयातयाम्नी' अगतरसा। बहुभिरप्यरुद्यमानाया अपि वाचो गतरसत्वं प्रसिद्धम्। अतः सोमक्रयण्या वागूपत्वाद्यातयाम्न्या भवितव्यम्[3]। अत एकहायनी-परिग्रहे गर्भरूपरसनिर्गमाभावात् वागानुगुण्यं भवति। तस्माद् अप्रवीता भवेत्। इत्थं वर्णवयोविशेष मभिधाय अङ्गवैकल्याभाव माह- "अवण्डाकूटेति। 'वण्डा' वर्द्धिष्णुः, 'अवण्डा' तद्विपरीता भवेत्। एव मुत्तरत्रापि। 'कूटा' एकशृङ्गी, 'काणा' एकाक्षी, 'कर्णा' छिन्नकर्णा, 'लक्षिता' तप्तायःशलाकया विहिता, 'सप्त शफा' एकस्मिन् पादे एकेन शफेन हीना, छन्दोषवर्जिता। 'एकरूपा' षट्दोषवर्जितत्व मेवैकरूप्यम्, सम्पूर्णावयवेत्यर्थः[4] ॥१६॥ ४ [३. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ६. १४ द्रष्टव्यम्। २— अदा० प० ३८ धा०।
३— "वाग वा एषा सोमक्रयणी"—इति तै० सं० ६ १. ७. ८।
४— तैत्तिरीयेऽप्येव मेव ६. १. ७ १६—१८ द्रष्टव्यम्।

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

पदूॅ समुप्य पाणी ऽअवनेनिक्ते । तद्यत्पाणी ऽअवनेनिक्ते व्वज्रो वा ऽआज्यॅ रेतः सोमो नेदनेनाज्येन रेतः सोमॅ हिनसानीति तस्मात् पाणी ऽअवनेनिक्ते ॥ १ ॥

अथास्याॅ हिरण्यं बध्नीते । द्वयं वा ऽइदं न तृतीय मस्ति सत्यञ्चैवानृतं च सत्य मेव देवा अनृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै हिरण्यॅ सत्येनाॅशूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पराहणानीति तस्माद्वा ऽअस्याॅ हिरण्यं बध्नीते ॥ २ ॥

अथ सम्प्रेष्यति। सोमोपनहन माहर सोमपर्य्याणहन माहरोष्णीष माहरेति स यदेव शोभनं तत्सोमोपनहनॅ स्याद्वासो ह्यस्यैतद् भवति शोभनॅ ह्येतस्य* व्वासः स यो हैनॅ शोभनेनोपचरति शोभते हाथ य आह यदेव किञ्चेति यद्वैव किञ्च भवति तस्माद्यदेव शोभनं तत्सोमोपनहनॅ स्याद्यदेव किञ्च सोमपर्य्याणहनम् ॥ ३ ॥

यद्युष्णीषं व्विन्देत् । उष्णीषः स्याद् यद्युष्णीषं न†

* 'ह्येतस्य'–इति ग, घ ।　　　† 'न'–इति ग, घ ।

ऊर्द्धा यस्यामतिर्भा ऽअदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणि-रमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वरिति ॥ १२ ॥

एतया सर्व्वाभिः। एतया चतसृभिरेतया तिसृभि-रेतया द्वाभ्या मेतयैकयैतयैवैकयैतया द्वाभ्या मेतया तिसृभिरेतया चतसृभिरेतया सर्व्वाभिः समस्याञ्जलि-नाध्यावपति ॥ १३ ॥

स वा ऽउद्दार्चं न्याचं मिमीते। स यदुद्दार्चं न्याचं मिमीत ऽइमा एवैतदङ्गुलीर्नानाजानाः करोति तस्मा-दिमा नाना जायन्तेऽथ यत्सह सर्व्वाभिर्म्मिमीते* सुःश्लिष्टा इव हैवेमा जायेरंस्तस्माद्वा ऽउद्दार्चं न्याचं मिमीते ॥ १४ ॥

यद्वेवोद्दार्चं न्याचं मिमीते। इमा एवैतन्नानावीर्य्याः करोति तस्मादिमा नानावीर्य्यास्तस्माद्वा ऽउद्दार्चं न्याचं मिमीते ॥ १५ ॥

यद्वेवोद्दार्चं न्याचं मिमीते। व्विराज मेवैतदर्व्वाचीञ्च पराचीञ्च युनक्ति पराच्यह देवेभ्यो यज्ञं व्वहत्यर्व्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वा ऽउद्दार्चं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

अथ यद्दशकृत्वो मिमीते। दशाक्षरा वै व्विराड् वैराजः सोमस्तस्माद्दशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

---

* '०र्म्मिमीते'-इति च का०-देवद०-पुष्ट पाठ ।

अथ सोमोपनहनस्य। समुत्पाद्यान्तानुष्णीषेण विग्रथ्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स यदेवेदꣳ शिरस्ताऽसौ चान्तरोपेनित मिव तदेवास्यैतत् करोति ॥ १८ ॥

अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशं करोति। प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति न मयतीव वा ऽएन मेतत् समायच्छन्नप्राणु मिव करोति तस्यैतदत एव मध्यतः प्राण मुत्सृजति तं ततः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति तस्मादाह प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति तꣳ सोमविक्रयिणे प्रयच्छत्यथातः पणनस्यैव* ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

प्रासङ्गिक मभिधायेदानीं मध्वर्योः पादे पांसुप्रक्षेपानन्तरं हस्तप्रक्षालनं विधत्ते— "पद समुप्येति"[1]। अवनेजन मुदकेन शोधनम्। उभावनेजनं सोमहननपरिहारत्वेन प्रशंसति— "तद्यत् पाणी" इति। "एतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोम मघ्नन्"—इति श्रुतेः[2] आज्यस्य वज्रत्वम्। सोमस्य यागसाधनद्वारेण सर्वौषधीयत्वेनाधा-

* 'पुणनस्यैव'—इति ग, घ।

१— का० श्रौ० सू० ७ ६ २७ क।

२— तै० स० ६ २ २ ७। इत्याद्युपरत्र ४ ४ ६ द्रष्टव्यम्।

ऊर्द्ध्वा युस्यामुतिर्भा ऽअुदिद्युतत्सुवीमनि हिरण्यपाणि-रमिमीत सुक्रुतुः कृपा स्वरिति ॥ १२ ॥

एतुया सुर्व्वाभिः। एतुया चतसृभिरेतुया तिसृभि-रेतुया द्वाभ्या मेतयैकयैतयैवैकयैतया द्वाभ्या मेतुया तिसृभिरेतुया चतसृभिरेतुया सुर्व्वाभिः समस्याञ्जलि-नाध्यावपति ॥ १३ ॥

स वा ऽउद्दाचं न्याचं मिमीते। स यद्दुदाचं न्याचं मिमीत ऽइमा एवैतदङ्गुलीर्न्नानाजानाः करोति तस्मा-दिमा नाना जायन्तेऽथ यत्सह सुर्व्वाभिर्म्मिमीते* सुऽश्लिष्टा इव हैवेमा जायेरंस्तुस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १४ ॥

यद्वेवोदाचं न्याचं मिमीते। इमा एवैतन्नानावीर्य्याः करोति तुस्मादिमा नानावीर्य्यास्तुस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १५ ॥

यद्वेवोदाचं न्याचं मिमीते। व्विराज मेवैतदर्व्वाचीञ्च पराचीञ्च युनक्ति पराच्युह देवेभ्यो यज्ञं व्वहत्यर्व्वाची मनुष्यानवति तुस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

ऽअथ युदशकृत्वो मिमीते। दुशाक्षरा वै व्विराड् वैराजः सोमस्तुस्माद्दशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

---

* '०र्म्मिमीते'-इति च का०-वेबर्-दृष्ट पाठ ।

अथ सोमोपनहनस्य। समुत्पाद्यान्तानुष्णीषेण विग्रथ्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स यदेवेद२ शिरश्चाऽसौ चान्तरोपेनित मिव तदेवास्यैतत् करोति ॥ १८ ॥

अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशं करोति। प्रजास्त्वानुप्राण-न्त्विति न मयतीव वा ऽएन मेतत् समायुच्छन्नप्राण मिव करोति तस्यैतदत एव मध्यतः प्राण मुत्सृजति तं ततः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति तस्मादाह प्रजास्त्वानु-प्राणन्त्विन्ति त२ सोमविक्रयिणे प्रयच्छत्यथातः पणन-स्यैव* ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

प्रासङ्गिक मभिधायेदानीं मध्वर्योः पाद्ये पांसुप्रक्षेपानन्तरं हस्तप्रक्षालन विधत्ते— "पद मशुच्येति[1]। अवनेजन मुदकेन प्रोध-नम्। उक्तावनेजन सोमहननपरिहारत्वेन प्रशंसति— "तद्यत् पाणी इति। "एतं वै देवा यज्ञ हत्वा सोम मघ्नन्"-इति श्रुते.[2] माज्यस्य यज्ञत्वम्। सोमस्य यागसाधनद्वारेण सर्वौषधीपत्नीमात्रा-

* 'पुणनस्यैव'-इति ग, घ।

१— का० श्रौ० सू० ७ ६. २७ स्।

२— तै० सं० ६. २. २ ७। इत्याद्युत्तरश्च ६. ६ ६ द्रष्टव्यम्।

द्यात्मकतया च सर्वजगदुत्पादकत्वात् रेतस्त्वम्। एतस्य हिंसानर्हत्वाद्, यजनीयाज्यस्य सोमघातकत्वात्, सोमहतिपरिहारायावनेजन कर्त्तव्य मिति स्तुति' ॥ १ ॥

अध्वर्यो स्वाङ्गुल्यां हिरण्यबन्धन विधाय प्रशंसति— "अथाश्या मिति"[1]। 'अश्याम्'-इत्यनामिकाङ्गुल्या अभिनयेन प्रदर्शनम्। हिरण्यस्य देवसम्बन्धद्वारा सत्यत्वाभिधानाय सत्यानृतदेविध्याभिधानम्। उक्तं हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वम्[2]। उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यत्वात् तेन 'अंशूनुपस्पृशानि' अभिषवाप्यायनादिषु। तेन 'सोमं' 'पराहणानि' व्यापारयाणि। उपस्पर्शाद्युपयोगाय हिरण्य धारयेदित्यर्थः। पाणेर्हिरण्यबन्धनस्य कालविकल्प कात्यायनो दर्शयति— "हिरण्य बध्नीतेऽनामिकाया माप्यायनाभिषवाऽऽश्वदाभ्येषु वा"[4]-इति[3] ॥ २ ॥

सोमार्थं मध्वर्यो' समेष दर्शयति— "अथ मन्वेष्यतीति"[5]। सोम उपनह्यते येन तत् 'सोमोपनहन' सोमबन्धनवस्त्रम्। 'सोमपर्याणहनम्' प्रकटेन सह सोमस्य परितो बन्धनवासः। 'उष्णीष' सोमोपनहने स्थापितस्य सोमस्य बन्धनार्थं वासः। 'यद्' वस्त्रं 'शोभन' सकसूक्ष्मम्, तत् 'एव' सोमोपनहन कर्त्तव्यम्। तथा च कात्यायन'— "शोभन सोमोपनहन मिति"[6]। आपस्तम्बस्तु क्षौम कर्त्तव्य मित्याह— "क्षौमं वासो द्विगुणं त्रिगुण वा"—इत्यादिना[7]।

१— का० श्रौ० सू० ७ ६ २७ ख। २— पुरस्तात् (२० पृ० १४ प०)।
३— 'षु'-इति अमेर०-मुद्रितपाठ। ४— का० श्रौ० सू० ७, ६, २८।
५— का० श्रौ० सू० ७, ७, १। ६— का० श्रौ० सू० ७, ७, ३।
७— आप० श्रौ० सू० १० १४ ७।

शोभनत्वे उपपत्ति माह— "वासो ह्यस्यैतद् भवतीति। सोमस्याच्छादनार्थत्वाच्छोभनेन भवितव्यम्। अतस्तेनोपचरन्नपि शोभनवस्त्रादिना स्वयं शोभते। विपर्यये चैष माह— "अथ य आहेति। यत् किञ्चिद् वासोऽत्र सोमाय नयेति[1] ब्रुवन्, स्वयं यत् किञ्चिद् भवति, लोकैरविदिताभासो[2] भवतीत्यर्थः। सोमपर्याणहने नायं नियम इत्याह— "यदेव किञ्चेति ॥ ३ ॥

उष्णीषस्थाने विकल्प माह— "यद्युष्णीषं विन्देदिति[3]। उष्णीषस्य स्वीकारः कर्त्तव्य इति शेषः। कर्त्तितवस्त्रांशः 'उष्णीषभाजनम्' उष्णीषस्थाने भवतीत्यर्थः। आनीतानां मध्ये सोमक्रयस्थानं प्रति सोमोपनहनस्यादान मध्वर्युयजमानयोरन्यतरेण कर्त्तव्य मित्याह— "अध्वर्युर्वेति[4]। सोमपर्याणहनस्यादाने तु न नियमः[5] ॥ ४ ॥

"अथाग्रेणेति। 'अग्रेण' प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे, अपरप्रदेशे इत्यर्थः। 'विविश्यन्ति' साधयन्ति, अनुपादेयांश्च मपनयन्ति। 'तत्' तत्र क्रयप्रदेशे निहितोदककुम्भस्य समीपे 'ब्राह्मणः' सोमविक्रयी निवसेत्, 'तत्' स्थानं प्रत्यभिगच्छन्ति[6]। 'प्राञ्चः' सोमक्रयप्रदेशाभिमुखाः ॥ ५ ॥

१— 'वासोमात्र मानयेति'–इति छ।

२— '॰रविदितप्रभासो'–इति, '॰रविदित आभासो'–इति च, छ।

३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७.७.४।

४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७.८.५।

५— अत एव सूचितं कात्यायनेन 'अन्य इतरे'–इति (७.८.६.)।

६— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७.८.७।

धात्मकतया च सर्वजगदुत्पादकत्वात् रेतस्त्वम् । एतस्य हिमानर्हत्वाद्, यजनीयाज्यस्य सोमघातकत्वात्, सोमहतिपरिहारायावनेजन कर्त्तव्य मिति श्रुति ॥ १ ॥

अध्वर्यो स्वाङ्गुल्या हिरण्यबन्धन विधाय प्रशंसति— "अथास्या मिति[1] । 'अस्याम्' इत्यनामिकाङ्गुल्या मभिनयेन प्रदर्शनम् । हिरण्यस्य देवमन्त्रद्वारा सत्यत्वाभिधानाय सत्यानृतद्वैविध्याभिधानम् । उक्त हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वम्[2] । उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यत्वात् तेन 'अंशूनुपस्पृशानि' अभिषवाप्यायनादिषु । तेन 'सोम' 'पराहणानि' व्यापारयाणि । उपस्पर्शाद्युपयोगाय हिरण्य धारयेदित्यर्थ[3] । पाणेर्हिरण्यबन्धनस्य कालविकल्प कात्यायनो दर्शयति— "हिरण्य बध्नीतेऽनामिकाया माप्यायनाभिषवाऽवदानेषु वा[4]"—इति[5] ॥ २ ॥

सोमार्थ मध्वर्यो मन्त्रेप दर्शयति— "अथ सन्नेप्यतीति[6] । सोम उपनह्यते येन तत् 'सोमोपनहन' सोमबन्धनवस्त्रम् । 'सोमपर्याणहनम्' शकटेन सह सोमस्य परितो बन्धनवास । 'उष्णीष' सोमोपनहने स्थापितस्य सोमस्य बन्धनार्थं वास । 'यद्' वस्त्र 'शोभन' बहुमूल्यम्, तत् 'एव' सोमोपनहन कर्त्तव्यम् । तथा च कात्यायन — "शोभन सोमोपनहन मिति[6] । आपस्तम्बस्तु क्षौम कर्त्तव्य मित्याह— "क्षौम वासो द्विगुण त्रिगुण वा"—इत्यादिना[7] ।

१— का० श्रौ० सू० ७ । ६ । २७ ख । २— पुरस्तात् १२० पृ० १४ पं० ।
३— 'ष'-इति असंग-मुद्रितपाठ । ४— का० श्रौ० सू० ७ । ६ । २८ ।
५— का० श्रौ० सू० ७ । ७ । १ । ६— का० श्रौ० सू० ७ । ७ । २ ।
७— आप० श्रौ० सू० १० । १४ । ७ ।

शोभनत्वे उपपत्तिमाह— 'वासो ह्यस्यैतद् भवतीति। सोमस्याच्छा-दनार्थत्वाच्छोभनेन भवितव्यम्। अतस्तेनोपचरन्नपि शोभनवस्त्रा-दिना स्वयं शोभते। विपर्यये दोषमाह— 'अथ य आहेति। यत् किञ्चिद् वासोऽत्र सोमाय नयेति[1] ब्रुवन् स्वयं यत् किञ्चिद् भवति लोकैरविदिताभासो[2] भवतीत्यर्थः। सोमपर्याणहने नास्य नियम इत्याह— 'यदेव किञ्चेति ॥ ३ ॥

उष्णीषस्थाने विकल्पमाह— 'यद्युष्णीषं विन्देदिति[3]। उष्णी-षस्य स्वीकारः कर्त्तव्य इति शेषः। कर्त्तितवस्त्रांशः 'उष्णीषभाज-नम्' उष्णीषस्थाने भवतीत्यर्थः। आनीतानां मध्ये सोमक्रयस्थानं प्रति सोमोपनहनस्यादानमध्वर्युयजमानयोरन्यतरेण कर्त्तव्यमित्याह— 'अध्वर्युर्वेति[4]। सोमपर्याणहनस्यादाने तु न नियमः[5] ॥ ४ ॥

"अथाग्रेणेति। 'अग्रेण' प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे, अपरवंशदेशे इत्यर्थः। 'विविञ्चन्ति' साधयन्ति, अनुपादेयांश्च अपनयन्ति। 'तत्' तत्र क्रयप्रदेशे निहितोदककुम्भस्य समीपे 'ब्राह्मणः' सोम-विक्रयी निवसेत्, 'तत्' स्थानं प्रत्यभिगच्छन्ति[6]। 'प्राञ्चः' सोम-क्रयप्रदेशाभिमुखाः ॥ ५ ॥

१— 'वासोमात्र मानयेति'—इति छ।

२— '०रविदितप्रभासो'—इति, '०रविदित श्राभासो'—इति घ, छ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ७ ४।

४— का० श्रौ० सू० ७ ७ ५।

५— अत एव सूचितं कात्यायनेन 'अन्य इतरे'—इति (७ ७ ६)।

६— का० श्रौ० सू० ७ ७ ७।

"तदायत्त्विति । 'आयतु' ऋत्विग्यजमानेषु क्रयदेशं समागच्छतु अध्वर्युर्यजमानम् "एष ते"– 'इति'[1] अमुं 'वाचयति' वाचयेत् । अयमर्थः । हे सोम । 'ते' तव भागः' 'गायत्रः' प्रातःसवने गायत्र्या सम्बन्धी भवति । अतो गायत्र्यादिदेवताप्रीत्यर्थ एव तव क्रयो न यथार्थ इत्यभिप्रायः । 'इति' एवं रूपं सोमस्तुत्यात्मकं 'मे' वचनं 'सोमाय'[2] 'ब्रूतात्' हे अध्वर्यो ! ब्रूहि । एव मुत्तरयोरपि द्रष्टव्यम् । "गायत्रं प्रातःसवनं"–"त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम्"–इत्यादिश्रुत्या[3] प्रातःसवनादीनां गायत्राद्यभिमानात्तत्सवनाहारिणां गायत्रादिसम्बन्धः । 'छन्दोमाः' चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टचत्वारिंशाः, तेषां 'छन्दोमानां' 'साम्राज्यं गच्छ' । स्तोमगतचतुर्विंशत्यादिसङ्ख्यासाम्याद् गायत्र्यादयः 'छन्दोमाः'[4], तेषां साम्राज्यप्राप्तिर्नाम सवनत्रयप्राप्तिरेव, "गायत्रं प्रातःसवनम्"–इत्यादिश्रुतेः[5] । शिष्टं पूर्ववत् ॥

एतत् प्रशंसति– "एकं वा एष इति । 'एषः' 'क्रीयमाणः' क्रयेण सम्पाद्यमानः' सोमः 'एकं वै' एकं खलु प्रयोजनम् 'अभि'

१— वा० सं० ४ २४. १ ।

२— 'स्तुत्यात्मक मेव वचनं मे सोमाय'–इति क ।

३— तै० सं० २. ७. ६. ५ । का० ब्रा० ५. १६. १ । ऐ० ब्रा० ६. १. २ ।

४— 'छन्दोभिर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभिरक्षरसङ्ख्याद्वारेण सम्मीयन्ते इति चतुर्विंशस्त्रयश्छन्दोमा'–इत्यादि सायणभाष्यो द्रष्टव्यः (ऐ० ब्रा० ५. ३ १.)। तदेवं चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशाख्यास्त्रय स्तोमाश्छन्दोमा ज्ञेयाः । तेषाञ्च विधायकवचनानि सामब्राह्मणे समाम्नातानि (३. ८. ६–११, १९, १६.)।

५— तृतीया टीप्पणी द्रष्टव्या ।

सध्य 'क्रीयते' विक्रीयते, अभिषवादिना रसात्मना संस्क्रियते। किं तदेक मिति, तदुच्यते— 'छन्दसा राज्याय' तत्प्राप्तये। न केवलाय राज्याय, किन्तु 'साम्राज्याय'। प्रोक्षणहवनस्यार्थवत्तायै बाधप्रसक्तिं दर्शयति— "प्रक्षि वेति। वस्तुत एव यद्यपि सोम-भौत्यप्रगमाय 'त' सोम प्रति 'एतत्' छन्दसा साम्राज्य मिति वाक्यम् 'आह'। किं मिति 'छन्दसा मेव राज्याय त्वा क्रीणामि' इत्याह, 'न वधायेति'। "अथेत्यादि। 'अथ' सोमम् 'एत्य' 'प्राङ्' प्राङ्मुख 'उपविशति'[1] ॥ ६ ॥

"सोऽभिमृशतीति[2]। "अस्माकोऽसि'—इत्यादिना[3] सोम मभिमृशेत्। हे सोम! त्वम् 'अस्माकोऽसि' अस्माकं सम्बन्ध्यसि। "तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ'—इत्यण्[4], तस्मिन्नियोगेनास्माका-देशश्च। 'एतत्' एतेन पाठेन 'स इव' य एव 'भवति', 'शुक्र' शुक्राख्य, 'ते' 'ग्रह्य' ग्रहीतव्य। "भव्यपिभ्या यद्" इति[5] अनुपसृष्टादपि ग्रहेश्छान्दस क्यप्, ग्राह्य इत्यर्थ। "अमात्योऽसि शुक्रस्ते ग्रह"-इति तैत्तिरीयकम्[6]। 'विचित' विचयनस्य शोध-नस्य कर्त्तार 'ते' त्वां 'विचिन्वन्तु' शोधयन्तु[7]। विचिन्वद्भिरेव विवेके सति वैगुण्यासम्भवात् सर्वत्र कार्त्स्न्यं भवति ॥ ७ ॥

विवेचने विषये पक्षान्तर मुपन्यस्य निराचष्टे— "अत्र हैक

१— का० श्रौ० सू० ७ ७ ६ क। २— का० श्रौ० सू० ७ ७ ६ ख।
३— वा० स० ४ २४ २। ४— प० सू० ४ ३ २।
५— पा० सू० ३ १ ११८। ६— तै० स० १ २ ६ १।
७— का० श्रौ० सू० ७ ७ १०।

इति[1]। 'अत्र' सोमविवेचनविषये सोममध्यगतं 'तृणं वा काष्ठं वा' 'भित्त्वा' सोमभक्षकाशाद् भेदं कृत्वा बहिः प्रक्षिपन्ति। अत्र चैकं दोष माह—"क्षत्रं वै सोम. इति। सोमस्य क्षत्रत्वं श्रूयते—"यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र."—इत्यादिना[2]। इयं प्रसिद्धिः "क्षत्रं वै"-इति 'वै'-शब्देन द्योत्यते। 'यमित' यस्तम, भुञ्जितम्[3] 'अनुहाय' गृहीत्वा, 'आच्छिद्य' पृथक् कृत्य 'परास्येत्' बहिः प्रक्षिपेत्। यस्मात् सोमान्तर्गतं तृणादिकं सोमस्यात्तम्, 'तस्मात्' तदेव अविवेचयन् यजमानोऽभ्यवमर्शमेव कुर्यात्, शोधनार्थन्तु 'विचिन्वन्त्विति' पठेत्। अत्र सूत्रम्— "माङुपविश्याभ्याकोऽशीति सोममालभते न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासन मेके"-इति[4] ॥ ८ ॥

"अथ वास इत्यादि। 'वास' सोमोपवहननार्थं दशावस्त्राणम्। 'प्राग्दशं वा, उदग्दशं वा' प्रागग्र मुदगग्रं वेत्यर्थः[5]। आस्तृते वाससि सोमोन्मान विधत्ते—"तद्राजान मिमीते"-इति[6]। 'तत्' तत्र वाससि। 'तस्मात्' सोमोन्मानात् हेतोः 'मनुष्येषु' 'मात्रा' पणवस्त्वङ्गुल्यादिरूपा, इदानीं वर्त्तत इत्यर्थः। मात्रा यैवात्र सोमे, सा मनुष्येषु, सोमस्याखिलजगत्कारणत्वात्। न केवलं मनुष्यगतैव, अपि तु 'यो चापि' यैव खलु 'अन्या' पक्षिमृगादिगता, सापि सोममात्रात्मिकैव ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ । ७ । ११।
२— उपरिष्टाद् (१४ । ४ । २. २३) द्रष्टव्यम्।
३— 'भुजितम्'-इति ख। ४— का० श्रौ० सू० ७ । ७ । ९-११।
५— का० श्रौ० सू० ७ । ७ । १२। ६— का० श्रौ० सू० ७ । ७ । १३।

विधीयमानोऽयमागमस्य देवताद्वारा प्रशंसति— "सावित्या मिमीत इति । 'देवानां' मध्ये 'सविता' सर्वकर्मविषयानुज्ञा-प्रदः ॥ १० ॥

मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति— "अतिच्छन्दसेति । अष्टिरतिशक्करी वास्य छन्द, अतोऽतिच्छन्दस्त्वम् । एतस्मिन् छन्दसि चतुर्णां चतुर्णां अक्षराणां परित्यागेनाधस्तनानां छन्दसा उत्पत्तेः सर्वच्छन्दस्त्वम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्र विधत्ते— "अ मिमीतेऽभित्य देव मिति[1] । मन्त्रस्यायमर्थः । 'त्यं' तं 'सवितारं' 'देवम्' 'अभ्यर्चामि' इति सम्बन्धः । कीदृशम् ? 'ओण्योः' अविश्यो, द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमान मित्यर्थः । 'कविक्रतु' क्रान्तकर्माणम्, 'सत्यसव' सत्यानुज्ञम्, 'रत्नधां' रमणीयानां फलानां धारकम्, 'अभि' अभितः 'प्रियम्', 'मति' मननवन्तम्, 'कवि' क्रान्तप्रज्ञम् । 'यस्य' सवितुः 'अमति'' अन्येषा सविषया मति, 'भा' च, अथवा अमतिविशेषणम्, भासमाना सा 'ऊर्ध्वा' 'अदिद्युतत्' द्योतते । किमर्थम् ? 'सवीमनि' प्रसवे निमित्तभूते सति, अनुज्ञार्थ मित्यर्थः । स तादृश 'स्वरथः' शोभनगमन आदित्य 'कृपा' कृपया 'हिरण्यपाणिः' सन् 'अमिमीत' मिमीते, सोमोन्मानं करोति, करोत्वित्यर्थः[2] ॥ १२ ॥

इयत्कालं उन्मानेऽप्ययमेव मन्त्र इत्यादिशन्मानप्रकार दर्शयति—

१— वा० सं० ४ २५ १ । २— निरु० ६ २ १ द्रष्टव्यम् ।

इति[1]। 'अथ' सोमविवेचनविषये सोममध्यगतं 'तृणं वा काष्ठं वा' 'भित्त्वा' सोमपकाशाद् भेदं कृत्वा बहिः प्रक्षिपन्ति। अथ चैकं दोष माह—"क्षत्रं वै सोमः इति। सोमस्य क्षत्त्रत्व श्रूयते—"यान्येतानि देवत्रा क्षत्त्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः"—इत्यादिना[2]। इयं प्रसिद्धिः "क्षत्त्रं वै"-इति 'वै'-शब्देन द्योत्यते। 'यमित' यस्ताम्, क्षुभितम्[3] 'अनुहाय' गृहीत्वा, 'आच्छिद्य' पृथक्-कृत्य 'परास्येत्' बहिः प्रक्षिपेत्। यस्मात् सोमान्तर्गतं तृणादिकं सोमस्याक्षम, 'तस्मात्' स्वय मविवेचयन् यजमानोऽभ्यवमर्श मेव कुर्यात्; शोधनार्थन्तु 'विचिन्व-न्त्विति' पठेत्। अत्र सूत्रम्— "प्राङुपविश्यासाकोऽणीति सोम मालभते न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासन मेके"-इति[4] ॥ ८ ॥

"अथ वास इत्यादि। 'वास.' सोमोपहननार्थं दशावस्त्रम्। 'प्राग्दशं वा, उदग्दशं वा' प्रागग्र मुदगग्रं वेत्यर्थ.[5]। आस्तृते वासषि सोमोन्मानं विधत्ते— "तद्राजान मिमीते"-इति[6]। 'तत्' तत्र वाससि। 'तस्मात्' सोमोन्मानात् हेतोः 'मनुष्येषु' 'मात्रा' षद्धवत्यङ्गुल्यादिरूपा, इदानीं वर्त्तत इत्यर्थः। मात्रा यैवाच सोमे, सा मनुष्येषुः सोमस्याखिलजगत्कारणत्वात्। न केवलं मनुष्यगतैव, अपि तु 'यो चापि' यैव खलु 'अन्या' पक्षिमृगवृक्षादिगता, सापि सोममात्रात्मिकैव ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ७ ११।

२— उपरिष्टाद् (१४. ४. २. २३.) द्रष्टव्यम्।

३— 'क्षुभितम्'-इति क्ष।

४— का० श्रौ० सू० ७. ७ ९–११।

५— का० श्रौ० सू० ७. ७. १२।

६—का० श्रौ० सू० ७. ८. १३।

विधीयमानोऽभ्यासमन्त्र देवताद्वारा प्रशंसति— "सावित्र्या मिमीत इति। 'देवानां' मध्ये 'सविता' सर्वकर्मविषयानुज्ञा-प्रदः ॥ १० ॥

मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति— 'अतिच्छन्दसेति'। अष्टिरतिशक्वरी वास्य छन्दः, अतोऽतिच्छन्दस्त्वम्। एतस्मिन् छन्दसि चतुर्णां चतुर्णां अक्षराणां परित्यागेनाधस्तनानां छन्दसा मुत्पत्तेः सर्वच्छन्द-स्त्वम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्रं विधत्ते— "स मिमीतेऽभि त्यं देव मिति[1]। मन्त्रस्याय मर्थः। 'त्यं' तं 'सवितारं' 'देवम्' 'अभ्यर्चामि' इति शेषः। कीदृशम्? 'ओण्योः' अविन्योः, द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमान मित्यर्थः। 'कविक्रतुं' क्रान्तकर्माणम्, 'सत्यसवं' सत्यानु-ज्ञम्, 'रत्नधां' रमणीयानां धनानां धारकम्, 'अभि' अभितः 'प्रियम्', 'मतिं' मननवन्तम्, 'कविं' क्रान्तप्रज्ञम्। 'यस्य' सवितुः 'अमतिः' अन्येषा मविषया मतिः, 'भा' च अथवा अमतिविशे-षणम्, भासमाना सा 'ऊर्ध्वा' 'अदिद्युतत्' द्योतते। किमर्थम्? 'सवीमनि' प्रसवे निमित्तभूते सति, अनुज्ञार्थ मित्यर्थः। स तादृशः 'स्वरणः' शोभनगमन आदित्यः 'कृपा' कृपया 'हिरण्य-पाणिः' सन् 'अमिमीत' मिमीते, सोमोन्मानं करोति, करोति-त्यर्थः[2] ॥ १२ ॥

इयत्कल उन्मानेऽप्यय मेव मन्त्र इत्यादिप्रमानप्रकारं दर्शयति—

१— वा० सं० ४ २५ १।   २— निरु० ६ ३ २ द्रष्टव्यम्।

"एतया सर्वाभिरिति"[1] । 'एतया' "अभि त्यं देवम्"— इत्यनयैव 'सर्वाभि' अङ्गुलीभि पञ्चभिः मिमीते । 'एतया' एव 'चतसृभि' अथाङ्गुलीभिः मिमीते। एवं मध्यमेऽकनिष्ठिकैकाङ्गुल्युत्सर्गेण पञ्चवारं मीत्वा पुनरारोहणक्रमेणैकैकाङ्गुलिसंयोजनेन पुनरेतयैवर्चा पञ्चवारं मिमीते । एवं दशवार मुन्माय, अनन्तर पाणिद्वय 'समस्य' अञ्जलिं कृत्वा, तेनैकवार मभिमितस्य सोमस्योपरि 'आवपति' । शिष्टं सर्वं प्रक्षिपेत् । अत्र सूत्रम्— "सर्वाभि प्रथम मङ्गुष्ठप्रभृति चैकोत्सर्गं द्विः कनिष्ठिकयैकोपचयस्याञ्जलिना दशम मन्त्रदाध्याप्रपञ्चते."-इति[2] । मानस्य दशसङ्ख्याया श्रूयमानत्वादाधिक्ये सति दशसङ्ख्याविरोधात् सूत्रकारेणाञ्जलिना दशम मन्त्रदेति विकल्पितम् ॥ १३ ॥

अङ्गुलीनां क्रमेणोत्सर्गे संयोजने च कृते योऽयंभिन्नो मानविषय' समस्तनमस्कारणभाव', त मनूद्य बहुधा प्रशंसति— "स वा उदाच न्याच मित्यादिना। 'उदाच न्याचम्' अङ्गुलीः समस्य प्रसार्य चेत्यर्थः । 'तत्' तेनोक्तप्रकारमानेन 'अङ्गुली' 'नानाजाना:' पृथक्-पृथक्-जन्मवत्य' 'करोति'; कर्मफलभोगार्थत्वात् सृष्टेः। व्यतिरेके दोष माह— "अथ यत् सहेति । 'सर्वाभि' सहताभिरङ्गुलीभि दशवार मपि मान यदि कुर्यात्, तथा सति 'सश्लिष्टा.' परस्परसहता एवाङ्गुलयो 'जायेरन्' ॥ १४ ॥

"यद्वेवोदाच मिति । उक्तरीत्या मानेन तु 'नानावीर्या' पृथक्-पृथक् कार्यसमर्था, 'करोति' ॥ १५ ॥

1— का० श्रौ० सू० ७ ७.१४ । 2—का० श्रौ० सू० ७ ७ १४-१९ ।

"यद्वेवेति । "विराज मेवैतदर्वाचीं च पराचीं च युन-क्तीति । 'एतत्' एतेन अर्वाक्-पराग्-गतेन विराट्छन्दोदेवता मेव सङ्ख्याद्वारा अर्वाक् च पराक् च सोमे योजितवान् भवत्यध्वर्युः । सा सोमयुक्ता विराट् । "पराच्येति । 'अह'-इति विनिग्रहार्थो निपातः[1] । 'पराची' पराग्भूता ऊर्द्ध्वमुखी सती, उदञ्चनसामर्थ्येन 'यज्ञं' सोमरसं 'देवेभ्यः' 'वहति', तथैव 'अर्वाची' अवाङ्मुखी सती, समञ्चनसामर्थ्येन 'मनुष्यान्' ऋत्विगादीन् 'अवति' ॥ १६ ॥

मानगतसङ्ख्यां प्रशंसति— "अथ यद् दशकृत्व इति । विराजो दशाक्षरत्वं प्रसिद्धम् । सोमोऽपि दशसङ्ख्याकैर्द्रव्यैः क्रीयमाणत्वेन सङ्ख्याद्वारा विराट्सम्बन्धाद् 'वैराजः' ॥ १७ ॥

"अथ सोमोपनहनस्येत्यादि । 'अन्तान् समुत्पार्य' अथ प्रसारितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशान् एकत्र (उच्चैः[2]) सङ्गृह्य 'उष्णीषेण' ग्रन्थिं कुर्यात्[3] । तत्र मन्त्रः— "प्रजाभ्यस्त्वेति[4] । 'प्रजाभ्यः' सद-स्येभ्यः ऋत्विग्भ्यः । उष्णीषेण ग्रथनं प्रशंसति— "स यद्वेवेद मिति । शिरसः अवयोःयान्तरालप्रदेशो यथा विलग्न इव वर्त्तते, एवं ग्रन्थिकरणेन[5] कृतवान् भवति ॥ १८ ॥

ग्रन्थिमध्ये सुषिरं समन्त्रकं विधत्ते— "अथ मध्येऽङ्गुल्येति । 'मध्ये' सोमग्रन्थिमध्ये । सुषिरप्रदानेन 'प्राणन्त' 'त' त्वां सर्वाः 'प्रजाः' अपि 'अनु प्राणन्तु' 'इति' । 'समायच्छन्' अन्तान् सङ्गृह्णन् 'तम्'

1— निरु० १ २ ४ द्रष्टव्यम् । 2— एषोऽधिकपाठः क पुस्तकमात्रे ।
3— का० श्रौ० सू० ७ ७ २० । 4— वा० सं० ४ २५ २ ।
5— 'ग्रन्थीकरणेन'-इति ख, च ।

'अयतीव' ग्लापयतीव 'अप्राण' सोम प्राणरहितम् 'इव' करोति[1], अतएव उपद्रवसम्भावाङ्कितो तत्परिहाराय देहमध्ये उच्छ्वासरूप 'प्राणम्' उद्गमयति। 'तस्मात्' प्रजाभ्यस्त्वेति[2] मन्त्र पठेत्। 'त' सोमोपनहनवस्त्रे बद्ध सोम 'सोमविक्रयिणे प्रयच्छति'[3]। अथात पणनस्यैव', विधिरुच्यत इति शेष ॥ १८ ॥ ५ [३. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

स वै राजानं पणते। स यद्राजानं पणते तस्मादिदꣳ सर्वꣳ पण्यꣳ स आह सोमविक्रयिन् क्रय्यस्ते सोमो राजा३इति क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी तं वै ते क्रीणानीति क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी कलया ते क्रीणानीति भूयो वा ऽअतः सोमो राजार्हतीत्याह सोम-

---

१—का० श्रौ० सू० ७.७ २१। ८—वा० स० ४ २५ १।
२—का० श्रौ० सू० ७ ७ २२।

विक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युः* ॥ १ ॥

गोवै प्रतिधुक्†। तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्‡ ॥ २ ॥

शफेन ते क्रीणानीति। भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीत्याह सोमविक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युरेतान्येव दश वीर्याण्युदाख्यायाह पदा तेऽर्द्धेन ते गवा ते क्रीणामीति क्रीतः सोमो राजेत्याह सोमविक्रयी वयांसि प्रब्रूहीति ॥ ३ ॥

स आह। चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्या इति स यदर्वाक् पणन्ते परः सम्पादयन्ति तस्मादिदꣳ सर्वत्सवं पण्य मर्वाक् पणन्तो परः सम्पादयन्त्यथ यदध्वर्युरेव गोर्वीर्याण्युदाचष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी महितो वै सोमो देवो हि सोमो ऽथैतदध्वर्युर्गां महयति तस्यै पश्यन्वीर्याणि

* '॰ध्वर्यु'—इति ग, घ।　　† 'प्रतिधक'—इति ग, घ।

‡ 'वाजिन'—इति क, 'वाजिनꣳ'—इति ग, घ।

क्रीणादिति तस्मादध्वर्युरेव गोर्व्वीर्य्याण्युदाचष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी* ॥ ४ ॥

अथ यत्पञ्चकृत्वः पणते। संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात् पञ्चकृत्वः पणते ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये व्वाचयति। शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामीति शुक्रꣳ ह्येतच्छुक्रेण क्रीणाति यत् सोमꣳ हिरण्येन चन्द्रं चन्द्रेणेति चन्द्रꣳ ह्येतच्चन्द्रेण क्रीणाति यत् सोमꣳ हिरण्येनामृत ममृतेनेत्यमृतꣳ ह्येतदमृतेन क्रीणाति यत्सोमꣳ हिरण्येन ॥ ६ ॥

अथ सोमविक्रयिण मभिप्रकम्पयति। सग्मे ते गोरिति यजमाने ते गौरित्येवैतदाह तद्यजमान मभ्याहृत्य न्यस्यत्यस्मे ते चन्द्राणीति स आत्मन्नेव व्वीर्य्यं धत्ते शरीर मेव सोमविक्रयी हरते तत् ततः सोमविक्रय्यादत्ते ॥ ७ ॥

अथाजायां प्रतीचीनमुख्यां वाचयति। तपसस्तनूरसीति तपसो ह वा ऽएषा प्रजापतेः सम्भूता यदजा तस्मादाह तपसस्तनूरसीति प्रजापतेर्व्वर्ण इति सा यत् त्रिः संवत्सरस्य व्विजायते तेन प्रजापतेर्व्वर्णः परमेण

---

* 'सोमविक्रयी'—इति म, घ।

पशुना श्रेयस इति सा यत् त्रिः संवत्सरस्य विज्ञायते तेन परमः पशुः सहस्रपोषं पुषेय मित्याशिष मेवैतदा-शास्ते भूमा वै सहस्रं भूमानं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

स वा अग्नेनैवाज्ञां प्रयच्छति। अनेन राजान मादत्त आज्ञा ह वै नामैषा यदजैतया ह्येन मन्तत आजति* ता मेतत् परोक्ष मजेत्याचक्षते ॥ ९ ॥

अथ राजान मादत्ते। मित्रो न एहि सुमित्रध इति शिवो नः शान्त एहीत्येवैतदाह तं यजमानस्य दक्षिण ऊरौ प्रत्युह्य वासो निदधातीन्द्रस्योरु माविश दक्षिण मित्येष वा अत्रेन्द्रो भवति यद्यजमानस्तस्मादाहेन्द्र-स्योरु माविश दक्षिण मित्युशन्नुशन्त मिति प्रियः प्रिय-मित्येवैतदाह स्योनः स्योन मिति शिवः शिव मित्येवै-तदाह ॥ १० ॥

अथ सोमक्रयणाननुदिशति। स्वान भ्राजाङ्घारे-बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणा-स्तान्रक्षध्वं मा वो दभन्निति† धिष्ण्यानां वा एते भाजनेनैतानि वै धिष्ण्यानां नामानि तान्येवैभ्य एत-दन्वदिक्षत् ॥ ११ ॥

---

* 'आजत्'-इति सा०-सम्मत ।

† 'मा दभन्निति'-इति सा -सम्मत इति हा० वेबर ।

अथाप्रोर्णुते। गर्भो वा एष भवति यो दीक्षते प्रावृता वै गर्भा उल्वेनेव जरायुणेव त मुवाजीजनत तस्मादप्रोर्णुत एष वा अच गर्भो भवति तस्मात् परिवृतो भवति परिवृता इव हि गर्भा उल्वेनेव जरायुणेव ॥ १२ ॥

अथ व्याचयति। परि माग्ने दुश्चरिताद्बाधस्वा मा सुचरिते भजेत्यासीनं वा एन मेष आगच्छति स आगत उत्तिष्ठति तन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणाति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह परि माग्ने दुश्चरिताद् बाधस्वा मा सुचरिते भजेति* ॥ १३ ॥

अथ राजान मादायोत्तिष्ठति। उदायुषा स्वायुषो-दस्था ममृतां२॥† अन्वित्यमृतं वा एषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीतं तस्मादाहोदायुषा स्वायुषोदस्था ममृतां२॥‡ अन्विति§ ॥ १४ ॥

अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैति। प्रति पन्था मपद्महि स्वस्ति गा मनेहसम्। येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वस्विति ॥ १५ ॥

---

* 'भजेति'–इति ग, घ। †, ‡ 'ममृतांर्'–इति क, ड। § 'ऽन्विमिति'–इति ग, घ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः*। तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्त एतद्यजुः स्वस्त्ययनं ददृशुस्त एतेन यजुषा नाष्ट्रा रक्षांस्यपहत्यै तस्य यजुषोऽभयेऽनाष्ट्रे निवाते स्वस्ति समाश्नुवत तथो एवैष एतेन यजुषा नाष्ट्रा रक्षांस्यपहत्यै तस्य यजुषोऽभयेऽनाष्ट्रे निवाते स्वस्ति समश्नुते तस्मादाह प्रति पन्था मपद्महि स्वस्ति गा मनेहसम् येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वस्विति ॥ १६ ॥

तं वा इति हरन्ति। अनसा परिवहन्ति महयन्त्येवैन मेतत् तस्माच्छीर्ष्णा वीजः हरन्त्यनसोदावहन्ति ॥ १७॥

अथ यदपा मन्ते क्रीणाति। रसो वा आपः सरस मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धिरण्यं भवति सशुक्र मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सत्वच समेवैतत् क्रीणात्यथ यदजा भवति सतपस मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धेनुर्भवति साशिर मेवैतत् क्रीणात्यथ यन्मिथुनौ भवतः समिथुन मेवैतत् क्रीणाति तं वै दशभिरेव क्रीणीयाच्चादशभि-र्दशाक्षरा वै विराड् वैराजः सोमस्तस्माद् दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभिः ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [३. ३.]॥

---

* 'तन्वाना'-इति।

सोमक्रयार्थं व्यवहारं विधत्ते– स वा इति[1]। 'पणते' व्यवहरेत्। 'तस्मात्' सोमस्य व्यवहारभूतत्वात् 'इदं' इदानी मपि 'सर्वं' दधिमध्वादि वस्तु 'महत्' 'पण्यं' लोके पणितव्यं भवति। व्यवहारप्रकारं दर्शयति– "स आहेत्यादिना[2]। 'सः' अध्वर्युः "क्रय्यस्ते सोमो राजा३" 'इति' पृच्छेत्। 'क्रय्य' क्रयार्थं प्रसारितः। "क्रय्यस्तदर्थे"–इति[3] 'क्रय्य'-शब्दो निपातितः। प्रश्नार्थे प्लुतिः[4]। 'क्रय्य' इति सोमविक्रयी प्रतिब्रूयात्। 'तत्' तर्हि 'ते' तव स्वभूतं सोमं 'क्रीणानि' 'इति' अध्वर्युर्ब्रूयात्। अथ तेन सोमविक्रयिणा 'क्रीणीहि' 'इति' उक्तोऽध्वर्युः 'कलया' गोरेकदेशेन 'ते' तव सम्बन्धिनं सोमं 'क्रीणानि' 'इति' ब्रूयात्। स विक्रेता 'अतः' अस्मात् कलालक्षणात् 'भूयः' प्रभूत मधिकं मूल्यं अर्हतीति ब्रूयात्। अथ सोमविक्रयिणोक्तोऽध्वर्युः गोर्महत्त्व माविष्करोति– "महांस्त्वेवेति। यदि सोमो बहुमूल्य मर्हति, तर्हि कृत्स्ना गौर्दातव्या भवति, तथा सति 'गोर्महिमा महान्' 'इति' ब्रूयात्[5] ॥ १ ॥

कथं महत्त्व मिति तद् दर्शयति– "गोर्वा इत्यादिना[6]। 'गोः प्रतिधुक्'[7] सद्यो दुग्धम्, इद मेकं वीर्यम्। 'तस्यै' तस्याः 'शृतं' पक्वं पयः। 'शरः' पक्वक्षीरस्योपरि सारभूतम्। घनीभूत-

---

१— का० श्रौ० सू० ७. ८ १। २— का० श्रौ० सू० ७ ८ २।
३— पा० सू० ६. १. ८२। ४— पा० सू० ८. २. १००।
५— का० श्रौ० सू० ७.८.३–४,८अ। ६— का० श्रौ० सू० ७. ८. ८ ग।
७— 'प्रतिधुक् धारोष्णं पयः'–इति भा० दे०।

मस्वास्वादं वस्तु दधि । दधिभवं सारभूत मुदकं 'मस्तु'। 'आतञ्चन' दधिभावकारणम् । तप्ते पयसि दध्यानयने सति यद् घनीभूत वस्तु जायते, सा 'आमिक्षा'। द्रवात्मक तत् वाजिनम्। एव दशविधानि[1] गोवीर्याणि प्रख्यापयेत् ॥ २ ॥

"शफेनेति। द्वितीयवारक्रये 'शफेन ते क्रीणामीति' ब्रूयात्[2]। 'शफ' पादाग्रस्यार्द्धभाग। 'भूयो वा अत'—इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिवचन पूर्ववद् व्याख्येयम्[3]। 'अध्वर्युः' 'एतान्येव दश वीर्याणि' इति, प्रतिधुगादिक मित्यर्थ। तृतीयवारे गोः 'पदा ते' इति ब्रूयात्। चतुर्थवारे 'अर्द्धेन ते' इति ब्रूयात्। "भूयो वा इत्यादि पूर्ववत्[4]। पञ्चमवारे 'गवा ते क्रीणानि' 'इति[5] ब्रूयात्[5]। एव सुक्ते 'सोमो राजा' त्वया 'क्रीत' 'इत्याह', उचितमूल्यस्य दत्तत्वात्। अथ 'वयांसि प्रब्रूहि' 'इति' 'सोमविक्रयी' ब्रूयात्[6] ॥ ३ ॥

"स आहेति। 'वयः'-शब्दार्थ स्वय मेवाह— "चन्द्र त इत्यादिना। 'हेम चन्द्रम्'—इति हिरण्यनामसु पाठात्[7] 'चन्द्रम्' आह्लाद-

१— घृत-नवनीतयो पृथिचयो बहुत्वोक्तं इत्येह गोक्लिखित', ताभ्या सहैव दशविधस्य गोवीर्यस्येति ज्ञेयम्।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. १०।

३— १७७पृ० ११प०। का० श्रौ० सू० ७ ८. ६।

४— "प्रशान्ते प्रशान्ते"–इति का० श्रौ० सू० ७. ८. १२। अत्र 'भूय एवात सोमो राजार्हतीत्येव मन्त्र उच्यते'–इति या० दे०।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८ ११।

६— का० श्रौ० सू० ७. ८. १३। 'वयांसि चन्द्रान् पशून् कामादीन्'–इति।

७— निघ० १ २ २।

त्मनि वीर्यधारणे सोमविक्रयी स्वीकुर्यात् । 'सोमविक्रये तदादत्ते'–इति[1] सूत्रम् ॥ ७ ॥

"अथाजाया मिति । क्रयाय दत्ता गजा प्रतीचीनमुखीं कृत्वा अध्वर्युस्या मालभ्य स्थित यजमान 'तपस सूनुरसि –इत्यादि' मन्त्र वाचयेत् । तथा च सूत्रम्– "अजा प्रत्यङ्मुखी मालभ्य वाचयति तपसस्तनूरसीति –इति[2] । मन्त्रस्याय मर्थः । हे अजे! त्व 'प्रजापतेस्तपस' 'तनू' शरीर मसि तत्परिणामरूपत्वात् । 'प्रजापते वर्णोऽसि' 'सवत्सरो वै प्रजापति '–इति श्रुते[3]। सवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन सवत्सरद्वारा सवत्सररूप प्रजापतिशरीरसारूप्यात् प्रजापतिवर्णात्मकत्वम् । सवत्सरे त्रि... मानादेवेतरपशोरप्युत्कर्षात् अजा 'परम पशु', तेन क्रीते हे सोम! अतोऽह तवानुग्रहात् 'सहस्रपोष' पुत्रपौत्रादि बहुविधपुष्टि माप्नुवानीति ॥

त मिम मन्त्र विभज्य व्याचष्टे– "तपसस्तनूरसीति । ... चतुर्थभागस्याशी परता माह– "आशिष मेवैतदिति । ... प्रकार मेव दर्शयति– "भूमा वै सहस्र मिति ॥ ८ ॥

वाम दक्षिण-वाह्व क्रमेण अजाप्रदान सोमदाने च ... "स वा अनेनेति । 'अनेन राजान मादत्त इति । यद्यपि ... न श्रूयते, तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्– 'सव्येन ...

१— का० श्रौ० सू० ७ ८ ... का० श्रौ० सू० ८ ...
२— का० सू० ४ २(४ ...
३— ऐ० ब्रा० १ ४ ४, ... इत्युक्तम् ।

'मित्रो न'—इति दक्षिणेन सोम मादत्ते"—इति[1]। अजाप्रदानेन सोमादानं तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "अजा ह वा इति। यस्मात् 'एतया' अजया 'एनम्' सोमम् 'अन्ततः' 'अजत्' अभिमुख्येनागच्छति। आजनसाधनत्वात् 'आजा' वस्तुतः; 'तां' परोक्षेण 'अजेत्याचक्षते'॥ ८॥

"अथ राजान मादत्ते मित्रो न एहीति[2]। हे सोम! त्वं 'सुमित्रधः' शोभनयजमानधारकः, त्वं 'मित्रः' मित्रभूतः, प्रियभूतः सन् आगच्छेत्यर्थः। अस्मिन् मन्त्रे मित्रशब्दार्थं माह— "शिवो नः शान्त इति। शिवशब्दस्य व्याख्यानं 'शान्तः'—इति[3]। "सं यजमानस्येति। 'दक्षिणे' 'ऊरौ' ऊरुप्रदेशे तत्रास्तदूर्ध्यिक 'वासः' 'प्रयुज्य' प्रसार्य, तत्र सोम निदध्यात्॥

विधाने मन्त्रं विधाय प्रशंसति— "इन्द्रस्योरु मिति[4]। 'अत्र' अस्मिन् सोमक्रयकर्मणि यस्मात् 'यजमानः' एव 'इन्द्रो भवति' स्वतन्त्रत्वात्, 'तस्मात्' "इन्द्रस्योरु मिति मन्त्रं ब्रूते। द्वितीयभागतात्पर्यं माह— "उशन्नुशन्त मितीति। "वश कान्तौ"[5]। कामयमानस्त्वं कामयमान मूरु माविशेति मन्त्रभागस्यार्थः। यः कामनाविषयः, स प्रियो भवतीति प्रसिद्धम्, अतः 'उशन्नुशन्तम्'—इत्यनेन 'प्रियः प्रियम्'—'इति' 'आह' मन्त्रः। एवं

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. २०।　　　　२— वा० सं० ४. २७. १।

२— "आददाधायते (अध्वर्यौ) दक्षिणतो वा (यजमान)"—इतिवेद विहितं कात्यायनेन (श्रौ० सू० ७. ८. २१.)।

३— वा० सं० ४. २७. २।　　　　४— धातु० प० ७० धा०।

कारि हिरण्यम्। "चन्द्रं ते इति सोम माख्य वाचयति"—इति कात्यायनः[1]। 'अन्या. तिस्रः', गा इति शेषः ॥

व्यवहारपूर्वक-क्रयं प्रशंसति— "स यदर्वागिति। 'अर्वाक्' सम्पादनात् प्राक् व्यवहारं कृत्वा, 'परः' परस्तात् 'सम्पादयन्ति'। अथ वा 'अर्वाक्' अल्प मेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादनकाले तु 'परः' देयं मूल्य मधिकं कृत्वा। 'तस्मात्' 'इदम्' इदानीं मपि 'सर्वे पण्य' वस्तु 'महत्' एकवारम् 'अर्वाक्' सत् 'परः' 'सम्पादयन्ति' ॥

गोवीर्याणि सुदाख्यानवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथाकरणे कारण माह— "अथ यदध्वर्युरेव गोवीर्याणीति। 'महितः' महत्त्वोपेतः खलु सोमः। तत् कथम्? यस्मातो 'दिवः' खलु; दिवि वर्त्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवल्लीरूपेण परिणामात्, "दिवि वै सोम आसीत्"—इत्युक्तत्वाच्च[2]। अतो हेतोः सोमस्थानपेक्षितत्वात् 'अध्वर्युः' 'गां' 'महयति' पूजयति। तां 'पश्यन्' 'तस्यै' तस्याः 'वीर्याणि' प्रतिधुणादीनि। केनाभिप्रायेण? सोम मनया क्रीणानीत्यभिप्रायेण। तस्मादित्युपसंहारः ॥ ४ ॥

कलाग्रफादिरूपं पञ्चवारपणनं प्रशंसति— "अथ यत् पञ्चकृत्व इति। स्पष्ट मेतत् ॥ ५ ॥

"अथ हिरण्ये इति। एकहायन्या सह देयेषु हिरण्यवस्त्रादिद्रव्येषु द्रव्येषु मध्ये 'हिरण्ये' दीयमाने सति यजमानं

१— का० श्रौ० ७.८.१४, १५. सूत्रयो रविलतार्थकथन मिदम्।
२— पुरस्तादवष्टम् (११६ पृ०)।

'वाचयति' "शुक्रं त्वा"—इति मन्त्रम्[1]। मन्त्रस्याय मर्थः। 'शुक्रं' 'दीप्यमानं' 'त्वा' त्वां 'शुक्रेण' दीप्तेन 'हिरण्येन' 'क्रीणामि'। तथा 'चन्द्रं' त्वां 'चन्द्रेण' आह्लादकेन 'हिरण्येन'। 'अमृतम्' अमरणधर्माणं त्वाम् 'अमृतेन 'हिरण्येन' क्रीणामीत्यर्थः। मन्त्रगतानि शुक्रचन्द्रामृतपदानि तृतीयान्तानि हिरण्यनामानि, द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— "शुक्र त्वा शुक्रेणेत्यादिना। स्पष्टोऽर्थः। अत्र सूत्रम्— "स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागास्ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्याः शुक्रस्त्वेति हिरण्य मालभ्य वाचयति"—इति[2] ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पनं विधत्ते— "अथ सोमविक्रयिण मिति। 'अभिप्रकम्पयति' हिरण्येन प्रलोभयति। मन्त्रगतं[3] 'सग्म'-पदं व्याचष्टे— "यजमाने ते गौरिति। ऋत्विग्भिः सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्विति 'सग्म' यजमानः, तस्मिन्। "सग्मे त इति सोमविक्रयिण हिरण्येनाभिकम्पयति"—इति सूत्रम्[4]।

"तद्यजमान मित्यादि[5]। 'तत्' अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं यजमानं प्रत्यानीय "अस्मे ते"-इति[6] मन्त्रेण स्थापयेत्। 'अस्मे' अस्मदीये यजमान इत्यर्थः। हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्स्वीकारे-

१— वा० सं० ४. २६. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ८. १४, १५।
३— वा० सं० ४ २६. २। ४— का० श्रौ० सू० ७. ८. १६।
५— का० श्रौ० सू० ७. ८. १७। ६— वा० सं० ४. २६. ३।

"स्योनः स्योन मिति। स्योन मिति सुखनाम[1], सुखस्य शिवात्मकत्वात् 'शिवः शिवम्' इति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

"अथ सोमक्रयणाननुदिशतीति[2]। हे स्वानभ्राजादयः! 'वः' युष्माकम् 'एते' 'सोमक्रयणाः'। यतः तैर्गवादिभिः सोमः क्रीयते, अतः 'तान्' क्रयसाधनपदार्थान् 'रक्षध्वम्'। रक्षःसम्बन्धिनः तान् 'मा दभन्' मा हिंसिषुः ॥

अनुदेशनं प्रशंसति— "धिष्ण्यानां वा एते भाजनेनेति। भाजयतीति भाजनं स्थानम्, तेन तत्स्थानेनोपाधिना 'एते' स्वानादयो 'धिष्ण्यानां' सम्बन्धिनः खलु। कथं तेषां धिष्ण्यसम्बन्ध इति तत्राह— "एतानि वै धिष्ण्यानां नामानीति। स्वानादयो धिष्ण्यानां नामान्येव[3], परं न तदतिरिक्ताः। अथ वा अनुदेशनार्थाः 'एते' गवादिपदार्थाः 'धिष्ण्यानाम्' एव, न तु स्वानादयः सोमरक्षकाः, अतस्तेषा मेव 'एते', न 'धिष्ण्यानाम्' इति तत्राह— "एतानि वा इति। तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति— "न सेते गन्धर्वाः

१— निघ० ३. ६. १५।   २— का० श्रौ० सू० ७. ८. २१।

३— यस्मीना माश्रयभूता मृदा निर्मिता' सप्त स्वल्पवेदिका धिष्ण्यान्युच्यन्ते। तानि चैवं कात्यायनेन विहितानि— "आग्नीध्रीयं पूर्वम्, सिकतास्वोपरि रौद्रेणेति (वा० स० ५. ३४) सर्वत्र, षट् सदसि, प्रत्यङ्मुखो द्वार मपरेण होतुः, दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरी मैत्रावरुणस्य, होतृधिष्ण्य मुत्तरेण चतुर समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकानाम्"—इति ८. ६. १६–२१। धिष्ण्यनिर्वचनादिकं तु निरु० ८ १. ४ द्रष्टव्यम्।

सोमरचा गुगुपुरिमे धिष्ण्या."—इति[1]। 'तान्येव' इश क्रयद्रव्याणि 'एतत्' एतेन 'एते व. सोमक्रयणा.'—इति पाठेन 'एभ्य' धिष्ण्य-भूतेभ्यः स्थानादिभ्यः 'अन्वदिचत्' अनुदिष्टवान् भवति। दिशतेः[2] "शल इगुपधाद्"—इति[3] क्सः। अत्र सूत्रम्— "ध्यानभ्याजेति जपति"—इति[4] ॥ ११ ॥

"अथावापोर्णुत इति[5]। "उल्वेनेव जरायुणेवेति। एतस्य शिर.प्रावरणस्यापसारणं विधाय प्रशंसति। उभयचेवशब्दो वाक्या-लङ्कारार्थः। 'उल्व' गर्भस्यान्तर मावरणम्, 'जरायु' बाह्य माव-रणम्। तथाच प्रागाम्नातम्— "अन्तरं वा उल्व जरायुणो भवति"—इति[6]। स्पष्ट मन्यत्। 'तं' गर्भभूतं यजमानम् 'अत्र' अस्मिन् सोमविक्रयणमनन्तरकाले 'अजीजनत' प्रादुरभावयत् अध्वर्युः। उत्पन्नस्यावरणयोगात् अपवरणं युक्त मित्यर्थः। पूर्वं सति प्रावरणे पश्चादपवरणं युज्यते। तदेव कुत इत्यत आह— "एष वा अत्र गर्भं इत्यादिना ॥ १२ ॥

"अथ वाचयतीति[7]। अध्वर्युः "परि माग्ने दुश्चरितात्"—इति अमुं मन्त्र यजमान वाचयेत्। अथ मर्थः। 'मा' मां दुश्चरितात् मकाशात् 'परिबाधस्व' पायस्वेत्यर्थ। 'मा' मां 'सुचरिते' सदा-चारे 'आभज' आभाजय। अथ वा सुचरिते वर्त्तमानं माम्

१—इहैव काण्डे ३प्र० ३खा० ८कण्डी द्रष्टव्या।

२— गृ० उभ० २ धा०।

३— पा० सू० ३ १, ४५।

४— का० श्रौ० सू० ७ ८, २६।

५— का० श्रौ० सू० ७, ८, २८।

६— ६, १, ११ (श० ब्रा०) द्रष्टव्यम्।

७— का० श्रौ० सू० ७, ९ १।

'आभज' अनुगृहाण[1]। मन्त्रतात्पर्यमाह— "आमीन वा एन मिति। 'एन' यजमानम्, 'एषः' सोमो राजा। श्रेष्ठस्यागमनात् प्रागेवोत्थानेन भवितव्यम्, अत्र तद्विपरीत्याभिध्याकरणम्; तच्च 'मत' कर्म 'प्रमीणाति' प्रहिनस्ति, तदनेन मन्त्रपाठनेन समाधीयत इति ॥ १३ ॥

"अथ राजान मादायेति[1]। उत्थानमन्त्रस्यार्थः[2]। 'आयुषा स्वायुषा' च सह तत्साधनेन वा आयुष्करणेन सोमेन सह 'उदस्थाम्'। 'आयुषा' निमित्तेनेति वा। 'अमृतान्' अवयवापेक्षया बहुवचनम्। सोमांशून् 'अनु'-लक्ष्य 'उदस्थाम्'। अमृतशब्दस्य तात्पर्यमाह— "अमृतं वा एषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीत मिति ॥ १४ ॥

"अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैतीति[4]। आरोहणमन्वेति 'आरोहणं' शकटम्। अभिगमनमन्त्रस्याय मर्थः। वयं 'पन्था' पन्थानं 'प्रत्यपद्महि' प्रतिपद्येमहि। कीदृशम्? 'स्वस्तिगा' शोभनगमनम्, 'अनेहसम्' अपापम्, 'येन' पथा गच्छन् पुरुषो 'विश्वाः' 'द्विषः' द्वेष्टॄन् 'परिवृणक्ति' परिवर्जयति, 'वसु' धनं च 'विन्दते' लभते, तं प्रतिपद्येमहीति[5] ॥ १५ ॥

१— वा० सं० ४. २८. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ९. ३।

३— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २८. २।

४— "उत्थानं मन्त्रप्रतिगमनं च गृहीतसोम एव यजमानः करोति"— इति "उत्तरे च (७. ९. २)"-इति सूत्रव्याख्याने या० दे०।

५— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २९. १।

अमुं मन्त्र माख्यायिकया प्रशंसति— 'देवा ह वा इति । पुरा किल देवा ' देवत्वप्राप्त्यै 'यज्ञ तन्वाना'' असुराद्याक्रमेन भीता, तत्परिहारोपायत्वेन क्षेमप्रापकम् 'एतत्' 'यजु ' इम मन्त्र दृष्ट्वा, प्रयुज्य 'नाष्ट्रा रक्षांसि' नाशकारिणो राक्षसान् घातयित्वा, एतन्मन्त्रसम्बन्धिनि भयरहिते, नाशरहिते, बाधरहिते, स्थाने अविनाशलक्षण क्षेम प्रापुः । तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्यजु - प्रयोगेणोक्तलक्षण क्षेम प्राप्नोति । यस्मादस्य मन्त्रस्य सामर्थ्य मेवविधम्, तस्माच्छकटसमीप गच्छन् "प्रतिपन्थाम"—इति[1] मन्त्र ब्रूयादित्यर्थ । ब्राह्मणोक्तस्य तत्त्वस्यार्थस्य मन्त्रे दर्शना- दित्यभिप्राय ॥ १६ ॥

"त वा इतीति । हरणप्रकारोऽभिनीयते— 'इति' अनेन प्रकारेण, शिरसा धृत्वेत्यर्थ । 'हरन्ति' प्रथम क्रयात् प्राक् पर्वतात्, पश्चात्तु 'अनसा परिवहन्ति' , अनेन सोम 'मह्वयन्ति' सत्कुर्वन्ति । यस्मात् पूर्व मेव कृतम् 'तस्मात्' इदानी मपि आवापसमये क्रष्टव्य प्रति 'वोज शीर्ष्णा हरन्ति, पश्चात् फलिताना मानयनसमये 'अनसा' 'उदावहन्ति' उद्वानयन्ति । अत्र सूत्रम्— "शीर्ष्णि सोम कृत्वा पाणि मन्तर्द्धाय प्रतिपन्था मित्यनोऽभ्येति, दक्षिणतश्छिद्रच्छन्न समङ्कि धौतम्, प्रउगाद्दोद्धृते फलके, कृष्णाजिन मस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति[2], तस्मिन्सोम निदधात्यदित्यै सद इति[3] —इति[4] ॥ १७ ॥

१— वा० स० ४ २६ १ । २— वा० स० ४ ३० १ ।
३— वा० स० ४ ३० २ । ४— का० औ० सू० ७ ९ ४-७ ।

उदकुम्भसमीपे क्रयं प्रशंसति— "अथ यद्पा मिति। स्पष्टोऽर्थः। हिरण्यादि दशक्रयद्रव्यं क्रमेणानूद्य प्रशंसति— "अथ यद्धिरण्यं भवतीत्यादिना। क्रयाय 'हिरण्यं भवति' इति 'यत्', 'एतत्' एतेन सोमं 'सशुक्रं' शुक्रेण दीप्त्या सहितं सन्तं क्रीतवान् भवति: हिरण्यस्य तेजोरूपत्वात्। वासस आच्छादनसाधनत्वात् तेन क्रये सति सोमं 'सत्वचसं' क्रीतवान् भवति। ब्राह्मणस्तपसा सम्भूतत्वात् 'अजया' क्रये सति तपसा सहितः क्रयो भवति। धेन्वा साशिरस्य चीरादेः सम्भवात्, तथा क्रये सति सोमः साशिरो भवति। 'अथ यन्मिथुनौ भवतः'—इति स्पष्टम्। क्रयणद्रव्यगतां दशसङ्ख्या मनूद्य प्रशंसति— "तं वै दशभिरेव क्रीणीयात्, मादशभिः"— इति। स्पष्टोऽर्थः॥ १८॥ ६ [१. ३.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्॥

॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः॥

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयाध्याये चतुर्थ ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

नीडे कृष्णाजिन मास्तृणाति। अदित्यास्त्वगसीति सोऽसावेव बन्धुरथैन मासादयत्यदित्यै सद आसीदे- तीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं प्रतिष्ठा तदस्या मेवैन मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मादाहादित्यै सद आसीदेति* ॥ १ ॥

अथैवां मभिपद्य व्वाचयति। अस्तभ्नाद् द्यां वृषभो ऽन्तरिक्ष मिति देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुर- रक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्त ऽएन मेतज्ज्या-

* 'आसीदेति'-इति ग, घ।

† 'अथैन'-इति सायणसम्मत पाठ ।

उद्धते प्रउगस्थे फलके भवतः । तदन्तरेण तिष्ठन्त्सु-ब्रह्मण्यः* प्राजति श्रेयान्वा एषोऽभ्यारोढा भवति को ह्येत मर्हत्यभ्यारोढुं तस्मादन्तरेण तिष्ठन् प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति । यत्र वै गायत्री सोम मच्छापतत् तदस्या आहरन्त्या अपादस्ताभ्यायत्य पर्ण मचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञस्तत्पतित्वा पर्णो ऽभवत्तस्मात्पर्णो नाम तद्युदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदि-हाप्यसदिति तस्मात् पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

अथानड्वाहावाजन्ति । तौ यदि कृष्णौ स्याताम न्यतरो वा कृष्णस्तत्र विद्याद्वर्षिष्यत्येषमः पर्जन्यो वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतदु विज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ युनक्ति । उस्रावेतं धूर्षाहावित्युस्रौ हि भवतो धूर्षाहाविति धूर्वाहौ हि भवतो युज्येथा मनश्रू इति युज्येते ह्यनश्रू इत्यनार्त्ताविति तद्वीरहणावित्यपाप-हताविति तद् ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ हि भवतः स्वस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छत मिति यथैनावन्तरा नाष्ट्रा रक्षांसि न हिंस्युरेव मेतदाह ॥ १२ ॥

---

* 'ब्रह्मण्या'-इति क, का०-वेबरेणाप्ययं धृतश्च, सूत्रे चौतदेव (४ १. ४ २२) 'ब्रह्मण्याये'-इति

अथ पश्चात्परिक्रम्य । अपाष्ठम्* मभिपद्याह सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति† सोमाय पर्यूह्यमाणायेति वा तो यतरथा कामयेत ॥ १३ ॥

अथ वाचयति । भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पत ऽइति भद्रो ह्येष भवति तस्मान्नान्य माद्रियतेऽप्यस्य राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वो राज्ञोऽभिवदति भद्रो हि भवति तस्मादाह भद्रो मेऽसीति प्रच्यवस्व भुवस्पत ऽइति भुवनानाᳪं ह्येष पतिर्विश्वान्यभि-धामानीत्यङ्गानि वै विश्वानि धामान्यङ्गान्येवैतदभ्याह मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन्निति यथैन मन्तरा नाष्ट्रा रक्षाᳪंसि न विन्देयुरेव मेतदाह ॥ १४ ॥

श्येनो भूत्वा परापतेति । वय ऽएवैन मेतद् भूतं प्रपातयति‡ यद्वा ऽउग्रं तन्नाष्ट्रा रक्षाᳪंसि नान्ववयन्त्ये-तद्वै वयसा मोजिष्ठं बलिष्ठं यच्छ्येनस्त मेवैतद् भूतं प्रपातयति यदाह श्येनो भूत्वा परापतेति ॥ १५ ॥

---

* 'अपाष्ठं'-इति पाठोऽपि डा०-वेबरेण दृष्टः ।

† 'क्रीतायानुब्रूहीति'-इति ग ।

‡ 'प्रपादयति'-इति, 'प्रपापयति'-इति च दृष्टौ डा०-वेबरेण ।

याꣳस मेव व्यधाचकार्यैदाहास्तभाद् द्यां वृषभो ऽअन्तरिक्ष मिति* ॥ २ ॥

अमिमीत व्वरिमाणं पृथिव्या इति। तद्वेनेनेमाँल्लोकाꣳनास्पृणोति तस्य हि न हन्तास्ति न बधो येनेमे लोका आस्पृतास्तस्मादाहामिमीत व्वरिमाणं पृथिव्या इति‡ ॥ ३ ॥

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति§। तद्वेनेनेदꣳ सर्व्वं मास्पृणोति तस्य हि न हन्तास्ति न बधो येनेदꣳ सर्व्वं मास्पृतं तस्मादाहासीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति‖ ॥ ४ ॥

व्विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति। तदस्मा ऽइदꣳ सर्वं मनुवर्त्म करोति यदिदं किञ्च न कश्चन प्रत्युद्यामिनं तस्मादाह विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति¶ ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्य्याणहनेन पर्य्याणह्यति। नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाꣳसि प्रमृशानिति गर्भो वा ऽएष भवति तिर इव

---

* 'मिति–इति ग, घ।   † 'नेमाँल्लोका'–इति ग, घ।

‡ 'इति'–इति ग, घ।   § 'सम्राड़िति'–इति क।

‖ 'सम्राड़िति–इति क, 'सम्राडिति'–इति ग, घ।

¶ 'व्रतानीति'–इति ग, घ।

वै गर्भास्तिर इवैतद्यत्पर्य्याणद्धं* तिर इव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिर इवैतद्यत्पर्य्याणद्धं तस्माद्वै पर्य्याणह्यति ॥ ६ ॥

स पर्य्याणह्यति। वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति वनेषु हीदमन्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु वाज मर्वत्सु पय उस्रियास्विति वीर्य्यं वै वाजाः पुमांसोऽर्वन्तः पुंस्वेवैतद्वीर्य्यं दधाति पय उस्रियास्विति पयो हीद मुस्रियासु हितं हृत्सु क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्नि मिति हृत्सु ह्ययं क्रतुर्मनोजवः प्रविष्टो विक्ष्वग्नि मिति विक्षु ह्ययं प्रजास्वग्निर्दिवि सूर्य्य मदधात्सोम मद्राविति दिवि ह्यसौ सूर्य्यो हितः सोम मद्राविति गिरिषु हि सोमस्तस्मादाह दिवि सूर्य्य मदधात् सोम मद्राविति† ॥ ७ ॥

अथ यदि द्वे कृष्णाजिने भवतः। तयोरन्यतरत् प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनं‡ यद्यु एकं भवति कृष्णाजिनग्रीवा एवावकृत्य प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनः§ सूर्य्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरक्ष्णः कनीनकम्। यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितेति सूर्य्य मेवैतत् पुरस्तात् करोति सूर्य्यः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षांस्यपघ्नन्नेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण परिवहन्ति ॥ ८ ॥

---

* 'इवैतद्यत्पर्य्याणद्ध'-इति ग। † 'मुद्राविति'-इति ग, घ।

‡, § 'प्रतिनाहभाजन'-इति सायणसम्मत इति डा० वेबर।

अथ पश्चात्परिक्रम्य। अपालम्बु* मभिपद्याह सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति† सोमाय पर्युह्यमाणायेति वाता यतरथा कामयेत ॥ १३ ॥

अथ वाचयति। भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पत इति भद्रो ह्यस्यैष भवति तस्मान्नान्य माद्रियतेऽप्यस्य राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वो राज्ञो ऽभिवदति भद्रो हि भवति तस्मादाह भद्रो मेऽसीति प्रच्यवस्व भुवस्पत इति भुवनानाᳪ ह्येष पतिर्विश्वान्यभि-धामानीत्यङ्गानि वै विश्वानि धामान्यङ्गान्येवैतदभ्याह मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन्निति यथैन मन्तरा नाष्ट्रा रक्षाᳪसि न विन्देयुरेव मेतदाह ॥ १४ ॥

श्येनो भूत्वा परापतेति। वय एवैन मेतद् भूतं प्रपातयति‡ यद्वा ऽउग्रं तन्नाष्ट्रा रक्षाᳪसि नान्ववयन्त्ये-तद्वै वयसा मोजिष्ठं बलिष्ठं यच्छ्येनस्त मेवैतद् भूतं प्रपातयति यदाह श्येनो भूत्वा परापतेति ॥ १५ ॥

---

* 'अपालम्बु'-इति पाठोऽपि का०-वेबरेण धृतः ।

† 'क्रतायानुब्रूहीति'-इति ग ।

‡ 'प्रपादयति'-इति, 'प्रपातयति'-इति च धृतौ का०-वेबरेण ।

अथाध्वर्युरारोहणं व्विमुञ्चति। व्वरुणस्योत्तम्भन मसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तभ्नाति व्वरुणस्य स्कम्भसर्ज्जनी स्थ इति शम्ये ऽउद्वृहति स यदाह व्वरुणस्य स्कम्भसर्ज्जनी स्थ इति व्वारुणो ह्येष एतर्हि भवति यत् सोमः क्रीतः* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दी माददते। द्वौ वा ऽअस्मै मानुषाय राज्ञ ऽआददाते ऽअथैतां चत्वारो योऽस्य सक्तत्सर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

औदुम्बरी भवति। अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऽऊर्जोऽन्ना-द्यस्यावरुद्ध्यै तस्मादौदुम्बरी भवति ॥ २७ ॥

नाभिदघ्ना भवति। अत्र वा ऽअन्नं प्रतितिष्ठत्यन्नः सोमस्तस्मान्नाभिदघ्ना भवत्युचो ऽएव रेतस आशयो रेतः सोमस्तस्मादुच्चदघ्ना भवति ॥ २८ ॥

ता मभिमृशति। व्वरुणस्य ऽऋतसदन्यसीत्यथ कृष्णाजिन मास्तृणाति व्वरुणस्य ऽऋतसदन मसीत्यथैन मासादयति व्वरुणस्य ऽऋतसदन मासीदेति स यदाह व्वरुणस्य ऽऋतसदन मासीदेति व्वारुणो ह्येष एतर्हि भवति ॥ २९ ॥

* 'क्रीत'-इति ग,

अथैनᳪ शालां प्रपादयति । स प्रपादयन् वाचयति या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्य्यानिति गृहा वै दुर्य्या गृहान्नः शिवः शान्तोऽपापकृत् प्रचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अथ हैके । उदपात्र मुपनिनयन्ति यथा राज्ञऽआगतायोदक माहरेदेव मेतदिति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यान् मानुषᳪ ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन् मानुषं नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

शकटमध्ये सोमस्थापनाय कृष्णाजिनास्तरणं समन्त्रकं विधत्ते— "नीडे कृष्णाजिन मिति[१] । "उद्धृते प्रउगे फलके भवत"—इति वक्ष्यति[२] । तदुद्धृतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्थानमो 'नीडे' । परितः प्रावृतः शकटमध्यदेशो नीडम्, अस्मिन्[३] 'कृष्णाजिनम्' प्रस्तारयेत् । हे कृष्णाजिन! त्वम् 'अदित्या' भूम्याः त्वगूपम् 'असि'[४] ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. ६ ।

२— सप्तमकण्डिकायाम् (१८४ पृ०)। कात्यायनोऽप्यादैव मेव (७. ८. ५.)।

३— 'तस्मिन्'-इति क ।   ४— वा० सं० ४ ३०. १ ।

अथ शरीर मेवान्ववहन्ति। यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ संस्कृत* मिति नात्र तिरोहित मिवास्ति॥ १६॥

अथ सुब्रह्मण्या माह्वयति। यथा येभ्यः पक्ष्यन्त्स्यात् तान् ब्रूयादित्यहे व पक्तास्मीत्येव मेवैतद् देवेभ्यो यज्ञं निवेदयति सुब्रह्मण्यो३ँ सुब्रह्मण्यो३ मिति ब्रह्म हि देवान् प्रच्यावयति त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि यज्ञः†॥ १७॥

इन्द्रागच्छेति। इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मा-दाहेन्द्रागच्छेति हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषण-श्वस्य मेने। गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति तद्या-न्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ १८ ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति। श्रथ्वेतदा-रुणिनाधुनोपज्ञातं‡ यद्गौतम ब्रुवाणेति स यदि काम-येत ब्रूयादेतद्यद्य कामयेतापि नाद्रियेतेत्यहे§ सुत्या मिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्माण आगच्छतेति। तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चा-हैतैर्ह्युभयैरर्थो भवति यद्देवैश्च ब्राह्मणैश्च॥ ॥ २० ॥

---

* 'संस्कृत'–इति क, डा॰ वेबरेणाप्यत्र धृतम्।
† 'यज्ञ'–इति ग, घ।
‡ '०णोपचात'–इति ग, घ।
§ '०त्यहे'–इति क।
॥ 'ब्राह्मणैश्च'–इति ग, घ।

अथ प्रतिप्रस्थाता*। अग्रेण शाला मग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते ऽग्नीषोमौ वा ऽएत मन्तर्जम्भ ऽआदधाते यो दीक्षत ऽआग्नावैष्णवꣳ ह्यदो दीक्षणीयꣳ हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः स हविर्वा ऽएष देवानां† भवति यो दीक्षते तदेन मन्तर्जम्भ ऽआदधाते तत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते ॥ २१ ॥

तद्धैके। आहवनीयादुल्मुक माहरन्त्यथ मग्निरयꣳ सोमस्ताभ्याꣳ सह सङ्गां निष्क्रीणामह ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यत्र वा ऽएतौ क्व च तत सुहैव‡ ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति। द्विदेवत्यो हि भवति देवतयोरसमदे कृष्णसारङ्ग§ स्यादित्याहुरेतद्धेनयो रूपतम मिवेति यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देद्यो ऽअपि लोहितसारङ्ग|| स्यात् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वाचयति। नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतꣳ सपर्यत। दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शꣳसतेति नम एवास्मा ऽएतत् करोति मित्रधेय मेवैनेनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

---

* 'प्रतिप्रस्थाता'–इति ग, घ। † नास्त्येतत् पदं ग घ पुस्तकयोः।

‡ 'सुहैव–इति ग, घ। § कृष्णसारङ्ग'–इति ख, ग, घ

|| 'लोहितसारङ्ग इति ख, ग घ।

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति। वरुणस्योत्तम्भन मसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तभ्नाति वरुणस्य स्कम्भसर्ज्जनी स्थ इति शम्ये ऽउद्वहति स यदाह वरुणस्य स्कम्भसर्ज्जनी स्थ इति वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति यत् सोमः क्रीतः* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दी मादद्ते। द्वौ वा ऽअस्मै मानुषाय राज्ञ ऽआददाते ऽअथैतां चत्वारो योऽस्य सर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

औदुम्बरी भवति। अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऽऊर्ज्जोऽन्ना-द्यस्यावरुद्ध्यै तस्मादौदुम्बरी भवति ॥ २७ ॥

नाभिदघ्ना भवति। अत्र वा ऽअन्नं प्रतितिष्ठत्यन्नः सोमस्तस्मान्नाभिदघ्ना भवत्यूधो ऽएव रेतस आश्रयो रेतः सोमस्तस्मादूधदघ्ना भवति ॥ २८ ॥

ता मभिमृशति। वरुणस्य ऽऋतसदन्यसीत्यथ कृष्णाजिन मास्तृणाति वरुणस्य ऽऋतसदन मसीत्यथैन मासादयति वरुणस्य ऽऋतसदन मासीदेति स यदाह वरुणस्य ऽऋतसदन मासीदेति वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति ॥ २९ ॥

---

* 'क्रीतः'—इति ग, घ।

अथैनꣳ शालां प्रपादयति । स प्रपादयन् वाचयति या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्य्यानिति गृहा वै दुर्य्या गृहान्नः शिवः शान्तोऽपापकृत् प्रचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अथ हैके । उदपात्रमुपनिनयन्ति यथा राज्ञऽआगतायोदकमाहरेदेवमेतदिति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यान् मानुषꣳ ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन् मानुषं नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

शकटमध्ये सोमस्थापनाय कृष्णाजिनास्तरणं समन्त्रकं विधत्ते— "नीडे कृष्णाजिन मिति[1]। "उद्धृते प्रउग्ये फलके भवत."—इति वक्ष्यति[2]। तदुद्धृतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्थानयो 'नीडे'। परितः प्रावृतः शकटमध्यदेशो नीडम्, अस्मिन्[3] 'कृष्णाजिनम्' प्रसारयेत्। हे कृष्णाजिन। त्वम् 'अदित्याः' भूम्याः त्वग्रूपम् 'असि'[4]।

१— का० श्रौ० सू० ७ ६. ६।
२— अवमकण्डिकायाम् (१८४ पृ०)। कात्यायनोऽप्याहैव मेव (७. ८. ५.)।
३— 'तस्मिन्'-इति क।   ४— वा० स० ४ ३०. १।

यद्यत् भूम्या उपरि स्तृतम्, तत् सर्वं तस्यास्त्वक्स्थानीय मित्यर्थः। दर्शपूर्णमासगत कृष्णाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम्[1] अत्रातिदिशति— "सोऽसावेव बन्धुरिति। योऽसौ अवहननप्रस्तावगतः— "इयं वै पृथिव्यदितिस्तस्या इयमस्यै त्वग् यदिदं मस्या मधि किञ्च तस्मादाहा-दित्यास्त्वगसीति"—इत्युक्तो यो ब्राह्मणभागः[2], 'सः' एवास्य 'बन्धुः' समानार्थकः, ब्राह्मण मित्यर्थः। "अथैन मिति[3]। 'एन' सोमम् 'आसादयति'— "अदित्यै सद इति[4]। अनेन मन्त्रेण 'अदित्यै' अदित्याः सम्बन्धि 'सदः' सदनं स्थानम्। पृथिव्याः सर्वास्पदत्वेन प्रतिष्ठात्वम्, 'तस्मात्' प्रतिष्ठात्मकत्वात्; इति भावनया कृष्णाजिने आसादितोऽपि सोमोऽदित्यां प्रतिष्ठापितो भवति यतः, अतोऽमुं मन्त्रं पठेत् ॥ १ ॥

"अथैन मिति। 'एनं' सोमम् 'अभिपद्य' आलभ्य 'वाचयति' अध्वर्युः। "अस्तभ्नाद् द्या मिति सोम मालभ्य वाचयति"— इति[5] सूत्रम्। मन्त्रस्याय मर्थः[6]। 'वृषभः' अपां वर्षिता सोमः। अथवा वृषभशब्दः श्रेष्ठवाची, सर्वदेवश्रेष्ठः सोमः। 'उपरि' 'द्यां' दिवम् 'अस्तभ्नात्' सर्वप्राणिरक्षणाय स्तम्भितवान्। तथा 'अन्तरिक्षम्' अस्तभ्नात्। किञ्च 'पृथिव्याः' 'वरिमाणं' परिमाणमहत्त्व मपि 'अमिमीत' इयती पृथिवीति मानं कृतवान्। स सोमः 'सम्राट्'

१, २— प्रथमकाण्डे १. ४. ५ (७२ पृ०) द्रष्टव्यम्।
३— का० श्रौ० सू० ७. ९. ७। ४— वा० सं० ४. ३०. २।
५— का० श्रौ० सू० ७ ९. ८।
६— सोऽयं मन्त्रः वा० सं० ४. ३०. ३।

यष्टयाजमानः सोमो 'विश्वा' विश्वानि 'भुवनानि' भूतजातानि 'आसीदद्' अधिपतित्वेनाधिष्ठितवान्। 'तानि' इमानि 'विश्वा' विश्वानि सर्वाणि 'इत्' अपि 'व्रतानि' आयुस्तम्भनादिकर्माणि 'वरुणस्य' पापनिवारकस्य सोमदेवस्य सम्बन्धीनि, सर्वे देवादयो-ऽनुसरन्तीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं चतुर्द्धा विभज्य[1] व्याचष्टे— "देवा ह वै यज्ञ मित्यादिना। पुरा 'देवाः' 'एनम्' 'एव' सोमम् 'एतत्' एतस्मिन् प्रस्तुते कर्मणि 'वधात्' असुररक्षःकृतोद्वेगात्, तत्परिहाराय 'ज्यायसं' प्रशस्यतरं श्रेष्ठं 'चक्रुः'। 'यदाह' मन्त्रः— 'अस्तभ्नाद् द्यां वृषभोऽन्तरिक्ष मिति', स पूर्वम् 'एतद्ब्राह्मणोक्तप्रकारेण देवैः कृतत्वादाहेत्यर्थः ; तस्मिन् मन्त्रभागे श्रेष्ठवाचकवृषभशब्दस्य श्रवणात् ॥ १ ॥

"अमिमीतेति। 'तत्' तस्मात्, सोमेन पृथिव्या मितत्वात्, 'एनेन' बलप्रकाशकमन्त्रपाठेन, अथवा 'एनेन' पृथिवीमानकर्त्रा सोमेन 'इमान्' त्रीनपि 'लोकान्' 'आस्पृणोति' सर्वतो बलिनः कारयति। सोमस्य बलवत्त्व मर्थापत्त्या द्रढयति— "तस्य हीति। इन्तुर्हननस्य च लोकत्रयान्तःपातित्वात् तस्य चैतदाधिपत्य मित्यर्थः। 'आस्पृताः' बलिनः कृताः। यस्मादेव 'तस्मात्' 'अमिमीत वरि-माणं पृथिव्या इति' मन्त्रभागस्त मर्थम् 'आह'। अथवा 'तस्मात्' तं मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः ॥ २ ॥

१— इदमादिषु कण्डिकास्विति बोध्यम्।

"आसीददिति। तृतीयपादस्यापि वस्त्रप्रकाशनरूपार्थत्वात् द्वितीयपादब्राह्मणमेवात्र पुनः पठितम्, "तदेनेनेमांल्लोकान्"— इत्यस्य स्थाने "तदेनेनेदꣳ सर्वम्"— इति विशेषः ॥ ४ ॥

"विश्वेत्यामीति। चतुर्थभागपाठस्य तात्पर्यं माह— "तदस्मा इद सर्व मनुवर्त्मन् करोतीति। 'इद सर्वं' भूतजातम् 'अनुवर्त्म' तदधीनस्थितिकं कृतवान् भवति। प्रत्युद्याम. प्रतिकूलोद्योग', तत्कर्त्तारं 'प्रत्युद्यामिनं' 'न करोति' इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

"अथ सोमपर्याणहनेनेति। शकटेन सार्द्धं सोमस्य वेष्टन-साधनं वास 'पर्याणहनम्'। पर्याणहनप्रयोजनकथनम्— "नेदेनं नाष्ट्रा रक्षांसीति। 'नेत्'-इति परिभये। तथाच यास्कः— "नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति[1]। यदि पर्याणहनं न कुर्यात्, तदा 'नाष्ट्रा' नाशकराणि रक्षांसि 'एनं' 'प्रमृशान्' प्रमृशेयुः, एतत्तु भयकरम्। तस्मात् तत्परिहाराय पर्याणहन मित्यर्थः। पर्याणहनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "गर्भो वा एष भवतीति। 'तिर इव वै गर्भाः' अन्तर्हिता वर्त्तन्त इत्यर्थः। यस्माद् गर्भाणां तिरोधान मपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात् देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहन युक्त मित्यर्थं ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्र विधाय प्रशंसति— "स पर्याणह्यति[2] वनेषु व्यन्तरिक्ष मितीति[3]। 'वनेषु' वृक्षसमूहेषु 'अन्तरिक्ष' 'विततान' सोमो विस्तारितवान्। तद् यद् 'वाजं' वेग यस्य वा 'अर्वत्सु' अरणवत्सु

१— निरु० १, ३, ६। २— का० श्रौ० सू० ७ ८, ८।
३— वा० सं० ४, ३१ १।

पुरुषेषु योग्यम्। 'व्यदधात्'—इति सर्वत्र सम्बध्यते। 'उस्रिया'—इति गोनाम[1]। तासु 'पयः'। 'हृत्सु'—इति प्राणिबहुत्वापेक्षया बहुवचनम्। तत्र 'हृत्सु' 'क्रतुं' सङ्कल्पम्। 'विक्षु' प्रजासु 'अग्निम्' भुक्तस्यान्नपानस्य पाकसाधनमग्निम्। 'दिवि सूर्यम्'। 'अद्रौ' जातावेकवचनम्[2], पर्वतेषु 'सोमम्'। 'वरुणः' पापनिवारकः, सोमो देवः 'अदधात्' स्थापितवानिति मन्त्रार्थः॥

'वन'-शब्दस्यार्थान्तरभ्रमं व्युदस्यन् वनेष्वन्तरिक्षविस्तारेण लोकसिद्धमित्याह— "वनेषु हीदं विततमन्तरिक्षं वृक्षाग्रेष्विति। यद्यपि सर्वत्रान्तरिक्षं विततम्, तथापि पामरदृष्ट्या वृक्षाग्रेषु पटावरणवत् प्रतिभासादेव मुक्तम्। 'अर्वत्सु' पुंस्त्वमश्वानां वाजस्य वीर्यत्वात् 'एतत्' एतेन 'वाजं अर्वत्सु'—इति पाठेन पुंस्त्वेव वीर्यं स्थापितवान् भवति। उस्रियाशब्दादिषु पयःप्रभृतिस्थितेर्लोकप्रसिद्धिं 'पयो हीदम्'—'हृत्सु ह्ययं क्रतु'—इत्यादि 'हि' कारेण द्योत्यते ॥ ७ ॥

"अथ यदि द्वे इति। दीक्षायां 'यदि' 'द्वे कृष्णाजिने' स्वीकृते, 'तयोः' एकं 'कृष्णाजिनं' 'प्रतिनाहभाजनम्' भवति। सङ्गस्य पुरोदेशप्रसारितो भागः प्रतिनाहः[3], तद्भाजनम् तत्स्थानीयं भवतीत्यर्थः। द्वितीयालाभे उपायमाह— "यद्यु एकं भवति, कृष्णाजिनग्रीवाः प्रत्यवकर्त्येति ॥

१— निघ० २। ११। ३। २— पा० सू० १। २। ५८।

३— 'पुरस्तादीषं उच्छ्रिते दण्डे प्रसारयति अवसानीयम्। सनागमो यावता पश्च किंति कश्चित्—इति पा० टि०।

प्रतिनाहमन्त्रः—"सूर्यस्य चक्षुरिति"[1]॥ तथाच सूत्रम्— "कृष्णाजिनं पुरस्तादाभजति सूर्यस्य चक्षुरित्यासनयोरन्यतरत्, एकश्चिद् ग्रीवा अवहत्य"—इति[2]। मन्त्रस्यायमर्थः। हे कृष्णाजिन! त्वं 'सूर्यस्य' 'चक्षुः' चक्षुःस्थानीयम्, प्रकाशनस्थान मित्यर्थः। उपरि हि सूर्यः प्रकाशते, अतस्त्व मनसि ऊर्द्ध्वं दिश मारोहेत्यर्थः। तथा 'अग्नेः' देवस्य सम्बन्धि 'कनीनकम्'; अक्षिमध्यगतः कृष्णप्रदेशः कनीनिका, ताम् 'आरोह'। 'अग्नेरक्ष्णः' कनीनिकास्थान मन्तरिक्षम्; नीलं नभ इति प्रसिद्धेः। अनेन उपर्यारोहे सति एतदुभयारोहण सम्पद्यते। 'यत्र' यस्मिन्नारोहे सति 'एतशेभिः' अश्वैः 'ईयसे' गच्छसि 'विपश्चिता' मेधाविना सोमेन सह 'भ्राजमानः' दीप्यमानः ॥

एतन्मन्त्रपाठं प्रशंसति— "सूर्य मेवैनम् पुरस्तादिति। मन्त्रे 'सूर्यस्य चक्षुः'—इत्यभिधानेन 'सूर्य मेव' सोमस्य 'पुरस्तात्' कृतवान् भवति। ततश्च कि मित्याह— "सूर्यः पुरस्तान्नाष्ट्रेति। 'नाष्ट्रा' नाष्ट्राणि, यज्ञनाशकानि 'रक्षांसि' घ्नन् पुरोगच्छति, तस्मिन् सति 'अभयेन' नाष्ट्ररहितेन मार्गेण सोम 'परिवहन्ति' ॥ ८ ॥

"उद्धृते प्रउगे फलके भवत इति। 'प्रउगे फलके' प्रयुगसम्बन्धिफलके 'उद्धृते' प्रयुगादभ्युन्नते, चुबुकप्रमाणे[3] 'भवतः'। अतएव सूत्रकार तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरौद्धत्यं सूचयामास—

१— वा० सं० ४. ३२ १। २— का० श्रौ० सू० ७. ९. ६, १०।

३— अन्तःस्थ'व'मध्यपाठश्चपुस्तके। स्यात् 'चिबुकप्रमाणे'—इत्येव, "यथान्नाविधृतम्"—इति प्रमाणात्।

"प्रयुगाचोद्धृते फलके भवत"— इति[1]। "तदन्तरेणेति"। 'तत्' तयोः फलकयोः 'अन्तरेण' मध्ये 'सुब्रह्मण्य' (अयिह एवेत्थम्[2]) 'प्राजति' प्रेरयति अनड्वाहौ[2]। अधःस्थितिं प्रशंसति— "श्रेयान्वेति। कारितुरगायाहङ्कस्य प्रशस्तत्वं लोकसिद्धम्, अतस्तदध्यारोहात् सोमः 'श्रेयान् भवति'; अतस्तदधिष्ठितं शकटम् 'आरोढुं क. अर्हति'? न कोऽपीति ॥ ९ ॥

"पलाशशाखया प्राजतीति। अयिष्ठाखैव प्राजनयोग्यासु सतीष्वप्यन्यशाखासु पलाशशाखायाः कोऽतिशय इति जिज्ञासायां तस्याः सोमस्य सम्बन्धं दर्शयति— "यत्र वै गायत्रीति। व्याख्यात मिदम्[3]। 'यदेव' 'सोमस्य' 'अङ्गं' 'न्यक्तम्' अवाक् निपतितं मासीत्, 'तत्' अङ्गम् 'इहापि' अस्मिन् सोमे एव 'असद्' भवेदिति पलाशशाखया[4] प्राजनस्याभिप्राय. ॥ १० ॥

अनडुहोर्वर्णविशेष मभिधातुं पुनरनुवदति— "अयानड्वाहा-विति। 'प्राजति' युगवहनाय प्रेरयति। उभयोरन्यतरस्य वा यदि कृष्णत्वं लभ्येत, 'तच्' पर्जन्यवर्णत्वाख्यात् अनडुत्कृष्णत्वेन निमित्तेन

१— का० श्रौ० सू० ७. ९. ५। तत्रापि 'प्रउगात्'—इति सरमश्रपाठ एव, न तन्तस्थसध्य 'प्रयुगात्'—इति।

२— छ-पुस्तकमात्रे स्वयोऽधिक पाठ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ९.१४।

४— पुरस्तात् १.७ १.१ (१ भा० ४९० पृ०) द्रष्टव्यम्।

५— प्रतोदसाधीयवेति भाव। 'अनड्वाहौ बलीवर्दौ'—इति पा० दे०।

'ऐषम" अस्मिन् संवत्सरे 'पर्जन्य' बहुवृष्टिप्रदो भवति। '–इति एतम् उ विज्ञानम्' वृष्टेः परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं समन्त्रक मश्वयोजनं विधत्ते– "अथ युनक्त्युस्तावेत मिति'। मन्त्रस्याय मर्थः,१। हे 'उस्रौ' अनड्वाहौ! युवां वहनाय 'एतम्' प्रत्यागच्छतम्। कीदृशौ युवाम्? 'धूर्षाहौ' धुरं सोढुं समर्थौ। तादृशौ युवां 'युज्येथाम्' स्वय मेव युक्तौ भवतम्। तौ विशिष्येते– 'अनश्रू' अश्रुरहितौ, अव्यथावित्यर्थः, 'अवीरहणौ' गर्भ्रपेण वीराणां पुत्रादीना महन्तारौ, 'ब्रह्मचोदनौ' ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रेरितावित्यर्थः। एव मनड्वाहौ प्रशस्येदानीं प्रयोजन माह– "स्वस्ति यजमानस्येति। 'स्वस्ति' अविनाशेन 'यजमानस्य गृहान् गच्छतम्' ॥

"अथ पश्चात् परिक्रम्येति । शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा । अपालम्ब्य आलभ्यत इति 'अपालम्ब्यः' शकटस्य पश्चाद्भागः । तं मालभ्य ब्रूयात्— "सोमाय क्रीताय", "सोमाय पर्युह्यमाणाय"—'इति वा' । अनुवचनविकल्पस्याय मभिप्रायः— सोमे क्रीते सति अनन्तरं यत् कर्त्तव्यम्, तत् परिवहण मेव, तच्च क्रयानन्तरभावीत्यन्यतरो-पादानेऽन्यतरस्यार्थात् सिद्धिरिति । ऐतरेयके तु समुच्चयोपदेश उक्तः— "सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरिति[1] । अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह— "अतो यतरथा कामयेतेति । 'अतः' अनयोः पक्षयोर्मध्ये । अत्र कात्यायनः— "पश्चात् परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायानु वाचयति, पर्युह्यमाणायेति वा" इति[2] ॥ १३ ॥

"अथ वाचयतीति । अध्वर्युर्यजमानम् "भद्रो मेऽसि"-इत्यादिक मित्यर्थः[3] । मन्त्रस्याय मर्थः— हे सोम ! त्वं 'भद्रोऽसि' कल्याण-करोऽसि, स्तुत्यो वा । हे 'भुवस्पते' भुवनानां पालक ! त्वं 'प्रच्यवस्व' प्रगच्छ । 'विश्वानि' 'अभि' 'धामानि' स्थानान्यभिलक्ष्य । 'त्वा' त्वां 'परिपरिणो मा विदन्' उपर्यवस्थातारो मा विदन् । तथा त्वां 'परिपन्थिनः' प्रतिकूलाः शत्रवः 'मा विदन्' । "छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि"—इति[4] 'इनि'-प्रत्ययान्तो निपातितः । तथा 'अघायवः' अघ मिच्छन्तो 'वृकाः' विकर्त्तनशीलाः 'मा विदन्' मा जानन् । किञ्च 'श्येनः' शंसनीयगमनः पक्षी, स

१— ऐ० ब्रा० १. ३. २ ।		२— का० श्रौ० सू० ७. ८. १५, १६ ।
३— वा० सं० ४. ३४. १ ।		४— पा० सू० ५. २. ८४ ।

'भूत्वा' स इव पक्षिवदुत्पतनशील सन् 'परापत' उद्गच्छन्, यजमानस्य गृहान् गच्छत। 'तत्' तत्र 'नौ' आवयोः, तव च मम च 'सह' सर्वोपस्करणसंयुक्तं स्थानं विद्यते, तद् गच्छेति ॥

"भद्रो मेऽसि"—इत्यत्र भद्रशब्दस्य तात्पर्यमाह— "भद्रो ह्यस्यैष भवतीत्यादिना। 'अस्य' यजमानस्य 'एष' सोमः, यस्माद् 'भद्रो भवति', तस्माद् मन्त्रभाग एवमाह। यतोऽयमेव यजमानस्य भद्रकारी, 'तस्मात्' 'अन्य' सोमव्यतिरिक्तम् 'अयं' यजमानः 'न आद्रियते' आदरं न करोति। अन्यशब्दार्थं विनिर्दिशति— "अप्यस्य राजानम् इति। 'अपि'—इत्यनेन राज्ञः अनतिक्रमणीयत्वं सूच्यं भवति। अपि सम्भावनायाम्। 'मधुपर्कं माहरेद्राज्ञे चाचार्यर्त्विक्स्नातकप्रियातिथिश्वशुरमातुलानाञ्च" इति[1] सम्भावनीयानां मध्ये राज्ञः प्रथमतो निर्देशेन श्रैष्ठ्यावगमादितरपूज्योपलक्षकत्वेन 'अप्यस्य राजानम्'—इति निर्देश इति मन्तव्यम्। राज्ञ आगमनात् स्वयं समक्ष एव सन् 'पूर्वं' तेभ्यः प्रागेव 'अभिवदति' वाग्व्यवहारं करोति। किमिति— "भद्रो हि भवतीति। 'तस्माद् भद्रो मेऽसीति' युक्तम्। भुवस्पत इत्यत्र 'भू'-शब्देन सर्वाण्यपि भुवनान्युपलक्षितानीति व्याचष्टे— भुवनानां ह्येष पतिरिति। धामशब्दतात्पर्यमाह— 'अङ्गानि वै विश्वानि धामानीति। अत्राङ्गानि ग्रहचमसादीनि क्रयप्रदेशादागमनस्य तदर्थत्वात्। परिपरि परिपन्थि इत्येकशब्दानां सत्यथार्थभेदे सत्यपि पर्यवसितार्थ एव एवेत्याह— 'यथैनमन्तरा नाष्ट्रा रक्षांसि न विन्देयुरिति ॥ १४ ॥

१— इत उत्तरस्मिन्नेवाध्याये— 'यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा"—इत्यादि।

"श्येनो भूत्वेति। मन्त्रभागपाठस्य तात्पर्यं माह— "वय एवैन मेतद् भूतं प्रपादयतीति। एतेन पाठेन पक्षिरूप मेव मन्त्रं प्रापितवान् भवति। 'रक्षांसि' 'नान्ववयन्ति' हन्तुं नानुगच्छन्ति। स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

"अथ शरीर मेवास्यान्ववहन्तीति। यदि प्रमादात् सोमं रक्ष-आदिर्हन्यात्, तदानीं श्येनो भूत्वेति मन्त्रसामर्थ्येन श्येनीभावादुपादेयस्य सारांशस्यावध्यभावात् (हन्ता[1]) श्येनशरीर मेवानुगत्य हन्ति, नात्मान मित्यर्थः। "यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ संस्कृत मिति मन्त्रभागस्यार्थः स्पष्ट इत्याह— "नाच तिरोहित मिवास्तीति ॥१६॥

"अथ सुब्रह्मण्या मित्यादि[2]। 'ब्रह्म' देवाना माह्वानसाधनो मन्त्रः; शोभनं ब्रह्म 'सुब्रह्म', तदर्हतीति 'सुब्रह्मण्या' काचन देवता, तां "सुब्रह्मण्योम्"-इत्यादिनिगदेनाह्वयेत्। तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः— "सुब्रह्मण्योम् इति त्रिरुक्त्वा प्रकृतिनिगदम्"— इति[3]। निगदपदानां ब्राह्मणेनैव व्याख्यानात् नात्राभिव्याख्यायते ॥

१— नेदं पद क पुस्तकादन्यत्र।

२— सुब्रह्मण्य एवर्त्विक् सुब्रह्मण्या माह्वयतीति सिद्धान्तितं हरिस्वामिना। अभियुदादिषु त्वय मेवेति वक्ष्यतीहैव (१९. ५. १.)।

३— "सुब्रह्मण्या माह्वयति सुब्रह्मण्योम् सुब्रह्मण्योमिति त्रिरुक्त्वा सुत्यानिगदं यावदहे सुत्या भवति तथाह"—इति का० श्रौ० ७.९.२०। " 'यावदहे' यतीते 'सुत्या भवति' यस्मात् प्रथमदिवसादारभ्य यावत्सु दिनेषु अतिक्रान्तेषु सुत्या भवति, तथा ब्रूयात्। तद्यथा— त्र्युपसत्के 'त्र्यहे सुत्याम्'—इति, षडुपसत्के 'षडहे सुत्याम्'—इति, द्वादशोपसत्के 'द्वादशाहे सुत्याम्'—इति"—इतीह या० दे०।

आह्वान प्रशंसति— "यथा येभ्य इति। 'यथा' लोके 'येभ्यः' अर्थाय 'पक्ष्यन्' पाकं कर्त्तुमिच्छन् भवति, 'तान्' भोक्तॄन् 'ब्रूयात्'— 'इत्यहे वः पक्तास्मीति'। इत्यह इति पाकदिवसो निर्दिश्यते, इतो द्वितीयेऽहनि तृतीयेऽहनीति रूपेणेत्यर्थः ॥

ननु मन्त्रेणाह्वानेऽपि कथं मिन्द्र आगच्छतीत्याह— "मन्त्रा हि देवान् प्रच्यावयन्तीति। 'हि'-शब्दो "वायवाहि दर्शत[1]"—इत्येवमादिमन्त्रगतां देवताप्रच्यावनप्रसिद्धिं द्योतते। सुब्रह्मण्यपदस्य पाठसिद्धां निराहृत्तिं प्रशंसति— "त्रि कृत्व आहेत्यादि। यज्ञस्य आवृत्तिरूपत्वं सवनत्रयापेक्षयेति द्रष्टव्यम्[2] ॥ १० ॥

"इन्द्रागच्छेतीति। "इन्द्रो यज्ञस्य देवतेत्यादि। स्पष्टम्। "हरिव आगच्छ"—इत्यादि- "अहल्यायै जार."—इत्यन्तानां पञ्चानां वाक्यानां पृथक्-पृथगर्थे सत्यपि तात्पर्यमेकत्व मभिप्रेत्य, सङ्गृह्य तात्पर्यं माह— "हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषेत्यादिना। "तद् यान्यस्य चरणानि तैरेवैन मेतत् प्रमोदयिषतीति। 'तत्' तथा सति 'अस्य' इन्द्रस्य 'यान्येव' चरणानि चारित्राणि, पूर्वपक्षापरपक्षलक्षणाभ्यां मभिमतस्य वस्तुनो हरणं, मेधातिथेः काण्वायनेर्मेषो भूत्वा हरणम्,—इत्येवमादीनि, 'तैरेव' 'एन' प्रमोदयितु मिच्छति[3]॥

१— ऋ० सं० १ २ १। २— तै० ब्रा० ६, १, ३ द्रष्टव्यम्।
३— मीमांसादर्शने स्तुतार्थवादा ... विज्ञापितम्। तथापि तन्त्रवार्त्तिके विशेष द्रष्ट (जै० सू० १.२ ३२-३३; अधि० १४)। "मन्त्रार्थवाद ... वेदस्यामन्त्रात्माया ... तुल्यात् ... चोदितेन ... उच्यते, न ... "—इत्यादि च द्रष्टव्यम्।

इरिवप्रादीनि पदानि सामब्राह्मणे व्याख्यातानि[1] ॥१८,१९॥

"देवा ब्राह्मणा इति। अनयोस्तात्पर्यं माह— "तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चाह्वेति। 'अत्र' अस्मिन् यज्ञे 'उभयैः' द्विविधैः 'देवैः ब्राह्मणैश्च' यष्टव्यत्वेन याजकत्वेन च 'अर्थः' प्रयोजनं यज्ञसिद्धिः यजमानस्य 'भवति', तानेवैतान् 'देवाः ब्राह्मणाः'—इति पदद्वय माह नेतरानित्यर्थः ॥ २०॥

. "अथ प्रतिप्रस्थातेति[2]। 'अग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते प्रतिप्रस्थाता' शालायाः पुरोदेशे अग्नीषोमीयं पशु मादाय गच्छतः सोमस्याभिमुखं स्थापयेदित्यर्थः। अग्नीषोमीयस्यावस्थितिं यजमानस्य आत्मनिष्क्रयरूपेण प्रशंसति— "आग्नीषोमौ वा एत मिति। 'एतं' दीक्षितम 'अन्तर्जम्भे' अन्नखादनस्थाने जम्भः, दन्तपङ्क्त्योरन्तराल इत्यर्थः। एतदेवोपपादयति— "आग्नावैष्णव ह्यद इति। यस्मादस्य यजमानस्य 'अदः' विप्रकृष्टे काले दीक्षणीयेष्टौ 'हविः' अभूत्। अस्तु किं तत इत्याह— "यो वै विष्णुरिति। तत्र विष्णुरिति योऽस्ति, 'स सोमः'; सोमस्य यागनिर्वर्त्तकत्वेन यज्ञत्वात्; "यज्ञो

१— तानि हि ता० ब्रा० १. १. २ द्रष्टव्यानि। तत्रैव निगदः समग्रः पठितश्च। तथा सामसूत्रे लाट्यायनेऽपि (१. ३)। एष निगदः सुब्रह्मण्यनामसामवेदोपलिङ्गा गीयतेऽत्र 'सुब्रह्मण्या'नामेत्युच्यते। वस्तुतो निगदो नाम यजुर्विशेष एवेति सिद्धान्तितो मीमांसायाम्; जै० सू० २ १ ३८—४५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि। तैत्तिरीयारण्यकेऽप्ययं मन्त्रो मुद्रित इत्यन्त आसीत (१. १२. ३, ४)।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. २१।

सोमस्य 'उत्तभन मसि'[1]। शकटस्योत्तम्भकत्वाद्, तद्द्वारा वरुण-स्याप्युत्तम्भकत्वम्। "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य"-इति[2] सकारलोपः ॥

समन्त्रक मुद्धरण विधत्ते– "वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति[3]। 'वरुणस्य' सोमस्य, तदाधारभूतस्यानसोऽङ्गस्य यत् स्कम्भनम्, तस्य सर्जन्यौ 'स्थ', तादृश्यौ युवा मुद्गृह्णामीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं व्याचष्टे– "वरुण्यो ह्येष एतर्हीति। 'एतर्हि' एतस्मिन् क्रीतावसरे सोमो 'वरुण्य.' भवति। "तयोर्दाहिलौ च छन्दसि"–इति[4] एतच्छन्दस्य हिल् ॥ २५ ॥

"अथ चत्वारो राजासन्दी माददत इति[5]। चत्वारोऽध्वर्यु-प्रतिप्रस्थात्रादयोऽध्वर्युवर्गा एव। तथा चापस्तम्बः– "तां सर्वेऽध्वर्य-वोऽग्रेण प्राग्वंशं राजन्योद्यमान उद्गृह्णन्तीति[6]। व्यतिरेकप्रदर्शन-मुखेन ऋत्विक्चतुष्टं प्रशंसति– "द्वौ वा अग्रे मानुषाय राज्ञ आददात इति। दोलिका[7] मित्यर्थः। 'यः' 'अस्य' प्रतीयमानस्य 'सर्वस्य' अपि जगतः 'सकृत्' उपायेनैव 'ईष्टे' ईश्वरो भवति, 'अथ' 'एताम्' एतदीया मासन्दीं 'चत्वारः', 'आददते'-इति पूर्वेणान्वयः ॥ २६ ॥

आसन्द्या औदुम्बरीत्वं विधाय प्रशंसति– "औदुम्बरी भवत्यन्नं

१— वा० सं० ४, ३६ १। २— पा० सू० ८ ४. ६१।
३— वा० स० ४. ३६. २। ४— पा० सू० ५. ३. २०।
५— का० श्रौ० सू० ७ ९ २७। ६— आ० श्रौ० सू० १०. २६. ७।
७— 'आन्दोलिका'-इति ग, घ।

वा उर्गुदुम्बर इति। "देवा इष ऊर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बरः समभवत्"—इति[1] श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वैशब्देन द्योत्यते ॥

ननु इदम् "ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्धै"-इति उदुम्बरस्य फलविधानम्; कुतः? 'अवरुद्धै'-इति चतुर्थ्या फलत्वप्रतिभानात्। अत ऊर्जोऽवरोधलक्षणाय फलायौदुम्बरी कर्त्तव्येत्यर्थः। नैतदेवम्। नाश्यौदुम्बरी भवतीति विधिरुपलभ्यते, वर्त्तमानव्यपदेशात्; अर्थवादेनैव स विधिरुन्नेयः; अतोऽत्र तस्यौदुम्बरत्वस्य विधातुमशक्यत्वात् कस्येदं फलं स्यात्। न तु स्तुतिञ्च करोतु, फलमपि विदधात्विति मन्तव्यम्; तथा द्वैविध्ये वाक्यभेदापत्तेः। अत इदं केवलं स्तावकमिति सिद्धम् ॥ १७ ॥

"नाभिदघ्ना भवतीति। नाभिप्रमाणा भवेत्। "प्रमाणे दघ्नज्-द्घ्नच्-मात्रच"-इति दघ्नच् प्रत्ययः[2]। "अन्न वा अन्नमिति। 'अन्न'—इति नाभिप्रदेशस्याभिनयः। अन्नस्य नाभिप्रतिष्ठितत्वे सोमस्य किं मायातमित्यत आह— "अन्नं सोम इति। प्रकारान्तरेण नाभिदघ्नत्वं प्रशंसति— "अतो एव रेतस आस्य इति। 'अतो एव' अत्रैव च। 'अत्रदघ्ना' नाभिदघ्नेत्यर्थः। अत्र कात्यायनः— "औदुम्बरी मासन्दीं नाभिदघ्ना मरत्निमात्राङ्गी मूत्ता माहरन्ति चत्वार इति[3] ॥ १८ ॥

"ता मभिमृशतीति[4]। 'ताम्' आसन्दीमित्यर्थः। "वरुणस्य

१— ऐ॰ ब्रा॰ ५. ४. ५।　　२— पा॰ सू॰ ५. २. ३७।
३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ ८. २७।　　४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ८. २८।

ऋतसदन्यसीति[१]। हे आसन्दि[२]। त्वं 'वरुणस्य' सोमस्य 'ऋतसदनम्'। ऋत मिति यज्ञनाम, "सत्यं वा यज्ञ वा"—इति यास्कः[३]। यज्ञार्हं स्थान मसीत्यर्थः ॥

आसन्दीवत् कृष्णाजिनस्यापि सोमासादनार्हत्वादासन्दीस्पर्शन-मन्त्र एव कृष्णाजिनास्तरणेऽपि विनियुक्तः। सोमासादनमन्त्रे त्वासीदेति विशेषः[४]। अतो न मन्त्राः पृथग्-व्याख्यानार्हाः। "स यदाह वरुणस्येत्यादिः। स्पष्टम्[५] ॥ २८ ॥

"अथैनं शाला मित्यादि। प्राग्वंशस्य पुरोदेशे आसन्द्यां स्थापित सोम मासन्द्या सह प्राचीनवंशं गमयेदित्यर्थः। प्रपादन-समये "याते धामानि"—इति[६] मन्त्र यजमान वाचयेत्। अध्वर्योः प्राधान्यात् तदपेक्षया 'प्रपादयति'—इत्येकवचनम्, वस्तुतस्तु चत्वारः प्रपादयन्ति। तथाच सूत्रकारः— "शाला प्रवेशयन्ति दीक्षितमध्वरेण, यात इति वाचयति, आहवनीय दक्षिणेन स्थापयन्ति"-इति[७] ॥

१— वा० सं० ४ ३६ २।

२— उदुम्बरकाष्ठनिर्मिता, प्रादेशमात्रपादयुक्ता, अरत्निमात्राणि अङ्गानि शीर्षण्यानूच्यानि यस्याः सा, उता = मुञ्जरज्ज्वा स्यूता, आसन्दी = मञ्चिका भवति। सौत्रामण्या हि श्रूयते— "मुञ्जविवयना भवति"—इति (१२. ८. ३. ६.)। तत्र चाचार्येणोक्तम्— "सोमासन्दीवदिति (१९. ४. ७)।

३— निरु० ४. ३. २।   ४— वा० सं० ४. ३६. ४, ५।

५— का० श्रौ० सू० ७. ९. २८, ३०।   ६— वा० सं० ४. ३४. १।

७— का० श्रौ० सू० ७. ९. ३१, ३२. ३३।

मन्त्रस्याय मर्थः । हे 'सोम!' 'ते' 'या' यानि 'धामानि' स्थानानि नामानि जन्मानि च चीणपि 'धाम'-शब्दवाच्यानि[1] 'हविषा' यजन्ति', 'ते' तव सम्बन्धीनि 'ता' तानि 'विश्वानि' सर्वाणपि । 'यज्ञम्'—इति विभक्तिव्यत्ययः, अथ यज्ञः 'परिभूः' परितो भावयिता 'अस्तु' । ख्य 'गयस्फान' पश्वपुत्रादिना गृहस्य वर्द्धयिता, 'प्रतरण' आपद्भ्यः प्रकर्षेण तारयिता, 'सुवीरः' शोभन-वीरोपेतः, तस्मात् इत्यर्थः, 'अवीरहा' पुत्रादेरहन्ता च सन्, 'दुर्यान्' गृहान् 'प्रचर' प्रकरोषि । चतुर्थपाद-गत-'दुर्य'-शब्दार्थं ब्रुवन् ब्राह्मणमन्त्रतात्पर्यं माह— "गृहा वै दुर्या इत्यादिना ॥ २०॥

"अथ हैक उदपात्र मुपनिनयन्तीति[2] । मनुष्योपचारवत् देवस्य सोमस्योदपात्रनिनयनलक्षणोपचारे सति तदुपचरणं मानुषं भवति, एतत् 'यज्ञे ब्रुद्धम्', अतो मानुषत्वपरिहाराय उदपात्रं नोपनिनयेत् ॥ २१ ॥ १ [३. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

१— निरु० ८ ४. ७ द्रष्टव्यम् ।
२— का० श्रौ० सू० ७. ८. २१ ।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताम्भोन् पञ्चसीरीं स्त्रिदशतरुलताधेनुमौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ मायणिः श्रिङ्गनार्यौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पाचमासिङ्गनार्यः ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयौ। अभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्यमेते* हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ यस्मादातिथ्यं नाम†। अतिथिर्वा एष एतस्यागच्छति यत् सोमः क्रीतस्तस्मा एतद्यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजं वा पचेत्तदह मानुषं हविर्देवाना मेवमस्मा एतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः। पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादिति यत्र वा अर्हन्तमागतं नापचायन्ति‡ क्रुध्यति वै स तत्र तथा ह्यपचितो भवति ॥ ३ ॥

तद्वा अन्यतर एव विमुक्तः स्यात्। अन्यतरोऽविमुक्तोऽथ गृह्णीयात् स यदन्यतरो विमुक्तस्तेनागतो यदन्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

---

* 'मेतुं'–इति ग, घ।　　　† 'नाम'–इति ग, ख।

‡ 'नापचायन्ति'–इति क, ख।

तद्दु तथा न कुर्यात् । विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयाद् यथा वै देवानां चरणं तद्वा अनु मनुष्याणां तस्मान् मानुषे यावन्न विमुञ्चते नैवास्मै तावदुदकꣳ हरन्ति नापचितिं कुर्वन्त्यनागतो हि स तावद्भवत्यथ यदैव विमुञ्चतेऽथास्मा उदकꣳ हरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति तर्हि हि स आगतो भवति तस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स वै सन्त्वरमाण इव गृह्णीयात् । तथा ह्यपचितो भवति तत्पत्न्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै यजमानोऽन्वारभतेऽथात्र पत्न्युभयत एवैतन्मिथुनेनान्वारभेते यत्र वा अर्हन्नागच्छति सर्व्वगृह्या इव वै तत्र चेष्टन्ति तथा ह्यपचितो भवति ॥ ६ ॥

स वा अन्येनैव ततो यजुषा गृह्णीयाद् । येनो चान्यानि हवीꣳष्येकं वा एष भागं क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसामेव राज्याय छन्दसाꣳ साम्राज्याय तस्य छन्दाꣳस्यभितः साचयानि यथा राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्य एवमस्य छन्दाꣳस्यभितः साचयानि ॥ ७ ॥

न वै तदवकल्पते । यच्छन्दोभ्य इति केवलं गृह्णीयाद्यत्र वा अर्हते पचन्ति तदभितः साचयोऽन्वाभक्ता

भवन्त्युराजानो राजकृतः सूतग्रामण्यस्तस्माद्धैवैतस्यै गृह्णीयात्तदेव छन्दाऽस्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

स गृह्णाति। अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्निर्वै गायत्री तद्गायत्रीं मन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति। क्षत्रं वै सोमः क्षत्रं त्रिष्टुप् तत् त्रिष्टुभ मन्वाभजति ॥ १० ॥

अतिथेरातिथ्य मसि विष्णवे त्वेति*। सोऽस्योद्धारो यथा† श्रेष्ठस्योद्धार एव मस्यैष ऋते छन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति। तद्गायत्री मन्वाभजति सा यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम माहरत् तेन सा श्येनः सोमभृत् तेनैवैना मेतद्वीर्येण द्वितीय मन्वाभजति ॥ १२ ॥

अग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वेति। पशवो वै रायस्पोषः पशवो जगती तज्जगती मन्वाभजति ॥ १३ ॥

अथ यत्पञ्च कृत्वो गृह्णाति। संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्चकृत्वो गृह्णात्यथ यद्विष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति गृह्णाति विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति ॥ १४ ॥

---

* 'त्वेति'-इति ग, घ।　　　† 'यथा'-इति ख।

नवकपालः पुरोडाशो भवति। शिरो वै यज्ञस्या-
तिथ्यं नवाक्षरा वै गायत्र्यष्टौ तानि यान्यन्वाह प्रणवो
नवमः पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्ध एष यज्ञस्य
तस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

कार्ष्मर्य्यमयाः परिधयः। देवा ह वा एतं व्युनस्तु-
तिषु राक्षोघ्नं ददृशुर्य्यत्कार्ष्मर्य्यꣳ शिरो वै यज्ञ-
स्यातिथ्यं नेच्छिरो यज्ञस्य नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हिनसन्निति
तस्मात् कार्ष्मर्य्यमयाः परिधयो भवन्ति ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तरः। यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम
सोऽश्वो भूत्वा पराङावर्त्त तस्य देवा अनुहाय
व्वालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य साहुꣳ सस्यासु-
स्तत एता ओषधयः समभवन् यदश्ववालाः शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो व्वाला उभयत एवैतद्यज्ञं
परिगृह्णाति यदाश्ववालः प्रस्तरो भवति* ॥ १७ ॥

ऐक्षव्यौ विधृती। नेदर्हिथ प्रस्तरस्य संलुभ्यात्†
इत्युथोत्पूयाज्यꣳ सर्व्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि
गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

---

* 'भवति'-इति ग, घ।

† 'संलुभ्यते'-इति ख, का०-वेवरकृतस्य। 'संलुभ्यात'-इति सायण-
सम्मत'-इति का०-वेवर।

आसाद्य हवींष्यग्निं मन्थति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जनयन्ति वा एन मेतद्यन्मन्थन्ति शीर्षतो वा ऽअग्रे जायमानो जायते शीर्षत एवैतदग्रे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै सर्वा देवता अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यꣳ शीर्षत एवैतद्यज्ञꣳ सर्वाभिर्देवताभिः समर्द्धयति तस्मादग्निं मन्थति* ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्थनꣳ शकलमादत्ते । अग्नेर्जनित्रमसीत्यत्र ह्यग्निर्जायते तस्मादाहाग्नेर्जनित्रमसीति† ॥ २० ॥

अथ दर्भतरुणके निदधाति । वृषणौ स्थ ऽइति तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैतौ ॥ २१ ॥

अथाधरारणिं निदधाति । उर्वश्यसीत्यथोत्तरारण्याज्यविलापनीमुपस्पृशत्यायुरसीति तामभिनिदधाति पुरूरवा ऽअसीत्युर्वशी वा ऽअप्सराः पुरूरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरेवमेवैष एतस्मान्मिथुनाद् यज्ञं जनयत्यथाहाग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीति ॥ २२ ॥

स मन्थति । गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा मन्थामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्थामीति तं वै छन्दोभिरेव मन्थति छन्दाꣳसि मथ्यमानायान्वाह

* 'मन्यति'—इति म, घ । † 'मसीति'—इति म, घ ।

छन्दाꣳस्येवैतद्यज्ञ मन्वायातयति यथासु मादित्यꣳ रश्मयो जातायानुब्रूहीत्याह यदा जायते प्रह्रियमाणायेत्यनुप्रहरन्* ॥ २३ ॥

सोऽनुप्रहरति। भवतन्नः समनसौ सचेतसावरेपसौ। मा यज्ञꣳ हिꣳसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवत मद्य न ऽइति शान्तिमेवाभ्यामेतद्वदति यथा नान्योऽन्यꣳ हिꣳस्याताम् ॥ २४ ॥

अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम्। अग्निमभिजुहोत्यग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऽऋषीणां पुत्रोऽभिशस्तिपावा। स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो हव्यꣳ सद मप्रयुच्छन्त्स्वाहेत्याहुत्यै वा ऽएत मजीजनत त मेतयाहुत्या-प्रैपीत्तस्मादेव मभि जुहोति ॥ २५ ॥

तदिडान्तं भवति†। नानुयाजान्यजन्ति शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं पूर्व्वार्द्धो वै शिरः पूर्व्वार्द्ध मेवैतद्यज्ञस्याभिसꣳस्करोति‡ स यद्धानुयाजान्यजेद्यथा शीर्षतः पर्य्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत् तस्मादिडान्तं भवति नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

---

* 'प्रहरन्'–इति ग, घ। † 'भवति'–इति ग, घ।

‡ 'सस्करोति'–इति क, ख, डा॰-वेबरदृष्टञ्च।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्रायणीयानन्तर्यं विधत्ते— "शिरो वै यज्ञस्यातिथ्य मिति[1]। व्याख्यात मिदम् ॥ १ ॥

यदुक्तमन्यादिदं हविरातिथ्यम्, तस्य सोमस्य कथ मतिथित्व मिति निर्वचनप्रदर्शनद्वारेण तद्दर्शयति— "अथ यस्मादातिथ्य नामेति। यस्मान्निमित्तादातिथ्य मिति हविषो नाम, अत उच्यत इति शेषः। 'एतस्य' यजमानस्य वसतिं यः 'अतिथिः' सन् यस्मात् 'आगच्छति'; न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यस्य, सोऽतिथि-रित्यर्थः। तस्मात् अतिथये सोमाय 'एतद्' हविः क्रियत इत्यातिथ्य नाम सम्पन्नम्। अतिथित्व मुपजीव्यातिथ्य मवश्य कर्त्तव्य मित्याह— "यथा राज्ञ इति। "राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति। राजा "गौर्मधुपर्कः स्यात् स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे वा"-इति-स्मृतेः[2] सिद्धः। ब्राह्मणः श्रोत्रियोऽभिमतः। "महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्"-इति-स्मृतेः[3]। 'तद्ध मानुषम्' आतिथ्य मिति शेषः। "हविर्देवाना मिति। देवानां हविरेवातिथ्य मित्यर्थः। "एवं मस्मा एतदिति। दार्ष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ १.१ ।
२— आप० ध० सू० २. ८ ८ इत्यत्र ।
३— याज्ञ० स्मृ० १ १०९क ।

"तदाहुः पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादित्यादि। सोमम् 'अतीत्य' पृष्ठतः कृत्वा, स्वयं ततः 'पूर्वः' सन् पूर्वं मागत्य हविः 'गृह्णीयात्'। विपक्षबाधपुरःसरं हविर्ग्रहणं प्रशंसति— "यद्वा अर्हन्त मागतं नापचायन्तीति। 'अर्हन्तं' पूज्यं गृहम् 'आगतम्' आगतमात्रं 'न अपचायन्ति'। चायतेर्लट्यडभावश्छान्दसः[१]। पूजां न कुर्युः, 'स' 'तत्र' तस्मिन्नपचितिविषये 'क्रुध्यति'। 'तथा ह' तथा सति सोमप्रवेशात् प्रागेव हविर्ग्रहणे सति 'अपचितो भवति' ॥ ३ ॥

अपचितिश्च द्वेधा सम्भवति,— अन्यतरानडुद्विमोकानन्तरम्, उभयविमोकानन्तरञ्च, तत्रान्यतरविमोकानन्तरपक्षं ग्रुपन्यस्यति— "तदा अन्यतर एवेति[२]। एतदेवोपपादयति— "स यदन्यतरो विमुक्तस्तेनागत इति। तथा हि लोके यानाद्यविमोके सति आगमननिश्चयो न भवेत्, इह त्वन्यतरानडुद्विमोकेन तन्निश्चयो भवति, अन्यतरस्याविमोके तदागमनात् प्रागेव सा कृता स्यात् ॥ ४ ॥

"तद् तथा न कुर्यादिति। इदानीं स्वाभिमतं पक्ष माह— विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयादिति। 'विमुच्यैव' उभावपीत्यर्थः। एकतर विमोच्यापि अन्यतरस्याविमोकादनागमनं सम्भाव्येत। 'प्रपाद्य' सोमं शालां प्रवेश्य। लौकिकातिथ्यदृष्टान्तबलेन श्रौतस्यातिथ्यस्य निर्वापकालं प्रतिपिपादयिषुरुभयविमोकपक्षं समर्थयते— "यथा

१— 'चाय' भा॰ उभ॰ ८८॰ धा॰। पा॰ ३ । ४ । ८४सूत्रेण प्राप्तोऽट्।
२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ । १ । ३।

वै देवानां चरण मिति। 'यावत् न विमुञ्चते' प्रयाणसाधनं यानादिकं न परित्यजति। स्पष्ट मन्यत् ॥ ५ ॥

"स वै सन्त्वरमाण इति[1]। सन्त्वराया अभावे अनादरः प्रतिभाति, अतस्त्वरया गृह्णीयात्। निर्वापे पत्न्यन्वारम्भं विधाय प्रशंसति— "तत् पत्न्यन्वारभते पर्युह्यमाणे वै यजमान इति। 'तत्' तेन आदौ परिवहनकाले यजमानान्वारम्भणेन, 'अत्र' सोमार्थहविर्निर्वापकाले 'उभयतः' उभयोः पार्श्वयोरपि 'मिथुनेनान्वारभेते'। जायापतीमिथुनमध्ये एकस्यारम्भो अपरस्य तदविनाभूतत्वादपि सिद्धत्वादित्यभिप्रायः। "यत्र वा अर्हमित्यादि। 'सर्वगृह्या इव' गृहे स्थिता, सर्वे पदार्थां अत्यर्थं मनिर्ग्राह्या', ते सर्वगृह्याः, 'तत्र' तस्मिन् आगमने निमित्ते सति, तादृशास्तिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

"स वा अन्येनेत्यादि। 'ततः' तस्मात्, प्राकृताग्निर्वापमन्त्रात् 'अन्येन यजुषा' "अग्नेस्तनूरसि"—इत्यादिना[2]। तत इत्यस्यार्थमाह— "येनो येति। मन्त्रान्यत्वे कारण माह— "एकं वा एष भाग मिति। 'एषः क्रीयमाणः' आतिथ्येन प्याय्यमानः सोमः 'एकं' समानं 'भागम्' 'अभि'लक्ष्य 'क्रीयते', 'छन्दसां' राज्य साम्राज्यं च प्राप्नोति, तथा सम्पादनायेत्यर्थः। कथं छन्दस्सम्बन्ध इति, तत्राह— "तस्य छन्दांसीति। 'अभितः पालयाति' पुरः पश्चाच्च सहागन्तार' प्रधानपुरुषा इत्यर्थः। "यथा राज्ञोऽराजान"—इत्यत्र अराजान

१— का० श्रौ० सू० ८. १. ९ ख।

२— वा० सं० ५. १. १।

इत्यकारप्रश्लेषः। ते के? 'राजकृतः' राजत्वसम्पादकाः पट्टाभिषेकस्य[1] कर्त्तारः, 'सूतग्रामण्यः' सूतश्रेष्ठा' ॥ ७ ॥

निर्वापे समप्राधान्यपक्षं दूषयित्वा असमस्यैव निर्वाप माह— "न वै तदवकल्पत इत्यादिना। अय मर्थः। यदि प्रधानस्योपसर्जनानाञ्च सदृशीं प्रतिपत्तिं कुर्यात्, तदा प्रधानस्य प्रतिपत्तिर्न कृता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्यामन्त्रणे सति अप्रधाना अप्यनाहूता एव तं मनुगच्छन्ति, एवं सोमार्थनिर्वापेण छन्दसा मपि प्रसङ्गसिद्धेरन्याभजन सिद्ध मिति सोमस्यैव निर्वापं कुर्यादित्यर्थः ॥८॥

हविर्ग्रहणे मन्त्रं विधत्ते— "स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसीति[2]। हे निरूप्यमाणसोमादिपदार्थ! त्वम् 'अग्नेः' 'तनूरसि' स्व शरीरं भवसि। शरीरोपचयहेतुत्वाद्वा तनूवदाह्लादकत्वाद्वा तनूत्वम्। "यो वै विष्णुः सोम स इति श्रुतेः[3], भवनत्रयव्यापित्वाद्वा सोमो विष्णुः[4], अतो 'विष्णवे त्वा' इति सोमस्य विष्णुत्वेन निर्देश उपपद्यते। अथवा "विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति"— इति श्रुतेः[5] त्वां यज्ञाय गृह्णामीत्यर्थः। मन्त्रगत मग्निपदं गायत्र्याभक्तिसाधनत्वेन प्रशंसति— "अग्निर्वै गायत्रीत्यादिना। अग्नेर्गायत्र्याश्चोत्पत्तं प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वात् द्रष्टव्यम्। "स

१— 'पट्टाभिषेकस्य'-इति ङ, घ। २— वा० सं० ५.२.१।

३— इहैव पुरस्तात् (१ अ० ३ ब्रा० २१ क०) १८७ पृ० द्रष्टव्यम्।

४— "यज्ञेन विष्णुं चेधा व्यभजन्त"-इत्यादि ब्राह्मण मुपरिष्टात् (शत० १४ १. १. १४—२०) द्रष्टव्यम्।

५— इहैवोपरिष्टात् (२११ पृ० १४ कण्डी द्रष्टव्या।

मग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दः"—इति[1] हि श्रूयते । एव मुत्तरमन्त्रवाक्यान्यपि व्याख्येयानि ॥ ९ ॥

"सोमस्य तनूरसीत्यादि[2]। सोमत्यागत्वेन साक्षाच्छरीरोपचय-हेतुत्वात् तनूत्वम्। सोमस्य राज्ञः चषत्व मप्रकदुकम्। प्रजापते-रुरसो बाह्वभ्याञ्च राजन्येन सह त्रिष्टुभोऽप्युत्पत्तेः[3] चषत्वम् ॥१०॥

"प्रतिथेराथिय्य मसीति[4]। अत्रातिथिशब्दस्य तात्पर्य माह—"सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति। उद्घियते असाधारण्येन विभज्यत इत्युद्धारः प्रतिनियतभागः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वाभजनरूपतया श्येनशब्दं प्रशंसति—"श्येनाय त्वेति[5]। श्येनरूप मास्थाय सोमाहरणाद् गायत्री सोम-भृत् श्येनः। एतदेव दर्शयति—"सा यद् गायत्री श्येनो भूत्वेति। 'तेनैव वीर्येण' हेतुना 'एनां' गायत्रीं 'द्वितीयं' भागं प्रति 'अन्वाभजति' अध्वर्युः, एतद्भागपाठेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

"अग्नये त्वेति[6]। 'अग्नये' अङ्गनादिगुणविशिष्टाय, 'रायस्पोषदे' धनपोषप्रदात्रे, 'विष्णवे' सोमाय, हे हविः। 'त्वा' त्वां गृह्णा-मीत्यर्थः। जगत्यन्वाभजनरूपतया मन्त्रभाग प्रशंसति— "पशवो वै रायस्पोष इति। वर्द्धमानधनरूपत्व पशूना मेवेति 'पशवो वै रायस्पोषः' इत्युक्तम्। पशूनां जगतीत्व,जगत्या सोमाहरणसमये

१— तै० सं० ७. १. १ ६।　　४— वा० स० ५ १. २।
२— तै० स० ७ १. १. ०।　　६— वा० स० ५ १. ३।
५— वा० स० ५. १. ४।　　६— वा० स० ५ १. ५।

आहतत्वाद् द्रष्टव्यम्। तथा च तैत्तिरीयकम्— "सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छदिति[1] ॥ १२ ॥

प्रकृतौ चतुःशतो ग्रहणादत्रापि चोदकतस्तावत्ये पञ्चसङ्ख्यां विधाय प्रशंसति— "अथ यत् पञ्चशत इति[2]। यज्ञस्य संवत्सर-सम्मितत्वं गवामयनादिसत्ररूपस्य यज्ञस्य संवत्सरसाध्यत्वाद्वा[3], संवत्सरात्मकप्रजापतिसम्मितत्वाद्वा[4], "द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि"— इति[5]श्रुतेस्तद्गतसङ्ख्यया संवत्सरसाम्याद्वा[6] द्रष्टव्यम्। यजुर्मन्त्रेषु[7] सर्वत्र विष्णुशब्दोपादानं प्रशंसति— "अथ यद् विष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति। यत्र यत्र हविर्गृह्यते, तत्र तत्र यज्ञार्थत्वनियमात् सोमस्य हविष्ट्वेन यज्ञार्थत्वात् सर्वत्र 'विष्णवे-विष्णवे' इति ग्रहणं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

"नवकपाल पुरोडाश इति[8]। नवसु कपालेषु संस्कृतो नव-कपालः। नवकपालस्यातिथ्यार्हत्वमाह— "शिरो वा इति। "यान्यष्टाविति। 'यानि' अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले श्रुते, तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले "प्रणवष्टः"—इति[9] प्रयुज्यमानाः

१— तै० सं० ६.१ ६.४। २— का० श्रौ० सू० ८ १ ४ द्रष्टव्यम्।
३— ऐ० ब्रा० ४.१ १। तै० सं० ७.४ ७, ५.१। ता० ब्रा० ४.१।
४— ऐ० ब्रा० ४ २ ७। ५— ऐ० ब्रा० २ ४.१।
६— बहिष्पवमानं, माध्यन्दिनपवमानं, आर्भवपवमानः, चत्वारि आज्य-स्तोत्राणि, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि, एकं यज्ञायज्ञीयं स्तोत्रमिति।
७— शा० सं० ५ १ १—४। ८— का० श्रौ० सू० ८.१.२।
९— शा० सू० ८.२ ८६।

'प्रणवः' एव 'नवमः'; "गायत्रं प्रातस्सवनम्"—इतिश्रुतेः 'यज्ञस्य पूर्वार्द्धो गायत्री'; 'तस्माद्' गायत्र्यानुगुण्याय 'नवकपालः' कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

"कार्ष्मर्यमयाः परिधय इति"[1]। 'कार्ष्मर्यः' भद्रपर्णी, तन्मया एव 'परिधयः' कर्त्तव्याः। प्रकृतौ पलाशवैकङ्कतादीना मैच्छिकत्वादत्र नियमविधिः। "देवा ह वा इत्यादि कार्ष्मर्यमयत्वस्योपपादनम् ॥ १६ ॥

"आश्ववालः प्रस्तर इति"[2]। आश्ववालत्वं तन्नामनिर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "यज्ञो ह देवेभ्य इति। 'तान्' आश्ववालान् 'आलुलुपुः' "लुपॢ छेदने"[3] चिच्छिदुः। 'शार्द्धं सन्यासुः' एकीकृत्य सम्यग् भूमौ प्रचिचिपुः। तेभ्यः ताः 'एताः' अश्ववालाख्याः 'ओषधयः' सञ्जाताः। आश्ववालानां मातिथ्येष्टियोग्यत्व माह— "शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो वाला इति। आतिथ्यस्य सोमात् प्रथम मनुष्ठेयत्वेन शिरस्त्वात् तस्मादावनुष्ठितत्वात् जघनार्द्धावस्थितवालपरिणामरूपस्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति स्वपगतस्य यज्ञस्य 'उभयतः' परिग्रहः कृतो भवति ॥ १७ ॥

"ऐक्षवौ विधृती इति"[4]। बर्हिःप्रस्तरयोरन्तराले तिर्यक् प्रसार्यमाणौ दर्भौ 'विधृतौ', ते अत्र इक्षुपत्ररूपे स्याताम्। 'संक्षुभ्यति' पञ्चमलकारः। संक्षोभनं माकुलीभावो मिश्रणम्, तद्भयाद्

१— का० श्रौ० सू० ८.१.११।　　२— का० श्रौ० सू० ८.१.१३।
३— तु० उ० १४१ धा०।　　४— का० श्रौ० सू० ८.१.१४।

'ऐन्द्रवौ' कर्त्तव्ये इत्यर्थः[१]। "अथोत्पूयाज्य मित्यादि। उत्पवनं प्रकृतिवत् कर्त्तव्यम्। 'सर्वाण्येव' जुह्वुपभृद्ध्रुवाख्येषु पात्रेषु गृह्य-माणानि 'आज्यानि', 'चतुर्गृहीतानि' एव कुर्यात्। प्रकृतिवद्द्वे-तरयोश्चतुर्गृहीतत्वं सिद्धम्। अत उपभृति अष्टगृहीतत्वनिवृत्त्यर्थ मेवाभिधानम्। तत्र चतुर्गृहीतत्वे उपपत्तिं श्रुतिरेवाह— "न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

"आसाद्य हवींष्यग्निं मन्थतीति[२]। आतिथ्याया मेवाग्निमन्थने को विशेष इत्यत आह— "शिरो वै यज्ञस्येति। "जनयन्ति वा एत मेतद् यन्मन्थन्तीति। 'एतत्' एतेन मन्थनजातेनाग्निना यज्ञ-निष्पत्तिदर्शनादग्न्युत्पादन मेव यज्ञोत्पादनम्। प्रकारान्तरेणा-तिथ्याया मग्निमन्थन प्रशंसति— "अग्निर्वै सर्वा देवता इति। सोमयागस्य शिरोभूताया मातिथ्यायां सर्वदेवतामयस्याग्नेरुत्पाद-नेन सर्वासा मपि देवताना मुत्पत्तेर्यज्ञमारम्भ एव, सर्वैर्देवैर्यज्ञं समृद्धं कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

"सोऽधिमन्थनं शकल मिति[३]। यूपतक्षणोत्पन्नोऽधरारण्या अधःस्थाप्यमानः शकलः 'अधिमन्थनशकलः', यस्योपरि मथ्यते; त मादत्ते। तत्र मन्त्रः— "अग्नेर्जनित्र मसीति[४]। हे शकल! त्वम् 'अग्नेः' 'जनित्रम्' उत्पादकम् 'असि'। कथ मस्य जनित्रत्व मिति,

---

१— तै० सं० ६ २.१ अनुवाक सर्वोऽप्यत्र द्रष्टव्यः।

२— का० श्रौ० सू० ८.१.१७, एतत्पूर्वं मप्येवम् ५.१.२७।

३— का० श्रौ० सू० ५.१.२८।

४— वा० स० ५.२.१।

तवाह— "अत्र ह्यग्निरिति। 'अत्र' अधरारण्यिवस्थिते शकले इत्यर्थः ॥ २० ॥

"अथ दर्भतरुणके इति[१]। 'दर्भतरुणके' कोमलौ परस्परसदृशौ दर्भौ, तौ अधो निदध्यात्। "वृषणौ स्थः"—इति[२] तत्र मन्त्रः। हे दर्भौ! युवां 'वृषणौ' अभिमतफलवर्षकौ भवथ इति तस्यार्थः। तौ प्रशंसति— "तद्यावेवेमौ स्त्रियै शाकल्यावेतावेवैताविति। 'स्त्रियै' स्त्रियाः सकाशात् 'शाकल्यौ' सहोत्पन्नौ 'याविमौ' परस्परसदृशौ पुत्रौ 'एतौ' दर्भौ, 'एतावेव युगलौ पुत्रावेव। रूपकोपन्यासेनात्यन्तसादृश्य मभिमत मिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

"अथाधरारणि मिति[३]। तत्राधरारणिनिधाने मन्त्र.— "उर्वश्यसीति[४]। हे अधरारणे! त्वम् 'उर्वशी' भवसि। आज्यं विलाप्यते यस्यां सा आज्यविलापनी स्थाली, ताम् उत्तरारण्या स्पृशे कुर्यात् 'आयुरसीति' मन्त्रेण[५]। ता मुत्तरारणि 'पुरूरवा असीति'[६] तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरण्योराज्यविलापन्याश्च यदुर्वश्याद्यात्मकत्वम्, तत् पयं प्रशंसितुं पुरावृत्तदृष्टान्त माह— "उर्वशी वा अप्सरा इत्यादि। 'उर्वशी अप्सरा.' पत्नी अभवत्, 'पुरूरवा' 'पतिः' अभवत्, तस्मात् मिथुनात्' 'आयु' नाम पुत्र 'अजायत'। एतत् सर्वं मये समा-

---

१— का० श्रौ० सू० ५ १. २८।　　२— वा० स० ५. २. २।
३— का० श्रौ० सू० ५. १. ३०, ३१।　　४— वा० स० ५. २ ३।
५— वा० सं० ५ २. ४।　　६— वा० स० ५. २. ५।

इदं द्रव्यं स्वाकृत मस्तु। "आकृत्यै वा एत मिति। 'अभीजनत' उदपात्, अध्वर्युः; 'अभैषीत्' तर्पितवान्, भवति ॥ २५ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् समापनप्रसक्तावाह— "तदिडान्तं भव-तीति[1]। अर्थसिद्धेऽप्युत्तराङ्गनिषेधे पुनर्नित्यानुवादतया दार्ढ्या-यानुवदति— "नानुयाजानिति। इडान्तत्वं प्रशंसति— "शिरो वै यज्ञस्यातिथ्य मिति। उत्तराङ्गजातस्यानुष्ठानं दोषोपन्यासेन समर्थ-यते— "स यद्धानुयाजान् यजन्तीति। 'यथा' कश्चित् 'शीर्षतः' शीर्ष्णि, सार्वविभक्तिकस्तसिः[2]। 'पादौ' पर्याहृत्य 'प्रतिदध्यात्', 'एवं' 'तत्' अनुयाजाद्यङ्गजात मनुष्ठितं सद् भवति, आतिथ्यस्य शिरस्त्वात्। तस्मादित्युपसंहारः ॥ २६ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा* तान्त्समुदविन्दत् ते चतुर्द्धा व्यद्रवन्नन्योन्यस्य श्रिया ऽअतिष्ठमाना अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैर्वरुण आदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्बृहस्पतिर्विश्वै-

---

१— का० श्रौ० सू० ८, १ १८। २— पा० सू० ५ ३, १४।

* 'इष्ट्वा'–इति ग, घ।

दैवैरित्यु हैक ऽआहुरेते ह त्वेव ते व्विश्वे देवा ये ते चतुर्द्धा व्यद्रवंस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्यवेयुः* ॥ १ ॥

तेऽविदुः । पापीयाꣳसो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै नोऽनुव्यवागुर्द्विषद्भ्यो वै रध्यामो हन्त सञ्जानामहा ऽएकस्य श्रियै तिष्ठामहा ऽइति त ऽइन्द्रस्य श्रिया ऽअतिष्ठन्त तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वा देवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा ऽइति ॥ २ ॥

तस्मादु ह न स्वा ऋतीयेरन् । य एषां परस्तरामिव भवति स एनाननुव्यवैति ते प्रियं द्विषतां कुर्वन्ति द्विषद्भ्यो रध्यन्ति तस्मान्नर्त्तीयेरन्त्स यो हैवं विद्वान्नर्त्तीयते ऽप्रियं द्विषतां करोति न द्विषद्भ्यो रध्यति तस्मान्नर्त्तीयेत ॥ ३ ॥

ते होचुः । हन्तेदं तथा करवामहै यथा न इद मामदिव सेवाजर्य्यं मसदिति ॥ ४ ॥

ते देवाः† । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ समवदद्रिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन व्विष्वङ् यो न एतदतिक्रामादिति कस्योपद्रष्टुरिति तनूनप्तुरेव

* 'व्युवेयुः'-इति ग, घ।   † 'देवा'-इति ग, घ।

ब्राह्मते— "उर्वश्यसि पुरूरवा असि" "उर्वशी ह्यप्सरा पुरूरवाः पतिः" इति[1]। "एव सेदैव"—इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम्। 'यज्ञ जनयति' यज्ञसाधनत्वाद् यज्ञ मित्युच्यते। 'अथ' अरण्योरासादनानन्तरम् "अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि"[2] 'इति' होतारम् 'आह' ॥ २२ ॥

समन्त्रक मन्थन विधत्ते— "स मन्थतीति"[3]। "गायत्रेण त्वा छन्दसेत्यादि"[4]। "त वै छन्दोभिरेवेति। यद्यपि अन्ये साधने मन्थति, तथापि "गायत्रेण त्वा छन्दसा"—इत्यादिमन्त्रसामर्थ्येन छन्दोभिरेव साधनै मन्थन कृतवान् भवतीत्यर्थ[5]। अस्त्वेवम्, छन्दसां किमत्र जात मित्यस्या आशङ्काया फल वक्ष्यति— "छन्दांस्येवैतद्यज्ञ मन्वायातयतीति। छन्दसा मनुप्रवेशन न केवल छन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैर्मन्थनाद् भवति, अपि तु तस्मिन् काले होता छन्दसा मनुवचनादपि भवतीत्याह— छन्दांसि मथ्यमानायान्वाहेति। होतेति शेष। नियमेनानुप्रवेशे दृष्टान्त —'यथासु मादित्य मिति। 'रश्मय' अन्वायत्ता इति शेष। प्रह्रियमाणायेत्यनुप्रहरतिति[6]। 'प्रह्रियमाणाय' आहवनीये प्रक्षिप्यमाणाय, अनुब्रूहीत्यनुपठ्यते ॥ २३ ॥

समन्त्रक मनुप्रहरण विधत्ते— "सोऽनुप्रहरतीति"[7]। 'भवत

१— उपरिष्टात् ११ ४ १ १—१७।

२— का० श्रौ० सू० ५ २ १। ३— का० श्रौ० सू० ५ २ २।

४— वा० स० ५ २ ५, ६ ७।

५— "जाते जातायेति"—इति का० श्रौ० सू० ५ २ ३।

६— का० श्रौ० सू० ५ २ ४। ७— का० श्रौ० सू० ५ २ ५।

न."—इत्यादिमन्त्रस्थाय मर्थः[१]। हे आहवनीयनिर्मन्थ्यौ, उभा-वग्नी। 'न.' अस्माकं 'समनसौ' अस्मदभिमतप्रदानविषये समान-मनस्कौ 'भवतम्'। अथवा परस्परं कलह मकृत्वा समनसौ भव-तम्। 'समौकसौ' समानस्थानौ, 'अरेपसौ' अपापौ। एवम्भूतौ युवां 'यज्ञं' मदीय 'मा हिंसिष्टम्'। तथा 'यज्ञपतिं' यजमानं च 'मा हिंसिष्टम्'। हे 'जातवेदसौ' जातप्रज्ञौ! युवाम् 'अद्य' 'न.' अस्माकं 'शिवः' सुखकरौ 'भवतम्'। मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— "शान्ति मेवाभ्या मेतद् वदतीति। 'एतत्' मन्त्रवचनम् 'आभ्याम्' अपेक्षितां 'शान्ति मेव' 'वदति', नान्य मर्थ मित्यर्थः। अत्र शान्तेः कः प्रसङ्ग इति, तत्राह— "यथा शान्त्योऽन्य मिति॥ २४॥

अनुप्रहृतेऽग्नौ समन्त्रक होम विधत्ते— "अथ स्रुवेणेति[२]। 'उपहत्य' अवदाय 'अग्नि मभि' प्रहृत्य अग्नेरुपरि जुहुयात्। मन्त्रस्याय मर्थः[३]। 'अग्नौ' आहवनीये 'अग्नि.' निर्मथितः प्रविष्टः सन् 'चरति' इतस्ततो ज्वालाभिः सञ्चरति। कीदृशः? 'ऋषीणां पुत्र' मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात्। 'अभिशस्तिपावा' अभिशस्तेर्निन्दातः सकाशात् पाता। "आतो मनिन्"—इति[४] वनिप्। 'स.' तादृश, त्व 'न.' अस्मदर्थम् इह 'हव्य' हवि. 'सुयज' शोभनेन यागेन यज, सङ्गमयेत्यर्थः। केभ्यः? 'देवेभ्य.'। कदा? 'सद' सदा, सर्वदा। 'अप्रयुच्छन्' अप्रमाद्यन्, उद्दिष्टेषु क मप्यपरित्यज्येत्यर्थः। 'स्वाहा'

१— वा० सं० ५ ३ १।　　२— का० श्रौ० सू० ५ २ ६।
३— वा० सं० ५ ४ १।　　४— पा० सू० ३ २ ७४।

शाकरस्येति सो* वा ऽअयं पवत ऽएष तनूनपाच्छाकरः सो यं प्रजानाऽमुपद्रष्टा प्रविष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ† ॥ ५ ॥

तस्मादाहुः। मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति मनसा सङ्कल्पयति‡ तत्प्राण मपिपद्यते प्राणो वातं वातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुषस्य मनः ॥ ६ ॥

तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम्। मनसा सङ्कल्पयति तद्वातमपि गच्छति। वातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुष ते मन इति ॥ ७ ॥

ते देवा:§। जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि साद्धं समवदद्रिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विष्वङ् यो न एतदतिक्रामादिति तद्देवा अप्येतर्हि नातिक्रामन्ति के हि स्युर्यदतिक्रामेयुरन्तरं हि वदेयुरेकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव तस्मादेषां जितं मनपजय्यं तस्माद्यश एवं ह वा ऽअस्य जित मनपजय्य मेवं यशो भवति य एवं विद्वान्सत्यं वदति तदेतत्तानूनप्त्रं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवा:॥। जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि साद्धं सम-

---

* 'यो'–इति ख, सायणसम्मतश्च। † 'प्राणोदानौ'–इति ग, घ। ‡ 'सङ्कल्पयति'–इति ग, घ। § 'देवा'–इति ग, घ। ॥ 'देवा'–इति ग, घ।

यददिरेऽथैत ऽआज्यान्येव गृह्णाना जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि साꣳ समवधन्ते तस्माद् ह न सर्वेणेव समभ्युवेयन्नेन्मे जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामानि साꣳ समभ्यवायानिति श्येनो ह समभ्यवेयान्नास्मै द्रुह्येदिदꣳ ह्याहुन्न सुतानूनप्त्रिणे द्रोग्धव्य मिति* ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव†। आपतये त्वा परिपतये गृह्णामीति यो वा ऽअयं पवत ऽएष आ च पतति परि च पतत्येतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहापतये त्वा परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

तनूनप्त्रे शाक्वरायेति। यो वा ऽअयं पवत ऽएष तनूनप्ता शाक्वर एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह तनूनप्त्रे शाक्वरायेति ॥ ११ ॥

शक्वन ऽओजिष्ठायेति। एष वै शक्वौजिष्ठ एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह शक्वन ऽओजिष्ठायेति‡ ॥१२॥

अथात' समवमृशन्त्येव§। एतद्ध देवा भूय समामिर ऽइत्थं न सोऽमुथासद् यो न एतदतिक्रामादिति तथो ऽएवैत ऽएतत्सममन्त ऽइत्थं नः सोऽमुया सद्यो न एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

---

* 'मिति–इति ग, घ।

† 'गृह्णात्येव–इति ग, घ।

‡ 'ऽओजिष्ठायेति' इति ग घ।

§ 'मृशन्त्येव'–इति ग, घ।

ते समवमृशन्ति। अनाधृष्ट मस्यनाधृष्यं देवाना मोज इत्यनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्याः सह सन्तः समानं व्वदन्तः समानं दधाणा देवाना मोज इति देवानां वै जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामान्यनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्य मिति सर्वाः हि देवा अभिशस्तिं तीर्णा अञ्जसा सत्य मुपगेष मिति सत्यं व्वदानि मेद मतिक्रमिष मित्येवैतदाह स्विते मा धा इति स्विते* हि तद्देवा आत्मान मदधत यत्समवदन् यत्सत्य मकुर्वंस्तस्मादाह स्विते मा धा इति[†] ॥ १४ ॥

अथ यास्तद्देवाः[‡]। जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामानि साईं समवददिरे तदिन्द्रे सन्नमदधतैष वा इन्द्रो य एष तपति न ह वा एषोऽग्रे तताप यथा हैवेद मन्यत् कृष्ण मेवं[§] हैवास तेनैवैतद्वीर्येण तपति तस्माद् यदि बहवो दीक्षेरन् गृहपतय एवं व्रत मभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुः स हि तेषा मिन्द्रभाजनं भवति यद्य दक्षिणावता दीक्षेत यजमानायैव व्रत मभ्यूत्सिच्य प्रयच्छेयुरिदं ह्याहुरिन्द्रो यजमान इति[||] ॥ १५ ॥

---

* 'स्विते'–इति क।

† 'मा धा इति'–इति ख, 'मा धा इति'–इति ग, 'मा धा इति'–इति घ।

‡ 'यास्तद्देवा'–इति ग, घ। § 'मृव'–इति क।

|| 'इति'–इति ख, 'इति'–इति ग, घ।

अथ यास्तद्देवाः*। जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि साऽहं समवदद्दिरे तत्साहं सुष्प्रे तत्सामाभवत्तस्मा-दाहुः सत्यं साम देवजं सामेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अथ तानूनप्त्रं[1] विधातुमाख्यायिकामाह— "आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा तान्त्समदविन्ददित्यादिना। पुरा किल देवा 'आतिथ्येनेष्ट्वा व्यद्रवन्' इति सम्बन्धः। विद्रवणे कः प्रसङ्ग इति तं दर्शयति— "तान्त्समदविन्ददिति। तस्मिन् समये 'तान्' देवान् 'समत्' कलहः 'अविन्दत्' प्राप्तवान्। "अङ्गे समत्सु तुत्त्वा"-इत्यादौ[2] समच्छब्दः सङ्ग्रामे प्रसिद्धः। 'ते' देवाः 'चतुर्द्धा' 'व्यद्रवन्' पृथग्भूताः। किमर्थम्? "अन्योऽन्यस्य श्रिये अतिष्ठ-मानाः"। 'श्रियै' ज्योतिष्टोमफलरूपायै[3] आत्मनोऽभिप्राय मप्रकाशयन्तः, ता असहमाना इत्यर्थः। "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च"-इति[4] तिष्ठतेरात्मनेपदम्। "क्राधद्रुह"—इति[5] श्रिया आपयितु मिष्टत्वाच्चतुर्थी। विद्रवणप्रकारं विभज्य दर्शयति— "अग्निर्वसुभि-

* 'यास्तद्देवा'-इति ग, घ।

१— ऐ॰ ब्रा॰ १. ३. ७, तै॰ सं॰ ६. २. २. १ द्रष्टव्यम्।

२— ऋ॰ सं॰ १०. ११६. १ द्रष्टव्या।

३— ''अन्योऽन्यस्य श्रियै' ज्योतिष्टोमफलरूपायै, श्रियै वा-'इति क।

४— पा॰ सू॰ १. ३. २३। ५— पा॰ सू॰ १. ४. ३७।

रित्यादि। शाखान्तरे प्रसिद्धं[1] पञ्चमं गणमुदाहृत्य सोपपत्तिकं पराचष्टे— "बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैरित्यु हैक आहुरिति। तत्रोपपत्त्यभिधानम्— "एते ह त्वेव ते विश्वेदेवा ये ते चतुर्द्धा व्यद्रवन्निति। 'तान् विद्रुतान्' परस्परं विश्लिष्टान्, असुररक्षसान्याय मन्वभवन् इति निश्चित्यानुप्राप्ता ॥ १ ॥

"तेऽविदुरिति। स्पष्टम्। 'असुररक्षसानि वै' 'नः' 'अनुव्यवागुः' अनुगता। एतेर्लुङि गादेशः[2]। 'द्विषन्तो वै' 'रध्याम' रध्यतिर्वशगमनकर्मा,[3] वशं प्राप्ता इत्यर्थः। "हन्त सञ्जानामहा इति। शत्रुजयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनार्थो 'हन्त'-शब्दः। "अकर्मकाच्च"-इति[4] सम्पूर्वस्य जानातेरात्मनेपदम्। सङ्गता भवेम, ऐकमत्यं प्राप्नुयामेत्यर्थः। तत्प्रकारमाह— "एकस्य श्रियै तिष्ठामहा इति। "त इन्द्रस्य श्रिया अतिष्ठन्तेत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

"तस्माद् ह न स्वा ऋतीयेरन्निति। यस्मात् देवानां परविश्लेषात् शत्रूणां सभिभवः भासः, 'तस्माद् ह' तस्मात् खलु कारणात् 'स्वाः' ज्ञातयः परस्परं 'न ऋतीयेरन्' वैमत्येन विश्लेषं न कुर्युः। "ऋतेरीयङ्"[5]। विश्लेषे को दोष इति तत्राह— "य एषां परस्तरा मिव भवतीति। 'यः' शत्रुः 'एषां' विश्लिष्टानां 'परस्तरा मिव' अत्यन्तदूरदेशस्थो 'भवति', 'स' 'एनान्' शत्रून् विश्लिष्टान् 'अनुव्यवैति' अनुप्रविशति। तस्मात् 'द्विषताम्' अवकाश-

---

१— तै० स० ६ २ २ १ द्रष्टव्यम्। २— पा० सू० २ ४ ४५।
३— निघ० ६ ६ ४। ४— पा० सू० १, ३, ४५।
५— पा० सू० ३ १ २९।

प्रदानेन स्वय मेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं यद् 'द्विषद्भ्यः' शत्रुभ्यो 'रध्यन्ति' वशं प्राप्नुवन्ति; 'तस्मात्' 'न व्यतीयेरन्' भेदं न गच्छेयुः। उक्तार्थस्य कश्चित् पुरुषार्थं नियमं विधत्ते— "स यो हैवं विद्वानिति। यः कश्चिदेवं वृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु च दृष्टं जानन् 'न व्यतीयते' भेदं न गच्छेत्। अथवा परैरुत्पादितो ज्ञातिभेद एवंविदि न प्रवर्त्तेत इत्यर्थः। अत एव 'द्विषताम्' अपि 'अप्रियं करोति'; तत्प्रवेशावकाशस्यासम्भवात्। 'न द्विषद्भ्यः' 'रध्यति' वशं याति। 'तस्मात्' विद्वान् 'न व्यतीयेत' ॥ ३ ॥

"ते होचुर्हन्तेदं तथा करवामहै, यथा न इद माप्रदिव मेवाजर्यं मसदिति। 'यथा' 'नः' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आ प्रदिवम् एव' द्युलोकावस्थित्यवसानम् 'अजर्यम्'। "अजर्यं सङ्गतम्"-इत्यनेन[1] निपात्यते, अविनाश्यम्[2] 'असत्' भवेत्, 'तथा करवामहै' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ४ ॥

अनन्तरम्— "ते देवा इति। 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियभूताः 'तनूः' स्वस्वमूर्त्तीः। अस्य व्याख्यानम्— "प्रियाणि धामानीति। अभिमतानि भोगायतनानि 'सार्द्धम्' एकत्र 'समवदध्रिरे' विभज्य स्थापितवन्तः। तस्मिन् काले एव अब्रुवन्— 'एतेन' स्थापितेन शरीरेण 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः' समयातिक्रमकारी 'माना' 'असत्' विना भवेत्। एतदेव व्याचष्टे— "एतेन विष्वङ्ङिति। 'विष्वङ्' सर्वतो भवेत्, विशीर्णो भवत्वित्यर्थः। तच्छब्दार्थं माह—

१— पा० सू० ३.१.१०५।

२— 'अविनाशि'-इति क।

"यो न एतदतिक्रामादिति। 'एतत्' सङ्केतकर्म 'अतिक्रामात्' अतिक्रामेत्। "कस्योपद्रष्टुरिति। 'उपद्रष्टा' साक्षी, 'कस्य'? तस्य पुरस्तादिदं भवेदिति शेषः। एवं प्रश्न मुपगम्य तैरेवेद मुत्तर मुक्तम्— "तनूनप्तुरेव शाक्वरस्येति। तन्वो देहस्य न पातयिता रक्षको देवः 'तनूनपा'[1]। अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः, तस्मा-काशः पुत्रः, तत्पुत्रो वायुरिति सः 'तनूनपा'। स च 'शाक्वरः' शक्तः सर्वं कर्तुम्। तस्य पुरस्तादित्यर्थः। सः क इति, तं विशिनष्टि— "यो वा अयं पवत इति। 'योऽयं' 'पवते' गच्छति, वायुरित्यर्थः[2]। बाह्यस्य वायोः पुरुषचित्तद्रष्टृत्वं कथं घटत इति, तत्राह— "सोऽयं प्रजाना मुपद्रष्टा प्रविष्ट इति। प्रविष्टस्य कथं नोपलभ्यत इति तत्राह— "ताविमौ प्राणोदानाविति। 'इमौ' प्रसिद्धौ यौ 'प्राणो-दानौ' 'तौ' एव स इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तेऽर्थे लौकिकवचनं प्रमाणयति— "तस्मादाहुर्मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति। दूरस्थानां देवानां कथं मनुष्यचित्तपरिज्ञान मित्याशङ्क्य तद्द्वारद्वारिकयेति दर्शयति— "मनसा सङ्कल्पयति, तत् प्राण मभिपद्यत इत्यादि। प्राणमनसोः परस्पराविनाभावात् मनसा सङ्कल्पितं प्राणं प्राप्नोति। बाह्यवायोरिव शरीरप्रवेशेन प्राणत्वात् "प्राणो वातम्"-इत्युक्तम्[3]। अभिपद्यते सङ्कल्पितार्थ-विशिष्टः सन्नेवेति भावः। स च 'वातः' सर्वत्राप्रतिहतगतित्वात्

१— ऐ० आ० १. ४ ७ द्रष्टव्यम्। आप० श्रौ० सू० । १.१.१–३।

२— ऐतरेये ब्राह्मणेऽप्येव वर्णितं तानूनप्त्रनिर्वचनम् (१. ४. ७.)।

३— इहैव मूले (२२८ पृ०) द्रष्टव्यम्।

'देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः' वर्त्तते। पुण्ये पापे वा वर्त्तते, त मनतिवृत्त्यैवाचष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति— "तस्मादेतद् इति। "मनसा सङ्कल्पयति, तद्वात मपि गच्छतीत्यादि[१]। स्पष्टोऽर्थः[२] ॥ ७ ॥

विशेषाभिधानाय पूर्वोक्तं तामनूद्य मनुवदति— "ते देवा जुष्टास्तनूरित्यादिना। "तद्देवा इति। 'तत्' "एतेन नः स नाना-सत्"-इत्युक्त मित्यर्थः[३]। 'अप्येतर्हि' इदानीं मपि। अतिक्रमे बाध माह— "के हि स्युरिति। यद्यतिक्रामेयुः, तर्हि के स्युः। उपपत्ति माह— "अनृत हि वदेयुरिति। देवत्व मतिक्रम्य अनृतवदनात् कुत्सिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः। देवानां सत्यवादित्वनियमे सति[४] अनृतं वदेयुः दोषः स्यात्। स एष तेषु कुत इत्यत आह— "एकं ह वै देवा व्रत मिति। सत्यवादफल माह— "तस्माद्देवा जित मनपजय्य मिति। यत् 'अनपजय्य' जेतु मशक्यम्,[५] तत् 'जितम्' भवति। "तस्माद् यश इति। प्राप्नुवन्तीति शेषः। अथवा यशो-रूपा एव भवन्तीत्यर्थः। "एवं ह"—इत्यादिना उक्तार्थज्ञप्रशंसा।

१— यस्त्वेष मन्त्रोऽथर्वसंहितायाम् (१२ ४. ४) मङ्क्षुभिन्नपाठाश्रितः।

२— अतएवोक्तं पाणिनिमुनिना स्वशिक्षायाम्— "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मन कायाग्नि माहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्"—इत्यादि २. ए १—५ श्लो०। ३— पञ्चमी काण्डी (२२७ पृ०) द्रष्टव्या।

४— "सत्यसंहिता वै देवा"—इति ऐ० ब्रा० १. १. ६।

५— "क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे"—इति पा० सू० ६. १. ८१।

"तदेतत् तानूनप्त्रं निदानेनेति। स्वस्वशरीरसमवदानपूर्वकं शपथकर्म तानूनप्त्रम्[1]। 'तत्' इदानीं मनुष्ठीयमानं 'तानूनप्त्रम्' आज्यग्रहणस्पर्शनात्मकं कथमेतद् भवेत्? तत्राह— 'निदानेन' कारणेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

निदानमेव दर्शयति— "ते देवा" इत्यादिना। 'देवा' आज्यानि गृह्णाना एव स्वतनूरपि आज्येन 'सार्द्धं' 'समवदद्रिरे', अत इदानीन्तनैरपि तानूनप्त्रमेव समवदातव्यमित्यनुमीयते ॥

प्रसङ्गात् किञ्चित् पुरुषार्थमाह— "तस्माद् ह न सर्वेणेनेति। 'सर्वेण' बहुजनेन सह 'समवगति' शपथपूर्वकं समयं 'न' कुर्यात्। तद्दोषमाह— "नेन्मे जुष्टास्तन्व इति। 'मे' मम 'जुष्टा' अत्यन्तप्रियभूता 'तन्व' प्रियधामभूता सर्वे यावत् 'नेत् समभ्यवायान्' नैव भक्ता भवेयुरिति। 'नेत्' परिभये। अभ्यवपूर्वादितेर्लेट्[2]। "अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति हि निरुक्तम्[3]। 'येनो ह' येनापि खलु सह अशक्यत्वात् 'अभ्यवेयात्' तस्मै द्रोहं न कुर्यात्। तथाच लौकिका अपि 'इदम्' 'आहुः'। किम्? इति, 'सतानूनप्त्रिणे' सम्भूय शपथकारिणे 'न द्रोग्धव्यम् इति' द्रोहो न कर्त्तव्य इति। "क्रुधद्रुहेर्ष्येत्यादिना चतुर्थी[4] ॥ ६ ॥

अथ तानूनप्त्रार्थं माज्यग्रहणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथातो ग्रहणायैवापतये त्वा परिपतय इति[5]। अत्र ग्रहामीत्यन्त एको

---

[1]— 'परस्परसख्याय शपथरूपं माज्यस्पर्शनम्' ऐ०ब्रा०१ ४ ७सा०भा०।

[2]— पा० सू० ३ ४ ७।

[3]— निरु० १ ३ ६।

[4]— पा० सू० १ ४.३७।

[5]— का० श्रौ० सू० ८ १ १९।

मन्त्रः[1]। "तनूनप्त्रे शाक्वरायेति द्वितीयः[2]। शक्मन ओजिष्ठायेति तृतीयः[3]। अस्मिन् पक्षे 'गृह्णामि'-इत्यय मुत्तरयोरपि मन्त्रयोरनुषज्यते। तत्र स्रुवेण सर्वस्य ध्रौवाज्यस्यैकवारं ग्रहणम्, स्थाल्याः स्रुवेण द्विर्ग्रहणम्। अथवा "तनूनप्त्रे शाक्वराय"-"शक्मन ओजिष्ठाय"-इत्येतौ पूर्वमन्त्रशेषौ, तथा सत्येक एव मन्त्रः[4] ॥

अत्र ब्राह्मणम्— "अथैत आज्यान्येव गृह्णाना जूहासनूरिति। प्रत्येक माज्यग्रहणस्य श्रुतत्वात् सर्वे गृह्णीयुः। तथा च कात्यायनः— "ध्रौवं भ्रतग्रहाने गृह्णात्यापतय इति, द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेण तनूनप्त्रे शाक्वरायेति शक्मन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात्, पूर्वशेषौ वोत्तरौ, प्रतिपुरुष च ग्रहण माज्यानि गृह्णाना इति श्रुतेः"-इति[5] ॥

मन्त्रस्याय मर्थः— 'आपतये' आ अभिमुख्य पतत्यागच्छतीति 'आपतिः', परिपततीति 'परिपतिः' वायुः, आज्य।[6] त्वां तस्मै 'गृह्णामि' ॥ १० ॥

"तनूनप्त्र इति। उभावर्थौ तनूनप्त्रशाक्वरशब्दौ[7]। 'शक्मने' सर्वत्र शक्ताय, 'ओजिष्ठाय' अतिशयेन बलवते। "यो वा अय पवते"— इत्यादि ब्राह्मण स्पष्टम् ॥ ११, १२ ॥

१— वा० स० ५. ५. १। २— वा० स० ५. ५ २।
३— वा० स० ५. ५ ३। ४— वा० स० ५. ५ (१-२-३ =) १।
५— का० श्रौ० सू० ८. १. १९—२३।
६— एतदेव आज्यं तानूनप्त्रसंज्ञ भवति (का० श्रौ० सूत्र ८. १.२४.)।
७— पुरस्तात् (५ क० भा०, २३३ पृ०) द्रष्टव्यम्।

गृहीतस्याज्यस्य सर्वैरवमर्शनं विधत्ते— "अथात आ समवमृशन्त्ये-वेति"[1]। स्पर्शकाले देवैः कृतं मन्त्रसङ्केतं दर्शयति— "एतद्ध वै देवा भूय समामिर इति। 'एतद्' वक्ष्यमाणं 'भूयः समामिरे' पूर्वोक्तसङ्केत मन्त्ररेण पुनस्सङ्कृता अभवन्। "अम गत्यादिषु"[2]। 'यः' 'नः' अस्माकं मध्ये 'एतत्' 'अतिक्रामात्' अतिक्रामेत्, 'सः' 'इत्थ' देवभूत एव सन् 'अमुथा' अन्यथा प्रकारेण 'असत्' देव-भावाद् विनश्येदित्यर्थः। न केवलं देवाना मेवायं सङ्केतः, किन्त्विदानीन्तनानुष्ठातॄणा मित्याह— "तथो एवैत इति ॥ १३ ॥

"ते समवमृशन्तीति। अवमर्शनमन्त्रस्याय मर्थः[3]। हे आज्य! त्वं पूर्वापरैः 'अनाधृष्टम्' आधर्षं ममाप्त भवसि। तथा अनाधर्ष-णीय मपसि। 'देवानाम्' 'ओजः' बलरूपं मसि। 'अनभिशस्ति' निन्दकरहितम्। कर्त्तरि क्तिच्[4]। न केवलं तादृगेव, किन्तु 'अभिशस्तिपाः'। लिङ्गव्यत्ययः[5]। अभिशस्तेर्निन्दायाः सकाशात् पाल-यसि। 'अनभिशस्तेन्यम्' अहिंस्यम्। तदर्थे तेन्-प्रत्ययो नकारोप-जनो यस्य[6]। अथवा अनभिशस्तस्य स्वर्गादेः प्रदायित्वेन सम्बन्ध्यसि। यतः एव महानुभावः त्वम्, 'अञ्जसा' प्रगुणेन, मुख्यया वृत्त्या 'सत्यं' यथार्थस्वरूपम् 'उपगेषम्' उपगच्छेयम्। "गाङ् गतौ"-इत्यस्य[7]

१— का० श्रौ० सू० ८, १, २३। २— धा० प० ४६४ धा०।
३— वा० स० ५, ५, २। ४— पा० सू० ३, ३, १७४।
५— पा० सू० ३, १, ८५। ६— पा० सू० ३, ४, १४।
७— धा० पा० ९५० धा०।

"सिद्ध्यर्थे लेट्[1]", "सिब्बहुलम्"-इति[2] सिप्[3] च। तेन अयमर्थः 'क्षिते' सुष्ठु प्राप्तौ 'मा' माम् 'अधाः' धारय ॥

मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "अनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्या इति"। पूर्वं कैरप्यनाधृष्टा अपि देवाः परस्परापरागेणाधर्मविषया अपि सन्तः, पश्चात् सङ्केतपूर्वकेणाज्यग्रहणेन स्वशरीराण्यवमर्शन्तः पुनः 'अनाधृष्याः आसन्', अतस्तु मनाधृष्टानां पुनरनाधर्षहेतुत्वात् तद्रूप मसि। "सह सन्तः"—इत्यादि पदत्रय मनाधृष्यत्वे हेतुत्वेन निर्दिष्टम्। 'सह सन्तः' परस्परैकमत्येन वर्त्तमानाः, तथा 'समानं वदन्तः' यदेको ब्रूते, तदन्येऽप्यनुकुर्वन्तः, 'समानम्' एक मेव कार्यं मनसि 'दधाणाः' धारयमाणाः। द्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह— "देवाना मोज इति। ओजोरूपाणां प्रियधाम्ना माज्ये स्थापनात्। अनभिशस्त्यादिपदत्रयस्यैकतात्पर्यता माह— "सर्वा हि देवा अभिशस्तिं तीर्णा इति। 'सत्य मुपगेषम्'—इत्येतस्य सत्यप्राप्ति प्रतिज्ञारूपत्वेन वागात्मकत्वात् 'सत्य वदानि'—इत्येवरूपा सत्यप्राप्तिरुक्ता। तदेव सत्य 'मेदम्'—इत्यत्र 'इद'-शब्देन निर्दिष्टम्। 'क्षिते मा धाः'—इत्यत्र 'क्षित'-शब्दार्थं माह— "क्षिते हि तद्देवा इति। सुष्ठु माप्तव्य क्षितम्, तदत्र सत्य मेव वदामीति प्रतिज्ञापूर्वकं तदनुष्ठान मेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तानूनप्त्र माज्य सर्वैः स्पृष्ट मपि सत् यजमानायैव दातव्य मिति[4]

१— पा० सू० ३. ४. ७।　　२— पा० सू० ३. १. ३४।

३— तैत्तिरीयसंहितायां मप्येष मन्त्रो व्याख्यातः (१.२.१०.५)।

४— का० श्रौ० सू० ८ २ ३, ४।

विधातुं माह— "अथ यास्ते देवा इति । इन्द्रशब्दस्य विवक्षित मर्थं माह— "एष वा इन्द्रो य एष तपतीति । इन्द्रेणे-तन्नाग्नौ कोऽतिशयो भस्य इति तत्राह— "न ह वा एष इति । तापकतया, न ततापेत्यर्थः, 'यथा ह एव' 'इदम्' इदानीं परि-दृश्यमान तपनम् । तर्हि कथ माप? 'कृष्णम् एव' कृष्णरूप मेव 'भाम' । तस्मात् 'तेनैव' तानूनप्त्र्याज्यस्वीकारजनितेनैव 'वीर्येण' दुर्द्धर्षं सन् 'तपति' इत्यर्थः । "तस्माद् यदि बहव इत्यादि, प्रकृतपर्यवसानवाक्य स्पष्टम् । 'अभ्युक्तिच्य' उपरि तदाज्य मासिच्य । "स हि तेषा मिन्द्रभाजन भवतीति । 'इन्द्रभाजनम्' इन्द्रस्थानीय । फलस्य साम्येऽपि गृहपतित्वेन वरत्वेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम् । "यद्यु दक्षिणावतेति । यदि तु दक्षिणायुक्तेनैकाहादिना सोमयागेन दीक्षेतेत्यर्थः । स्पष्ट मन्यत्[१] ॥ १५ ॥

यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृत साममूल मित्याह— "अथ यास्ते देवा इति । 'तत्' अवत्त 'साङ्गं' 'मज्जन्ते' । तदाज्येन साक प्रक्षिप्त शरीरकदम्बक सहत मेक मभूत्, 'तत् सामाभवत्' । देवाना मप्येनोत्पन्नत्वात् 'सत्य देवत्र' च 'साम' ॥ १६ ॥ २ [४ २] ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१— तत् तानूनप्त्रम् 'पल्ययन्त्य मिदधात्यधियायाल्मयेन"-इति का० श्रौ० सू० ८ २ १। 'पल्ययन्त्य = कम्पयित्वा'-इति तद्वृत्तौ या० दे० ।

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा* । तान्त्समदविन्दत्ते तानूनप्त्रैः समशाम्यंस्त एतस्य प्रायश्चित्ति मैच्छन् यदन्योऽन्यं पाप मवदन्नाह पुरावभृथात् पुनर्दीक्षा मवाकल्पयंस्त एता मवान्तरां दीक्षा मपश्यन्† ॥ १ ॥

तेऽग्निमेव त्वचं व्युपल्याङ्गयन्त । तपो वा अग्निस्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपायंस्तदवान्तरां दीक्षा मुपायंस्तस्मादवान्तरदीक्षा सन्तरा मङ्गुलीराच्छन्त सन्तरां मेखलां पर्यस्ता मेवैना मेतत्सती पर्य्यास्यन्त तथो एवैष एतद्यदतः प्राचीन मव्रत्यं वा करोत्यव्रत्यं वा व्वदति तस्यैवैतत्प्रायश्चित्तिं कुरुते‡ ॥ २ ॥

सोऽग्निमेव त्वचं व्युपल्यङ्गयते । तपो वा अग्निस्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते सन्तरां मेखलां पर्यस्ता मेवैना मेतत्सती पर्य्यस्यते प्रजा मु हैव तद्देवा उपायन्§ ॥ ३ ॥

तेऽग्निमेव त्वचं व्युपल्याङ्गयन्त । अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्ता प्रजनयिता तत्प्रजा मुपायन्त्सन्तरा मङ्गुली-

---

* "इष्टा"–इति ग, घ ।　　† "मपश्यन्"–इति ग, घ ।

‡ "कुरुते"–इति ख, "कुरुते"–इति ग, घ ।

§ "उपायन्"–इति ग, घ ।

राम्वन्त सन्तरां मेखलां तत्प्रजा मात्मन्नकुर्व्वत तथो ऽएवैष एतत्प्रजा मेवोपैति* ॥ ४ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं व्विपल्यङ्गयते। अग्निर्व्वै मिथुनस्य कर्त्ता प्रजनयिता तत्प्रजा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते सन्तरां मेखलां तत्प्रजा मात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवाना मु ह स्म दीक्षितानाम्। यः समिद्धारो वा स्वाध्यायं वा व्विसृज्यते† तꣳ ह स्मेतरस्यैवेतरꣳ रूपेणे-तरस्येतर मसुररक्षसानि जिघाꣳसन्ति ते ह पापं व्वदन्त उपसमेयुरिति वै मां त्व मुचिकीर्षीरिति माजिघाꣳसी-रित्यग्निर्हैव तथा नान्य मुवादाग्निं तथा नान्यं‡ ॥ ६ ॥

ते होचुः। अपीत्यन्वाꣳ मय्येऽस्वादिपूꣳऽरिति नैवाह मन्यं न मा मन्य इति‖ ॥ ७ ॥

तेऽविदुः। अयं वै नो व्विरक्षस्तमोऽस्यैव रूप मसाम तेन रक्षाꣳस्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकꣳ समश्नु-विष्यामह ऽइति तेऽग्नेरेव रूप मभवंस्तेन रक्षाꣳस्यत्य-मुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकꣳ समाश्नुवत¶ तथो ऽएवैष

* "मेवोपैति"—इति ग, घ।

† "विसृजते"—इति ग, घ, सायणसम्मतोऽयं पाठ इति भाष्य हा॰-देवर॰।

‡ "नान्य"—इति ग, घ। § "अपीत्य स्मा"—इति क, ख।

‖ "इति"—इति ग, घ। ¶ "समाश्नवत"—इति च पुस्तके हा॰-देवरेण।

एतदग्नेरेव रूपं भवति तेन रक्षांस्यतिमुच्यते तेन स्वर्गं लोकं समश्नुते स वै समिध मेवाभ्यादधदवान्तर-दीक्षा मुपैति ॥ ८ ॥

स समिध मभ्यादधाति। अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाहाग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तव तनूरियं सा मयि यो मम तनू-रेषा सा त्वयि। सह नौ व्रतपते व्रतानीति तदग्निना त्वचं व्यिपल्यङ्गयतेऽनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यता मनु तपस्तपस्पतिरिति तदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते सन्तरां मेखलां पर्य्यस्ता मेवैना मेतत्* सतीं पर्य्यस्यते ॥ ९ ॥

अथैन मतो मदन्तीभिरुपचरन्ति। तपो वा ऽअग्नि-स्तपो मदन्त्यस्तस्मादेनं मदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मदन्तीरुपस्पृश्य† । राजान माप्याययन्ति तद्यन्मदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति वज्रो वा ऽआज्यं रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमं हिनसा-मेति तस्मान्मदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति॥११॥

तदाहुः। यस्मा ऽएतदाप्यायनं क्रियत ऽआतिथ्यं

---

* "पर्य्यस्ता मेवैतत्"—इति ग, घ।

† "मदन्तीभिरुपस्पृश्य"—इति ग, घ।

सोमाय तु मेवाग्र* आप्याययेयुरथावान्तरदीक्षा मथ तानूनप्त्राणीति तदु तथा न कुर्याद्यज्ञस्य वा एवं कर्म्माणि वा एनान्समुदविन्दंस्ते संश्रम मेव पूर्व्व मुपायन्नथावान्तरदीक्षा मथाप्यायनम् ॥ १२ ॥

तद्यदाप्याययन्ति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छरीरं यद्गिरयो यद-श्मानस्तदेषोऽशाना नामौषधिर्जायत इति ह स्माह श्वेतकेतुरौद्दालकिस्ता मेतदाहृत्याभिषुण्वन्ति तां दीक्षोपसद्भिस्तानूनप्त्रैराप्यायनेन सोमं कुर्व्वन्तीति तथो एवैना मेष एतद्दीक्षोपसद्भिस्तानूनप्त्रैराप्यायनेन सोमं करोति ॥ १३ ॥

मधु सारघ मिति वा आहुः । यज्ञो ह वै मधु सारघ मथैत एव सरघो मधुकृतो यदृत्विजस्तद्यथा मधु मधु-कृत आप्याययेयुरेव मेवैतद्यज्ञ माप्याययन्ति ॥ १४ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥

* "त मेवाग्र"—इति, "तु मेवाग्र"—इति चैतौ का०--वेबरधृतौ ।

तद्धा ऽत्तुपीक्षा मनुस्तुत मास । ते यज्ञꣳ सुमभरन् यथायं यज्ञ सुम्भृत एवं वा ऽएष यज्ञꣳ सुम्भरति यो दीक्षते व्वाग्वै यज्ञस्तद्यदेवाच यज्ञस्य निर्ङ्गीतं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ १६ ॥

ते वै षड्* भूत्वाप्याययन्ति । षड् वा ऽऋतव ऋतव एवैतद्भूत्वाप्याययन्ति ॥ १७ ॥

त ऽआप्याययन्ति । अꣳशुरꣳशुष्टे देव सोमाप्यायता मिति तदस्याꣳशु मꣳशु मेवाप्याययन्तीन्द्रायैकधनविद ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रायेत्येकधनविद ऽइति भ्रतꣳ भ्रतꣳ ह स्म वा ऽएष देवान् प्रत्येकैक एवाꣳशुरेकधनानाप्यायते दुभ्र दुभ्र वा तुभ्य मिन्द्र प्यायता मा त्व मिन्द्राय प्यायस्वेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता ता मेवैतदाप्याययत्या त्व मिन्द्राय प्यायस्वेति तदेतस्मिन्नाप्यायनं दधात्याप्याययास्मान्त्सखीन्त्सन्या मेधयेति स यत्सनोति तत्तदाह यत्सन्येत्यथ यदनुब्रूते तद् तदाह यन्मेधयेति स्वस्ति ते देव सोमसुत्या मशीयेत्येका वा ऽएतेषा माशीर्भवत्यृत्विजा च यजमानस्य च यज्ञस्योदृचं गच्छेमेति यज्ञस्योदृच गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

---

* षड्॰ इति ग

अथ प्रस्तरे निह्नुवते। उत्तरतु उपचारो वै यज्ञोऽथै-तद् दक्षिणेना*न्वित्याप्याययन्त्यग्निर्व्वै यज्ञस्तद्यज्ञं पृष्ठतः कुर्व्वते† तन्मिथ्याकुर्व्वन्ति देवेभ्य आवृश्च्यन्ते यज्ञो वै प्रस्तरस्तद्यज्ञं पुनरारभन्ते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हैषा मेतन्न मिथ्याकृतं भवति न देवेभ्य आवृश्च्यन्ते तस्मात् प्रस्तरे निह्नुवते ॥ १९ ॥

तदाहु। अक्तौ निह्नुवीराश्नुनक्ताऽ३ऽइत्युनक्तो हैव निह्नुवीतानुप्रहरणꣳ ह्येवाक्तास्य ॥ २० ॥

ते निह्नुवते। एषा रायः प्रेषे भगाय ऽऋतमृतवादिभ्य इति सत्यꣳ सत्यवादिभ्य इत्येवैतदाह नमो द्यावापृथिवीभ्या मिति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्नुवते ययोरिदꣳ सर्व्वं मधि‡ ॥ २१ ॥

अथा ह समुत्ल्प्य प्रस्तरम्§। अग्नीन्मदन्त्यापा३‖ ऽइति मदन्तीत्यग्नीदाह ताभिरेहीत्युपर्य्युपर्य्यग्निं मतिहरति स यन्नानुप्रहरत्येतेन ह्यत ऊर्ध्वान्यहानि प्रचरिष्यन् भवत्यथ यदुपर्य्युपर्य्यग्नि मतिहरति तद्देवास्यानुप्रहृतभाजनं भवति त मग्नीधे प्रयच्छति त मग्नीन्निदधाति ॥ २२ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

---

* "दक्षिणेवा"–इति ग, घ। † "कुर्व्वन्ति"–इति ग, घ। ‡ 'मधि'–इति ग, घ। § "प्रस्तारम्"–इति ग, घ। ‖ "दन्त्यापा३"–इति ग घ

अवान्तरदीक्षां विधातु माह— "आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा तानिति। 'ते' 'एतस्य' तानूनप्त्रस्य शपथात्मकस्य दोषपरिहाराय। तानूनप्त्रस्य निन्दितत्व माह— "यदन्योऽन्यं शाप मवदन्निति। "सत्यं वदानि[1], नेद मतिक्रमिषम्"—इत्येवं रूप मित्यर्थः। "नाह पुरेत्यनेन दोषपरिहारोपाय उक्तः। स्वीकृताया दीक्षाया अवभृथ-पर्यन्तानुवर्त्तने सति प्रागतस्य पापवदनस्य परिहारो भवति, सा चानुवृत्तिर्न तैः कृतेत्यर्थः; मध्ये दीक्षापरित्यागादिति भावः। यदा स्वीकृताया दीक्षाया इदानीं मध्यपरित्यागात् तन्मध्ये नूतनां 'दीक्षां' 'पुनः' 'न' 'अवाकल्पयन्', किन्तु प्रकृतदीक्षाया अविरोधिनीम् 'अवान्तरदीक्षाम्' 'अपश्यन्'[2] ॥ १ ॥

अवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते— "तेऽग्निनैव त्वच मिति। 'विपल्याङ्कयन्त' विविधं 'परि' परितः 'आङ्कयन्त' अवेष्टयन्; अग्नि मेव त्वच मकुर्वन्नित्यर्थः। अग्नेस्त्वग्भावे कः सम्बन्ध इति, तत्रोच्यते— "तपो वा अग्निरिति। तपनसाधनत्वात् अग्निः 'तपः'; 'दीक्षा' तु क्लेशात्मकत्वादेव 'तपः'। अवान्तरदीक्षा नामनिर्वचनेन प्रशंसति— "तद्यदवान्तरा मिति। "अन्तरा मित्यादि। 'अन्तरा माद्यन्त' अतिशयेन संश्लिष्टा अङ्गुलीरकुर्वन्। तथा 'मेखलाम्' अपि पूर्वां शिथिलबद्धां पुनः सलग्ना मकुर्वन्। तदेवाह— "पर्यस्ता मेवेति। 'पर्यस्ता मेव' परितः क्षिप्ता मेव। अत मर्हतीति 'अतथ्यम्', तद्विरोधि 'असत्यम्'। 'तस्य' 'एतत्' अवान्तरदीक्षाख्यं-कर्म 'प्रायश्चित्तम्', तस्य पापस्य निर्हरण मित्यर्थः ॥ २ ॥

---

[1]— 'वदामि'-इति क।   [2]— तै० सं० ६.२ २.१० द्रष्टव्यम्।

यदर्थं माख्यायिकामुखेनावान्तरदीचोक्ता, त मिदानीं विधत्ते— "सोऽग्निरेवेति। 'स' यजमानः। शिष्टं पूर्ववत्। अवान्तरदीक्षां प्रजासाधनत्वेन प्रशंसति— "प्रजा ह वैवेत्यादिना॥ ३॥

"तेऽग्निरेव त्वष मिति। "अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्तेति। वधूवरयोर्युग्मीभावस्याग्निमध्यपेक्षत्वात् मिथुनकर्त्ताग्निरुच्यते। सा प्रसिद्धि 'वै'-शब्देनोक्ता। अग्निनपीतयोः शुक्रशोणितरूपेण परिणामस्य, पुनश्च देहाकारेण परिणामस्य चाग्न्यधीनत्वात् 'प्रजनयिता'। अथवा कथम् 'अग्निर्मिथुनस्य कर्त्ता'? यतोऽसौ 'मिथुनस्य प्रजनयिता' इति व्याख्यानव्याख्येयभावो द्रष्टव्य। देवानां प्रजार्थत्व मुक्त्वा, इदानीन्तनयजमानस्यापि तदर्थत्व माह— "तथो एवैष एतत् प्रजा मेवोपैतीति। 'एतत्' एतया अवान्तरदीक्षया॥ ४॥ ५॥

अवान्तरदीक्षारूपेण समिदाधानं विधास्यते, तन्मन्त्रे "या तनूरियं सा मयि"—इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्घातत्वेनाख्यायिका माह— "देवाना ह वा दीक्षिताना मित्यादिना। 'समिद्धारो वा' समिधं हरतीति 'समिद्धार'। "हरतेरनुद्यमने च"— इत्यत्रानुद्यमन इति पर्युदासात् तादृशोद्यमनस्य सम्भवात् सामान्येन प्राप्त "कर्मण्यण्"—इत्यण्[१]। "स्वाध्याय वा विसृजत इति। 'विसृजते' नोच्चारयति[२] कश्चित्। 'न ह' समिदाहर्त्तार वा ऋत्विजं वा मन्त्रोच्चारम्। उपलक्षण मेतत्। ऋत्विजां मध्ये यं

१— पा॰ सू॰ ३ २ ९। २— पा॰ सू॰ ३.२ १।
३— 'उच्चारयति'—इति क।

कश्चिच्च आप्ततम्, तम्। 'इतरम् इतरस्य रूपेण'—'इतरम् इतरस्य रूपेण'— समिदाहर्तृरूपेण प्रवचनकर्त्तारम्, प्रवचनकर्तृरूपेण समिदाहर्त्तारं मित्यर्थः। एवम् 'असुररक्षसानि' असुराश्च रक्षांसि च 'जिघांसन्ति' हन्तु मिच्छन्ति। तथा सति देवाः 'इति' खलु 'मां त्वम्' 'अचिकीर्षीः' कर्त्तुं मैच्छः 'इति'। 'मा' मां 'अजिघांसी.[1]' हन्तु मैच्छ.' 'इति'। 'पापं वदन्त' 'उपसमेयुः' अन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति। किं अग्निरपि तादृग्विषयापन्नः? नेत्याह—"अग्निर्हैव तथा नान्य मिति। 'उवाद' उदितवान् ॥ ६ ॥

"ते होचुरिति। 'ते' असुरैरभिभूता देवाः। 'अग्ने!' 'त्वा मपि 'इत्थम्' अनेन प्रकारेण किम् 'अवादिषु३' ? प्रश्ने प्लुतिः[2]। तस्योत्तरम्—'नैवाह मन्यम्, न मा मन्य' वा अवादीदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

"तेऽविदुरिति। 'अयम्' अग्नि 'नः' अस्माकं मध्ये 'विरचस्तम' विरचो यस्मात् स विरचा, अतिशयेन विरचा 'विरचस्तमः'। "अस्यैवरूप मसाम"—इत्यादि। स्पष्टम्। यद्यपि मेखलाकृष्णाजिन-धारणादिक मपि दीक्षाङ्गम्, तथाप्यवान्तरदीक्षाया समिदाधानस्य मुख्यत्वात् "समिध मेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षा मुपैतीत्युक्तम् ॥ ८ ॥

"स समिध मभ्यादधातीति[3]। "अग्ने व्रतपा इत्यादि.[4] समिदाधानमन्त्र। हे 'व्रतपा अग्ने!' 'त्वे' त्वयि व्रतस्य पातरि

१— 'जिघांसी'—इति क।   २— पा० सू० ८ २. १००।
३— का० श्रौ० सू० ८ २. ४ क।   ४— वा० सं० ५. ६. १।

भवति, अहं 'व्रतपाः' व्रतस्य पालयिता, भूयास मित्यर्थः। सप्तम्याः शे-आदेशः[1]। अथवा 'व्रतपाः' भवति 'त्वे' त्वम्। "अग्निर्हि देवानां व्रतपतिः"—इत्यत्र 'हि'-शब्देन "त्व मग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येषु"-इत्यादि[2]श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते। 'या तव' तेजोमयी 'तनूः' अस्ति, 'सा' 'इयं' ममापि भवतु, तथा 'या मम' इत्येतद् व्याख्येयम्। हे 'व्रतपते' अग्ने। 'नौ' आवां 'सह' 'व्रतानि', चरिष्याव इति शेषः। 'तत्' तेन तनूविनिमयेन मन्त्रगतेन। "अनु मे दीक्षाम्"-इति मन्त्रभागे[3] 'दीक्षा'-शब्दश्रवणात् तन्मन्त्रभागपाठेनावान्तरदीक्षां प्राप्तवान् भवति ॥

दीक्षाकृत्यनन्तरं पुनरङ्गुल्यादिसमञ्जनस्याभिधानात् आदौ दीक्षाकृतिः कर्त्तव्या, पश्चात् समञ्जन मिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ८ ॥

अथ यद्यद्यजमानस्य तत्तन्मदन्तीभिः कर्त्तव्य मिति विधत्ते— "अथैन मतो मदन्तीभिरिति[4]। 'एनं' सोमं यजमान वा। तप्ता आपो 'मदन्त्यः'। अग्नेर्मदन्तीनाञ्च सन्तापकत्वात् तपोरूपत्वम् ॥ १० ॥

मदन्त्युपस्पर्शनपूर्वकं राजाप्यायनं विधत्ते— "अथ मदन्तीभिरुपस्पृश्य राजान मिति[5]। "वज्रो वा आज्य मिति। "इतं वै देवा

१— पा० सू० ७ १. ३९। २— वा० सं० ४. २६,

३— वा० सं० ५ ६. ९। तैत्तिरीयकल्पमते मन्त्रान्तर एव, यजमान मिमं वाचयति। तै० सं० १. २. १० सा० भा० द्रष्टव्यम्।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ स। ५— का० श्रौ० सू० ८. २. ६।

वज्र कृत्वा सोम मघ्नन्'-इति[1]श्रुतेराज्यस्य वज्रत्वम्। सोमस्य सर्वौषध्यनुप्रवेशात्, रेतसश्चौषधिजन्यत्वात्[2] रेतस्त्व सोमस्य। अथवा "पञ्चम्या माहुतावाप पुरुषवचसो भवन्ति"-इति[3] आहुतिरूपस्य सोमस्य क्रमेण रेतोरूपेण परिणामात् रेतस्त्वम् ॥ ११ ॥

अनुष्ठेयपदार्थक्रमविषये किञ्चिद् ब्रह्मवादिनश्चोद्य मुद्भावयन्ति— तदाहुर्यस्मा एतदाप्यायन क्रियत इति। 'यस्मै सोमाय एतत् आतिथ्य क्रियते', 'त मेव' 'अग्रे' आप्यायनादिभि सत्कर्तुं युक्तम्। सोमसम्बन्धाभिप्रायेण चोद्य उद्भाविते यागसम्बन्धेन परिहरति— "यज्ञस्य वा एव कर्मेति। एवम्प्रकारक्रमविशिष्ट कर्मजात यज्ञस्य खलु क्रियत इत्यर्थ। 'अथ' खलु 'एनान्' 'समत्' कलह 'अविन्दत्' आप्नोत्। 'ते' च देवा 'पूर्वं सगम मेवोपायन्' कलहोपशमनरूप तानूनप्त्र ते कृतवन्त इत्यर्थ। "अथावान्तरदीक्षा मिति। प्रथम-जनितदोषपरिहाराय अनन्तर मेव अवान्तरदीक्षा कार्या। अत परिशेषादाप्यायनस्यान्ते निवश इति ॥ १२ ॥

"तद्यदाप्याययन्तीति। आप्यायन प्रशसति— "देवो वा इति। सोमस्य देवत्व समर्थयते— 'दिवि हीति। अस्त्वेव सोमस्य, सोमस्याप्यायने कि मायात मित्यत आह— "वृत्रो वा इत्यादि। त्वष्ट्रेन्द्रघातकोत्पत्त्यर्थं हुतस्येन्द्रपीतसोमशेषस्य वृत्रत्वेनोत्पत्ते सोमस्य वृत्रत्वम्। 'तस्य' इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य 'शरीर' 'गिरयोऽश्मान'

१— तै० स० ६ २ २ ७। इहाप्युत्तरत्र ४ ४ ६ द्रष्टव्यम्।
२— 'रेतसश्चौषधिसाररूपत्वात'-इति ङ।
३— छा० ब्रा० ७ ८ १ इहोपरिष्टाचास्त्येषा कथा १४ ८ १।

चाभवन्। सोमाख्य वल्लेव सोमशरीरभूतेषु गिर्यादिषु वर्त्तते, 'तत् एष' अशनाख्या[1] 'ओषधि' 'जायते',—'इति' एव 'श्वेतकेतु औद्दालकि आह' स्म। अत 'ता सेव' गिरावुत्पन्ना सैव इदानीन्तना यजमाना 'अभिषुण्वन्ति', न साक्षात् सोमम्। अत 'ताम्' ओषधि दीक्षादिभि सस्कारै साक्षात् 'सोम कुर्वन्ति'। "तथो एवैना मेव इत्यादि ॥ १३ ॥

ऋत्विग्यजमानकर्त्तृक आप्यायन सारघमधुकल्पनया[2] प्रशंसति— "मधु सारघ मिति[3] वा आहुरित्यादिना ॥ १४ ॥

एतदेवाप्यायन[4] शतसारलपरिहारात्मना प्रशसति— "यज्ञेन वै देवा इमा जिति जिग्युरित्यादिना, "यदेवाच यज्ञस्य निर्ह्वीत यदिदुग्ध तदेवैनत् पुनराप्याययन्तीत्यन्तेन। एतदप्यद् व्याख्यातम् ॥ १५, १६ ॥

"ते वै षड् भूलाप्याययन्तीति। स्पष्टम् ॥ १७ ॥

"त आप्याययन्तीति। आप्यायनमन्त्रस्य प्रथमभाग व्याचष्टे— "अंशुरंशुष्टे देवेत्यादि[5]। यद्यप्याप्यायने सोमस्य सर्वोऽशुर्नाप्यायते, तथापि मन्त्रे 'अशुरशु'-इति वीप्साभिधानसामर्थ्येनैव प्रत्यशु आप्याययन्तो भवन्तीत्यर्थ। "इन्द्रायैकधनविद इति। अत्रेन्द्रशब्दतात्पर्यं माह— "इन्द्रो वै यज्ञस्येति। "एकधनानाप्यायते इत्य-

---

१— इमाशाख्या ('उप्यनाख्या)'-इति क।

२, ३— क पुस्तकोयपाठाविम अस्मदृस्मजन्यो।

४— तै० स० ? १ ८ इत्युद्धृतम्। ५— वा० स० ५ ७ १।

द्दश वेति। एक एव सोमादिरूपो हविःपदार्थ एव[1] धनं येषां, ते देवा एकधनाः, तान् विन्दति, यज्ञे सोमपानाय लभत इतीन्द्रः 'एकधनवित्'। 'तस्मात्' एकैक एवांशुः प्रतयो द्वयो वा 'एकधनान्' देवान् 'आप्याययेते' वर्द्धयति, शरीरोपचयं करोति, अतः उक्तप्रकारेण सोमाद्येकधनेन देवाना मेकधनत्वात् मन्त्र' 'इन्द्रायैकधनविदे' 'इति' 'आह' इत्यर्थः। "आ तुभ्य मिन्द्र प्यायता मिति। हे सोम! 'तुभ्यं' तदर्थं, त्वां पातु स इन्द्रः समर्थो भवत्विति। यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्येन्द्रार्थत्वावगमादिन्द्रस्यैवाप्यायनं कृतं भवतीत्यर्थः। "आ त्व मिन्द्राय प्यायस्वेति। अत्र सोमाप्यायनस्येन्द्रार्थत्वावगतेस्तस्मिन्नेवाप्यायन दधातीत्युक्तम्। "आप्याययास्मान्त्सखीन्त्सन्या मेधयेति। अनेन मन्त्रभागेन धन मेधा दिसमृद्धयायनयाऽऽत्मत्विग्भूताना मृत्विजा माशासन क्रियते। अत्र 'सनि-मेधा'-शब्दयोः द्दातव्यं धन मनुवचनीय मित्याह— "स यत् सनोति, तत्तदाह यत् सन्येतीति। 'सन्या'—'इति' एवरूपेण शब्देन यदाद्यार्थज्ञानम्, 'तद्' 'यत् सनोति' धनं यज्ञेन यजमानः, 'तदाह' इत्यर्थः। एव मुत्तरवाक्य मपि योज्यम्। पूर्वापरीभूतस्यानुवचनस्य मेधा मन्तरेणासम्भवात् मेधाशब्दस्यानुवचन मर्थ इति व्याख्यातम्। "स्वस्ति ते देव सोमेति। हे 'सोम!' तव 'स्वस्ति' विनाशाभावः क्षेम', अस्त्विति शेषः। अर्थं तदनुग्रहात् 'सुत्यां' सोमाभिषवम् 'अशीय' प्राप्नुयाम्। सुत्यामाशिमार्थनायास्तात्पर्य माह— "एका वा एतेषा

१—'एक'-इति क।

माशीर्भवतीति। "यद्यस्योदृच मिति। उपरिभाविनी[1] ऋक् 'उदृक्', तया समाशिर्षच्यते ॥ १८ ॥

आप्यायन मभिधाय निह्नव माह— "अथ प्रस्तरे निह्नुवत इति[2]। प्रस्तरस्योपरि पाणी सम्पुटीकृत्य "एष्टा रायः"-इति[3] मन्त्रजपो निह्नवः। निह्नवशब्दोऽपलापे प्रसिद्धो लोके[4], इह देवानां नमस्कारादिना सान्त्वनं विहितम्। निह्नवं सोमाप्यायन-काले सम्भावितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशंसति— "उत्तरत उपचारो वै यज्ञ इति। उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय अभिधानं साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण। अग्नेर्यज्ञस्य स्रुलिशां दक्षिणत उपचारेण। पश्चाद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठतः करणं भवति, तेन 'मिथ्या' अनृतं 'कुर्वन्ति', अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति। तर्हि प्रस्तरनिह्नवेन कथं समा-धान मिति, तत्राह— "यज्ञो वै प्रस्तर इति। हविराधारकत्वेन यज्ञनिर्वर्त्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञत्वोपचारः ॥ १९ ॥

निह्नवस्य काम्यं निर्द्धारयितुं ब्रह्मवादिनां विचारं दर्शयति— "तदाऽऽहुः के निह्नुवीरन्नन्नकामा इतीति[5]। किम् 'अन्ने' प्रस्तरे

१— 'तदुपरिभाविनी'-इति छ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ६। ३— वा० सं० ५. ७. २०।

४— तथा चामरः— "अपलापस्तु निह्नव"-इति (१. ६. १७.), पुनः "अपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नव"-इति (३. ३. २०७) च। अपह्नवोऽपलापो निकृतिः शाठ्य मिति तट्टीकायाम्।

५ का० श्रौ० सू० ८. ४. १०, ११।

निह्नवः कर्त्तव्यः, उतानक्के ? इति विचार्यमाणत्वात् स्तुतिः[1]। अक्कस्य अविलम्बेनाग्नौ[2] प्रहरणात् अक्के एव प्रस्तरे कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ १० ॥

"ते निह्नुवत एष्टा राय' प्रेष इति[3]। निह्नवमन्त्रस्थाय मर्थः। हे 'एष्टः'। हजन्तस्य सम्बुद्धिः। धन यजमानार्थं मिच्छन् अग्ने[4]। अत्र ब्राह्मणे सोमाप्यायननिह्नवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रष्टव्यः। 'राय.' धनानि, प्रयच्छन्निति प्रेष'। किमर्थम्? 'इषे' अन्नाय, 'भगाय' सौख्याय च। तथा 'ऋतवादिभ्य.' सत्यवादिभ्योऽस्मभ्यम् 'ऋत प्रयच्छ' क्रियमाण कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा कुर्वि-त्यर्थ'। सर्वदेवाश्रयाभ्यां 'द्यावापृथिवीभ्यां' 'नमः' अस्तु। ऋतशब्द-स्योदकयज्ञाद्यर्थेषु[5]अभिमत मर्थ माह— "सत्यवादिभ्य इतीति। द्यावापृथिवीभ्यां नमस्कार एव निह्नव इत्याह— "द्यावापृथिवीभ्या मेव निह्नुवत इति। अस्तु नमस्कारेण तयोर्निह्नव, इतरेषां देवानां स कथ कृत स्यादिति, तत्राह— "ययोरिद सर्व मधीति। यस्मात् तयोरन्त 'इद' परिदृश्यमान सर्वम् 'अधि' स्थित मिति

१— पा० सू० ८.२ ६७।   २— 'विलम्बेनाग्नौ'–इति क।

३— तै० स० ६ २ २. ६। निह्नवप्रकारस्त्वापस्तम्बेन स्फुट दर्शित (श्रौ० सू० ११ १.१२)।

४— "यद्वा एष्टा इति प्रथमान्तम्"–इत्यादि च व्याख्यानम् ऐ० ब्रा० १ ४ ९ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

५— निघ० १ १२.६८ (उदकम्), २. १०. २८ (धनम्), ३ ११. ६ (सत्यम्), निरु० ६ ४. ७ (यज्ञ), १०, ४, ३ (वायु)।

माग्नीर्भवतीति। "यज्ञस्योदृच मिति। उपरिभाविनी[1] ऋक् 'उदृक्', तया समाप्तिर्लक्ष्यते ॥ १८ ॥

आप्यायन मभिधाय निह्नव माह— "अथ प्रस्तरे निह्नुवत इति[2]। प्रस्तरस्योपरि पाणी सम्पुटीकृत्य "एष्टा राये"-इति[3] मन्त्रजपो निह्नवः। निह्नवशब्दोऽपलापे प्रसिद्धो लोके[4], इह देवानां नमस्कारादिना सान्त्वनं विहितम्। निह्नवं सोमाप्यायन-काले सम्भावितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशंसति— "उत्तरत उपचारो वै यज्ञ इति। उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय अभिधानं साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण। अग्रेयंजस्य स्रुलिगां दक्षिणत उपचारेण। पश्चाद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठतः करणं भवति, तेन 'मिथ्या' अकृतं 'कुर्वन्ति', अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति। तर्हि प्रस्तरनिह्नवेन कथं समा-धान मिति, तत्राह— "यज्ञो वै प्रस्तर इति। हविराधारकत्वेन यज्ञनिर्वर्त्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञत्वोपचारः ॥ १९ ॥

निह्नवस्य काल निर्द्धारयितुं ब्रह्मवादिनां विचारं दर्शयति— "तदाऽऽहुरन्तो निह्नुवीराऽऽनक्ताऽ३इतीति[5]। किम् 'अक्ते' प्रस्तरे

१— 'तदुपरिभाविनी'-इति क।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ९। ३— वा० सं० ५. ७. २०।

४— तथा पामर— "अपलापस्तु निह्नव"-इति (१. ६. २७.), पुन "अपह्नवेऽपि निह्नतावपि निह्नव"-इति (३. ३. ४०७) च। अपह्नवोऽपलापो निकृति श्चाठ्य मिति तट्टीकायाम्।

५ का० श्रौ० सू० ८. ४. १०, ११।

निह्नव कर्त्तव्य, उतानक्ते ? इति विचार्यमाणत्वात् श्रुति[1]। अक्तस्य अविलम्बेनाग्नौ[2] प्रहरणात् अक्ते एव प्रस्तरे कर्त्तव्य मित्यर्थ ॥ १० ॥

"ते निह्नुवत एष्टा राय प्रेष इति[3]। निह्नवमन्त्रस्याय मर्थ । हे 'एष्ट'! इच्छन्तस्य सम्बुद्धि । धन यजमानार्थ मिच्छन् अग्ने[4]! अत्र ब्राह्मणे सोमाप्यायननिह्नवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रसाध्य । 'राय' धनानि, प्रयच्छन्निति शेष । किमर्थम्? 'इषे' अन्नाय, 'भगाय' सौख्याय च । तथा 'ऋतवादिभ्य' सत्यवादिभ्योऽस्मभ्यम् 'ऋत प्रयच्छ' क्रियमाण कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा कुर्वि-त्यर्थ । सर्वदेवाश्रयाभ्या 'द्यावापृथिवीभ्या' 'नम' अस्तु । ऋतशब्द-स्योदकयज्ञाद्यर्थेषु[5]अभिमत मर्थ माह— "सत्यवादिभ्य इतीति। द्यावापृथिवीभ्या नमस्कार एव निह्नव इत्याह— 'द्यावापृथिवीभ्या मेव निह्नुवत इति। अस्तु नमस्कारेण तयोर्निह्नव, इतरेषा देवाना स कथ कृत स्यादिति, तत्राह— "ययोरिद सर्व मधीति। यस्मात् तयोरन्त 'इद' परिदृश्यमान सर्वम् 'अधि' स्थित मिति

१— पा॰ सू॰ ८ २ ९७। २— विलम्बेनाग्नौ'-इति क।

३— तै॰ स॰ ६ २ २ ६। निह्नवप्रकारस्त्वापस्तम्बेन स्फुट दर्शित (श्रौ॰ सू॰ ११ १ १२)।

४— 'यद्वा एष्टा इति प्रथमान्तम'-इत्यादि च व्याख्यानम् ऐ॰ ब्रा॰ १ ४ ६ सा॰ भा॰ द्रष्टव्यम्।

५— निघ॰ १ १२ ६८ (उदकम्) २, १० २८ (धनम्), ३ ११, ६ (सत्यम) निरु॰ ६ ४ ७ (यज्ञ), १०, ४, ४ (वायु)।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्) ।

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः । तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति प्रवर्ग्येण प्रचर्य्याथोपसद्भिः प्रचरन्ति तद्ग्रीवाः प्रतिदधति ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वाह्णेऽनुवाक्या भवन्ति । ता अपराह्णे याज्या या याज्यास्ता अनुवाक्यास्तद्व्यतिषजति तस्मादिमानि ग्रीवाणां पर्व्वाणि व्यतिषक्तानीमान्यस्थीनि ॥ २ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयीमेवास्मिंल्लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवि* ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत । त ऽएताभिरुपसद्भिरुपासीदंस्तद्यदुपासीदंस्तस्मादुपसदो नाम ते पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान्† प्राजयंस्तस्मादाहुरुपसदा पुरं जयन्तीति यदुह्योपासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्व्वै देवा उपसद्भिः । पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतन्नाहैवास्मा ऽअस्मिंल्लोके कश्चन पुरः करुत ऽइमानेवैतल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादुपसद्भिर्यजते ॥ ५ ॥

---

* "दिवि"–इति ग, घ ।

† "त्रिमाल्लोकान्"–इति क, ग, घ । एव मिह्योत्तरत्रापि सर्वत्र ।

ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति। वज्रो वा ऽआज्य मेतेन वै देवा वज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमाँ- ल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येनेमाँ- ल्लोकान् प्रभिनत्तीमाँल्लोकान् प्रजयति तस्मादाज्य- हविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽअष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति। चतुरुपभृत्यथो ऽद्वतयाह्यथतुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व उपभृतीति ॥ ७ ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति। चतुरुपभृति तद्वज्रमभिभारं* करोति तेन वज्रेणाभिभारेणेमाँ- ल्लोकान् प्रभिनत्तीमाँल्लोकान् प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमौ वै देवानाᳪ सयुजौ। ताभ्याᳪ साधुं गृह्णाति विष्णव ऽएकाकिनेऽन्यतर मेवाघार माघारयति यᳪ स्रुवेण प्रतिक्रामति वा ऽउत्तर माघार माघार्याभि- जित्या ऽअभिजयानीति तस्मादन्यतर मेवाघार माघार- यति यᳪ स्रुवेण† ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते। सीद होतरित्येवा-

---

* 'मतुभार'–इति सा०–सम्मत इति डा० वेवर'।

† "स्रुवेण"–इति ग, घ।

होपविशति होता होतृषदन उपविश्य प्रसौति प्रसूतो ऽध्वर्युः स्रुचावादत्ते ॥ १० ॥

स आहातिक्रामन्नग्नयेऽनुब्रूहीति। आश्राव्याहाग्निं यजेति वषट्कृते जुहोति* ॥ ११ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति। आश्राव्याह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यदुपभृत्याज्यं भवति। तत् समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह विष्णुं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १३ ॥

स यत् समानुच तिष्ठन् जुहोति। न युथेदं† प्रचरन्तस्चुरत्यभिजित्या ऽअभिजयानीत्यथ यदेता देवता यजति वज्र मेवैतत् सꣳस्करो‡त्यग्नि मनीकꣳ सोमꣳ शल्यं विष्णुं कुल्मलꣳ§ ॥ १४ ॥

संवत्सरो हि वज्रः। अग्निर्वा ऽअहः सोमो रात्रि-रथ यदन्तरेण तद् विष्णुरेतद्धै परिप्लवमानꣳ संवत्सरं करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वज्रः। एतेन वै देवाः संवत्सरेण वज्रेण

---

* 'जुह्योति'-इति ख। एव मुत्तरत्रापि द्वयो।

† 'युथेत्'-इति पाठ सा०-सम्मत इति डा० वेबर०। 'ययेदं'-इति प।

‡ 'सस्कारो'-इति क, ख। एव मित्तोत्तरत्रापि सर्वत्र।

§ 'कुल्मलम्'-इति ख। अय सेव पाठ' काण्डीच्छेदाद् परत्य स्यात् साधु।

पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतेन सम्वत्सरेण वज्रेणेमांल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिस्र उपसद उपेयात्। त्रयो वा ऽऋतवः सम्वत्सरस्य सम्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सꣳस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते। षड् वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सꣳस्करोति ॥ १८ ॥

यद्यु द्वादशोपसद उपेयात्*। द्वादश वै मासाः संव्वत्सरस्य संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सꣳस्करोति। द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्व्विꣳशतिः सम्पद्यन्ते। चतुर्व्विꣳशतिर्व्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सꣳस्करोति ॥ २० ॥

स यत् सायम्प्रातः प्रचरति। तथा ह्येव सम्पत् सम्पद्यते स यत् पूर्व्वाह्णे प्रचरति तज्जयत्यथ यदपराह्णे प्रचरति सुजित मसदित्यथ यज्जुहोतीदं वै पुरं युध्यन्ति तां† जित्वा स्वाꣳ सतीं प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

---

* 'उपेयात्'-इति ग, घ।

† नास्त्येतत् पद ख-पुस्तके

स यत्प्रचरति। तद्युध्यत्यथ यत् सन्तिष्ठन्ते तज्जयत्यथ यज्जुहोति स्वा मेवैतत् सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

स जुहोति। यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति या ते ऽग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा*। उग्रं व्चो अपावधीत्त्वेषं व्चो अपावधीत् स्वाहेत्येवुहरूपा हि सासीदयस्मयी हि सासीत् ॥ २३ ॥

अथ जुहोति। यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति या ते ऽग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं व्चो ऽपावधीत्त्वेषं व्चो ऽपावधीत् स्वाहेत्येवुहरूपा हि सासीद्रजता हि सासीत् ॥ २४ ॥

अथ जुहोति। यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति या ते ऽग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं व्चो ऽपावधीत्त्वेषं व्चो अपावधीत् स्वाहेत्येवुहरूपा हि सासीद्धरिणी हि सासीद् यद्यु द्वादशोपसद उपेयाचतुरह मेकया प्रचरेचतुरह मेकया ॥ २५ ॥

अथातो व्रतोपसदा मेव। षड् उर्व्यौर्वी ऽअन्या उपसदः पुरोऽह्नीरन्याः स यासा मेकं प्रथमाहं दोग्ध्यथ द्वावथ त्रींस्ताः षडुर्व्यौरथ यासां त्रीन् प्रथमाहं

---

* 'गह्वरेष्ठा'-इति डा०-वेबर-सम्मत। एव मुत्तरयोरपि द्वयो।

दोग्ध्युथ द्वावथैकं ताः पुरोऽह्वीर्या वै पुरोऽह्वीस्ताः परु उर्व्वीर्याः परु उर्व्वीस्ताः पुरोऽह्वीः ॥ २६ ॥

तपसा वै लोकं जयन्ति। तदस्यैतत् परः-पर एव व्वरीयस्तपो भवति परः-परः श्रेयाᳬंसंल्लोकं जयति व्वसीयान् हैवास्मिंल्लोके भवति य एवं व्विद्वान् पुरोऽह्वीरुपसद उपैति तस्माद् पुरोऽह्वीरेवोपसद उपेयाद् यद्यु द्वादशोपसद उपेयात् त्रीण्यतुरहं दोहयेद् द्वौ चतुरह मेकं चतुरहम् ॥ २७ ॥ ५ ॥

॥ तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

इत्थ मातिथ्य मभिधाय अथोपसद्धत्कालञ्चाह— 'ग्रीवा वै यज्ञस्योपसद, शिर प्रवर्ग्य[1], तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति, प्रवर्ग्येण प्रचर्य्योपसद्भि प्रचरन्तीति[2]। 'तत्' तेन प्रवर्ग्यानन्तर[3] मुपसदनुष्ठानेन 'ग्रीवा' अवयवापेक्षया बहुवचनम्, 'प्रतिदधाति' शिरसा सह योजितवान् भवति। "न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्"–इति[4]

१— ऐतरेयब्राह्मणे त्वातिथ्यस्य शिरस्त्व मुपसदां ग्रीवात्वम (१ ५ ८)।

२— "प्रवर्ग्योपसदावत"–इति का० श्रौ० सू० ८ २ १५.।

३— प्रवर्ग्य मुपरिष्टाद् वक्ष्यति (२६ २ १)।

४— इहैवोपरिष्टाद्वक्ष्यति (२६ ७ ५३)।

निषेधप्रसङ्गवाद् "यदि प्रवर्ग्यवान्"—इत्युक्तम्[१]। श्राश्वलायनोऽपि प्रथमयज्ञेनेके घर्म्मम्"—इति[२] ॥ १ ॥

"तथा पूर्वाह्णेऽनुवाक्या भवन्ति, ता अपराह्णे याज्या इति। "अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्"—"य उग्र इव शर्यहा"[३], "त्वं सोमासि सत्पति"—"गयस्फानो अमीवहा"[४], "इदं विष्णुर्विचक्रमे"— "त्रीणि पदा विचक्रमे"[५],—इति त्रीणि युगलानि क्रमेणाग्नि-सोमविष्णूनां याज्यापुरोनुवाक्याः[६]। तेष्वाद्या प्रातःकालोपसदि पुरोनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याज्या, सायङ्कालीनोपसदि तु द्वितीया पुरोनुवाक्या, प्रथमा याज्या इत्यर्थः[७]। ग्रीवाणां गङ्गुलिवत् प्रविद्धपर्वाभावात् 'अस्थीनि'—इत्युक्तम् ॥ २ ॥

उपसदो लोकत्रयसाधनत्वेन प्रशंसति— "देवाश्च वा असुराश्चे-त्यादिना। 'अयस्मयीम्'—इत्यत्र 'अयस्मयादीनि छन्दसि'-इति[८] भ-सञ्ज्ञाया पद-सञ्ज्ञाया बाधादुत्वाभाव। "हरिणीं द्विम्रीति। हरितवर्णां पुरीम्, सुवर्णमयी मित्यर्थ ॥ ३ ॥

"तद्वै देवा असृजतेति। 'तत्' पुरत्रयम् 'असृजत' "सृ हिंसायाम्'[९] हिंसितवन्त, ते 'देवा'। यस्मात् 'एताभि'

१— अतएवोक्तं कात्यायनेन 'उपसदेव वाप्रवर्ग्ये'—इति ८ २ १६।
२— आश्व० श्रौ० सू० ४ ८ १६। ३— ऋ० स० ६ १६ ३४, ३९।
४— ऋ० स० १ ९१ ५, १२। ५— ऋ० स० १ २२ १७, १८।
६— विहितास्वेता ऐ० ब्रा० १ ४ ८ आश्व० श्रौ० सू० ४ ८ ८।
७— ऐतरेयकेऽप्येव मेव किञ्चिद् विशेषोऽपि तत्र द्रष्टव्य (१ ४ ८)।
८— पा० सू० १ ४ २०। ९— स्वा० प० १२ धा०।

त्रिभिराग्नेयादीष्टिभि कर्मभि सामर्थ्येनेत्यर्थ । 'उपासीदन्' असुरनिर्गमनप्रतिबन्धानि त्रीणि पुराण्यावृत्य न्यवर्त्सिषुरित्यर्थं । अत उपसद्साधनत्वादासा मुपसन्नाम सम्पन्न मित्यर्थं[1] । उक्त मुपसदां जयसाधनत्व लोकप्रसिद्धा दृढयति– "तस्मादाहुरुपसदा पुर जयन्तीति । 'आहु' अभिज्ञा कथयन्ति, 'उपसदा' उपसदनदुर्गवेष्टनेन । अभिज्ञाना मभिधान न मृषेत्याह– "यद्धेति । 'उपासते' उपेत्यावृण्वन्ति ॥ ४ ॥

"एताभिर्वै देवा इति । "तथो एवैष एतदिति । एतया उपसदा 'एष' यजमानोऽपि पुर प्रभिनत्ति, जयति चेति शेष । न केवल पुरस्य जय, अपि तु जेतव्यपुर मेव न भवेदित्याह– "नाहैवास्मा अस्मिँल्लोके कश्चन पुर कुरुत इति[2] ॥ ५ ॥

"तथो एवैष एतत'-इति यत् सङ्क्षेपेणोक्तम्, तदेव स्पष्टयति– "ता वा आज्यहविष इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानयागत्रयार्थं आज्यग्रहणप्रकार माह– "स वा अष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृतीति[3] । 'अष्टौ कृत्व ' अष्टवारावृत्त्या ॥ ७ ॥

'स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वा मिति । अत्र 'एव' कारेण "अथो इतरथाहु"-इति केषाञ्चित् पक्षो निरस्यते । "तदत्र मतिभार करोतीति । 'तत्' तेन जुह्वा मष्टौ कृत्वो ग्रहणेन, आज्यस्य

१— "प्रणीताद्युपसत्'-इति का० श्रौ० सू० ८ २ १७ द्रष्टव्यम् ।

२— ऐतरेयब्राह्मणतैत्तिरीयसंहितयोरप्येवम् (१ ४ ६, ६ २ ३) ।

३— का० श्रौ० सू० ८ २ २९, ३० ।

वज्रत्वात्, तस्य च मुखत एवाघारग्रहणात्, वज्रं नैव मुखप्रदेश-मारयुक्त कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुह्वा सहोक्तलौ ग्रहण प्रशंसति— "अग्नीषोमौ वै देवाना सयुजौ, ताभ्या माईं गृह्णाति विष्णव एकाकिन इति। गृह्णातीति शेष[१]। प्रकृतिवदाघारद्वयप्रसक्तौ सुच्या द्वितीय माघार निषेधति— 'अन्यतर मेवाघार मिति। 'घ अवेणाघार-यति' त मन्यतर मित्यर्थ। अभिजयसाधनत्वेनान्यतर माघार प्रशंसति— "प्रतिक्रामति वेति। उत्तराघारानन्तर प्रतिक्रमण सम्भवात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् एतथाभिजयाय स्रौच मेवाघार माघारयेदिति श्रुति ॥ ९ ॥

'अथाश्राव्य न होतार मवृणीत इति[२]। अध्वर्युराह 'आश्रा-वय' इत्युक्ता, "अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादि 'मानुष इत्यन्त न ब्रूयादित्यर्थ , किन्तु 'सीद होत' इत्येव ब्रूयात्। तथा चाश्व लायन— 'देवित सीद होतरिति वोक्त उपविशेत्"-इति। होता होतृसदन उपविश्य असीतीति। वेदेरुत्तरा श्रोणिर्होतृ-षदनम्। "घृतवती मध्वर्यो स्रुच मास्यस्व —इत्यनुजानीया दित्यर्थ। 'स्रुचौ' जुहूपभृतौ ॥ १० ॥

'स आद्यातिक्रामन्नित्यादि[३]। 'अतिक्रामन् आहवनीयस्य दक्षिणभाग प्रति गन्तु वद्यतिक्रम कुर्वन् अग्नयेऽनुब्रूहि'- इति

१— तै० स० ६ २ ३ ४ ६ इत्यत्र।
२— का० श्रौ० सू० ८ २ ३०।
३— का० श्रौ० सू० ८ २ ३१।

होतारम् 'आह'। अग्नेर्यागार्थं मनुवचनं ब्रूहीत्यर्थः। पुनराश्रावण-प्रत्याश्रावणानन्तरम् "अग्निं यज"-'इति' आह। याज्यां पठेति ब्रूयादित्यर्थं। 'वषट्कृते' होता "वौषट्"-इत्युक्ते[1] ॥ ११ ॥ १२ ॥

विष्णोरनुवचनकाल माह— "अथ यदुपस्तृत्याज्यं भवति, तत् समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीति[2]। 'समानयमानः' जुह्वां प्रक्षिपन् ॥ १३ ॥

"स यत् समानत्र तिष्ठन् जुहोतीति। 'अत्र' एतस्मिन्नेवाहवनीयदक्षिणदेशे। "न यथेद प्रचरन् सञ्चरतीति। दर्शपूर्णमासेष्ट्यां 'यथेत' येन मार्गेण गत', तेनैव पुनरपि हविरवदानाय गच्छति, तथात्र न कर्त्तव्य मित्यर्थः। तथाविधे एकत्रैव होमः 'अभिजित्यै' भवति। अत. 'अभिजयानि'-इति एकत्रैव तिष्ठन् जुहुयात्। प्रकृतिवत् प्रतियाग माक्रमणप्रत्याक्रमणे न कार्ये; अपि तु सकृदेवातिक्रम्य त्रीन् यागान् कुर्यादिति तात्पर्यार्थः। अग्न्यादियाग-त्रय प्रशंसति— "अथ यदेता इति। कथ मेतासां यागेन यज्ञः सङ्गतो भवतीति तद्विभज्य दर्शयति— "अग्नि मनीक मित्यादिना। 'अनीकम्' यज्ञस्य[3] मुखप्रदेशः, 'मध्यं'[4] तत. पूर्वो भाग', 'कुम्भस' तत्पुच्छभाग.[5] ॥ १४ ॥

१— "यद्धि कृत्वा स्रामाय"-इति का० श्रौ० सू० ८. ९. ३२।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३३।

३— 'यज्ञस्य'-इति ख, ग।

४— 'कम्पं'-इति क।

५— "अग्नि मनीकम्, सोम मध्यम्, विष्णुं तेजनम्"-इति तै० सं० ६. २. १. १। ऐतरेयकेऽप्येव मेव (१ ४. ८.)।

उक्त वचनं संवत्सरतयोपपाद्य प्रशंसति— "संवत्सरो हि वज्रो-ऽग्निर्वा अहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद् विष्णुरिति । अह्नो रात्रेश्च योऽन्तरालः कालः, स विष्णुरित्यर्थः; पूर्वोत्तरोभयकाल-व्यापित्वादिति भावः । 'एतत्' त्रयं 'परिप्लवमान' पुनःपुनरावर्त्त-मानं 'संवत्सर' निष्पादयति ॥ १५ ॥

"संवत्सरो वज्र इति । स च 'संवत्सरः' 'वज्रः', वज्र-रूपाग्न्यादित्रयात्मकत्वात् । "तस्मादेता देवता यजतीति उपसंहारः ॥ १६ ॥

उपसदां त्रित्वं विधाय प्रशंसति— "स वै तिस्र उपसद उपेयात्, त्रयो वा ऋतव इत्यादिना[१] । "द्विरेकया प्रचरतीति[२] । आग्नेयादि-यागत्रयस्य व्यापकोपसत्तया एकस्मिन्नहनि 'द्विः प्रचरति' अनु-तिष्ठेत् । तथाविधानुष्ठानस्य दिनत्रयकर्त्तव्यता वीप्सयोच्यते ॥ १७ ॥

दिनत्रयेऽपि द्विर्द्विरनुष्ठानं प्रशंसति— "ता षट् सम्पद्यन्त इत्यादिना[३] ॥ १८ ॥

त्रिवत्पक्षवदुपसद्वादशत्वपक्ष मपि विकल्पयति— "यद्यु द्वादशो-पसद इति[४] । अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिदिन मुपसदोर्द्विर्द्विरनुष्ठानं विधत्ते— "द्विरेकया प्रचरति द्विरेकयेति । वीप्सा पूर्ववत् ॥ १९ ॥

'द्विरेकया'—इत्युक्त द्विरनुष्ठान मनूद्य प्रत्युज्जयमप्यात्मकत्या-त्मना प्रशंसति— "तास्वतुर्विंशतिरित्यादिना ॥ २० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. २ १८ । २— का० श्रौ० सू० ८ ७ १९ ।
३— तै० स० ६ २ ३ ८-१२ द्रष्टव्यम् ।
४— का० श्रौ० सू० ८ २ ४० ।

"स यत् मायं मातरिति"[1]। सम्पत्तिमात्यं विभज्य दर्शयति— "स यत् पूर्वाह्णे प्रचरतीति। पूर्वाह्णप्रचारः शत्रुजयमात्ररूपः, अपराह्णप्रचारस्तु साकल्येन जयात्मक इत्यर्थः। आग्नेयादियागचयवत् दर्विहोमरूप कञ्चिदुपसद्धोमं विधत्ते— "अथ यज्जुहोतीति। अत्रापूर्वार्थत्वाद् यच्छब्दतिरस्कारेण विधिरभ्युपगन्तव्यः। विहित सुपसद्धोम पूर्वयागैर्जितस्य स्वाधीनीकरणात्मना प्रशंसति— "इदं वै पुरो युञ्जन्ति, तां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्त इति। इद हि लोके दृश्यत इति शेष.। जेतारः प्रथमं पुरं युञ्जन्ति, भिन्दन्ति, पश्चात् तां जयन्ति, सुविजितायां पुनः स्वां मात्मीयां प्रपद्यन्त इति ॥ २१ ॥

लोकप्रकारं प्रकृतकर्मणि विभज्य दर्शयति— "स यत् प्रचरतीति। 'प्रचारः' आनुपूर्व्येण समाप्तिपर्यन्तो यागचयप्रयोगः, स एव युद्धस्थानीयः। कृत्स्नसमापनं, तत् जयस्थानीयम्। उपसद्धोम', स जितस्य स्वाधीनत्वसम्पादनात्मकः ॥ २२ ॥

प्रथमदिनोपसद्धोमे मन्त्रं विधातु माह— "स जुहोति यथा दिरेकस्थाक्षः प्रचरिष्यन् भवतीति"[2]। उक्तानुसन्धीतेन सुपसद्यागवदुपसद्धोमोऽपि एकस्मिन्नहनि द्वि कर्त्तव्य इति ज्ञापनार्थम्। मन्त्रस्यार्थ मर्थं[3]। हे अग्ने! 'ते' तव या 'तनूः' 'अयःशया' अयसि शेते इत्ययःशया, अयोरूपेत्यर्थः। 'वर्षिष्ठा' उरुतरा, 'गह्वरेष्ठा'

१— का० श्रौ० सू० ८ २, १७। तै० सं० ६. २ १. ७, ८ द्रष्टव्यम्।
२— का० श्रौ० सू० ८ २ १५।
३— वा० सं० ५ ८ १।

गह्वरे परैरनिर्गम्ये स्थाने वर्त्तमाना अस्ति, सा तनूः मम 'इष' 'लेष' 'वच' 'अपावधीत्'। उग्रस्तेपयोरर्थस्तैत्तिरीयके स्पष्ट माम्नातः— "अग्नेनया पिपासे ह वा उग्रं वचः, एनश्च वैरहत्यञ्च लेप वच."—इति[1]। मन्त्रे यादृग्रूपा तनूर्निर्दिष्टा, सा न स्तुत्यर्थे-त्याह— "एवरूपा हि सामीदिति॥ २३ ॥

एवं द्वितीयतृतीयोपसन्मन्त्रावपि व्याख्येयौ[2] ॥ २४ ॥

एव मुपसत्त्रयस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, द्वादशोपसत्पक्षे न्यायसिद्ध मर्थं ब्राह्मणं स्वय मेव विस्पष्टं दर्शयति— "यदु द्वादशोपसद उपेयाच्चतुरह सेकया प्रचरेच्चतुरह सेकयेति। अयःशयेयेतन्मन्त्र-माध्या एकोपसत्, तादृशीं चतुर्ष्वहस्सु आवर्त्तयेत्। पुनश्च द्वितीय-मन्त्रसाध्ययापि चतुर्द्दिन मावर्त्तयेत्। तृतीयमप्येवम्। एवं द्वादश सम्पाद्याः। कोऽर्थ उक्तो भवति? अय.शयादीनां त्रयाणां मन्त्राणां मध्ये एकैकस्य मन्त्रस्यैकैकोपसद गत्वा चतुर्षु दिनेषु प्रथमं "या ते अग्नेऽय.शया"—इति मन्त्र मावर्त्तयेत्, पुन. पञ्चमादिषु चतुर्षु दिनेषु रज.शयेति मन्त्र मावर्त्तयेत्, ततो नवमादिषु चतुर्षु दिनेषु हर:शयेति मन्त्र मावर्त्तयेदित्यर्थः[3] ॥ २५ ॥

"अथातो व्रतोपसदा मेवेत्यादि। यासूपसत्सु यजमानो व्रतयति पय., ता. 'व्रतोपसद.', तासां मीमांसा क्रियत इत्यर्थः। 'पर-स्वर्यो.' उपर्युपरि एकद्व्यादिस्तनवृद्ध्या व्रतवृद्धिर्यास्वस्ति, ताः 'पर-

---

१— तै॰ स॰ १ २.११ सा॰ भा॰ मद्रष्टव्यम्।

२— वा॰ स॰ ५ ८ २.३।

३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ २ ३५, ३८।

सर्व्वाः' उपसदः। 'ताः' केचनानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति शेषः। उक्त-वैपरीत्ययुक्ताः 'परोऽक्षाः' उपर्युपरि द्रुमीयस्य इत्यर्थः[१]। 'ताः' केच-नानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति। तद्द्विविधाना मप्युपसदां स्वरूपतो विचार्यमाणे पर्यवसानस्यैकरूपत्वान्न वस्तुतो भेदोऽस्ति ॥ २६ ॥

अथापि परोऽक्षीरेवोपेयात्; कस्माद्धेतोरिति तत्राह— "तपसा वै लोकं जयन्तीति। परोऽक्षीषु उपर्युपरि स्तनह्रासेन पयोह्रासात् तयोर्वृद्धिरुपर्युपरि भवति, तथा लोक मप्युपर्युपरि जयति। तथा परउर्वी-पक्षे स्तनत्राङ्कल्पसम्भवेन शरीरक्षयाभावात् चिरकालं भूलोके 'क्षीयान्नेव' वसुमत्तर एव 'भवति'[२]। द्वादशोपसत्पक्षो शतप्रकारः कथ मिति, तत्राह— "यद्यु द्वादशेति[३]। प्रथमं 'चतुरहं' प्रथमेषु चतुर्षु दिनेषु प्रतिदिनं 'चीत्स्तीन्' स्तनान् 'दोहयेत्' द्वितीये चतुरहे 'द्वौ-द्वौ', तृतीये च 'एकैकम्'[४] इति ॥ २७ ॥

५ [४.४.]॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— "त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति, एकस्तनं पूर्वयेगोत्तरयोः"—इति का० श्रौ० सू० ८. ३. १, २।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ७। ३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ४।

४— तै० सं० ६. २. ३. ७–१० द्रष्टव्यम्।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥
ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताम्भोन् पञ्चसीरीं स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिद्विपमपि तिरथौ सायणिः सिद्धनाथो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं शार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिद्धनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः[1] ॥

१— "कण्डीमङ्ख्या १२२"—इति क, ख, "कण्डिकासङ्ख्या १२१"—इति ग, घ। तत्र १ ब्रा० ३१ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा० १६ क०, ४ ब्रा० २९ क०, ५ ब्रा० २० क०, गणनया १२२ इति सिद्धम्।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तद्ध एष पूर्व्वार्द्धो व्युपिष्ठ स्थूणाराजो भवति । तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुं निहन्ति सोऽन्तःपातः* ॥ १ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः[†] । दक्षिणा पञ्चदश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः[‡] । उदङ् पञ्चदश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः[§] । प्राङ् षड्विंशतं विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स पूर्वार्द्धः[||] ॥ ४ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः[¶] । दक्षिणा द्वादश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽंसः ॥ ५ ॥

* 'तः'-इति, †-‡-§-¶ 'ङ्कोः'-इति, || 'र्द्धः'-इति च ग, घ ।

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः*। उदङ् द्वादश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोऽंस एषा मात्रा वेदेः ॥ ६ ॥

अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवति। त्रिंशदक्षरा वै विराड् विराजा वै देवा अस्मिंल्लोके† प्रत्यतिष्ठंस्तथो एवैष एतद्विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथो अपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः। त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै विराड् विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् षट्त्रिंशद्विक्रमा प्राची भवति। षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं समाश्नुवत तथो एवैष एतद्बृहत्यैव स्वर्गं लोकं समश्नुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति। चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवत्येषा मात्रा वेदेः ॥ १० ॥

अथ यत्पश्चाद्वरीयसी भवति। पश्चाद्वरीयसी पृथु-

---

* 'ङ्को'–इति ग, घ।

† 'अस्मिंल्लोके'–इति क, ग, घ। एवमुत्तरत्रापि।

श्रोणिरिति वै योषां प्रशꣳसन्ति यदेव पश्चाद्वरीयसी भवति पश्चादेवैतद्वरीयः प्रजननं करोति तस्मात्* पश्चाद् वरीयसः प्रजननादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका ह वा एषा यज्ञस्य यदुत्तरवेदिः† । अथ यदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरति तस्मादुत्तरवेदिर्नाम ॥ १२ ॥

द्वय्यो ह वा इदमग्रे प्रजा आसुः । आदित्याश्चैवाङ्गिरसश्च ततोऽङ्गिरसः पूर्वे यज्ञꣳ समभरꣳस्ते यज्ञꣳ सम्भृत्योचुरग्नि मिमां नः श्वःसुत्या मादित्येभ्यः प्रब्रूह्यनेन नो यज्ञेन याजयतेति‡ ॥ १३ ॥

ते हादित्या ऊचुः । उपजानीत यथास्मानेवाङ्गिरसो याजयान्§ वय मङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः । न|| वा अन्येन यज्ञादपक्रमण मस्त्यन्तरा मेव सुत्यां भ्रियामहा¶ इति ते यज्ञꣳ सञ्जह्रुस्ते यज्ञꣳ सम्भृत्योचुः श्वःसुत्यां वै त्व मस्मभ्य मग्ने प्रावोचोऽथ वय

* 'तस्मात्'—इति ग । † 'वेदि'—इति ग, घ ।

‡ याजयेति'—इति का०-सम्मत इति डा० वेबर ।

§ 'नुयाम्'—इति ग ।

|| नान्येनम् पद ग पुस्तके ।

¶ 'भ्रियामहा'—इति का०-सम्मत इति डा० वेबर ।

मद्यसुत्या मेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां नस्त्वः होतासीति* ॥ १५ ॥

तेऽन्य मेव प्रतिमुजिग्युः। अङ्गिरसोऽच्छ ते ह्यप्यङ्गिरसोऽग्नयेऽन्वागत्य चुक्रुधुरिव कथं नु नो दूतश्चरन् नु प्रत्याहृथा इति ॥ १६ ॥

स होवाच। अनिन्द्या वै माहृपत सोऽनिन्द्यैर्वृतो नाशक मुपक्रमितु मिति तस्माद्द ह्यनिन्द्यस्य वृतो नापक्रामेत् त ऽएतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदित्यानयाजयन्त्स सद्यःक्रीः† ॥ १७ ॥

तेभ्यो व्वाचं दक्षिणा मानयन्। तां न प्रत्यगृह्णन्‡ हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति तद्द तद्यज्ञस्य कर्म्मं न व्यमुच्यत यद्दाक्षिण मासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्यं दक्षिणा मानयन्। तं प्रत्यगृह्णंस्तस्माद्द ह स्माहुरङ्गिरसो व्वयं वा ऽआर्त्विजीनाः स्मो व्वयं दक्षिणीया ऽअपि वा ऽअस्माभिरेष प्रतिगृहीतो य एष तपतीति तस्मात् सद्यःक्रियो ऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥

---

* 'सीति'–इति ग, घ।

† 'क्री'–इति ग घ

‡ 'प्रत्यगृह्ण'–इति क।

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति। तदेतस्य रूपङ्क्रियते य एष तपति यद्यश्वᳮ श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति तदेतस्य रूपङ्क्रियते य एष तपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह व्याक् चुक्रोध। केन मदेष श्रेयान् बन्धुनाऽ३ केनाऽ३ यदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मा मिति स देभ्योऽपचक्राम सोऽभयानन्तरेण देवासुरान्त्संयत्तान्त्सᳮहौ भूत्वादुदाना चचार ता मपैव देवा ऽआमन्त्रयन्तोपासुरा अग्निरेव देवानां दूत आस सहरक्षा इत्यसुररक्षस मसुराणाᳮ* ॥ २१ ॥

सा देवानुपावर्त्स्यन्त्युवाच। यद ऽउपावर्त्तेय किं मे ततः स्यादिति पूर्व्वा मेव त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यसीत्यथ हैषा देवानुवाच यां मया काम्वाशिष माशासिष्यध्वे सा वः सर्व्वा समर्द्धिष्यत ऽइति सैवं देवानुपाववर्त्त ॥ २२ ॥

स यज्ञाय्यमाणोऽग्नी। उत्तरवेद्धिं† व्याघारयति यदेवैना मदो देवा अब्रुवन् पूर्व्वां त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति तदेवैना मेतत् पूर्व्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति

---

* 'मसुराणाम्'-इति ख।

† '...। ऽउत्तरवेदिं'-इति क।

व्याग्घेणा निदानेनाथ यदुत्तरवेदि मुपकिरति यज्ञ-स्यैव सर्व्वत्वाय व्याग्घि यज्ञो व्यागु चोषा* ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन विमिमीते । युगेन यच हरन्ति शम्यया यतो हरन्ति युगशम्येन वै योग्यं युञ्जन्ति सा यद्देवाद्यः सिंही भूत्वा शान्तेवाचरत्तद्देवैना मेतद्यज्ञे युनक्ति ॥ २४ ॥

तस्मान्निहत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात् । सिंही ह्येनं भूत्वा क्षिणोति नो हा माकुर्व्वीत सिंही ह्येवैनं भूत्वा क्षिणोति नो हान्यस्मै दद्याद्यत्तं तदन्यचात्मन' कुर्व्वीत तस्माद्योऽस्यापि पाप इव समानबन्धुः स्यात्तस्मा एनां दद्यात् स यद्ददाति तदेनः सिंही भूत्वा न क्षिणोति यद् समानबन्धवे ददाति तद् नान्यचात्मनः कुरुत एषो निहत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा† ॥ २५ ॥

अथ शम्याच्च स्फ्यञ्चादत्ते । तद्य एष पूर्व्वार्द्धा उत्तरार्द्धा शङ्कुर्भवति तस्मात् प्रत्यङ् प्रक्रामति चीन्वि-क्रमांस्तचात्वालं परिलिखति सा चात्वालस्य माचा नात्र माचास्ति यचैव स्वयं मनसा मन्येतापरिमितं कुरं तच्चात्वालं परिलिखेत् ॥ २६ ॥

---

* 'चोषा'-इति ग घ ।

† 'प्रतिष्ठा'-इति ग, घ

स व्रेधन्तात्* । उदीचीः शम्यां निदधाति स परिलिखति तप्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतदाहास्याः हि तप्त एति† ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात् । उदीचीः शम्यां निदधाति स परिलिखति वित्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतदाहास्याः हि विविदान‡ एति ॥ २८ ॥

अथानुवेदन्तम्§ । प्राचीः शम्यां निदधाति स परिलिखत्यवतान्मा नाथितादितीमा मेवैतदाह यच नाथेतुम्मावतादिति‖ ॥ २९ ॥

अथोत्तरतः¶ । प्राचीः शम्यां निदधाति स परिलिखत्यवतान्मा व्यथितादितीमा मेवैतदाह यच व्यथैतुन्मावतादिति** ॥ ३० ॥

अथ हरति । यच हरति तदग्नीदुपसीदति स या अग्नीना मेव नामानि एतान्हरति यान् वा अग्नून् देवा अग्नेऽग्नीन् घोषाय प्रारभन्त ते प्रायन्वंस्त एताः व्य पृथिवीरूपासर्पन्निमा मयैव है अस्याः पुरे सनैयेतत्रिदानेन हरति ॥ ३१ ॥

---

* 'न्तात्'-इति ग, घ।
† ‡ 'एति'-इति ग, घ।
§ 'युधानुवेदन्त'-इति क, ग
‖ 'दिति'-इति ग, घ।
¶ 'नम'-इति ग, घ।
** 'दिति'-इति ग, घ।

स मुहरति। विदेदग्निर्नभो नामाग्ने ऽअङ्गिर आयुना नाम्नेहीति स यत् प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत् समीरयति योऽस्यां पृथिव्या मसीति योऽस्यां पृथिव्या मसीति हृत्वा निदधाति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽइति यत्तेऽनाधृष्टः रक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽइत्येवै-तदाहानु त्वा देवतीतय ऽइति चतुर्थः हरति देवेभ्यस्त्वा जुष्टाः हरामीत्येवैतदाह तां वै चतुःस्रक्तीश्चात्वालाद्ध-रति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैना मेतद्दिग्भ्यो हरति ॥ ३२ ॥

अथानुव्यूहति। सिंहयसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्प-स्वेति सा यद्देवान्त्सिंही भूत्वाशान्तेवाचरत्तदेवैना मेतदाह सिंहयसीति सपत्नसाहीति त्वया वयः सपत्नान् प्रापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह देवेभ्यः कल्प-स्वेति योषा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यः कल्प-यति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमात्री वा सर्वतः करोति। यजमानस्य वा दश-दश पदानि दशाक्षरा वै विराड् वाग्वै विराड् वाग् यज्ञो मध्ये नाभिका मिव करोति समानत्रासौनो व्याघारयाणीति ॥ ३४ ॥

ता मद्भिरभ्युक्षति। सा यद्देवान्त्सिंही भूत्वाशान्ते

वाचरच्छान्तिरापस्ता मद्भिः शमयति योषा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यो हिन्वति तस्माद्भिरभ्युक्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति । सिंहीरसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यथ सिकताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिकता भ्राजन्त ऽइव हि सिकता ऽअग्नेर्वा ऽएतद्वैश्वानरस्य भस्म यत्सिकता ऽअग्निं वा ऽअस्या माधास्यन् भवति तथो हैना मग्निर्न हिनस्ति तस्मात् सिकताभिरनुविकिरति सोऽनुविकिरति सिंहीरसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्वेत्यथैनां छादयति सा छन्नैताः रात्रिं वसति ॥ ३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
आतिथ्याता नूनप्त्रे च सोमाप्यायननिह्नवौ ।
उपसच्चेति पञ्चार्थाश्चतुर्थेऽत्र निरूपिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिकं निरूप्यते । अथ यदुक्तं कात्यायनेन—"औपवसथ्यात् पूर्वेऽहनि पौर्वाह्णिक्या प्रचर्य वेदीं

मिमीते"-इत्यादि । तदेतदाह— "तत्र एष पूर्वार्द्धो वर्षिष्ठः स्थूणाराजो भवति, तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुं निहन्तीति । 'स एषः' स्थूणाराजः 'पूर्वार्द्धः' पूर्वार्द्धं मर्हतीति पूर्वार्द्धः[1], प्राचीनवंशस्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्त्तमानः पृष्ठ्यस्तम्भोऽस्ति, 'सोऽक्षःपाशः[1]' ऐष्टिकवेदेर्महावेदेश्चान्तरालमध्यरः । 'तस्मात्' स्तम्भात् 'प्राङ् प्रक्रमान् प्रक्रामति त्रीन्' । 'तत्' तत्र तृतीयप्रक्रमावसाने 'शङ्कुं' निहन्यात्, स्थापयेत्[2] ॥ १ ॥

दक्षिणश्रोणिप्रमाणमाह— "तस्माच्छङ्कोर्दक्षिणेति । मध्यमशङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशविक्रमावसाने शङ्कुं स्थापयेत् । 'सा दक्षिणा श्रोणि" मर्यादा भवति[3] ॥ २ ॥

एव मुत्तरश्रोणिवाक्य मपि— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरुदङ्-इत्यादि[4] ॥ ३ ॥

आयामस्य पश्चाद्भागावधि प्रदर्श्य प्राचीनावधि माह— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः षड्विंशतं विक्रमान् प्रक्रामतीति[5] ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणोत्तरावंसौ दर्शयति— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरिति । 'तस्मात्' पुरोदेशस्थात् 'मध्यमाच्छङ्कोः' श्रोणितः सकाशात्

१— 'शालाया पूर्वार्द्धे भव पूर्वार्द्धः'-इति या० टी० ।
२— स निहत शङ्कु यन्त पातसञ्ज्ञको भवतीति पिष्टभूतिककांदय ।
३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ७ ।
४,५— का० श्रौ० सू० ८. ३. ८, १० ।
६— का० श्रौ० सू० ८. ३. ८ ।

वाचरन्त्यान्तिरापस्ता मद्भिः शमयति योषा वा उत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यो छिन्वति तस्मादद्भिरभ्युक्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति। सिंहीरसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यथ सिकताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिकता माजन्त इव हि सिकता अग्नेर्वा एतद्वैश्वानरस्य भस्म यत्सिकता अग्निं वा अस्या माधास्यन् भवति तथो हैना मग्निर्न हिनस्ति तस्मात् सिकताभिरनुविकिरति सोऽनुविकिरति सिंहीरसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्वेत्यथैनां छादयति सा छन्नैताः रात्रिं वसति ॥ ३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
आतिथ्यातानूनप्त्रे च सौमाप्यायननिह्नवौ ।
उपसद्वेति पञ्चार्थास्तुर्येऽत्र निरूपिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिकं निरूप्यते । अथ यदुक्तं कात्यायनेन—"औपवसथ्यात् पूर्वेऽहनि पौर्वाह्णिका प्रचर्य वेदीं

श्रोणिभागस्योरुत्वं अंसभागस्य क्षुद्रत्वं यदस्ति, तत् प्रशंसति— "अथ यत् पश्चाद्वरीयसी भवतीति। श्रोणिभागस्य त्रिंशत्-प्रक्रमत्वोक्तेः, अंसभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पश्चादरीयस्त्वम्। यस्माल्लोके 'पृथुश्रोणिः योषा' प्रशस्ता, तस्माद् वेद्याः पश्चाद्भागस्यापि श्रोणित्वात् पृथुत्वं युक्त मित्यर्थः। श्रोणिपृथुत्वं कुतोपयुज्यते? इति, तदुपयोग माह— "तस्मात् पश्चाद्वरीयस इति। प्रजायन्तेऽत्रेति 'प्रजननं', पश्चाद्भागे उरुतरं यत् तत् 'पश्चाद्वरीयः'। तादृक्प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात् पश्चाद्वरीयस्त्वं प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

सार्थवाद मुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते[1]— "नासिका ह वा एषा यज्ञस्येति। नासिकाया मुखप्रदेशादपि समुच्छ्रितत्वात् उत्तरवेदेर्मृदोच्छ्रितता कर्त्तव्या। उक्तस्य मुत्तरवेदिनामनिर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "अथ यदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरतीति। यस्माद् 'वेदेः' भौमिक्याः 'उत्तराम्' अत्युन्नतम् 'उपकिरति' मृदं क्षिपति, 'तस्मात्' वेदे प्रागवयवभूतस्य प्रदेशस्योन्नततरत्वात् 'उत्तरवेदिः' इति 'नाम' सम्पन्नम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिव्याघारणविधयै माख्यायिका माह— "द्वयी ह वा इदं मग्रे प्रजा आसुरिति। 'अग्रे' सृष्टेः पूर्वम्, 'द्वय्यः' द्विविधा एव 'प्रजाः' 'आसु' अभवन्। काश्चाः? 'आदित्याश्चैवाङ्गिरसश्च'। ते 'अङ्गिरसः' 'पूर्वे' आदित्येभ्यः पूर्वभाविनः सन्तो

१— विधिमेत सुत्रसूत्रेषु (७ अ०) मष्टव्यम्।

'यज्ञं' सम्भृतवन्तः । सम्भृतयज्ञाः 'ते' 'अग्निम्' इत्थम् 'ऊचुः'– हे अग्ने ! त्वं 'नः' अस्माकम् 'इमां' 'श्वःसुत्यां' परेद्युः क्रियमाणामभिषवम् 'आदित्येभ्यः प्रब्रूहि', त्वमपि 'अनेन' सोमयागेन 'नः' अस्मान् 'याजयेति'। एवमुक्तोऽग्निरादित्येभ्यः पूर्वभाविनं वृत्तान्तं प्रोवाच ॥ १३ ॥

"ते हादित्या ऊचुरिति। ता इत्थं व्यचारयन्। कथम्? 'यथा' येन प्रकारेण 'अस्मानेव अङ्गिरसः' 'याजयान्' याजयेयुः, 'वयं' तु 'नः' तान् याजयाम तत्प्रकारश्चिन्त्यतामिति ॥ १४ ॥

'ते होचुरिति। विचार्येत्थमूचुः। "न वा अन्येन यज्ञादपक्रमणमस्तीति। 'अन्येन' वक्ष्यमाणात् साद्यस्कानुष्ठानात् अन्येन 'यज्ञात्' अङ्गिरोभिरनुष्ठीयमानात् अस्मात् 'अपक्रमणं नास्ति', अतः 'सुत्यां सन्तरां मेव' अङ्गिरसां सुत्यातः पूर्वमेवास्माकं सुत्यां 'क्रियामहे'[1] व्यवस्थापयिष्याम 'इति' विचारितवन्तः। 'ते' 'यज्ञं' सुत्यालक्षणं 'सम्भृत्य' अग्निम् 'ऊचुः'। 'त्वम्' अस्मभ्यं 'श्वःसुत्याम्' 'अग्ने!' प्रावोचः। 'अथ'-शब्दस्त्वर्थे। 'वयं' तु 'तुभ्यम्' 'अङ्गिरोभ्यश्च' 'अद्यसुत्यां' अद्य क्रियमाणां सुत्यां अद्यसुत्यां, तां 'प्रब्रूमः'। 'तेषां' तथा कुर्वतां मस्माकं 'त्वं' 'होता' भव ॥ १५ ॥

'तेऽन्यमेव प्रति प्रजिघ्युरिति। एवमुक्तवन्तस्तु 'अङ्गिरसः' एतद्वृत्तान्तावबोधनाय अग्निप्रतिनिधिम् 'अन्यम्' प्रजिघ्युः'। "हरितो हस्मै[2] प्रेरयन्। ते अङ्गिरसः 'अग्नयेऽन्वागत्य' 'चुक्रुधुः'।

१— 'धियामहे'-इति डा० वेबर दृष्ट भाष्ये।

२— छा० म० १० शा०।

क्रुधद्रुहेर्ष्यादिना क्रुधियोगे चतुर्थी[1] । "कथ नु नो वृत इति । क्रोधप्रकार उक्त । 'न प्रत्यादृथा' आदरस्य प्रत्यादर न कृतवा- नसि ॥ १६ ॥

अग्रेरुत्तरम्— "स होवाचानिन्द्या वै मादृयतेत्यादि। प्रासङ्गिक किञ्चिद्धर्मविशेष विधत्ते— "तस्माद् दानिन्यस्य वृतो नापक्रामे- दिति। 'स' 'सद्य क्री' एकाह सोमयाग । 'एतेन आङ्गिरस आदित्यान् अजयन्' । दीक्षासोमक्रयादीना सद्य एव क्रियमाण- त्वात् 'सद्य क्री' इति नाम ॥ १७ ॥

"तेभ्यो वाच दक्षिणा मिति । तेभ्य' याचकयाजकेभ्य 'वाचम्' एव दक्षिणात्वेन प्रादुरित्यर्थ । वाग्दक्षिणाया निरा- करणस्याभिप्राय माह— "हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति । 'यदि' स्वीकरिष्याम तर्हि 'हास्यामहे' त्यक्ष्यामहे, दक्षिणोत्तर- काल मपि वाचोऽपेक्षितत्वात् तथा सति यज्ञोऽदक्षिण स्यात्। अस्तु को दोष इत्यत आह— "यद् दाक्षिण मासीदिति । दक्षिणासम्बन्धि 'दाक्षिण कर्म'। 'तद्' 'यज्ञस्य' सम्बन्धि 'कर्म', 'न व्यमुच्यत' विमुक्त न आसीत्, सम्पूर्ण नाभवदित्यर्थ ॥ १८ ॥

"अथैभ्य सूर्य मित्यादि । स्पष्टम् । 'तस्माद् ह स्माङ्गिरिति । 'आङ्गिरस' स्वय प्रवते— 'आर्त्विजीना[2] स्म' सम्यगृत्विक्- योग्या स्म । तथा 'दक्षिणीया' दक्षिणायोग्या । आर्त्विजीनत्व-

---

१— पा० सू० १ ४ ३७।
२— 'यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसङ्ख्यानम्'—इति ५,१ ७१ सू० वा०।

दक्षिणीयत्वयोरुभयोरपि हेतुरुच्यते— "अस्माभिरेव प्रतिग्टहीत इति। एतच्छब्दार्थं माह— "य एष तपतीति" इति। प्रसङ्गात् साद्यस्क्रस्य दक्षिणा माह— "तस्मात् सद्यःक्रियोऽश्व श्वेत इति। अश्व सूर्यप्रतिनिधित्वेन दीयते। सूर्यस्याश्वत्वेनोपासनाविधानात्[1], अध्वगमनसाम्याच्च[2] सूर्यस्याश्वस्थानीयत्वम्, सोऽपि वर्णसाम्याय श्वेतो भवेत् ॥ १८ ॥

"तस्य रुक्मः पुरस्ताद् भवतीति। तस्य पुरोदेशे 'रुक्म' हिरण्मफलको वर्त्तुलाकारो भवेत्[3]। 'यद्व' मित्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

"तेभ्यो ह वागित्यादि। 'तेभ्य' अङ्गिरोभ्य 'वाक्' कुपितवत्यासीत्। "केन मदेष श्रेयान् बन्धुना३ इति। 'केन'-इति असूयार्थे प्लुति[4]। 'मत्' मत्त सकाशात् 'केन' 'बन्धुना', बध्नातीति बन्धु, विशेषगुण केन विशेषगुणेन 'एष' सूर्य 'श्रेयान्' अतिशयेन प्रशस्य। प्रशस्यहेतुभूताना सर्वगुणाना मभिधानाय पुन 'केना३'-इति प्रश्नम्। 'यदेत प्रत्यग्रहीष्टेति। 'यत्' येन अतिशयेन 'एतम्' आदित्यम् 'प्रत्यग्रहीष्ट', 'न माम्'। अत्यविद्यमान'

१— "उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर"—इत्यादीहैव १० ६ ७।

२— 'य आस्वाध्वानमश्नुवीतास्य स पवनीय स्यात्"—इति, "अश्व कस्मात्? अश्नुतेऽध्वानं महाशनो भवतीति वा"—इति च निरु० १ ४ १ २ ७ ५।

३— "अथ सुवर्णरजतौ रुक्मौ धुयास्यति"—इत्यादिक मिहैवोपरिष्टाद (१२ ४ २ ११) द्रष्टव्यम्।

४— पा० सू० ८ २ १०३।

कोऽतिशयस्तत्र दृष्टः? न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । 'उभयान् संयत्तान् देवासुरान्' परस्परकलहायोपयुक्तान् देवानसुरांश्च 'अन्तरेण' मध्ये 'सा' अङ्गिरोभ्योऽपक्रान्ता वाक् । 'सिंही भूत्वा' 'आददाना' जिघत्सया[1] समीपस्थं सर्वं[2] स्वीकुर्वती 'चचार'। तदानीम् 'अग्निरेव देवानां दूतः' अभवत्, असुराणांतानाथ सहरक्षोनामकोऽसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥ ११ ॥

"सा देवानिति । उभयैरप्याहूता सती पूर्वं देवान् प्रत्येव उपावर्त्तमाना । आगमनौत्कोचरूप किञ्चित् अर्थयामास । ते च देवाः अग्नेः पूर्वभाविनी माज्याहुति मागमनोपाधिना प्राहुः । 'सा' 'देवान्' इदम् 'उवाच' । हे देवा ! 'यां कां च आशिषम्' 'आशासिष्यध्वे' इच्छथ, 'सा' सर्वाऽप्याशीः 'वः' युष्माकं 'समर्द्धिष्यते' सम्यद्धा भविष्यतीति । तत सा प्रतिनिवृत्ता- सीत् ॥ १२ ॥

इदानी मुत्तरवेदीव्याघारणं विधत्ते— "स यद् धार्यमाणेऽग्ना- वुत्तरवेदिं व्याघारयतीति । अग्नौ उत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणे सति, तां सुत्तरवेदिं व्याघारयेदित्यर्थः । "यदेवैना मित्यादि । एतद्व्या- घारणेन या आहुतिः, अपक्रान्तायै वेदिरूपायै वाचे देवैः कल्पिता, सा कृता भवति, अतो व्याघारयेदित्यर्थः । उत्तरवेद्या माघार- णेन वाच किं मायात मित्यत आह— "वागृघेषा निदानेनेति ।

१— 'जिन्वमाना (? जिन्वत्यया)'—इति क ।

२— नास्त्येतत् पद ह्यातिरिक्तेषु पुस्तकेषु ।

अत एव वागात्मकत्वात् उत्तरवेदिप्रक्षेपस्यैवापगतायाः वाचो वर-धनरूपत्वात् उत्तरवेद्युपतापेन यज्ञः सफलो भवतीत्यर्थः[1] ॥ २३ ॥

उत्तरवेद्या मानादिसाधनं द्रव्यं विधत्ते— "तां वै युगशम्येनेति। युगेन शम्यया चेत्यर्थः। युगवच्छम्यायाः[2] अपि साधनत्व मस्तीत्याह— "युगेन यत्र हरन्तीति। 'यत्र' यस्मिन् देशे 'युगेन हरन्ति', 'यत' यस्मात् तत्र 'शम्यया' अपि 'हरन्ति', अतो युगवच्छम्याया अपि हरणक्रियासम्बन्धोऽस्त्येवेत्यर्थः। तत् कुत इत्यत आह— "युगशम्येन वा इति। 'योग्य' योजनार्हं मश्वम्। 'अद' विप्रकृष्टकाले, देवासुरयोर्युद्धकाले 'सा' यज्ञस्य सम्बन्धिनी वाक्, 'सिंही भूत्वा' अशान्ता क्रूरा सती 'अचरत्'। 'तत्' तत्र युगेन शम्यया च मानेन 'एनां' वाचम् 'एतत्' इदानीं 'यज्ञे' योजितवान् भवति ॥ २४ ॥

प्रासङ्गिकं कञ्चिन्नियमं विधत्ते— "तस्माच्चिरत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयादिति। अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा। "नो ह अमा कुर्वीतेति। 'अमा' सह, स्वात्मनेत्यर्थः, 'नो ह' नैव कुर्वीत[3]।

१— तै० स० ६ २ ७ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

२— "शानिप्रदक्षुणप्रमाणां शम्यां वारयीम्"—इत्यादि का० श्रौ० ५ ३ २० सू० द० या० दे०। 'गदया समानाकारो व्यायामार्द्धपरिमितः काष्ठविशेष शम्या'—इत्यादि तै० स० १ १ ६ अनु० सा० भा० (तै० ब्रा० ३ २ ६)। "गदया सदृशी बाहुपरिमिता शम्या। तया चतुर्दिक्षु उत्तरवेदीं परिमिमीते"—इति च तै० स० ६ २ ७ अनु० सा० भा०।

३— 'अन्येन परित्यक्तां दक्षिणां ममा सह स्वात्मनि न कुर्वीत'—इत्येव क।

'चिणोति' हिनस्ति । 'चिणु हिंसायाम्'[1] । "नो ह्यान्यस्मा इत्यादि । सुगम् । 'अस्य यजमानस्य । समानबन्धु' एकविधिनिबन्धन, एकविषय इत्यर्थ । तादृशोऽन्य पाप इवापि स्यात्' पापी यदि भवेत्, 'तस्मै दद्यात्' । तादृग् विधाय दाने उक्तदोषद्वयराहित्य दर्शयति— "स यद् ददाति तदेन मित्यादिना । 'एषा व निवृत्तदक्षिणाये प्रतिष्ठा' निवृत्तदक्षिणाया गतिरित्यर्थ । अथ वा यजमानबन्धुरेव तस्या आस्पद मित्यर्थ ॥ १५ ॥

"अथ गम्याम्नेयादि । 'एष' शङ्कु 'पूर्वार्द्धे'[2] सन्नपि 'उत्तरार्द्धे' भवति । सौमिकवेदेरुत्तरामस्य शङ्कुरित्यर्थ । 'तस्मात्' शङ्को सकाशात् 'प्रत्यङ् प्रत्यङ्मुख चीन् 'विक्रमान्' प्रक्रमान् 'प्रक्रामति'[3] । तत्र चात्वालार्थं परितो लेखन कुर्यात्, 'सा चात्वालस्य मात्रा । यैवोत्तरवेदेरुक्ता, सैवेत्यर्थ चात्वालखननोपक्रमैव मृदा उत्तरवेदिकरणात् । तदेवाह— 'नात्र मात्रास्तीति ॥

उत्तरार्द्धशङ्को प्रत्यक्क्रमसे चात्वाल इति य पक्ष उक्त तेन सह विकल्पित पक्ष माह— यत्रैव स्वय मनसा मन्येतामिणोत्कर मिति"[4] ॥ १६ ॥

१— स० उ० ४ धा० २— 'पूर्वार्द्धे भव' पूर्वार्द्ध –इति या० दे० ।

३— 'त्रिपद प्रक्रम ऋद्धचतुष्पदो वा । पद पञ्चपदाङ्गुष्ठ द्वादशाङ्गुल वा –इत्यादि शुल्वसूत्रे ७ १४ १८ ।

४— 'यज्ञोत्तरवेद्यावाकारौ । महावेद्या प्राग्भागे मृत्तिकाप्रक्षेपेण निष्पाद्यमान एक आकार । आपस्तम्बमते तद्विषया मन्त्रा उक्ता । मृत्तिका चात्वालगतेति तद्रूपोऽपर आकार । तद्विषया बौधायनमते सन्ता"–इति तै० स० १ २ १२ सा० भा० ।

चात्वालस्य सर्वतः परिलेखनप्रकारं तन्मन्त्रांश्च दर्शयति— "स वेद्यन्तादुदीचीं शम्या मिति[1] । दक्षिणश्रोणिरूपवेद्यन्तादित्यर्थः । 'स परिलिखति' शम्यानुगुण्येन लेखनं कुर्यात् । अनेनैव पश्चादवधिनिर्देशः कृतो भवति । तस्य मन्त्रः— "तप्तायनी मेऽसीति[1] । हे भूमे । 'तप्तायनी असि' तप्तः पुमान् यस्या मिति तप्तायनी, तद्रूपा भवसि । मन्त्रं व्याचष्टे— "इमा सेवैतदाहेति । 'हि' यस्मात् 'तप्तः' पुरुषो दारिद्र्येण दुःखितः सन् धनादिसाधनेच्छया 'एति', तस्मादित्यर्थः ॥ २७ ॥

"अथ पुरस्तादित्यादि[2] । स्पष्टम् । "अस्यां हि विविदान० एतीति । 'विविदानः' धनादिकं लब्धवान् पुरुषः पुनः 'अस्याम्' एव खलु 'एति' गच्छति । अतो 'वित्तायनी' भूम्यभिधानं युक्त मित्यर्थः[3] ॥ २८ ॥

"अथानुवेद्यन्त मिति । 'अनुवेद्यन्तं प्राचीं शम्यां निदधाति[4]' । अनेन चात्वालस्य दक्षिणसीमोच्यते । तत्र खननमन्त्रस्याय मर्थः— 'मा' मां 'नाथितात्' याचितात् हिरण्यादिरूपादर्थात् भूमे । 'अवतात्' रक्ष । "यत्र नाथे तन्मावतादितीति[5] । 'यत्र' यस्मिन् विषये 'नाथे' याचे धनादिकम्[7], 'तत्' तस्मात् संग्रामं 'अवतात्' अत्र, रक्षेत्यर्थः ॥ २९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. २०, २१, २५ ।

२— मा० श० ५ ८. १ । ३— का० श्रौ० सू० ५. ३. २२, २५ ।

४— मा० श० ५ ८. २ । ५— का० श्रौ० सू० ५. ३. २३, २५ ।

६— मा० श० ५ ८. ३ । ७— इत परम् '?' -इति क ।

"अथोत्तरत इति"[1]। चात्वालस्योत्तरावधि परिलेखनस्य[2] "अवतान्मा व्यथितात्"-इति[3] मन्त्रः। तस्य व्याख्यानम्— "यत्र व्यथै तन्मावतादिति। 'यत्र' यस्मिन् विषये 'व्यथै' लाभोपाय मजानानो व्यथितः स्याम्, 'तत' तस्मात् सकाशात् 'अवतात्' अव ॥ २० ॥

खातायाः मृदश्चात्वालाद् उत्तरवेदिं[4] प्रति हरणं विधत्ते— 'अथ हरतीति। 'यत्र हरति', 'तत्' तत्र, उत्तरवेदिप्रदेशे 'अग्नीत् उपसीदति' उपविशति आग्नीध्रः[5]। 'अग्नीनां' 'नामानि' वक्ष्यमाणानि[6] 'गृह्णन्' एव हरेत्। ननु अग्निषु चात्वालप्रदेशे तन्नामग्रहणं सुपपद्यते, न एवात्र कुत इत्यत आह— "यान्वा अमून् देवा अधेऽग्नीनिति। 'होत्राय' होमनिष्पादनाय, हविर्वहनाय 'प्रावृणत' प्रावृण्वन्। 'ते प्राधन्वन्'। धन्वतिर्गतिकर्मा[7]। 'इमाम्' 'अच्छैव'। अच्छेति विनिपातार्थीय[8]। इमां पृथिवीं परिविविदेथ असुरादयोऽपि 'उपासर्पन्'। 'तेनैव' 'एतत्' एतेन 'निदानेन' मूलकारणेनैव हरणं कृतवान् भवति ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५, ३ २४ २५।

२— 'परिलेखने'-इति क।   ३— वा० सं० ५ ९. ४।

४— "उत्तरवेदिरिति चात्वालमृदा कृतस्य वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतस्य स्थण्डिलस्य नामधेयम् -इति का० श्रौ० ५ ३ १८ सू० या० दे०।

५— वेदिपरिग्रह पुरस्तात् १ २ ३ १ (१ भा० १५१ पृ०) द्रष्टव्यम्।

६— "आहवनीय पुरस्तात्, मार्जालीयो दक्षिणत आग्नीध्रीय उत्तरत इतोहैवोपदिष्टात् (६ २ २१) द्रष्टव्यम्।

७— भा० प० ५९७ धा०।   ८— निरु० १ २ ४।

"स प्रहरतीति"[1]। 'स' स्फ्यो हर्त्ता अध्वर्युः, स्फ्येन 'प्रहरति' खनेत्। मन्त्रस्याय मर्थः[2]— हे 'अङ्गिरः' अङ्गिरोनामकर्षिरूप! 'अग्ने!' त्वम्। "येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्"-इति[3] श्रुतिः। आकृत्याधारभूत। "नभो नाम विदेत्"। न भातीति 'नभः', एतत् 'नाम' विदेदित्यर्थः। यद्वा, नभो नामाग्निरिति 'विदे' जानीया इत्यर्थः। त्वञ्च 'आयुना' एतदात्मना 'नाम्ना' अभिधानेन युक्त 'एहि' आगच्छ[4]। "स यदित्यादि। "आयुर्दधातीति। 'आयु'-शब्दः सामान्येन श्रुतिः। 'तत्' अवदारितं 'समीरयति' उत्तरवेदिं प्रति सम्यक् प्रेरयति[5]। तत्र मन्त्रः— "योऽस्यां पृथिव्या मसीति"[6] 'यः' त्वम् 'अस्यां' खातायां भूम्यां भवसि, न त्वां समीरयामीत्यर्थः॥

आनीताया मृदो वेद्याकारेण स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते— "ध्रुवा निदधाति यत्तेऽनाधृष्ट मिति"[7]। मृदा एकीभूत। यत् ते, यद्वा हे तिरोहिताग्निविशिष्टे! मृत्! 'यत्' 'ते' 'अनाधृष्टं' रजोभिरधृष्यम्, 'यज्ञियं' यज्ञार्हं 'नाम', 'तेन' नाम्ना 'त्वा'

१— का० श्रौ० सू० ५ १ २९।

२— तस्पाठस्तु वा० सं० ५ ९. ५।

३— ऐ० ब्रा० ३ ३ ४। निरु० ३ ३ ५।

४— का० श्रौ० ५ ३ ३० — वा० सं० ५, ९ ६।

५— 'इरयति'–इति क।

६— का० श्रौ० सू० ५ ३ २८ — वा० सं० ५ ९ ७।

७— का० श्रौ० सू० ५ ३ २९ — वा० सं० ५ ९ ८।

त्वाम् 'आदधे' स्थापयामि । "योऽस्याम्"-इतिमन्त्रेण[1] चिवारं हरेत्[2] ॥

चतुर्थवारहरणमन्त्रस्यायमर्थः— "हे आह्रियमाणपदार्थ ! 'त्वा' त्वाम् 'अनु' पूर्वं हरणत्रय मनुकृत्य, आहरामीति शेषः । किमर्थम् ? 'देववीतये' देवा व्यन्ति हविर्भक्षयन्ति अत्रेति देववीतिर्यज्ञस्तदर्थम्[3] ॥

अर्थसिद्धं मनूद्य प्रशंसति— "तां वै चतुःस्रक्तीरिति । चतस्रः स्रक्तयो यस्य वालात्मस्य, स तथोक्तः । चतुरस्रात् कात्स्न्येन हरतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

"अथानुव्यूहतीति[4] । अनुक्रमेण व्यूहनं मन्त्रसारेण कुर्यात् । "सिंह्यसि"— इति[5] व्यूहनमन्त्रः । हे अनुव्यूह्यमाने । वेदे ! त्व 'सिंही असि' प्राशुक्तप्रकारेण सिंही भवसि । कीदृशी ? 'सपत्नसाही' शत्रूणा मभिभवित्री । तादृशी त्वं 'देवेभ्य' तेषा मर्थाय 'कल्पस्व' योषारूपा सती भोगसाधन भवेत्यर्थः ॥

सिंह्यसीति मन्त्रभागस्य तात्पर्य माह— "सा यद्देवाद' सिंही भूत्वेति । उक्तः सिंहीभाव. । सपत्नसाहीत्यस्य तात्पर्य माह— "तथा वयं सपत्नानिति । "देवेभ्य. कल्पस्वेत्यस्य तात्पर्याभिधानम्— "योषा वेत्यादि ॥ ३२ ॥

१— वा० सं० ५. ९. ७ । २— का० श्रौ० सू० ५. ३ ३०, ३१ ।
३— का० श्रौ० सू० ५ ३. ३२.— वा० स० ५ ९ ८ ।
४— का० श्रौ० सू० ५ ३ ३२ ।
५— वा० स० ५ १० १ "कल्पध्व" ।

"ता वै युगमात्र्यौ वेत्यादि[1]। षडशीत्यङ्गुलपरिमिता 'युगमात्री'। दिक्चतुष्टयापेक्षया "दश-दश"-इति वीप्सा। युगमात्रस्य पूर्वं मभिहितत्वात् तत् परित्यज्य दशपदपक्षं प्रशंसति— "दशाक्षरा वै विराडिति। सर्वंच विराजमानत्वात् वाचा उच्चार्यमाणत्वाच्च विराड्=वाक्'। मन्त्रादिरूपतया निष्पाद्यमानत्वाद् 'वाग्=यज्ञः'। अतो द्वारद्वारिकया यज्ञसम्बन्धाद् दशसङ्ख्या युज्यत इति स्तुतिः। "मध्ये नाभिका मिव करोतीति[2]। अल्पा नाभिर्नाभिका। तस्या निर्माणप्रयोजन माह— "समानत्रेति। एकत्र स्थित्वा सर्वचोत्तरवेद्या व्याघारणस्याशक्यत्वात् तत्सिद्धये मध्ये नाभिकरण मित्यर्थः[3] ॥ १४ ॥

वेद्या अद्भिरभ्युक्षण विधत्ते— "ता मद्भिरभ्युक्षतीति[4]। अभ्युक्षणस्य प्रयोजनद्वयम्,— सिद्धौ भूत्वा अशान्तायाः शान्तिरेकं प्रयोजनम्, स्निग्धभावेन रमणीयत्व मपरम्, तदुभय मुच्यते— "सा यदेवाद इत्यादिना। "ता मेवैतद्देवेभ्यो ह्लिम्पतीति। ह्लिम्पति प्रीणनकर्मा[5]। तस्या अभ्युक्षणेन प्रीणनं देवेभ्योऽर्थाय भवति, योषात्वेनाभिधानात्। योषाया अलङ्करणेन पत्यु प्रीतिर्भवतीति स्पष्टमिदम् ॥ १५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ४ ६ २२।

२— का० श्रौ० सू० ५ ३ २६।

३— तैत्तिरीयभाष्ये (स० ६ २ ७) सर्वं मेतत् स्पष्टं व्याख्यात मिहेह सङ्क्षेपेण व्याख्यायते सायणेन।

४— का० श्रौ० सू० ४ ३ ३०।   ५— धा० प० ५८१ धा०।

"सोऽभ्युक्षतीति"[1]। अभ्युक्षणमन्त्रः— "सिंह्यसीति"[2]। अयं स्पष्टार्थः। सिकतानां प्रक्षेपस्योक्त मलङ्कारकृपत्वं समर्थयते— "भ्राजन्त इव हि सिकता इति। अतिधवलत्वाद् भ्राजमाना भवन्ति। वेद्यलङ्कारत्वेन प्रशस्य अग्निसंयोगकृतसन्तापनिवर्त्तकत्वेन प्रशंसति— "अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्मेत्यादिना। अग्न्यवयव-भूताना मेव सिकताना मुत्तरवेद्यवयवत्वसम्पादनेन भूमेः स्वाङ्गस्य स्वात्मदाहकत्वाभावात् हिंसापरिहार इत्यभिप्रायः। सिकताप्रकिरण-मन्त्रार्थस्तु स्पष्ट एव[3] ॥

अथोत्तरवेदेर्यज्ञियवृक्षशाखया प्रच्छादनं विधत्ते— "अथैनां छादयतीति"[4] ॥ ३६ ॥ १ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

इध्म मभ्यादधाति। उपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मधि-श्रयति स्रुवं च स्रुचं च सम्मार्ग्ध्यथोत्पूयाज्यं पञ्चगृहीतं गृह्णीते यदा प्रदीप्त इध्मो भवति ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३०।
२— वा० सं० ५. १०. २ "शुन्धध्व"।
३— वा० सं० ५. १०. ३ "शुम्भस्व"
४— का० श्रौ० सू० ५ ७ १।

अथोद्यच्छन्त्यौध्रम्* । उपयच्छन्त्युपयमनीरथाहाग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूह्येकस्फ्ययानूदेहीत्यनूदेति प्रतिप्रस्थातैकस्फ्ययैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य्यं एष व्वेदेर्ज्जघनार्द्धे भवति तद्यदेवात्रान्तःपातेन गार्हपत्यस्य व्वेदेर्व्यवच्छिन्नं भवति तदेवैतदनुसन्तनोति ॥ २ ॥

तद्धैके । आोत्तरवेदेरनूदायन्ति तदु तथा न कुर्य्यादेवैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरनूदेयात्त ऽआयन्त्यागच्छन्त्युत्तरवेदिम्† ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्य्युरादत्ते । स पुरस्तादेवाग्रे प्रोक्षत्युदङ् तिष्ठन्निन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पात्वितीन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्ताद्गोपायत्वित्येवैतदाह‡ ॥ ४ ॥

अथ पश्चात्प्रोक्षति । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्विति प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चाद्गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । मनोजवास्त्वा पितृभिर्द्दक्षिणतः पात्विति मनोजवास्त्वा पितृभिर्द्दक्षिणतो गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथोत्तरतः प्रोक्षति । विश्वकर्म्मा त्वादित्यैरुत्तरतः

---

* 'ध्र । मु'—इति क, 'ध्रं'—इति ख, 'ध्रम्'—इति ग, घ ।

† 'वेदिम्'—इति ग, घ ।

‡ 'ह'—इति घ । एवमुत्तरेष्वपि त्रिषु ।

पात्विति व्विश्वकर्म्मा त्वादित्यैरुत्तरतो गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते। तद्वा एते पूर्व्वे सती तयोर्या दक्षिणा ता* न्यन्तेन वहिर्व्वेदि निनयतीदमहं तप्तं व्वार्बहिर्द्धा यज्ञान्निःसृजामीति सा यद्देवाद्वः सिंही भूत्वाशान्तेवाचरत्ता मेवास्या एतच्छुचं बहिर्द्धा यज्ञान्निःसृजति यदि नाभिचरेद्यद्यु अभिचरेदादिशेदिदमहं तप्तं वार मु ममि निःसृजामीति तमेतया शुचा विध्यति स शोचन्नेवामुं लोक मेति ॥ ८ ॥

स यद्धार्य्यमाणेऽग्नौ। उत्तरवेदिं व्याघारयति यद्वेवैना मदो देवा अब्रुवन् पूर्व्वां त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति तद्वेवैना मेतत्पूर्व्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति यद्वेपा देवानब्रवीद्यां मया काञ्चाशिष माशासिष्यध्वे सा वः सर्व्वा समर्द्धिष्यत इति ता मेनयाऽत्विंजो यजमानायाशिष माशासते सास्मै सर्व्वा समृद्ध्यते ॥ ९ ॥

तद्वा एतदेकं कुर्व्वन् द्वयं करोति। यदुत्तरवेदिं व्याघारयत्यथ यैषां‡ मध्ये नाभिरेव भवति तस्मै ये पूर्व्वे सती तयोर्या दक्षिणा ॥ १० ॥

* [illegible]

† 'मति'-इति ग

‡ 'येषा'-इति क ख।

तस्या माघारयति। सिꣳह्यसि स्वाहेत्यग्रापरयोरुत्तरस्याꣳ सिꣳह्यस्यादित्यवनिः स्वाहेत्यग्रापरयोर्द्दक्षिणस्याꣳ सिꣳह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः स्वाहेति वह्वी वै यजुःष्वाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्त उभे व्वीर्य्ये॥ ११॥

अथ पूर्व्वयोरुत्तरस्याम्*। सिꣳह्यसि सुप्रजावनी रायस्पोषवनिः स्वाहेति तत्प्रजा माशास्ते यदाह सुप्रजावनिरिति रायस्पोषवनिरिति भूमा वै रायस्पोषस्तद्भूमान माशास्ते॥ १२॥

अथ मध्य ऽआघारयति। सिꣳह्यस्यावह देवान् यजमानाय स्वाहेति तद्देवान् यजमानायावाहयत्यथ स्रुच मुद्यच्छति भूतेभ्यस्त्वेति प्रजा वै भूतानि प्रजाभ्यस्त्वेत्येवैतदाह‡॥ १३॥

अथ परिधीन् परिदधाति। ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृꣳहेति मध्यमं ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृꣳहेति दक्षिण मच्युतक्षिदसि दिवं दृꣳहेत्युत्तर मग्नेः पुरीष मसीति सम्भारानुपनिवपति तद्यत्सम्भारा भवन्त्यग्नेरेव सर्व्वत्वाय॥ १४॥

शरीरꣳ हैवास्या पीतुदारु। तद्यत् पैतुदारवाः†

---

* 'स्याꣳ'-इति ख, ग घ।

† 'ए'-इति ग।

‡ 'तदापेभुप्रजाभ्य'-इति क, ख।

परिधयो भुवन्ति शुरीरेणैवैन मेतत् सुमर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १५ ॥

माꣳसꣳ हैवास्य गुल्गुलु* । तद्यद् गुल्गुलु† भुवति माꣳसेनैवैन मेतत् सुमर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

गन्धो हैवास्य सुगन्धितेजनम् । तद्युत् सुगन्धितेजनं भुवति गन्धेनैवैन मेतत्सुमर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥

अथ यद् वृष्णे स्तुका भुवति । वृष्णोर्ह वै व्विषाणे ऽअन्तरेणाग्निरेकाꣳ रात्रि मुवास तद्यद्देवाचाग्नेर्न्यक्तं तदिहाप्यसदिति तुस्माद् वृष्णे स्तुका भुवति तुस्माद्या शीर्ष्णो नेदिष्ठꣳ स्यात्ता माच्छिद्याहरेद् युदु तां न विन्देदपि या मेव काञ्चाहरेत्तद्युत्परिधयो भुवन्ति गुप्त्या ऽएव दूरु ऽइव ह्येन मुत्तरे परिधय ऽआगुच्छन्ति ॥ १८ ॥ २ ॥

॥ चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

उत्तरवेदिनिर्माण मभिधाय अथोत्तरवेद्या मग्निप्रणयनप्रयोग उच्यते– "इध्म मभ्यादधतीति[1]। आहवनीयेऽग्नौ प्रणीयमानाना मङ्गाराणां सम्पादनाय काष्ठसमूहं स्थापयेयुरित्यर्थः। "उपयमनी–

---

*, † 'गुग्गुलु'–इति मा०–सम्मत पाठ इति डा० वेबर।

१— का० श्रौ० सू० ५ ४. २।

रित्यादि। 'उप' अग्नेरधस्तात् यम्यन्ते इत्युपयमन्यः सिकताः[1]। आघारणार्थम् 'आज्यम्' अग्नौ 'अधि'श्रयति' विलापयेत्। आज्यमुत्पूत कृत्वा स्रुवेण स्रुचि पञ्चवारं गृह्णीयात् ॥ १ ॥

"अथोद्यच्छतीति[3]। इध्मे प्रदीप्ते सति 'अथ' अनन्तरमेव 'इध्मम्' अङ्गारतां प्राप्त मूर्द्ध धारयेत्। इध्मपात्रस्याधः 'उपयमनीः' उपयच्छेत्। 'अग्नये प्रह्रियमाणाय' उत्तरवेदिं प्रति नीयमानाय तदनुकूलं सूक्तं पठेति होतारं ब्रूयात्। 'एकस्फ्यया' एकः स्फ्यो यस्यां रेखायां सा तथोक्ता, तया मा मनुगच्छ; स्फ्येन रेखां कुर्वन्ननुगच्छेति प्रतिप्रस्थातारं ब्रूयात्[4]। एकस्फ्यानुगमनस्यावधिमाह— "आ एतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनार्द्धो भवतीति। 'वेदेः' सौमिक्याः 'जघनार्द्धं' 'य' 'एषः' शङ्कुर्भवति। स्थूणाराजात् प्रक्रमचितये यः शङ्कुरन्तःपातः स्थापितः, स एव मध्यमशङ्कुः; तावत्पर्यन्तमित्यर्थः। "गार्हपत्यस्य वेदेरिति। 'यतः प्रणयन्ति स गार्हपत्यः'—इतिन्यायादाहवनीयादुत्तरवेदिं प्रति प्रणयनस्योक्तत्वात् आहवनीय एव गार्हपत्य इत्युच्यते। रेखाकर्षणेनान्तःपात्ययोर्व्यवच्छेदः परिहृतो भवति[5] ॥ २ ॥

१—"उपयम्यते उपगृह्यतेऽग्निराभिरित्युपयमन्य सिकताः"—इति का० टी०।
२— अधिश्रय समन्त्रार्थानुवादौ।
३— का० श्रौ० सू० ५. ४. ७।
४— "प्रतिप्रस्थाता होतारं ब्रूयात्"—इति ङ, च।
५— का० श्रौ० सू० ५. ४. ८।

रेखानुगतिविषये केषाञ्चित् पक्ष मुपन्यस्य व्यवच्छेदपरिहाराय प्रयोजनाभावाभिप्रायेण निराचष्टे— "तद्वैके श्रोत्तरवेदेरनूदायन्तीति"[1] ॥ ३ ॥

"प्रोक्षणीरध्वर्युरित्यादि"[2] । अध्वर्युः प्रोक्षण्यादानविधानात् अग्निप्रणेता अग्नीदेव 'अग्रे' वत्सरादिभ्य पूर्वम्, 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि 'प्रोक्षति', 'उदङ्' उदङ्मुखस्तिष्ठन् ।

मन्त्रस्याय मर्थः[3]।— इन्द्र इति घुष्यते मन्यते इति 'इन्द्रघोष.' इन्द्रनामा देव, सः 'वसुभि' सहितः 'पातु' रक्षतु, असुरादिभ्य सकाशात् 'गोपायतु' इत्यर्थ । 'प्रचेताः' प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणः । 'पितरः' अग्निष्वात्तप्रमुखाः । 'मनोजवा.' मनोवेगोपमवेग. । 'विश्वकर्मा' विश्वविषय कर्म यस्य स एतन्नामको देव. । निनेतव्यायाः दक्षिणपूर्व्वसक्तेः स्पष्टप्रदर्शनाय पूर्व्वदिग्गतसक्तिदयोपन्यास ॥ ४, ५, ६, ७ ॥

"अथ या प्रोक्षण्य इति । "ता न्यन्तेनेति । 'ता' प्रोक्षणीः 'न्यन्तेन' अत्यन्तान्तदेशेन । तथापि स्कन्ते प्रोक्षणीये शेषनिनयनप्रसक्तावाह— "वहिर्वेदीति"[4] ।

निनयनमन्त्रस्याय मर्थः[5] ।— 'इद' प्रोक्षणीशेष 'नग्नम्', 'वेदा.' सिद्धोहपायाः कौर्य्यनुसादनत तस्मिन् सन्तापप्रासे सम्भवात् अव-

१— का० श्रौ० सू० ५ ४. १० ।
२— का० श्रौ० सू० ५ ४. ११ ।
३— तत्पाठो वा० स० ५ ११ १ ।
४— का० श्रौ० सू० ५. ४ १२ । ५— वा० सं० ५ ११. २ ।

शिष्ट समाप्तम भवति, तथाविध वा, 'यज्ञाद्' यज्ञसाधनाद् वेदिदेशात् 'बर्हि निसृजामि'। "स यदेवाद इत्यादि निनयनार्थवाद स्पष्ट ।

अथ निनयनमन्त्रोऽभिचारेच्छायामित्यविषय इत्याह— "यदि नाभिचरेदिति। 'यदि' अभिचार कर्तु मिच्छेत्, तदा 'यज्ञाद् बर्हि' स्थाने 'अमु मभि निःसृजामि'-इत्यादिब्रूयात्[१]। अमु मित्यत्र द्वेष्यस्य नाम गृह्णीयात्। 'स' अभितप्त 'शोचन्नेवामु लोक मेति' दु खेन प्राणान् जहातीत्यर्थ ॥ ८॥

इदानीं प्राप्तावसरत्वात् व्याघारण माह— "स यद् धार्य्यमाणेऽग्नाविति। आग्नीध्रेण उत्तरवेदेरुपरि देशे 'अग्नौ धार्य्यमाणे' सति अध्वर्यु व्याघारयति। "यदेवैना मद इत्यादिक मुत्तरवेदेर्विधर्थाख्यायिकाप्रसङ्गे व्याख्यातम्[२]। यस्मादपक्रान्ताया वाच प्रतिनिवृत्तये देवैर्व्याघारण दत्तम्, तस्माद्देवेत्य मेतत् कर्त्तव्य मित्यर्थ । यस्माच्च व्याघारणपरितुष्टया वाचा सर्व्वाशी समृद्धिरूपो वरो देवेभ्यो दत्त, तस्माद् यजमानार्थ मृत्विग्भिराशास्यमानाना माशिषां समृद्धये चोत्तरवेदिव्याघारण कर्त्तव्य मित्यर्थ ॥ ९ ॥

"तदा एतदेक मिति। 'एकम' उत्तरवेदिव्याघारण कुर्व्वन् 'इव करोति' व्याघारण यजमानाशीराशासनस्येत्यर्थ । उत्तर वेदिमध्यङ्गतायास्तु सभेरुत्तरनाभेस्त्वणया व्याघारप्रकार उच्यते—

१— का० श्रौ० सू० ५ ४ १३।

२— ५ अ १ ब्रा २६ कण्डी व्याख्या द्रष्टव्या (२८७ पृ०)।

'अथ येषा मध्ये नाभिकेव भवतीत्यादिना[१]। 'ये पूर्व्वे स्रुचौ' ईशानाग्नेयदिग्गते, 'तयो' मध्ये 'दक्षिणा' स्रक्तिराग्नेयदिग्गता, 'तस्या' "सिंह्यसि स्वाहा[२]"-'इति' 'आघारयति'। "अथापरयो-रुत्तरस्या मिति। नाभे पश्चाद्दिग्गतयोर्मध्ये 'उत्तरस्या' वायव्य-दिगवस्थिताया स्रक्त्या मित्यर्थ । आदित्यान् यजमानार्थं वनति भजत इति 'आदित्यवनि', तादृशी 'सिंह्यसि', तुभ्य स्वाहेत मस्तु। 'अथ' 'अपरयो'। 'दक्षिणस्या' नैर्ऋतकोणकोष्ठे इत्यर्थ । अत्र मन्त्रवचोभयाग्रासनस्याभिप्राय माह— 'वज्री वै यजु स्याग्नीरिति। 'यजु षु' आशी परेषु प्रायेण 'वज्री आशी' वज्रविधान्याशास नान्युपलभ्यन्ते। अतो युक्त मित्यर्थ । 'अथ' 'पूर्व्वयोरुत्तरस्याम्' ईशानस्रक्त्या 'सुप्रजावनि' शोभनपुत्रादिलक्षणप्रजासम्भक्त्री, 'राय-स्पोषवनि' रायस्पोषो धनपुष्टि ॥ १०, ११, १२ ॥

"अथ मध्य आघारयतीति। मध्यस्याघारणमन्त्र— "सिंह्यसा-वह देवान्'-इत्यादि[३]। स्पष्टार्थ । 'अथ' 'स्रुचम्' 'उद्यच्छति[४]' ऊर्द्ध धारयेत्। स्रुगुद्यमनमन्त्रस्यास्य[५] भूतशब्दस्य भूतकार्थ्य मर्थ इत्याह— "प्रजा वै भूतानीति ॥ १३ ॥

"अथ परिधीन् परिदधातीति[६]। तन्मन्त्रस्यार्थ[७]।— हे परिधे। त्व यस्मात् 'ध्रुवोऽसि' अत 'पृथिवीं' 'दृह' दृढा कुरु। अनेन

१— का० श्रौ० सू० ५, ४ १४।　　२— वा० स० ५ १२ १—४।
३— वा० स० ५ १२ ५।　　४— का० श्रौ० सू० ५ ४ १५।
५— वा० स० ५ १२ ६।　　६— का० श्रौ० सू० ५ ४ १६।
७— वा० स० ५ १३ १, २ ३।

मध्यमपरिधिं परिदधाति। ध्रुवं अविचलं क्षियति निवसतीति 'ध्रुवक्षित्'। अच्युतं परैरच्यावितं यथा न चलति तथा क्षियतीति 'अच्युतक्षित्'। उत्तरवेदिनाभिदेशे गुग्गुलुसुगन्धितेजनादिसम्भार-प्रक्षेपं[1] समन्त्रकं विधत्ते— "अग्नेः पुरीषमसीति[2]। "सम्भारानुपनिवपतीति[3]। स च सम्भारनिवापः 'अग्ने' 'सर्व्वत्वाय' कृत्स्नत्वाय सम्पद्यते। गुग्गुल्वादीनां सान्त्वयनत्वं स्वयमेव वक्ष्यति[4], अतस्तेषामग्निना संयोजनेन स सर्व्वः सम्पूर्णो भवति ॥ १४ ॥

"शरीरं हैवेति। 'अस्य' अग्नेः 'पीतुदारुः' उदुम्बरविशेषः। "स यां वनस्पतिष्ववसत् तां पूतुद्रौ"-इति च तैत्तिरीयके श्रवणात्[5] पीतुदारुणोऽग्नेः शरीरत्वम् ॥ १५ ॥

"मांसं हैवास्येति। "यन्मांसमुपाशत तद् गुग्गुल्विति श्रुतेः[6] गुग्गुलोरग्नेर्मांसत्वम् ॥ १६ ॥

"गन्धो हैवास्येति। "या ओषधीषु ता सुगन्धितेजने"-इति श्रुतेः[7] सुगन्धितेजनाख्यौषधिविशेषे अग्नेरेकरावनिवासात् अग्नेर्गन्धः सुगन्धितेजने सङ्क्रान्तः[8]। तदुपवापेन अग्नेर्गन्धाख्यांशस्य पुनर्योजना। अत कृत्स्नत्वमग्नेः ॥ १७ ॥

१— '०सम्भारारणां प्रक्षेपं'-इति। २— वा॰ स॰ ५. १३. ४।
३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ५. ४. १०।
४— अनुपदमेव १५-१६-१७-कण्डिकासु।
५, ६, ७— तै॰ सं॰ ६. २ ८. ४।
८— '०विशेषे अग्नेर्गन्धः सङ्क्रान्त'-इति क।

"अथ यद् दृष्णे सुका भवतीति। दृषिर्मेष, तस्य सुका रोम[1]। सुकाया अग्न्यवयवत्व मुपपादयति— "दृष्णेहं वै विपाणे अन्तरेणेति। "या पशुषु ता मेलग्यन्तरा प्रहे"-इति[2] तैत्तिरीयकम्। "या ग्रीर्षी नेदिष्ठ स्यात् ता माच्छिद्याहरेदिति। दृष्णेरलाभे कथ मित्यत आह— "अपि या मेव का चाहरेदिति। तदवान्तरजातिसम्बद्धा मपीत्यर्थ। परिधीना परिधान, तद्दारविशेषत्वं चोक्तम्, इदानीं तदावश्यकत्व माह– "तद् यत् परिधयो भवन्तीत्यादि। यस्मात् 'उत्तरे' उपरि क्रियमाणा 'परिधय' 'दूरे' विप्रकृष्टकाले होमकाले 'आगच्छन्ति', अतोऽग्नेर्गुप्तिस्तावत्पर्यन्त मपेक्षिता, तस्मादिदानी मवश्यकर्त्तव्य मित्यर्थ ॥१८॥१ [५ २]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

पुरुषो वै यज्ञ:*। पुरुषस्तेन यज्ञो यदेनं पुरुषस्तनुत एष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञ:† ॥ १ ॥

१—"सुका शिरोरोमाणि"-इति वा० दे०। २— तै०म० ६ २ ८ ६।
*,† 'ज्ञ'-इति ग, घ।

शिर एवास्य हविर्धानम्। वैष्णवं देवतयाथ यदस्मिन्त्सोमो भवति हविर्वै देवानाꣳ सोमस्तस्माद्धविर्धानं नाम ॥ २ ॥

मुख मेवास्याहवनीयः। स यदाहवनीये जुहोति यथा मुख ऽआसिञ्चेदेवं तत्* ॥ ३ ॥

स्तुप ऽएवास्य यूपः। बाहू ऽएवास्याग्नीध्रीयश्च मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥

उदर मेवास्य सदः। तस्मात् सदसि भक्षयन्ति यद्वीदं किञ्चाश्नन्त्युदर ऽएवेदꣳ सर्वं प्रतितिष्ठत्यथ यदस्मिन् विश्वे देवा ऽअसीदंस्तस्मात् सदो नाम त ऽउ एवास्मिन्नेते ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्ति ॥ ५ ॥

अथ यावेतौ जघनेनाग्नी†। पादावेवास्यैतावेष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ ६ ॥

उभयतोद्वारꣳ हविर्धानं भवति। उभयतोद्वारꣳ सदस्तस्मादयं पुरुष ऽआन्तꣳ सन्तृणः प्रणिक्ते हविर्धाने ऽउपतिष्ठते‡ ॥ ७ ॥

* 'तत्'–इति ग, घ। † 'ग्नी'–इति ग, घ।

‡ 'ऽउपतिष्ठेते'–इति क।

ते समुववर्त्तयन्ति। दक्षिणेनैव दक्षिणा मुत्तरेणो-
त्तरं यद्वर्यायस्तद्दक्षिणः स्यात् ॥ ८ ॥

तयोः समवृत्तयोः। छदिरधि निदधति यदिच्छदिर्नु
विन्देयुश्छदिस्सम्मितां भित्ति* प्रत्यानह्यन्ति रराट्यां
परिश्रयन्त्युच्छ्रायोभ्यां छदिः पश्चादधिनिदधति छदिः-
सम्मितां वा भित्तिम्† ॥ ९ ॥

अथ पुनः प्रपद्य। चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा
सावित्रं प्रसवाय जुहोति सविता वै देवानां प्रसविता
सवितृप्रसूताय‡ यज्ञं तनवामहा इति तस्मात्सावित्रं
जुहोति ॥ १० ॥

स जुहोति। युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति
मनसा च वै व्वाचा च यज्ञ तन्वते स यदाह युञ्जते मन
इति तन्मनो युनक्त्युत युञ्जते धिय इति तद्वाचं युनक्ति
धियाधिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूपन्त्यनूक्तेनेव प्रकामो-
द्येनैव गाथाभिरिव ताभ्यां युक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते॥ ११ ॥

व्विप्रा व्विप्रस्य बृहतो व्विपश्चित इति। ये वै
ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते विप्रास्तानेवैतदभ्याह

---

* 'भित्ति'—इति ग।

† 'भित्तिम्'—इति ग। 'भित्तिम्'—इति ब।

‡ 'प्रसूता'—इति क।

इहतो विपश्चित इति यज्ञो वै इहन्विपश्चिद्यज्ञ मेवै-
तदुग्याह वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इदिति वि हि
होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना मही देवस्य सवितुः
परिष्टुतिः स्वाहेति तत्सावित्रं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा। उपनिष्क्रामति
दक्षिणया द्वारा पत्नीं निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्याऽ हिरण्यं निधाय जुहोतीदं
विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्*। समूढ मस्य पाऽसुरे
स्वाहेति सऽस्रवं पत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्ताप
मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्वाघोपत मिति प्रयच्छति प्रति-
प्रस्थाने स्रुचं चाज्यविलापनीं च पर्य्याणयन्ति पत्नी मुभौ
जघनेनाक्षो ॥ १३ ॥

चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा। प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्याऽ हिरण्यं निधाय जुहोती-
रावती धेनुमती हि भूतऽ सूयवसिनी मनवे दशस्या†।
व्यस्कभ्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्थ पृथिवी मभितो
मयूखैः स्वाहेति सऽस्रवं पत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य
सन्ताप मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्वाघोपत मिति तद्यदेवं
जुहोति ॥ १४ ॥

---

* 'पदम्'-इति ग, घ। † 'स्या'-इति ग, घ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुर्व्वञ्चो वा ऽञ्चाञ्च्यं तु ऽएतेन व्रज्ञेणाञ्येन दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षांऽस्यवाघ्नंस्तथैषां नियानं नान्ववायंस्तथो ऽएवैष एतेन व्रज्ञेणाञ्येन दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षांऽस्यवहन्ति तथास्य नियानं नान्ववयन्ति तद्वैष्णवीभ्या मृग्भ्यां जुहोति वैष्णवः हि हविर्द्धानम् ॥ १५ ॥

अथ यत्पुत्यक्षस्य सन्ताप मुपानक्ति । प्रजनन मेवैतत्क्रियते यदा वै स्त्रियै च पुंसश्च सन्तप्यतेऽथ रेतः सिच्यते तत्ततः प्रजायते पुराणपानक्ति पराग्ध्येव रेतः सिच्यतेऽथाह हविर्द्धानाभ्यां प्रवर्त्त्यमानाभ्या मनुब्रूहीति† ॥ १६ ॥

अथ व्याचयति । प्राची प्रेत मध्वरं कल्पयन्ती ऽइत्यध्वरो वै यज्ञः प्राची प्रेतं यज्ञं कल्पयन्ती ऽइत्येवैतदाहोर्द्धं यज्ञं नयतं मा जिह्वरत मित्यूर्द्धं मिमं यज्ञं देवलोकं नयत मित्येवैतदाह मा जिह्वरत मिति तदेतस्मा ऽअपहला माशास्ते समुत्र्त्येव प्रवर्त्तयेयुर्य्यथा

* 'नाः'-इति ग, घ ।

† 'ब्रूहीति'-इति ग, 'ब्रूहीति'-इति घ ।

नोत्सृजेता मसुर्य्या वा ऽएषा व्वाग् याक्षे नेदिहासुर्या वागवदादिति यद्युत्सृजेताम् ॥ १७ ॥

एतद्वाचयेत् । स्वङ्गोष्ठ मावदतं देवी दुर्य्ये ऽआयुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्ट मिति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

तदाहुः । उत्तरवेदेः प्रत्यङ् प्रक्रामे त्रीन्विक्रमांस्तद्धविर्द्धाने स्थापयेत् सा हविर्द्धानयोर्मात्रेति नात्र* मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत नाहैव सत्रात्यन्तिके नो दूरे तत् स्थापयेत् ॥ १९ ॥

ते ऽअभिमन्त्रयते । अत्र रमेथां व्वर्ष्मन् पृथिव्या ऽइति व्वर्ष्म ह्येतत् पृथिव्यै भवति दिवि ह्यस्याहवनीयो भवति नभ्यस्थे करोति तद्धि क्षेमस्य रूपम्† ॥ २० ॥

अथोत्तरेण पर्य्येत्याध्वर्य्युः । दक्षिणꣳ हविर्द्धान मुपस्तभ्नाति व्विष्णोर्नु कं व्वीर्य्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि व्विममे रजाꣳसि। यो ऽअस्कभायदुत्तरꣳ सधस्थं व्विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो व्विष्णवे त्वेति मेथी मुपनिहन्ती तरुतस्तलो यद्‌ च मानुपे‡ ॥ २१ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता§ । उत्तरꣳ हविर्द्धान मुपस्तभ्नाति

---

* 'नाम' इति ग।
† रूपम् -इति ग, घ।
‡ पे'-इति ग, घ।
§ 'ता'-इति ग घ।

दिवो वा विष्ण ऽउत वा पृथिव्या महो वा विष्ण ऽउरोरन्तरिक्षात्। उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्याद्विष्णवे त्वेति मेथी मुपनिहन्तीतरतस्ततो यदु च मानुषे तद्युद्वैष्णवैर्यजुर्भिरुपचरन्ति वैष्णवꣳ हि हविर्द्धानम् ॥ २२ ॥

अथ मध्यमं छदिरुपस्पृश्य वाचयति। प्र तद्विष्णुस्तवते वीर्य्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः*। यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वेतीदꣳ हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिद मुपरिष्टादधीव ह्येतत् क्षियन्त्यन्यानि शीर्षकपालानि तस्मादाहाधिक्षियन्तीति ॥ २३ ॥

अथ रराट्या मुपस्पृश्य वाचयति। विष्णो रराट मसीति ललाटꣳ हैवास्यैतदथोच्छ्राया ऽउपस्पृश्य वाचयति विष्णोः श्नप्त्रे स्थ इति सृक्के हैवास्यैते ऽअथ यदिदं पश्चाच्छदिर्भवतीदꣳ हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिदं पश्चात्[†] ॥ २४ ॥

अथ सस्पूजन्या स्यन्दया प्रसीव्यति। विष्णोः स्यूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोति विष्णोर्ध्रुवोसीति नेद् व्यव-

---

* 'ष्ठा'-इति म घ।

† पश्चात्'-इति म, घ।

पुद्याता ऽइति तं प्रइते कुर्मोन्निष्यति तयो ह्याध्वर्यु वा युजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठित॰ मभिमृशति वैष्णवु मसीति वैष्णवꣳ हि हविर्द्धानम् ॥ २५ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

उत्तरत्र सदोहविर्द्धानादिकं विधास्यति[१], तदुपोद्घातत्वेन तेषां पुरुषाकारसन्निवेशता माह— "पुरुषो वै यज्ञ इत्यादिना । अत्र यज्ञशब्देन तदाधारभूतः सदोहविर्द्धानादिक उच्यते । प्रतिज्ञाते पुरुषत्वे हेतु माह— "पुरुषस्तेन यज्ञ इति । 'तेन' कारणेन 'यज्ञः' 'पुरुषः' इत्यर्थः । हेतुं विवृणोति—"यदेनं पुरुषस्तनुत इति । यस्मात् पुरुषेण यज्ञस्तायते, तेन यज्ञ' पुरुष इत्यर्थः । तत् किं पुरुषेण जायमानः सर्वोऽपि पुरुषः? नेत्याह— "एष वै जायमानो यावानेव पुरुष', तावान् विधीयत इति । पुरुषाकारेण जायमानत्वात् पुरुष इत्यर्थ. ॥ १ ॥

"शिर एवास्येति । हविर्द्धानस्य यज्ञशिरस्त्वे कारण माह— "वैष्णवं देवतयेति । विष्णुदेवताकैर्मन्त्रैर्निर्मातव्यत्वाद् वैष्णवत्वम् । विष्णोः सर्वदेवतानां मुत्तमत्वात्, शिरसोऽप्यङ्गानां मुत्तमत्वात्, युक्तं हविर्द्धानस्य शिरस्त्वम् । हविर्द्धानं नाम-निर्वचनेन प्रशंसति— "अथ यदस्मिन्निति ॥ २ ॥

॰ 'त निष्ठित'–इति क, डा०-वेबर-दृष्टस्य ।

१— इहैव ब्राह्मणे समन्या कण्डिकाम् (३०६, ३१३ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

"मुख मेवास्याहवनीय इति । आहवनीयस्य मुखत्वमास्य दर्शयति— "स यदाहवनीये जुहोतीति । अत्र प्रक्षेपसाम्यात् मुख मित्यर्थ ॥ ३ ॥

"स्तुप एवास्य यूप इति । 'यूप एव' अस्य' यज्ञस्य 'स्तुप' केशनिचय, दैर्घ्यसाम्यात्[1] । हविर्द्धानस्योत्तरस्याम् 'आग्नीध्रीय', दक्षिणस्यां मार्जालीय', अत एव 'बाहू', उभयत समागत्वात् तौ बाह्वाग्नीयौ ॥ ४ ॥

"उदर मेवास्य सद इति । सदसि भक्षणसम्भवात् भक्षणसाम्यात् 'सद उदरम्' । 'सद' शब्दो यौगिक इत्याह— "अथ यदस्मिन् विश्वेदेवा असीदन्निति । सीदन्त्यत्रेति सद । विश्वेदेवा वस्वादिरूपेण नानाजातीया । ब्राह्मणेषु कथ विश्वदेवत्व मिति, तत्राह— "ब्राह्मणा विश्वगोत्रा सीदन्तीति ॥ ५ ॥

'अथ यावेतौ जघनेनाग्नी इति । सौमिकवेदे पश्चाद्भागे 'अग्नी' आहवनीयगार्हपत्यौ, तौ जघनदेशवर्त्तित्वात् 'पादौ' । उपपादित मर्थं गमयति— "एष वै तायमान इति ॥ ६ ॥

"उभयतो द्वार मिति[2]। हविर्द्धानं सदसोरुभयम्, 'उभयतोद्वारम्' प्राक् पश्चाच्च । यस्मात् पुरुषरूपो यज्ञ उभयतोद्वारक, 'तस्मात्' 'पुरुष' मनुष्य 'आनसम्' स्नन्तपर्यन्त 'सञ्चृण्ण' सुषिरवान् भवति । आन्तसाम्यात् पुरुषाकारस्य यज्ञस्य छिद्रम् । हवि-

---

१— शाखान्तरेण सद इह पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० ८ । २० द्रष्टव्यम् ।

र्द्धानप्रवर्त्तनायोभयोर्निर्दिश्य स्थापनं विधत्ते— "प्रणिक्ते हविर्द्धाने उपतिष्ठेते"-इति। अत्र कात्यायनः— "ओपनिवपनात् कृत्वा हविर्द्धाने स्थापयति पृष्ठ्या सुभयत इति"[1] ॥ ७ ॥

"ते समन्ववर्त्तयन्तीति । 'दक्षिणेन' पृष्ठ्याख्यमध्यरज्ज्वोर्दक्षिण-देशेन[2] 'दक्षिणं' हविर्द्धानम्, तथा 'उत्तरेण उत्तरम्' 'समववर्त्त-यन्ति' । 'यद्' 'वर्षीयः' अतिशयेन वृद्धम्, 'तद्' 'दक्षिणं' हविर्द्धानं कर्त्तव्यम्[3] ॥ ८ ॥

"तयोः समवृत्तयोरिति । 'समवृत्तयोस्तयोः' 'अधि' उपरि, 'छदिः' तृणमय कटम्, उभयतः स्थापयेत् । तदभावे 'भित्ति[4] वा' प्रत्यानह्येत्। तथा च कात्यायनः— "वर्षीयो दक्षिणम्, तयोश्छदि-रध्यस्यति, भित्तिं वाभावे"-इति[5] । 'रराट्यां' हविर्द्धानयोर्मुख-प्रदेशे 'उच्छ्रायीभ्यां' तोरणकाष्ठाभ्याम् अन्तराले परिश्रये, 'पश्चात्' पृष्ठभागेऽपि 'छदिः' 'अधि' निदधात् । तदभावे 'भित्तिः' पूर्ववत् कर्त्तव्या[6] ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ३ २१ ।

२— "पृष्ठ्याम् = वेदिमध्ये प्राक्प्रतीचीं प्राङ्मुखीं रज्जुम्"-इति तै० सं० (१.२ १३-६ १ ९) भाष्ये सायण । "वेदीमध्ये वर्त्तमाना प्राची रेखा पृष्ठ्या"-इति या० दे० (८. ४. २७.) ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ३ २२ ।

४— "भित्ति छदिषा तुल्याम्, वेणुप्रकसै कृत किञ्जल्कम्"-इति या०दे० ।

५— का० श्रौ० सू० ५. ३. २२, २३, २४ ।

६— परस्तात् २. ४. १६ द्रष्टव्यम् ।

हविर्द्धानप्रवर्त्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्र होम विधत्ते— "अथ पुन प्रपद्य चतुर्गृहीत माज्य गृहीत्वा सावित्र प्रसवाय जुहोतीति[1]। आघारणायाज्य ग्रहीतु पूर्व माहवनीय प्रति गतत्वात् 'पुन प्रपद्य'-इत्युच्यते। मत्स्वन्येषु देवेषु सवित्रे किमर्थं हूयत इत्यत आह— 'सविता देवाना मिति। देवाना मध्ये सविता अनुज्ञाकर्त्ता ॥१०॥

होममन्त्र माह— 'स जुहोतीति। मन्त्रस्याय मर्थ[2]— 'विप्रा' मेधाविन, अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विज 'विप्रस्य' विशेषेणाभिमतफल-पूरकस्य प्रापकस्य, 'बृहत' महत, 'विपश्चित' मेधाविन, यज्ञस्य। इतरे विपश्चितोऽप्यविपश्चित, असौ तु 'यज्ञो बृहन् विपश्चित्', अत पदद्वयसामर्थ्याद् यज्ञ एवाभिमत। त यज्ञ सवित्रा प्रसूत 'मन' 'धिय' बुद्धीश्च 'युञ्जते'। अन्त करणस्य मनस पृथङ्-निर्देशात् 'धी'-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते। तथा 'होत्रा' वषट्कर्त्तार, सप्त होत्रकाश्च यज्ञविषये सवित्रानुज्ञाता एव मनो धियश्च 'विदधे' विदधते, कुर्वते। "लोपस्त आत्मनेपदेषु"-इति[3] तलोप। कुत ईदृङ् माहात्म्य सवितु रिति, तत्राह— यस्मात् सविता 'एक इत्' एक एव 'वयुनावित्'। वयुन मिति प्रज्ञा-नाम[4], प्रज्ञावानित्यर्थ। यद्वा वीयते गम्यत इति वयुन यज्ञ-

---

१— 'चतुर्गृहीत प्रागाद्यार्थे जुहोति युञ्जत इति" का० श्रौ० ८ ९ २८।

२— पाठस्त्वस्य "युञ्जत"—इत्यादि वा० स० ५ १४ १।

३— पा० सू० ७ १ ४१।

४— निघ० ३ ९ १०।

मार्गं । "वयुन वेत्ते"-इति निरुक्तम्¹। तस्य वेदिता एक एव। तस्य सवितुर्देवस्य 'परिष्टुति' 'मही' महती 'स्वाहा' स्तुतिरूप इव स्वाकृत मस्तु ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "मनसा च वै वाचा चेत्यादिना। 'धी'-शब्दस्य विवक्षित मर्थं माह— "उत युञ्जते धिय इति। "तदाच युनक्तीति। 'धिया-धिया' यदा यदा बुद्धिर्जायते, तदा-तदा खलु 'एतया' वाचा 'जुजुषन्ति' जीवितु मिच्छन्ति। अत केवलबुद्धेर्जीवनसाधनत्वाभावेन वाचोपेक्षितत्वात् 'धी'-शब्देन तदूपिका वागुच्यते। जीवनसाधनत्व मेव विशदयति— "अनूक्तेनेवेति। 'अनुक्रम्' अनुवचनम्, अध्ययनादिकम्। 'प्रकाम' स्वेच्छिकलौकिकभाषणम्। 'गाथा' गद्यपद्यात्मिका. ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य इदत इति। मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रशब्दस्याभिगत मर्थं माह— "ये वै ब्राह्मणा इति। ऋत्विज इत्यर्थ। 'एतत्' 'विप्रा'-इति पदम्, 'तानेव' ब्राह्मणानेव 'अभ्याह' ब्रूते इत्यर्थ। इहदिपश्चिच्छब्दाभ्या यज्ञो विवक्षित इत्याह— "यज्ञो वै इहन् विपश्चिदिति। 'होत्रा'-शब्देन यज्ञकर्त्तारोऽभिमता। 'दधे-इत्येतद् 'दधते' इत्यस्य स्थाने इति व्याचष्टे— "वि हि होत्रा दधते यज्ञ तन्वाना इति। "तत् सावित्र प्रसवाय जुहोतीति। यस्मान्मन्त्रे "सवितुर्देवस्य"-इति सविता देव उच्यते, 'तत्' तस्मादेव मन्त्रमाश्र सावित्र' होम 'प्रसवाय' जुहुयात्॥ १२ ॥

१— निरु॰ "वयुन वेत, कान्तिर्वा प्रज्ञा वा"-इति ५ अ ७।

अथापर मित्यादि[१]। दक्षिणहविर्द्धानशकटवर्त्मनि होमार्थ मन्यत् 'चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा' प्राचीनवंशादुपनिष्क्रामेत् । 'पत्नी' च अक्षधुराभ्यञ्जनाय 'दक्षिणया द्वारा' निष्क्रामेत् । 'सः' अध्वर्युः । 'दक्षिणस्य' 'हविर्द्धानस्य' शकटस्य दक्षिणचक्ररेखायां 'हिरण्य निधाय' अध्वर्युर्जुहुयात् ॥

होममन्त्रस्याथ सङ्गृहीतोऽर्थः[२]— 'इद' विश्व 'विष्णुः' त्रिविक्रमावतारधारी 'विचक्रमे' विक्रान्तवान् । विक्रमणप्रकार माह— 'त्रेधा' त्रिप्रकारेण, त्रिषु स्थानेषु त्रिव्यादिषु 'पद' 'निदधे' स्थापितवान् । 'अस्य' विष्णोः 'पांसुरे' रजोयुक्ते पदे लोकत्रयं 'समूढम्' गृहीत सञ्चित माप्नोदित्यर्थं । 'स्वाहा' इद सुहुत मस्तु 'सहत' जुहुलिप्तम् । 'सा' पत्नी सव्येनाज्येन 'अक्षस्य' 'सन्तापं' सन्तप्यते चक्रसङ्घर्षणेति सन्तापः, चक्रस्तम्भसंस्पर्शप्रदेशः । चक्रद्वयम् 'उपानक्ति' अनुलोमाञ्जन कुर्यात्, न प्रतिलोमम् । पुनः पाणि मावर्त्तयेत् । तथा च कात्यायनः[३]— "पत्नी पाणिभ्यां शेष प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति पराग् देवश्रुताविति"-इति ॥

आञ्जनमन्त्रस्याय मर्थः[४]— हे 'देवश्रुतौ' । देवान् श्रावयत इति देवश्रुतौ, अक्षयोराधारप्रदेशौ । युवां 'देवेषु' मध्येऽस्मान् 'आघोषतम्' ते सम्यग् यजन्तीति शब्द कुरुतम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३१।

२— पाठस्तावद्— वा० सं० ५. १५ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३२।

४— मन्त्रस्तु— वा० सं० ५. १७ ।

योर्विष्णुदेवताकत्वं हविर्द्धानयोस्तथित मित्याह— "तद्वैष्णवीभ्या मिति। हविर्द्धानस्य वैष्णवत्वं "शिर एवास्य हविर्द्धानं मित्युक्तम्[1] ॥ १५ ॥

"अथ यत् पत्न्यचक्षीत्यादि। मन्त्राणमानस्याचस्योपाञ्जन मेव प्रजननोत्पादनम्। यस्मात् स्त्रीपुरुषयोः सम्भोगकाले सन्तापेन रेतस उत्पादनद्वारा प्रजननसम्भवस्तस्मात् सन्तापोपाञ्जनकरणम्। उपाञ्जनस्य परायूपतां विधाय प्रशंसति— "परागुपानक्तीति ॥१६॥

"अथ वाचयतीति[2]। 'अथ' प्रैषानन्तरं हविर्द्धानयोः प्रवर्त्तनकाले 'वाचयति'। मन्त्रस्याय मर्थः[3]— हे हविर्द्धाने। 'प्राची' प्रागञ्चने प्रगच्छतम् 'अध्वरं' सोमयागं 'कल्पयन्ती' फलजननसमर्थं कर्त्तुं शक्ते। 'यज्ञं' सोमयागम 'ऊर्द्ध्वं' स्वर्गलोकं 'नयतम्' प्रापयतम्। 'मा जिह्वरतम्' चलनभ्रंशं मा कुरुतम्॥

"अध्वरो वै यज्ञ इति। "ध्वरतिर्हिंसाकर्मा[4]।" हिंसा नास्तीत्यध्वरः स 'यज्ञः'। नयत मित्युक्ते किमिति कर्मापेक्षायां तद् दर्शयति— "ऊर्द्ध्वं मिमं यज्ञं देवलोकं नयत मिति। ह्वला चलनम्[5], तदभावः 'अह्वला'। तयोः प्रवर्त्तनकाले 'समुद्गृह्णीव' सम्यगुद्धृतं गृह्णीव। तस्य व्याख्यानम्— "यथा नोत्सर्जता मिति।

१— द्वितीयकाण्डीभाष्य द्रष्टव्यम् (३१२ पृ०)।
२— का० श्रौ० सू० ८। ४। १।
३— वा० सं० ५। १७ २। ४— निरु० १। ३। ६।
५— "ह्वल ह्वाल चलने"—इति भ्वा० प० ८०५ धा०।

दुष्टध्वनिविसर्गो यथात्यन्तकर्षणे च नोत्पद्येता मित्यर्थ । अचध्वने अवणकटुलादसुर्यत्वम् ॥ १७ ॥

"एतद् वाचयेदिति[1]। प्रमादात् ध्वन्युत्पत्तौ "स्व गोष्ठम्"-इति[2] 'एतद् वाचयेत्' । हे 'देवी' हविर्द्धाने । हे 'दुर्य' गृहेषु साधुरूपे । युवा 'स्व' यजमानस्य स्वभूत 'गोष्ठ' गवा स्थानम् 'आवदत' सर्वत शब्दयतम्, एवम् महद्वा सुरिति ब्रूत मित्यर्थ । 'आयु' अस्मदायुष 'मा' 'निर्वाधिष्टम्' । 'प्रजा' पुत्रादिरूपां च 'मा निर्वाधिष्टम्' । 'तस्य' ध्वनेरसुर्यस्य 'एषा' मन्त्रोच्चारण-रूपा 'प्रायश्चित्ति' । १८ ॥

हविर्द्धानयो स्थापनप्रदेशे पक्षान्तर मभिधातु केषाञ्चित् पक्ष माह— "तदाङ्करिति । 'उत्तरवेदे' पश्चात् मङ्गराय, विक्रमत्रय परित्यज्य, यत्र देशे तयो स्थापन भवति, 'स हविर्द्धानयोर्मात्रा' स्थापनप्रदेशप्रमाणम् । स्वपक्ष माह— "नाचेति । तत्र स्थापयेदिति शेष । "मनसा यत्र मन्येतेति विशिनष्टि— "नाहैवेति । 'मत्रा' अभिमतदेशेऽपि अतिदूर मतिसमीपञ्च विसृज्य मध्ये स्थापयेदि-त्यर्थ । तथा च कात्यायन— "पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा"-इति[3] ॥ १९ ॥

"ते अभिमन्त्रयत इति । स्थापनानन्तर हविर्द्धाने अभिमन्त्र-येत— "अत्र रमेथा मिति[4] । 'पृथिव्ये' पृथिव्या 'वर्षाणि' शरीरे, अत्र देशे हविर्द्धाने, 'रमेथाम्' रति कुरुतम् । "दिवि द्यास्येति ।

१— का० श्रौ० सू० ८ ४ ७ । २— वा० स० ५, १७ २ ।
३— का० श्रौ० सू० ८ ४ ५ । ४— वा० स० ५, १७ ४ ।

एतद्धविर्द्धानस्य पृथिवीत्वे हेतुः । यस्मात् उपरिभाग उत्तरवेदि-रूपः, 'आहवनीय' द्युलोकस्थानीयः, अतस्तदधोवर्त्तिवेदिदेशस्य पृथिवीशरीरत्वं युज्यते । 'नभ्यस्थे करोति' यथा नाभ्याधारफलके भूमिष्ठे भवतः, तथा कुर्यात् । "नाभि नभं च"-इति[१] यत्प्रत्यय योगे नभादेशः । उत्तरच प्रदेशस्य भूस्पर्शो यथा कदाचित् भवेत्, अत एव 'तत्' 'क्षेमस्य रूपम्' भवति । २० ॥

'अथोत्तरेण पर्येत्येति'[२] । दक्षिणहविर्द्धानस्योत्तरतः 'परीत्य' पुरोदेशं गत्वा 'दक्षिणं हविर्द्धानम्' 'उपस्तभ्नाति' । यथाधो न पतेत् तथा कस्मिंश्चित् काष्ठे स्थापयेत् ॥

तन्मन्त्रः— "विष्णोर्नु कम्"-इति[३] 'विष्णोः' त्रिविक्रमावतारस्य 'वीर्याणि' 'प्रवोचम्' प्रब्रवीमि । कानि तानि? तदुच्यन्ते— 'यः' विष्णुः 'पार्थिवानि' पृथिवीविकारान्, 'रजांसि' "लोका रजां-स्युच्यन्ते"-इति निरुक्तम्[४], लोकान् विविधं परिच्छिन्नवान् । 'यः' च 'उत्तरम्' उपरितनं 'सधस्थं' सहस्थानं द्युलोकम् 'अस्कभायत्' स्तम्भितवान् । किं कुर्वन्? 'त्रेधा' त्रिप्रकारेण 'विश्व' 'विचक्रमाणः' विविधं क्रममाणः सन्, 'उरुगायः' बहुभिर्महात्मभिः, बहुविधं वा श्रुत्यादिमुखेन गीयमानः । यो विष्णुरेव मकरोत्, तस्य वीर्याणि प्रवोचम् इति ॥

१— पा० ५ १ २ सू० ८५ ग० सू० ।
२— का० श्रौ० सू० ८ ४ ६
३— वा० स० ५ १८ १ ।
४— निरु० ४ ३ ३ ।

"विष्णवे त्वेति[1] मेथी सुपहन्तीति[2]। हे 'मेथी' स्तम्भ! 'विष्णवे' हविर्द्धानशकटाय 'त्वा' त्वाम् उपहन्मीत्यर्थं। कस्मिन् देशे निहन्यादिति, त आह— "इतरतस्ततो यद् च मानुषे"-इति। 'मानुषे' शकटधारणे 'यत्' स्थानम् ईषापभागः, तदुत्तरत्र 'मेथी' स्तम्भ निहन्यादित्यर्थः। तथा च सूत्रकार उभयोरपि दक्षिणतो निहननमेव ब्राह्मणवाक्यं प्रमाणयामास— "उभे वा दक्षिणतः, इतरतस्तत', यद् च मानुष इति श्रुते"-इति[3] ॥ ११ ॥

"अथ प्रतिप्रस्थातेति[4]। दक्षिणहविर्द्धानोत्तम्भनमन्त्रस्याय मर्थः[5]— हे 'विष्णो!' 'दिवः' द्युलोकात् 'वा' अथवा 'पृथिव्या' प्रकाशात् हे 'विष्णो!' 'महः' महतो गुणात्, 'उरो' विस्तीर्णात् 'अन्तरिक्षात्' उभौ हस्तौ तावकौ 'वसुना' धनेन 'पृणस्व' पूरयत। ततो 'दक्षिणात्' हस्तात्, अपि चोत्तराद 'आ' भवत. 'प्रयच्छ' पूर्णं वसु यजमानार्थम् ॥

"विष्णवे त्वा"—इति[6] उत्तरहविर्द्धानस्य मेथीं प्रतिप्रस्थाता उपहन्यात्[7]। "इतरतस्तत इति पूर्ववत्[8] ॥ १२ ॥

१—वा० सं० ५ १८. २।
२— का० श्रौ० सू० ८. ४ ७।
३— का० श्रौ० सू० ८. ४. १०-१२।
४— का० श्रौ० सू० ८ ४ ८।
५— तत्पाठस्तु — वा० सं० ५. १९. १।
६— वा सं० ५ १८. २।
७— का० श्रौ० सू० ८. ४. ९।
८— एकविंशकण्डी (४ प०) द्रष्टव्या।

"अथ मध्यमं छदिरित्यादि[१] । "तयोः समवहृतयोश्छदिरधि-निदधातीति । छदिः मागुक्तम्[१] । तत् 'उपस्पृश्य' "प्र तद्विष्णुः"-इति[३] वाचयेत् ॥

तस्यार्थः— 'विष्णुः' 'वीर्येण' वीरस्य कर्म वीर्यम्, तेन निमित्तेन 'प्रस्तवते' प्रस्तूयते । वीर्येण स्तूयमाने दृष्टान्तः— "मृगो न इति । 'कुचरः' कुत्सितं हिंसन् सञ्चरन् 'भीमः' सर्वप्राणिभीतिजनकः, 'गिरिष्ठाः' गिरिस्थायी, 'मृगो न' सिंहतुल्यः । 'यस्य' विष्णोः, 'उरुषु' लोकत्रयव्यापकत्वेनातिविस्तृतेषु 'त्रिषु' 'विक्रमणेषु' 'विश्वा' सर्वाणि 'भुवनानि' लोकाः 'अधिक्षियन्ति' अधिनिवसन्ति ॥

अथवा ब्राह्मणानुसारेणाय मन्त्रोऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः । 'विष्णुः' हविर्धानाख्यः, तस्य यत् उपरि वर्त्तमानं मध्यमं छदिरस्ति, तत् स्तूयत इत्यर्थः । उत्तरवेदेः प्रत्यक् त्रिषु विक्रमेष्वतीतेषु निधीयमानस्य यस्य उपरि शीर्षकपालस्थानीयं मध्यमं छदिरस्ति, तस्य 'अधि' उपरि सर्वतो विश्वा भुवनानि भवन्तीति । भुवनानि उपरि शीर्षकपालस्थानानि अन्यानि छदींषि क्षियन्ति निवसन्ति ॥

अधिक्षियन्तीत्येत मन्त्रभाग व्याचष्टे— "इद वैशाम्भेनच्छीर्ष-कपाल मित्यादिना ॥ २३ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ । १७ ।

२— अस्यां कण्डिकायां (२१४ पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम् ।

३— वा० सं० ५. २०. १ ।

'अथ रराट्या मुपस्पृशति'[१] । 'रराट्या' रराटी मित्यर्थं । 'अस्य हविर्द्धानस्य एतत्' रराट्याख्य मङ्ग ललाट खलु 'अथ' अत 'उच्छ्राय्य', द्वारशाखे द्वारस्योभयपार्श्ववर्त्तिनी तृणादिनिर्मिते प्रावरणे, तौ 'उपस्पृश्य' 'वाचयति'— "विष्णोरिति"[२] । 'विष्णो' हविर्द्धानस्य 'अग्रे' श्रोणी, श्रोणिस्थानीये[३] स्थ' भवथ । अग्र-शब्दार्थ माह— 'श्रोणी हैवास्यैते इति । पश्चाच्छदिष स्थान भवति— "अथ यदिद पश्चाच्छदिरिति । 'इद पश्चाच्छदि' हविर्द्धानाख्यस्य यज्ञशिरस पश्चात्, कपालस्थानीय मित्यर्थं ॥

अत्र मध्यच्छदिष उपरिगतानि त्रीण्यपि छदींषि उदगग्राणि कर्त्तव्यानि, त्रयाणा मपि प्रागग्रीकरणे पश्चाच्छदिरिति श्रूयमाण च्छदिस्त्वमुक्तं न युज्यते । तथाच कात्यायन— 'उदगग्राणि पि भवन्ति पश्चाच्छ्रुतेरिति'[४] । २४ ॥

"अथ स्यूतया स्यन्द्या प्रसीव्यतीति"[५] । 'स्यूतनी' नाम सीवनमाधनसूच्यादि तत्र सम्बद्धया रज्ज्वेत्यर्थ । द्वारशाखा दर्भ-रावेष्ट्य, रज्ज्वा 'विष्णो स्यूरसि'—'इति' मन्त्रेण[६] सीव्येत् । हे दार्य । यद्वा हे रज्जो । त्व 'विष्णो' हविर्द्धानस्य 'स्यू' स्यूतप्रदेश असि । हे मध्यमानप्रदेश । त्व विष्णो हविर्द्धानस्य 'ध्रुव' अप्रच्यु-तास्थान 'असि'[७] । अतस्त्वा गृह्णामीत्यर्थ[८] ॥

१— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ ४ २५ । २— वा॰ सं॰ ५ २। १ ।
३— 'श्रोणे स्थो'–इति क॰ । ४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ ४ २७ ।
५— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ ४ २८ । ६— वा॰ सं॰ ५ २१ २ ।
७— वा॰ सं॰ ५ २१ ३ । ८— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ ४ २९ ।

ग्रन्थिकरणप्रयोजनमाह— "नेद् व्यवपद्याता इतीति । अवाग् विविधं नैव पतेदित्येव मर्थ मित्यर्थः । 'तं' ग्रन्थिं 'कर्मन्' कर्मणि 'प्रक्षते' प्रकर्षेण क्षते परिसमाप्ते 'विष्यति' विमुञ्चेत्[1] । तत ऊर्द्ध्व मपि बन्धने सति तदपराधेन 'अध्वर्युं' 'यजमानं' च 'ग्राहः' गृह्णाति, विश्लेषे सति स न भवतीत्यर्थः । "निष्ठितं मभिमृशति वैष्णव मसीतीति[2] । 'निष्ठितं' सीवनेन सुनिष्पन्नम्[3] । स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥ २ [५. २.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

इयं वा ऽअभ्युपरवाः खायन्ते* । शिरो वै यज्ञस्य हविर्द्धानं तद् य ऽइमे शीर्षंश्चत्वारः कूपा ऽइमावह द्वाविमौ द्वौ तानेवैतत्करोति तस्मादुपरवान् खनति ॥१॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४ २० ।
२— का० श्रौ० सू० ८, ४ २१ ।
३— मन्त्रस्त्वत्र— वा० सं० ५, २१ ४ ।
* 'खाय ते'—इति ख, ग ।

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां व्लगान्निचख्नुरुतैवञ्चिद्देवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्वै देवा ऽअसृण्वत । त ऽएतैः कृत्यां व्लगानुदखनन्यदा वै कृत्यामुत्खनन्त्यथ सालसा मोघा भवति तथो ऽएवैष एतद्यद्यस्मा ऽअत्र कश्चिद् द्विषन् भ्रातृव्यः कृत्यां व्लगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति तस्मादुपरवान् खनति स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्याधोऽधः प्रउगं खनति ॥ ३ ॥

सोऽभ्रिमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्य्यसीति समान एतस्य यजुषो बन्धुर्य्योषो वा ऽएषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्य्यसीति ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं विना परिलिखति । इद महꣳ रक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तामीति वज्रो वा ऽअभ्रिर्व्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणाꣳ रक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तति ॥ ५ ॥

तद्यावेतौ पूर्व्वौ । तयोर्द्दक्षिणमेवाग्रे परिलिखेदथापरयोरुत्तरमथापरयोर्द्दक्षिणमथ पूर्व्वयोरुत्तरम् ॥ ६ ॥

अथो ऽइतरथाहुः । अपरयोरेवाग्र ऽउत्तरं परिलिखेदथ पूर्व्वयोर्द्दक्षिणमथापरयोर्द्दक्षिणमथ पूर्व्वयोरुत्तर

मित्युथो ऽअुपि समीच एव पुरिलिखेदेतं त्वेवोत्तमं पुरिलिखेदु एष पूर्वयोरुत्तरो भवति ॥ ७ ॥

तान् यथापरिलिखितु मेवु यथापूर्वं खनति। बृहुन्नसि बृहद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानेतन्महुयत्येव यदाह बृहुन्नसि बृहुद्रवा इति बृहतो मिन्द्राय व्वाचं व्वदेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवुता व्वैष्णवुꣳ हविर्द्धानं तत् सेन्द्रं करोति तस्मादाह बृहती मिन्द्राय व्वाचं व्वदेति ॥ ८ ॥

रक्षोहणं व्वलगहन मिति। रक्षसाꣳ ह्येते व्वलगानां व्वधाय* खायन्ते व्वैष्णवी मिति व्वैष्णवी हि हविर्द्धाने व्वाक्† ॥ ९ ॥

तान् यथाखात मेवोत्किरति। इद महं तं व्वलग मुत्किरामि यम्मे निष्ट्यो यु ममात्यो निचखानेति निष्ट्यो वा वा ऽअमात्यो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १० ॥

इद मह तं व्वलग मुत्किरामि। यम्मे समानो य मसमानो निचखानेति समानो वा वा ऽअसमानो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ ११ ॥

इद महं तं व्वलग मुत्किरामि। यम्मे सबन्धुर्यं

---

* 'वधाय'-इति घ। † 'व्वाक'-इति ग, घ।

मसुम्वन्धुर्निचखानेति सुबन्धुर्व्वा वाऽसबन्धुर्व्वा कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १२ ॥

इद् मह्वं तं व्वलग मुत्किरामि । यम्मे सजातो य मसजातो निचखानेति सजातो वा वाऽसजातो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरत्युत कृत्यां किरामीत्यन्तत उद्वपति तत् कृत्या मुत्किरति ॥ १३ ॥

तान् बाहुमात्रान् खनेत् । अन्तो वा एषोऽन्तेनै-वैतत् कृत्यां मोहयति तानक्ष्णया सन्तृन्दन्ति यदक्ष्णया न शक्नुयादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः परः सन्तृणाः ॥ १४ ॥

तान् यथाखात मेवावमर्शयति । स्वराडसि सपत्नहा सत्रराडभिमातिहा जनराडसि रक्षोहा सर्व्वरा-डस्यमित्रहेत्याशीरेवैषैतस्य कर्म्मण आशिष मेवैतदा-शास्ते ॥ १५ ॥

अथाध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते । पूर्व्वयोर्दक्षिणो* ऽध्वर्युर्भवत्यपरयोरुत्तरे यजमानः सोऽध्वर्युः पृच्छति यजमान किं मत्रेति भद्र मित्याह तन्नौ सहेत्युपाहाध्व-र्य्युः† ॥ १६ ॥

---

* 'णो'–इति ग। † 'र्य्यु'–इति ग, घ।

अथापरयोर्द्दक्षिणेऽध्वर्य्युर्भवति । पूर्व्वयोरुत्तरे यजमानः स यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किं मचेति भद्र मित्याह तन्न इति यजमानस्तद्यदेवं सम्प्रश्नुते प्राणानेवैतत् सयुजः कुरुतस्तस्मादिमे प्राणाः परः संविद्रेऽथ यत्पृष्टो भद्र मिति मत्याह कल्याण मेवैतन्मानुष्यै व्वाचो व्वदति तस्मात् पृष्टो भद्र मिति प्रत्याहाथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यानेवैतत्करोति ॥ १७ ॥

स प्रोक्षति । रक्षोहणो वो व्वलगहन इति रक्षोहणो ह्येते व्वलगहनो ह्येते प्रोक्षामि व्वैष्णवानिति व्वैष्णवा ह्येते* ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता ऽअवटेष्ववनयति तद्या ऽइमाः प्राणेष्वापस्ता एवैतद्दधाति तस्मादेषु प्राणेष्विमा ऽआपः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति । रक्षोहणो वो व्वलगहनो ऽवनयामि व्वैष्णवानित्यथ बर्हिरपि प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति तद्यानीमानि प्राणे†षु लोमानि तान्येवैतद्दधाति तस्मादेषु प्राणेष्विमानि लोमानि ॥ २०॥

---

* 'ह्येत'-इति ग, घ । † ‡ 'प्राणे'-इति घ ।

सोऽवस्तृणाति। रक्षोहणो वो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवानित्यथ यदूर्ध्वमिव तनूनीवोपरिष्टात् प्रच्छादयति क्षेमा ह्येवास्यैते* ॥ २१ ॥

अथाधिषवणे फलके उपदधाति। रक्षोहणौ वां वलगहना उपदधामि वैष्णवी इति हनू ह्येवास्यैते अथ पर्यूहति रक्षोहणौ वां वलगहनौ पर्यूहामि वैष्णवी इति हनू इत्येवैने एतदशिथिले करोति॥ २२॥

अथाधिषवणं परिकर्त्तं भवति। सर्व्वरोहितं जिह्वा ह्येवास्यैषा तद्यत् सर्व्वरोहितं भवति लोहिनीव हीयं जिह्वा तन्निदधाति वैष्णव मसीति वैष्णवं ह्येतत्[†] ॥ २३ ॥

अथ ग्रावण उपावहरति। दन्ता ह्येवास्य ग्रावाणस्त-यद् ग्रावभिरभिषुण्वन्ति यथा दद्भिः प्सायादेवं तत्तान् निदधाति वैष्णवा स्थेति वैष्णवा ह्येत एतद् यज्ञस्य शिरः सꣳस्कृतम्[‡] ॥ २४ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५.४.] ॥

सोमाभिषवार्थोपरवाणां[1] खनन विवक्षु खननस्योभयार्थता माह— "द्वय वा इति । प्रयोजनद्वय मभिलक्ष्य खायन्त इत्यर्थ । प्रथम प्रयोजन माह— 'शिरो वै यज्ञस्येति । यस्मात् शिरसि 'चत्वार कूपा' कर्णच्छिद्रे द्वे, नासिकाच्छिद्रे द्वे, इति 'चत्वार' 'कूपा' कूपवन्निम्नप्रदेशा । 'इमौ'-इति अभिनयोक्ति । हविर्द्धानस्यापि यज्ञशिरोरूपत्वात् तत्र चतुर 'उपरवान्' खनेत्[2] ॥ १ ॥

द्वितीय प्रयोजन माह— 'देवाश्च वा असुराश्चेति । द्वेष्यवधार्थं भूमौ स्थापिता कृत्याविशेषा 'वलगा, तान् निखातवन्त । 'उत' 'एवच्छित्' एव मपि युद्धेनाशक्नुवन्त । अनेनाप्युपायेन 'देवान् अभिभवेम'-'इति' तेषा मभिप्राय ॥ २ ॥

"तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । 'तत' असुरै कृत खननाख्यम् 'अस्पृण्वत' देवा तदुत्खननेन छिन्नितवन्त । छिन्नप्रकार माह— "त एतैरिति । 'एतै' उपरवै । 'अथ' कृत्योत्खननानन्तर मेव 'सा' कृत्या 'अलसा' स्वव्यापार हनन कर्त्तु मसहमाना, अतएव 'मोघा व्यर्था भवति । यथा देवेषु एव मनुष्येषु अथ कृत्या-परिहारोपाय इत्याह— 'तस्मो एवैष एतदिति । खननप्रदेश माह— "स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्येति । ईषाद्वयसंयोजनप्रदेश

१— "उपरवा नाम कूपका, तषा चोपरि व्यथयवग्रमणशे निधीयत, तयोरुपरि छधिषवणचर्म्म, तत्र सोमोऽभिषूयते तस्मिन ग्रावभि हन्यमान वादित्रोदरवत सुषिरास्ते कूपा गम्भीर मुपरवन्तीत्युपरवा इत्यभिधीयन्ते'-इति या० दे० (का० श्रौ० ८ ४ २४)।

२— का० श्रौ० सू० ८ ४ २५।

'प्रउगम्'[1], तस्य 'अधोऽधः' सन्निहिताधःपदे । 'अधोऽधः'-शब्दयोगात् प्रउग मिति द्वितीया[2]॥ ३ ॥

खननायाभ्र्यादानं समन्त्रकं विधत्ते— "सोऽभ्रि मादत्त इति[3] । "देवस्य त्वा"-इति[4] । "नार्यसि"-इति[5] मन्त्रान्तरम् । नरस्यापत्यं स्त्री 'नारी' । हे अभ्रे ! त्वं नारी असि । इत्यपि स्तुतिः । यत् प्राक् "देवस्य त्वा"—इत्यस्य ब्राह्मण मुक्तम्, तदत्रातिदिशति— "समान एतस्य बन्धुरिति । 'एतस्य' यजुषः, देवस्य त्वेत्यस्य यजुर्मन्त्रस्येत्यर्थः । आदीयमानाया अभ्रेः[6] स्त्रीत्वात्तत्र नारीशब्देनाभ्रिरभिहितेत्याह— "योषा वा एषेत्यादि ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं विलिखति[7] । मध्ये-मध्ये प्रादेशमात्रान्तरालं विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादेशमात्रान् परिलिखेदित्यर्थः । "इद मह मिति लेखनमन्त्रः[8] ॥ ५ ॥

अवटखनने द्वौ प्रकारौ,— प्रदक्षिणया सव्यक् चेति । प्रदक्षिणयापि द्विविधोपपद्यते, तत्रैकं प्रकार माह— "तद्यावेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिण मेवाग्र इत्येवमादिना । वायव्याग्नेयनैर्ऋतैशानक्रमेणेत्यर्थः[9] ॥ ६ ॥

१— "प्रउगं प्राग्युग मीषास्कन्धादधरार्द्धम्"-इति सा० दे० ।

२— पा० सू० १. ३. २ वा० ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ५ १, ६ २. ८ ।

४— वा० सं० ५. २२. १ । ५— वा० सं० ५. २२. २ ।

६— "व्याहरन्त्यनया मद मिलाभि खनित्रम्"-इति सा० दे० ।

७— का० श्रौ० सू० ५ ८ ६ । ८— वा० सं० ५. २२. ३ ।

९— उपरिष्टाच्चतुर्दशी कण्डी (३२५ पृ०) द्रष्टव्या ।

स्वकीय सम्यक् परिलेखनपक्ष माह— "अथो इतरथाहुरिति। "अथो अपि समीच एवेति। आग्नेयादिप्रादक्षिण्यक्रमेणेत्यर्थ[1] ॥ ७ ॥

य एष पूर्वयोरुत्तर, त मुत्तर कुर्यादित्यभिधानात् खनन मपि परिलेखनक्रमेण कर्त्तव्य मित्याह— "तान यथा परिलिखित मेवेति[2]। तत्र मन्त्र— "बृहन्नसीति[3]। हे अभ्र! त्व 'बृहन्' स्वरूपतो महान् 'असि'। तथा 'बृहद्ग्रवा' प्रभूतध्वनिरसि। अतो 'बृहतीं' महतीं 'वाचम्' 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम्, सोमस्येन्द्रार्थत्वात् उपरवखननस्य स्तुतिकरीं वाच 'वद' शब्दय ॥

पुनर्वाग् विशिष्यते—'रक्षोहणम्'। हन्तो 'बहुल छन्दसि"-इति[4] क्विप्। रक्षासि हन्ति, तादृशीम्। 'वलगहन' वलगान् हन्तीति वलगहा, ता वलगहनम्। 'वैष्णवीम्' विष्णुदेवत्या वाचम्। वदेति सम्बन्ध ॥

मन्त्र चतुर्द्धा विभज्य व्याचष्टे— "बृहन्नसि बृहद्ग्रवा इत्यु-पस्तौत्येवैनानित्यादिना। अभ्यक्तो बृहत्त्वबृहद्ग्रवत्वयो प्रतीतेरुप-स्तुत्यभिधान मित्यर्थ। सा च किमर्थेत्यत आह— महयत्येवेति। "इन्द्रो वा इत्यादि। "इन्द्राय —इत्यभिधानेनान्यदेवताकस्य हवि-र्द्धानस्योपरवाधारभूतस्य सेन्द्रत्व कृतवान् भवतीत्यर्थ। "रक्षोहण मित्यादि[5]। स्पष्टम् ॥ ८, ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ४ २—५।
२— का० श्रौ० सू० ८ ५ ७।   ३— वा० स० ५ २२ ४।
४— पा० सू० ३ २ ८८।
५— वा० स० ५ २३ १। पूर्वमन्त्रशेष एव।

खातायां मृद उद्वपनेऽपि खननक्रम एवेत्याह— "ताम् यथाखात मेवेति[1]। चतुर्णां खातानां चत्वारो मन्त्राः[2]। "यं मे निष्ट्यो यममात्यो निचखान"—'इति' प्रथमगर्त्ते। "यं मे समानो यमसमानः"—इति द्वितीये। "यं मे सबन्धुर्यमसबन्धुः"—इति तृतीये। "यं मे सजातो यमसजातः"—इति चतुर्थे। "इद महं तं वलग मुत्किरामि"—इति, "निचखान"—इति च सर्वशेषः॥

'इद' मृदुत्करणप्रकारेणाहृतम्, निष्ट्येनामात्येन वा खातम्, वलगकृत्याविशेषम्, मृद्धाक्षेपेण 'उत्किरामि' ऊर्द्ध्वं प्रक्षिपामि। 'तम्'-इत्युक्तम्, क मित्याह—"य मित्यादि। 'निष्ट्य' अस्मत्तो नीचः। "सनाभिर्यश्च निष्ट्य."-इत्यादिमन्त्रवर्णात्[3] नीचार्थता 'निष्ट्य'-शब्दस्य। 'अमात्यः' सहवर्त्तमानः। 'अमा'-शब्दः सहवचनो गृहवचनो वा, तत्र भवोऽमात्य। "अव्ययात् त्यप्[4]", एकगृहवासीत्यर्थः। तयोरेव कलहस्य सम्भावितत्वात्। सहोत्पन्नो वा। निखातवान्। तं मुत्किरामीति सम्बन्धः। "निष्ट्यो वेत्यादि प्रथमस्योत्किरणम्। निष्ट्यामात्ययोर्वलगोत्किरणरूप मित्यर्थः। समानः सदृशः बन्धुः 'सबन्धु', समानबन्धनः। एकस्मिन्नेव विषये व्यापारवानित्यर्थः। 'सजातः' सहोत्पन्नः। स्पष्ट मन्यत् ॥ १०—१२ ॥

खननस्य प्रमाण माह— "ताम् बाहुमात्रानिति[5]। अङ्गुलिप्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रमाणस्य अन्तत्वात्, ततोऽधिकात् प्रदेशात्

१— का० श्रौ० सू० ८ ५ ८। २— वा० सं० ५ २३, २, ३, ४, ५।
३—ऋ० सं० १० १३३ ५ (६ ७५ १९)।
४— पा० सू० ४ २ १०४। ५— का० श्रौ० सू० ८, ५ १०।

स्रद्बुद्बरणस्यासम्भवत्वात् बाहुमात्रस्यान्तरत्वम् । छिद्राणा मन्तरप्रदेश-मन्तर्हनं तत्प्रकारं च विधत्ते— "तानह्णया सन्तृन्दन्तीति"[1] । पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोरुत्तरस्य चान्तरालदेशम् । अनेनावशिष्टयो-रप्युक्तं भवति । "अपि समीच इति"[2] । वक्रस्याशक्यत्वे समीचैवा-भिन्द्यात् । "तस्मादिति । अर्थवादः पक्षद्वयसाधारणः । यस्मादिते-ऽन्तःसन्तृणाः, 'तस्मात्' 'इमे' 'प्राणाः' मुखच्छिद्राणि अन्तःसन्तृ-ण्णानि ॥ १४ ॥

तान् यथाखात मेवावमर्शयतीति । 'अवमर्शयति' अन्तःप्रदे-शस्य निम्नोन्नतत्वपरिहाराय सम्मृशेत् । तन्मन्त्रचतुष्टयस्यार्थः[3]— स्वय मेव राजत इति वा, स्वकीय मेव राज्य मस्येति वा 'स्वराट्' । हे उपरव ! तादृक् त्वम् 'असि' । 'सपत्नहा' भव । अस्माकमपि सपत्नस्य शत्रोर्हननेन स्वराज्यं कुर्विति भावः । 'सत्रा' सह, एकधा एकोद्योगेन राजत इति 'सत्राराट्' । अभितो हिंस-कोऽभिमातिः, तस्य हन्ता 'अभिमातिहा' । सर्वेषु राजत इति 'सर्वराट्' । मितः सकाशात् त्राता 'मित्रः', अन्यथाभूतः 'अमित्रः'

१— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. ५. ११ । "अह्णयाभ्यन्द्योऽप्यं कर्णवचन" । (अह्णा) अह्णया=वक्रमार्गेण, कौटिल्येन । उपरिष्टादपीहैव "अथ यदह्णयावद्यति"-इत्यादि (३. ५. ४. २०) । ऋ॰ सं॰ १. १२२. ६, ८. ७. ३५ । वा॰ सं॰ ५. १२ । उणादि ६. १७ ।

२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ ५. १२ । "अह्णया सम्भेदनाशक्तौ सकृशभावेनैव समभिन्द्यात्"-इति तत्र या॰ दे॰ ।

३— सत्वाहि यजूंषि औपरवाणि । वा॰ सं॰ ५. २४. १—४ ।

अथ कात्यायन— "स्वराडित्यवमर्शयति यथाख्यात प्रतिमन्त्रम्"—इति[1] ॥ १५ ॥

"अध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते"—इति[2]। 'सम्मृशेते' परस्पर हस्तसंस्पर्शं कुर्यातामित्यर्थः[3]। तयोर्दिशं व्यवस्थापयति— "पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्यु र्भवति, अपरयोरुत्तरे यजमान"—इति। सोऽध्वर्युणा किमत्र विद्यत इति पृष्टो यजमानो भद्र मिति प्रतिब्रूयात्। "तन्नौ सह"— 'इति' 'उपांशु' वदतोऽध्वर्योरय मभिप्राय— यज्ञसम्पद्य यद् यत् फलम्, तस्य सर्वस्य यजमानस्वामिकत्वात् उच्चैरभिधान मयुक्त मिति[4] ॥ १६ ॥

"अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युरिति"[5]। पूर्वस्मिन् सम्मर्शनवाक्येऽध्वर्युं पृच्छेत्, अत्र तु यजमान इति विशेष। यजमानस्य स्वामित्वेन स्वातन्त्र्यादध्वर्युदृष्टस्यापि भद्रस्य स्वद्रव्यत्वात् "तन्मे"— 'इति' ब्रूयात्। सम्मर्शं प्राणप्रयोगहेतुत्वेन प्रशंसति— 'तद्यदेव मिति। सह युञ्जते इति 'सयुज', अन्तरेकीभूताम् सृतवन्तो भवत। अत इदानीन्तना मनुष्यशिरस्था प्राणा 'सविद्रे' सविद्रते, सङ्गता

१— का० श्रौ० सू० ८ ५, १२।
२— का० श्रौ० सू० ८ ५ १३।
३— 'अवमर्शनानन्तर मध्वर्युयजमानौ उभयतयो स्व स्व दक्षिण हस्त प्रवेश्य चत्वाय सम्भेदनमार्गेण परस्पर सम्मृशेते संस्पर्शं कुर्वाते"— इति भाष्य (का० श्रौ०) या० दे०।
४— का० श्रौ० सू० ८ ५, १४–१८।
५— का० श्रौ० सू० ८ ५ १९, २०, २१।

भवन्ति । "लोपस्त आत्मनेपदेषु"—इति[1] 'त'-लोप, "वेत्तेर्विभाषा"—इति रुट्[2]। 'भद्रम्'—'इति' प्रतिवदन् यदस्ति, तद् 'एतत् मानुष्यै वाच कल्याणम् वदति' इस्तस्पर्शनकालकृतभद्रवचनप्रतिवदन मित्यर्थं । तस्माल्लौकिकवचनेषु भद्रताय अवश्य भद्रवचन कर्त्तव्यम् ॥

"अथ प्रोक्षतीति । प्रतिगर्त्तं प्रोक्षणम् । प्रोक्षणस्य मेध्यत्वलक्षणोऽर्थवाद सर्वत्रैकविध एवेत्याह— "एको वै प्रोक्षणस्य बन्धुरिति ॥ १७ ॥

समन्त्रक प्रोक्षण विधत्ते— "स प्रोक्षतीति । 'रक्षोहण'—इति[2] बहुवचननिर्द्देशात् सहप्रोक्षणम् । पृथक्प्रोक्षणपक्षे मन्त्रावृत्ति । तथाच कात्यायन— "प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति, भेदे मन्त्रावृत्ति सान्निपातित्वात्"—इति[4] । मन्त्राणा[5] क्रियासहावर्त्तमत्वेन व्यभिचारादित्यर्थ । सहत्वपक्षे बहुवचन मौपचारिकम् । स्पष्टो मन्त्रार्थ ॥ १८ ॥

"अथ या प्रोक्षण्य इति । अवटेषु प्रोक्षणीशेषावनयन प्रशसति— "तद्या इमा प्राणेष्वाप इति । 'प्राणेषु' कर्णनासादिविवरेषु 'या' 'आप' सन्ति, 'ता एव' 'एतत्' एतेनावनयनेन यज्ञशिरस्योपरवाख्यप्राणेषु स्थापितवान् भवति । 'तस्मादित्यादि । 'एषु प्राणेषु' मनुष्यप्राणेषु ॥ १९ ॥

१— पा० सू० ७ १ ४१ ।   २— पा० सू० ७ १ ७ ।
३— वा० स० ५ २५ १ ।   ४— का० श्रौ० सू० ८ ५ २२, २३ ।
५— ते पञ्च मन्त्रा — वा० स० ५ २५ १-५ द्रष्टव्या ।

"सोऽवनयतीति । स्पष्टोऽवनयनमन्त्रः[1] । अवटेषु अन्तर्वेदिः-स्तरणविधितदर्थवादतन्मन्त्राः पूर्ववद् व्याख्येयाः । अवनयनावस्तर-णयोर्न्यायः प्रोक्षणवत् । "अवनयनावस्तरणे चावटवत्"—इति हि सूत्रम्[2] । यूपावटवत् अवनयावस्तरणे कार्ये इत्यर्थः । अवटाना मुपर्यपि सूक्ष्माणां बर्हिषा माच्छादनं विधत्ते— "अथ बर्हींषि तनूनीति[3] । "केशा हैवास्यैत इति । निर्दिश्यमानानि यद्यपि बर्हींषि, तथापि प्रतिनिर्दिश्यमानकेशापेक्षया 'एते'—इति पुंलिङ्गता ॥ २०,२१ ॥

"अथाधिषवणे फलके इति । 'अधि' उपरि सूयते सोमो-ऽनयोरिति[4] 'अधिषवणे' द्वे 'फलके' उपदध्यात् । "रक्षोहणौ वा वलगहनौ"—इत्युपधानमन्त्र[5] । स च स्पष्टार्थः । 'ते' च 'अस्य' हविर्द्धानस्य शिरसः हनुस्थानीये । अत्र कात्यायनः— "अथाधि-षवणे फलके द्व्यङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरत्निमात्रे सन्तृण्णे वोपदधाति"-इति[6] ॥

"अथ पर्यूहतीति[7] । फलके । 'परिदृंहति' परितो मृदा दृढीकुर्यात् ॥ २२ ॥

"अथाधिषवण मिति । "सर्वतोहित मित्यादि[8] । एतच्च

१— वा० स० ५, २५ २, ३ । २— का० श्रौ० सू० ८, ५, २४ ।
३— का० श्रौ० सू० ८, ५, २५ क ।
४— 'अधि' उपरि सूयन्ते सोमा ययोरिति'—इति ङ, च ।
५— वा० स० ५, २५, ४, ५ । ६— का० श्रौ० सू० ८, ५, २५ ख ।
७— का० श्रौ० सू० ८, ५, २५ ग । ८— का० श्रौ० सू० ८ ५, २६ ।

रक्तवर्णाया जिह्वायाः स्थाने भवति । तच्च "वैष्णव मसि"—इति-मन्त्रेण[1] 'निदध्यात्' अधिषवणफलकयोरुपरि स्थापयेत् ॥ १३ ॥

"अथ ग्राव्ण दद्यादि[2] । अधिषवणकर्मणि अभिषवसाधनान् पाषाणान् पञ्च आहरन्ति । ते 'ग्रावाणः' 'अस्य' 'दन्ताः' दन्तस्थानीयाः । तदेवोपपादयति— 'तद्यद् ग्रावभिरिति । "दद्भिः खायात् एवं तदिति । यथा दन्तैर्भक्षयति, एवं तत् । "खा भक्षणे"-इति[3] धातुः । "एतद् यज्ञस्येति । "पुरुषो वै यज्ञः"—इति प्रतिज्ञाय, "शिर एवास्य हविर्द्धानम्"—इति यद्धविर्द्धानस्य शिरस्त्व निर्दिष्टम्[4], तदिद 'यज्ञस्य शिरः सञ्जात' मध्यमच्छदिरादि-सोमाभिषवग्रावान्तानां यज्ञाङ्गानां शिरोललाटादि-दन्तान्तकल्पनया हविर्द्धानस्य शिरस्त्व साधित मित्यर्थः । केवलं प्रयोगजात मानुपूर्व्येणाभिधाय तत्तदवयवरूपकल्पनयाभिधीयते, तेन तत्तदङ्गजात तत्तदवयवध्यानेनानुष्ठीयमान सत् महते फलाय भवतीत्युक्त भवति[5] ॥ १४ ॥ ४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० स० ५ २५ ६ ।
२— का० श्रौ० सू० ८, ५, २८ । मन्त्र— वा० स० ५ २५ ७ ।
३— यदा० प० ४५ धा० ।
४— तृतीय ब्राह्मणस्य प्रथमद्वितीये कण्डिके द्रष्टव्ये ।
५— एतच्च सर्वं तै० स० ६ २, ७ द्रष्टव्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताम्भोन् पञ्चसीरोऽस्विद्गतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रक्षोत्रां हस्त्यवाजिदिपमहितरथौ सायणि मिङ्गनार्यो,
यश्चाणीदिश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटच ॥
धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
कार्पाभीय रूपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणज मनृण शार्कर पार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि महत मुदा पात्रसाल्लिङ्गनार्य. ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमोऽध्याय समाप्त ॥ ५ ॥

[अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

उदरमेवास्य सदः । तस्मात् सदसि भक्षयन्ति यद्धीदं किञ्चाश्नन्त्युदर एवेदꣳ सर्वं प्रतितिष्ठत्यथ यदस्मिन् विश्वे देवा असीदंस्तस्मात्सदो नाम त उ एवास्मिन्नेते ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्त्यैन्द्रं देवतया ॥ १ ॥

तन्मध्य औदुम्बरीं मिनोति । अन्नं वा ऊर्गुदुम्बर उदरमेवास्य सदस्तन्मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति तस्मान्मध्य औदुम्बरीं मिनोति ॥ २ ॥

अथ य एष मध्यमः शङ्कुर्भवति । व्वेदेर्जघनार्द्धे तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति षड् विक्रमान् दक्षिणा सप्तम मुपक्रामति सम्पद कामाय तदवटं परिलिखति ॥ ३ ॥

सोऽभ्रि मादत्ते । देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनो-र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मादद्दे नार्य्यसीति समान एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा एषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्य्यसीति* ॥ ४ ॥

* 'सीति – इति ख, 'सौति – इति ग, घ ।

अथावटं परिलिखति। इदमहꣳ रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामीति वज्रो वा अभ्रि*र्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणाꣳ रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तति† ॥ ५ ॥

अथ खनति। प्राञ्चमुत्करमुत्किरति। यजमानेन सम्मायोदुम्बरीं परिवासयति ता मध्येन प्राचीं निदधात्येतावन्मात्राणि बर्हीꣳष्युपरिष्टादधिनिदधाति‡ ॥ ६ ॥

अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति। आपो ह वा ओषधीनाꣳ रसस्तस्मादोषधयः केवल्यः खादिता न धिन्वन्त्योषधय उ हापाꣳ रसस्तस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति यदैवोभय्यः सꣳसृष्टा भवन्त्यथैव धिन्वन्ति तर्हि हि सरसा भवन्ति सरसाभिः प्रोक्षाणीति ॥ ७ ॥

देवाश्च वा असुराश्च। उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवेभ्यः सर्व्वा एवौषधय ईयुर्य्यवा हैवैभ्यो नेयुः ॥ ८ ॥

तद्धै देवा अस्पृण्वत। त एतैः सर्व्वाः सपत्नाना मोषधीरयुवत यदयुवत तस्माद्यवा नाम ॥ ९ ॥

ते होचुः। हन्त यः सर्व्वासा मोषधीनाꣳ रसस्तं यवेषु दधामेति स यः सर्व्वासा मोषधीनाꣳ रस आसीत्तं

---

* 'अभ्रि'-इति ध। †, ‡ 'ति'-इति ख।

युवेष्वदधुस्तस्मायुवान्या ऽओषधयो म्लायन्ति तदैते मोदमाना व्वर्द्धन्त ऽएवꣳ ह्येषु रस मदधुस्तथो ऽएवैष ऽएतैः सर्व्वाः सपत्ना मोषधीर्यते तस्माद्युवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति ॥ १० ॥

स यवानावपति। यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयाराती रिति नात्र तिरोहित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्या मेवैतत्करोति ॥ ११ ॥

स प्रोक्षति। दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेतीमानेवैतल्लोकानूर्ज्जा रसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्ज्जꣳ रसं दधाति ॥ १२ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते। ता ऽअवटेऽवनयति शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः खातस्तु मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ १३ ॥

अथ बर्हीꣳषि। प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति पितृषदन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्या ऽएतद्भवति यन्निखातꣳ सा यथानिखातौषधिषु मिता स्यादेव मेतास्वोषधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥

ता मुच्छ्रयति। उद्दिवꣳ स्तभानान्तरिक्षं पृण दृꣳहस्व पृथिव्या मितीमानेवैतल्लोकानूर्ज्जा रसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्ज्जꣳ रसं दधाति ॥ १५ ॥

अथ मिनोति । द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोत्विति यो वा ऽअयं पवत ऽएष द्युतानो मारुतस्तदेना मेतेन मिनोति मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणेति प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ तदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति* ॥ १६ ॥

अथ पर्यूहति । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्यूहामीति बह्वी वै यजुःष्वाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्त ऽउभे व्वीर्ये रायस्पोषवनीति भूमा वै रायस्पोषस्तद्भूमान माशास्ते† ॥ १७ ॥

अथ पर्यूषति । ब्रह्म दृꣳह क्षत्रं दृꣳहायुर्दृꣳह प्रजां दृꣳहेत्याशीरेवैषैतस्य कर्मण ऽआशिष मेवैतदाशास्ते सम्भूमि पर्यूषणं करोति गर्त्तस्य वा ऽउपरिभूम्येवं देवत्रा तथा ह्यागर्त्तमिद्भवति‡ ॥ १८ ॥

अथाप ऽउपनिनयति । यत्र वा ऽअस्यै खनन्तः क्रूरीकुर्व्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादप ऽउपनिनयति§ ॥ १९ ॥

अथैन मभिपद्य व्वाचयति । ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया भूयादिति पशुभिरिति वैवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृध्यते‖ ॥ २० ॥

---

* 'नि'–इति ख । † 'स्ते'–इति ग, घ । ‡ 'ति'–इति ग, घ ।
§ 'ति'–इति ख । ‖ 'ते'–इति ख ।

अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम्। विष्टप मभि जुहोति घृतेन द्यावापृथिवी पूर्य्येथा मिति तदिमे द्यावापृथिवी ऽऊर्ज्जा रसेन भाजयत्यनयोरूर्ज्जᳪ रसं दधाति ते रसवत्या ऽउपजीवनीये इमाः प्रजा ऽउपजीवन्ति* ॥ २१ ॥

अथ छदिरधिनिदधाति। इन्द्रस्य छदिरसीत्यैन्द्रᳪ हि सदो विश्वजनस्य छायेति विश्वगोत्रा ह्यस्मिन् ब्राह्मणा ऽआसते तदुभयतश्छदिषौ ऽउपदधात्युत्तरतस्त्रीणि परस्त्रीणि तानि नव भवन्ति त्रिवृद्वै यज्ञो नव वै त्रिवृत्तस्मान्नव भवन्ति ॥ २२ ॥

तदुदीचीनवᳪशᳪ सदो भवति। प्राचीनवᳪशᳪ हविर्द्धान मेतद्वै देवानां निष्केवल्यं यद्धविर्द्धानं तस्मात्तत्र नाश्नन्ति न भक्षयन्ति निष्केवल्यᳪ ह्येतद्देवानाᳪ स यो ह तत्राश्नीयाद्वा भक्षयेद्वा मूर्द्धा हास्य विपतेदथैते मिश्रे यद्दाग्नीध्रं च सदश्च तस्मात्तयोरश्नन्ति तस्माद्भक्षयन्ति मिश्रे ह्येते ऽउदीची वै मनुष्याणां दिक् तस्मादुदीचीनवᳪशᳪ सदो भवति ॥ २३ ॥

तत्परिश्रयन्ति। परि त्वा गिर्व्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः। वृद्धायु मनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय

---

* 'न्ति'-इति ख।

ऽइतीन्द्रो वै गिर्वा विशो गिरो विशैवैतत् क्षत्रं परि- बृंहति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिबृढम्[*] ॥ २४ ॥

अथ लस्पूजन्या स्यन्द्या प्रसीव्यति। इन्द्रस्य स्यूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोतीन्द्रस्य ध्रुवोऽसीति नेद् व्यवपद्याता ऽइति प्रकृते कर्म्मन् विष्यति तथो हाध्वर्युं वा यजमानं वा ग्राहो न विन्दति तन्निष्ठितम्[†] अभिमृ- शत्यैन्द्रमसीत्यैन्द्रꣳ हि सदः[‡] ॥ २५ ॥

अथ हविर्धानयोः। जघनार्द्धꣳ समन्वीक्ष्योत्तरेणा- ग्नीध्रं मिनोति तस्यार्द्धं मन्तर्वेदि स्यादर्द्धं बहिर्वेद्यथो ऽअपि भूयोऽर्द्धादन्तर्वेदि स्यात् कनीयो बहिर्वेद्यथो ऽअपि सर्व्वमेवान्तर्वेदि स्यात् तन्निष्ठितम्[§] अभिमृशति वैश्वदेवमसीति द्वयेनैतद्वैश्वदेवं यदस्मिन् पूर्व्वेद्युर्विश्वे देवा वसतीवरीरुपवसन्ति तेन वैश्वदेवम् ॥ २६ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः। ते ऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्तान्[||] दक्षिणतो ऽसुररक्षसान्यासेजुस्तान्त्स-

---

[*] 'ढम्'-इति ग, घ।

[†] 'तं निष्ठितं'-इति क, डा०-वेबरदृष्टयो।

[‡] 'सद्'-इति ख। 'सद'-इति ग, घ।

[§] 'तं निष्ठितं'-इति घ डा० वेबरेण दृष्टः।

[||] 'ञ्चक्रुः'-इति क, डा०-वेबरदृष्टयो।

दसो जिग्युस्तेषा मेतान्* धिष्ण्यानुद्वापयाञ्चक्रुर्य्ये ऽएतेऽन्तःसदसं† ॥ २७ ॥

सर्व्वे ह स्म वा ऽएते पुरा ज्वलन्ति। यथाय माहव-नीयो यथा गार्हपत्यो यथाग्नीध्रीयस्तद्युत ऽएनानुद्वा-पयंस्तत ऽएवैतन्नु‡ ज्वलन्ति तानाग्नीध्र मभि समरुन्ध-स्तानुप्यद्वं मामीध्रस्य जिग्युस्ततो विश्वे देवा ऽअमृतत्व मुपाजयं§स्तस्माद्वैश्वदेवम्‖ ॥ २८ ॥

तान् देवाः प्रतिसमैन्धत। यथा प्रत्यवस्येत्तस्मा-देनान्त्सवने सवन ऽएव प्रतिसमिन्धते तस्माद्यः समृद्धः स ऽआग्नीध्रं कुर्य्याद्यो वै ज्ञातोऽनूचान स समृद्धस्तस्मा-दग्नीधे प्रथमाय दक्षिणां नयन्त्यतो हि विश्वे देवा ऽअमृतत्व मपाजयंस्तस्माद्य दीक्षितानां मवल्यं विन्दे-दाग्नीध्र मेनं नयतेति ब्रूयात्तदनार्त्तं तन्नारिष्यतीति तद्यदतो विश्वे देवा ऽअमृतत्व मपाजयंस्तस्माद्वैश्व-देवम्¶ ॥ २९ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६.१.] ॥

---

* 'मेता'–इति क, डा०–वेबरदृष्टश्च।

† 'सदस –इति ख। 'सदसॅ' इति ग, घ।

‡ 'स न'–इति क, ख।

§ 'मुपाजय–इति क डा०–वेबरदृष्टश्च। एवं मुम्बइकाशिकायामपि।

‖ 'वम –इति ग, घ। ¶ 'वम्' इति ग, घ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यज्ञगिरस्त्वं हविर्धानस्योक्ता, तत् समर्थ, इदानीं सदसो यज्ञोदरत्व प्रतिपादयितुं पूर्वोक्त मनुवदति— "उदर मेवास्य सदस्तस्मात् सदसि भक्षयन्तीत्यादिना । "ऐन्द्रं देवतयेति । यथा हविर्धानं विष्णुदेवत्यम्, एवं सद इन्द्रदेवत्य मित्यर्थः । तृतीया विधाने, "प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्"—इति[1] ॥ १ ॥

"तन्मध्य औदुम्बरी मित्यादि[2] । 'तन्मध्यतः' तस्य सदसो मध्यदेशे 'औदुम्बरीं' स्थूणा 'मिनुयात्' । औदुम्बर्या मध्यदेश-स्थापनयोग्यतां दर्शयति— "अन्न वा ऊर्गित्यादिना । "देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बर उदतिष्ठत्, ऊर्वा उदुम्बरः"—इति श्रुते.[3] ऊर्ग्रूपत्व मुदुम्बरस्य । मध्ये ह्युतक्षेपस्य भक्षणात् सदस उदरत्वम्, अतः सदोमध्ये औदुम्बरीमानेन उदरमध्येऽन्न स्थापितम् ॥ २ ॥

मध्यदेश विशिनष्टि— "अथ य एष मध्यमशङ्कुरित्यादिना । मौमिकवेदा जघनार्द्धस्य मध्यदेशे यः शङ्कुर्विहित. । ततः प्राक् षट् प्रक्रमान् विक्रम्य, सप्तमं दक्षिणाभिमुख विक्रम्य, तत्र अवट परिलिखेत् ॥ ३ ॥

१— पा० सू० १ ३ १८ वा० १ ।
२— का० श्रौ० सू० ८. ५ ३० ।
३— तै० ब्रा० १ १. ३ १० ।

अवटखननार्थं मभ्यादान ममन्त्रकं विधत्ते— "सोऽभ्रि मादत्ते[1] देवस्य त्वेति[2]। व्याख्यात मेतत् ॥ ४ ॥

"अथावटं परिलिखतीति[3]। अवटपरिलेखनमन्त्रस्यार्थः— 'इदम्' एतेन परिलेखनेन 'रक्षसां' 'ग्रीवाः' कण्ठावयवानपि 'कृन्तामि' छिनद्मि। वज्रवत्तीक्ष्णधारत्वात् अभ्रिर्वज्रत्वेन स्तूयते। 'नाष्ट्राणां' नाशकानाम्। स्पष्ट मन्यत्[4] ॥ ५ ॥

"अथ खनतीति[5]। 'उत्करं' "खात मृत्सिचयं 'प्राञ्चम्' अवटस्य समीपे प्राग्देशे 'उत्किरति'। 'यजमानेन सम्माय' यजमानप्रमाणं कृत्वा 'परिवासयति', अवशिष्टं मग्रं छिनत्ति। 'ताम्' औदुम्बरशाखाम् 'अग्रेण' अवटस्य प्राग्देशे 'प्राचीं' प्रागग्रां स्थापयेत्। 'एतावन्त्यग्राणि' औदुम्बरीप्रमाणानि 'बर्हींषि' 'उपरिष्टात्' औदुम्बर्या उपरि 'निदधाति' आच्छादयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

औदुम्बरीप्रोक्षणसाधनानां मपां यवसाहित्यं विधाय प्रशंसति— "अथ यवमत्यः प्रोक्षणीर्भवन्तीति। उक्तं मपां रसत्वं युक्त्या समर्थयते— "तस्मादोषधयः केवल्य इति। 'तस्मात्' रसत्वात् 'न धिन्वन्ति' न प्रीणयन्ति। केवलतण्डुलभक्षणे तृप्तेरदर्शनात्। 'धिन्विकृण्व्यो र च" इत्युप्रत्ययः[6]। तत्संनियोगेन वकारस्याकारादेशः। ओषधीनां प्रतिज्ञातं मप्रमत्तत्व मुपपादयति— "तस्मा-

---

१— का० श्रौ० सू० ८ ५ ११, १२, १३ ६ २ ८ क।
२— वा० स० ५ २६ १, २। ३— का० श्रौ० सू० ६ २ ८ ख।
४— वा० स० ५ २६ ३। ५— का० श्रौ० सू० ६ २ ९—१४।
६— पा० सू० ३ १ ८०

दापः पीताः केवल्य इति । यतो 'यदा' 'उभय्यः' ओषधय आपश्च 'समृद्धाः' स्युः, 'अथ' तथा सति 'धिन्वन्ति', 'तर्हि' तथा सति 'सरसाः' 'भवन्ति' भवेयुः । केनाभिप्रायेण? इत्याह— "सरसाभिः प्रोक्षणीति ॥ ७ ॥

अथ शब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेन यवान् प्रशंसति— "देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । 'सर्वा एव ओषधयः इयुः' देवेभ्यः सकाशात् पलायिताः ॥ ८ ॥

"तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । 'अस्पृण्वत' सर्वा ओषधीर्वाञ्छितवन्तः । तदेव विशदयति— "त एतैः सर्वाः सपत्नाना ओषधीरयुवतेति । 'ते' 'एतैः' यवैः 'अयुवत' अभिश्रयन् । 'तस्माद्' यवनसाधनत्वाद् 'यवाः' इति तन्नामनिर्वचनम् । ओषधीनां यवनसाधनाः सम्पन्नाः इति यवस्तुतिः ॥ ९ ॥

"ते होचुरिति । सर्वौषधिरसानां यवेषु स्थापनं प्रत्यक्षमिति प्रमाणेन दृढयति— "तस्माद् यत्रान्या ओषधयो म्लायन्तीति ॥ १० ॥

"स यवानावपतीति[1] । यवावापे मन्त्र माह— "यवोऽसि यवयेति[2] । हे यवपदार्थ ! त्वं 'यवोऽसि' पृथक्कर्त्तासि, अतः 'यवय' अस्मत्तो द्वेषून् पृथक् कुरुत । 'अरातीः' अदानशीलान् ॥

"अथ प्रोक्षतीति[3] । औदुम्बरीं । "एको वै प्रोक्षणस्य बन्धु-

१— का० श्रौ० सू० ६ २ १५ क ।
२— वा० सं० ५. २६ १ ।
३— का० श्रौ० सू० ६. ० १५ ख ।

रिति। यत्र-यत्र प्रोक्षण मस्ति, तत्र सर्वत्रापि मेध मेतत् करोतीति एवं रूप ब्राह्मण मेक मेवेत्यर्थ. ॥ ११ ॥

"स प्रोक्षतीति। हे उदुम्बरशाखाय! 'त्वा' त्वाम् 'दिवे' द्युलोकाय, तद्दृढीभावाय, प्रोक्षामीति शेष.[1]। एव मुत्तरवाक्येऽपि योज्यम्[2] ॥ १२ ॥

"अथ याः प्रोक्षय इति[3]। "शुन्धता मिति[4] मन्त्रेण प्रोक्षणीशेष मवटेऽवनयेत्। पितरः षीदन्त्येषु इति 'पितृषदना.' भूम्यधोवर्त्तिनो लोका। प्रायेण गर्त्तस्य पितृकार्येषु दर्शनात् अवटस्य पितृषदनत्वम् तदेवाह—"पितृदेवत्यो वै कूप' खात' इति ॥१३॥

"अथ यद्दौषीत्यादि[5]। सुविशदम्[6]। "स यथानिखाता ओषधिषु मिता स्यात्, एव मेतास्वोषधीषु मिता भवतीति। वने 'अनिखाता' दृढमूला स्वभावेनोत्पन्ना 'यथा' 'ओषधिषु' सदोत्पन्नेषु तृणगुल्मादिषु मध्ये 'मिता' भवति, सदर्हिष्के गर्त्ते 'मिता' शाखापि 'एव' भवतीत्यर्थ ॥ १४ ॥

"ता मुच्छ्रयतीति[7]। 'उच्छ्रयति' ऊर्द्ध्वं स्थापयेत्। तन्मन्त्र-

---

१—का० श्रौ० सू० ६ २ १६।

२—वा० स० ५ २६ २, ३, ४ त्रयो मन्त्रा।

३—का० श्रौ० सू० ६ २ १७।

४—वा० स० ५ २६ ५।

५—का० श्रौ० सू० ६ २ १८।

६—अत्र मन्त्र — वा० स० ५ २६ ६।

७—का० श्रौ० सू० ८ ५ २४। 'ऊर्द्ध्वां करोति'।

स्याय मर्थः[1]— हे उदुम्बरशाखे ! तवाग्रभागेन 'दिवम्' 'उत्तभान' उत्तम्भनं कुरु, शरीरस्थौल्येन 'अन्तरिक्ष' 'पृण' पूरय, 'पृथिव्या' 'दृंहस्व' दृढा भव, पृथिवी मपि दृढा कुर्वित्यर्थः, पृथिव्या शैथिल्ये शाखाया अपि दाढ्यायोगात्। जनूपस्यौदुम्बरस्य लोकत्रयेऽपि सम्बन्धात् लोकेषूर्ग्संस्थापनं कृतं भवति। स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

"अथ मिनोतीति"[2]। औदुम्बरीमानमन्त्र[3]— 'द्युतान' दीप्यमानः, एतन्नामको वायुर्देवः, 'मारुत' मरुता देवानां वायुना सम्बन्धी, स 'मिनोतु' अवटे प्रक्षिपतु। तथा 'मित्रावरुणौ' देवौ 'ध्रुवेण' अविचलितेन 'धर्मणा' धारणेन मिनुताम। स्पष्ट मन्यत्। मित्रावरुणशब्दयोरर्थं माह— "प्राणोदानौ वै मित्रावरुणाविति। एतदधिदैवतम् अहोरात्राभिमानिनौ देवाविति"[4] अध्यात्मम् ॥ १६ ॥

समन्त्रकं पर्यूहणं विधत्ते— 'अथ पर्यूहति'[5] ब्रह्मवनि त्वेति'[6]। हे शाखाद्रव्य। 'ब्रह्मवनि' ब्रह्मण सम्भक्त्रीं 'त्वा' त्वाम् 'पर्यूहामि' प्रक्षिपामि। एव मुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥

मन्त्र व्याचष्टे— "यक्षौ वा इति। प्रायेण 'यजुःषु' मन्त्रेषु 'आशी' यक्षौ परिदृश्यते। अतोऽत्र ब्रह्मक्षत्रोभयरूपं फल माशास्यते। "भूमा वै रायस्पोष इत्याद्यसकृद् गतम्" ॥ १७ ॥

१— वा॰ स॰ ५ २७ १।
२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ ४ ३५। अवटमध्ये प्रक्षिपति।
३— वा॰ स॰ ५ २७ २। ४— ऐ॰ ब्रा॰ ४ २ ४ द्रष्टव्यम्।
५— का॰ श्रौ॰ सू॰ ६ ३ १०। यूपावटं पूरयति।
६— वा॰ स॰ ५ २७ ३। ७— पुरस्तात् २८८ ३-७ पृ॰।

"अथ पर्यूषतीति[1]। 'पर्यूषति' परितः सङ्घट्टयेत्। "ऊषी गतौ"-इति[2] धातुः। "मह्म दृंहेत्यादिर्दृंहणमन्त्रौ[3] यजमानापेक्षितस्य कर्मफलस्य प्रतिपादक इत्याह— "आशीरेवैतस्य कर्मण इति। 'एतस्य' शाखादृंहणकर्मणः फलरूपाशीः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। परिघट्टन = पर्यूषणम्, भूमिप्रमाण मद्भिः कर्त्तव्य मित्याह— "समभूमि पर्यूषण मिति। भूम्या सम 'समभूमि', 'पर्यूषणं' भूमिसमं 'करोति'। व्यतिरेक माह— "गर्त्तस्र वा इति। "अथैवं देवत्रेति। 'अथ'-शब्दः उक्तवैलक्षण्यद्योतनार्थः। एवं साम्ये सति 'देवत्रा' देवेषु अन्वितो भवतीत्यर्थः। "तथा हागर्त्तमिद् भवतीति। 'तथा ह' तथा सति, भूमिसाम्ये सति 'अगर्त्तमित्' अगर्त्तमिता भवति। मिनोतेः कर्मणि क्विप् ॥ १८ ॥

"अथाप उपनिनयतीति[4]। 'उपनिनयति' मृत्परमाणूनां संश्लेषाय 'अस्यै खनन्तः' अस्याः भूम्याः भाग दारयन्तः, ता मेव भूमिम् अक्रूरां 'क्रूरीकुर्वन्ति'। 'आपः' तु शमनहेतुत्वात् 'शान्तिः', अतः 'तत्' तेन 'अद्भिः' 'शान्त्या' शान्तेरेकत्वादेकवचनम्। क्रौर्यशमन मदृष्ट प्रयोजनम्, अद्भिः सन्धानं तु संहतिहेतु दृष्ट प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६ २. ११। "परित कुड्नेन पांसूनध प्रवेशयति, पिट्टयतीत्यर्थ"– इति तत्र या० दे०।

२— तु० प० ७ धा०।　　　　३— वा० स० ५ २७. ८।

४— का० श्रौ० सू० ६. २ १२।

"अथैव मभिपद्येति[1]। 'अभिपद्य' शाखा मालभ्य, एवं 'वाचयति' ध्रुवासीत्येतन्मन्त्रेण[2]। हे शाखे! त्व मिदानीं इत्थंप्रकारेण 'ध्रुवा' अविचला 'असि'। 'अथ' 'यजमानः' अपि 'अस्मिन्' स्वकीये एव गृहे 'प्रजया' 'पशुभिः' सहितः सन् 'ध्रुवः' भवतु। न केवलं 'प्रजया पशुभिः' इत्यभिधानेन तद् द्वयं मन्त्रद्यते, किन्तर्हि? प्रजापशुव्यतिरिक्त मन्यच्च धनादिकं 'यं य कामं कामयते' स सर्वोऽप्युभयकामनयैव मन्त्रद्यते। अत्र 'पशुभिरिति वा' इति 'वा'-शब्देन 'प्रजया'-इत्यनेन मन्त्रपदेन 'पशुभिः'–इत्यस्य विकल्पः[3] ॥ २० ॥

औदुम्बरीशाखाये होम विधत्ते– "अथेति। "विष्टप मभि जुहोतीति। 'विष्टप' विशाखम् 'अभि' विष्टपस्याग्रभागस्याभितः, यथा शाखाया अग्रमूलभागौ मध्यदेशश्च सक्ता भवन्ति, एव माज्यं 'जुहोति' ॥

तन्मन्त्रस्याय मर्थः[4]– 'द्यावापृथिवी' हे द्यावापृथिव्यौ!, शाखाग्र-मूलभागवर्त्तिन्यौ युवां 'घृतेन' हूयमानेन 'पूर्येथाम्' पूर्णे भवत। अत्र सूत्रम्– "स्रुवेण विशाखे जुहोति घृतेन द्यावापृथिवी इति भूमिभागे स्वाहा करोति"– इति[5] ॥

द्यावापृथिवीपूर्त्यभिधानस्य प्रयोजन माह– "तदिमे द्यावा-

१— का० श्रौ० सू० ८ ५. २६।
२— वा० सं० ५, २८. १।
३— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३०।
४— पाठस्त्वत्र— वा० सं० ५ २८. २।
५— का० श्रौ० सू० ८, ५, ३८, ३६।

पृथिवी ऊर्जा रसेन भाजयतीत्यादिना । ऊर्जुपौदुम्बरयुक्तेनाक्षेन यत् द्यावापृथिवीपूरणम्, तत् ऊर्जसेनैव द्यावापृथिवीप्रापणं कृतं भवति । तेन तयोः किङ्कृतं भवति? "अनयोरूर्जं रसं दधाति" । स्पष्ट मन्यत् ॥ २१ ॥

मध्यमच्छदिर्निधानं विधत्ते— "अथ छदिरधिनिदधातीन्द्रस्य छदिरसीति[१] । इन्द्रदेवत्यत्वात् सदोऽप्यैन्द्रः, तस्याच्छादक मसि । तथा 'विश्वजनस्य छायासि' विश्वेषां सदसि स्थितानां जनानां छायाकारी असि । एतयोर्मन्त्रभागयोर्ब्राह्मणे स्पष्टे[२] ॥

"उभयतश्छदिषी उपदधातीति[३] । मध्यमस्य छदिष. 'उभयतः' दक्षिणोत्तरयोः, — तानि मध्यमच्छदींषि त्रीण्यपि प्रमाय, तेषाम् 'उत्तरतः त्रीणि' छदींषि उपदध्यात्, तथा 'परः' परस्तादपि दक्षिणतोऽपि 'त्रीणि' 'उपदधाति'[४] ॥

छदिषां नवत्वं प्रशंसति— "तानि नव भवन्तीति । त्रिवृत्-स्तोमसाध्यत्वात् यज्ञस्य त्रिवृत्त्वम् । स च 'त्रिवृत्' स्तोमो 'नव वै' नवस्तोत्रियात्मकः खलु; "तिसृभ्यो हिङ्करोति स एकयेत्यादि-सामब्राह्मणोक्तप्रकारेण त्रिवृत्स्तोमे तिसृणा मृचां नवत्वसम्पाद-नात्[५] । तस्मात् छदिषां नवत्व युक्तम् ॥ २२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १० । छदिरुन्नमय कट ।
२— मन्त्रपाठस्तु वा० स० ५ २८. ३ ।
३— का० श्रौ० सू० ८. ६ ११ ।
४— "अत्र प्रतिच्छदिरावर्तनीय"—इति का० सू० ८. ६ ११ या० दे० ।
५— सा० ता० ब्रा० ३अ० १ख० ।

सदस उदगायतत्वं विधत्ते— "तदुदीचीनवंशं सदो भवतीति। सदस उदीचीनवंशत्वं प्रशंसितुं हविर्द्धानस्य सदोवैलक्षण्यं दर्शयति— "प्राचीनवंशं हविर्द्धान मित्यादिना। 'एतत्' हविर्द्धानं 'देवानां निष्केवल्यम्' मनुष्यलक्षणाभावेन निःशेषेणैव देवानां केवलं भवति। "भवे छन्दसि"-इति[1] यत्। "तस्मात् तत्र नाश्नन्ति, न भक्षयन्तीति। 'नाश्नन्ति' पुरोडाशादिकम्, 'न भक्षयन्ति' सोमम्। प्रमादात् भक्षणे दोष माह—"मूर्द्धा ह्यस्य विपतेदिति। तद्वैपरीत्य मार्गोभसदसोर्दर्शयति— "अथैते मिश्र इति। 'एते मिश्रे' स्तोत्रशस्त्रादिपाठाश्रयत्वात् दैवम्, भक्षणसम्भवात् मानुषं चेति 'मिश्रे' भवतः। "उदीची वै मनुष्याणां दिगिति। प्रायेणोदीच्यां दिशि मनुष्यवृद्धिदर्शनात् मनुष्यसम्बन्धव्यपदेशः॥

सदोनिर्माणप्रकारं सूत्रकार आह— "नाभिदघ्नं सदः, मत्या वा, उदग्वंशम् अष्टादशारत्नि, एकविंशतिश्चतुर्विंशतिर्वा, नव तिर्यक्, षड्ढांयामो वा, औदुम्बरीं मध्ये, पृष्ठ्या सेके[2], इन्द्रस्य छदिरिति[3] मध्यमं छदिरारोप्यापरपूर्वे च, त्रिवर्गौ चोत्तरतः"— इति[4]। अष्टादशारत्न्यादयस्त्रयः पक्षाः उदगायामविषये विकल्पिताः, तिर्यक्प्रमाणविषये नवारत्निल षड्ढांयामत्व च विकल्पितम्।

१— पा० सू० ४ ४ ११०।
२— "एके यदस्य पूर्णार्थम्"–इति पाठ मा० दे०।
३— वा० सं० ५ ७८ ३।
४— का० श्रौ० सू० ८ ६ १-११।

उक्तपरिमाणे सदसि औदुम्बरी मध्या भवति, पृष्ठ्या[1] दक्षिणत स्थिता वेत्यर्थः[2] ॥ २३ ॥

सदस परिश्रयण समन्त्रक विधत्ते— "तत् परिश्रयन्ति[3] परि त्वा गिर्वण इतीति[4]। मन्त्रस्याय मर्थः— हे 'गिर्वण' गीर्भि वननीय इन्द्र। 'त्वा' त्वाम् 'इमा' अस्माभि प्रयुज्यमाना 'गिर' स्तुतिरूपा वाच 'विश्वत' सर्वत 'परिभवन्तु'। किञ्च 'वृद्धायुम्' वृद्धा आयवो मनुष्या, ऋत्विग्यजमानलक्षणा यस्य स तथोक्त, तादृशम् 'अनु' 'वृद्धय' समृद्धिमत्यो भवन्तु। तथा 'जुष्टय' प्रीणयन्त्यो वाच 'जुष्टा' प्रीता 'भवन्तु'। तव गिरा च वृद्धिजोषावुपर्युपरि वर्द्धेथा मित्यर्थ ॥

प्रथमपाद व्याचष्टे—'इन्द्रो वै गिर्वा, विशो गिर इत्यादिना। इन्द्रस्य देवेषु मध्ये क्षत्रियजातित्वात् गिराञ्च स्तोत्वाद् बहुत्वाच्च विशा रूपत्वम्, अतो गीर्भिरिन्द्रपरिग्रहाभिधानात् क्षत्रियस्यो-भयतस्तत्क्षेमार्थं प्रजा कल्पितवान् भवति ॥ २४ ॥

सदसो द्वारशाखाप्रभृतीनां छिद्राणिच्च दर्भैराच्छाद्य सीवना-दिक[5] विधत्ते— "अथ तस्तूजन्येत्येवमादिना[6]। सीवनग्रन्थीकर-

---

१— पृष्ठ्याशब्दार्थ ३२४ पृ० २ टी० द्रष्टव्य ।

२— "पूर्वनिखाता मौदुम्बरी स्थूणा सदसो मध्ये कुर्यात्" -इति या० दे० ।

३— का० औ० सू० ८ ६ १२ क।

४— वा० स० ५ २६ १।

५— सीवनम् अभिमन्त्रनाबीत्यर्थ ।

६— का० औ० सू० ८ ६ १२ ख।

पाभिमर्शनवाक्यानि हविर्द्धानवद् व्याख्येयानि, मन्त्रेष्वैन्द्रत्व विशेष[1] ॥ २५ ॥

आग्नीध्रस्य स्थान माह— 'अथ हविर्द्धानयोरित्यादिना[1] । हविर्द्धानशकटयो पश्चाद्भागस्य साम्येन य उत्तरो देश, तत्र 'आग्नीध्रम्' आग्नीध्रीय मण्डप कुर्यात् । तत्रापि त्रय पक्षा । आग्नीध्रीयस्य यावत् परिमाण तस्यार्द्धं सोमिकवेद्या उत्तरभागे स्यौकुर्यादित्येक पक्ष । अर्द्धादधिक मग्न वेद्या स्वीकुर्यादिति द्वितीय । सर्वं मपि सोमिकवेद्या मिति तृतीय । तदेतत् पक्षत्रयम् "तस्यार्द्धं मन्तर्वेदीत्यादिनोक्तम् । 'निष्ठित' निष्पन्न माग्नीध्रीयम् 'वैश्वदेव मसि"—'इति'[2]-मन्त्रेण अभिमृशेत्[3] । अस्य वैश्वदेवत्व कारणद्वयेन । तत्र प्रथम कारण माह— "यद्-स्मिन् पूर्वेद्युरिति । 'वसतीवर्य' सोमाभिषवार्था आप, तासु विश्वेदेवा सुत्यादिनात् पूर्वेद्युरधिवसन्ति अतो वैश्वदेवत्वम् । तथा चोपरिष्टादाम्नास्यते— ता आग्नीध्रे सादयति विश्वेषा देवाना भागधेयी स्थेति — इति[4] । तदासु विश्वान् देवान् सन्नेशयतीत्यतो विश्वेषा देवाना माश्रयभूताना मपा माधारभूतत्वात् वैश्वदेवत्वम् ॥ २६ ॥

१— वा० स० ५ ३० १-२
२— का० श्रौ० सू० ८ ६ १७ ।
३— वा० सं० ५ ३० ४ ।
४— का० श्रौ० सू० ८ ६ २० ।
५— उपरिष्टात् ० प्र० २ ब्रा० १९ प० ।

द्वितीयं कारण माह— "देवा ह वा इत्यादिना । "तान्स-दसो जिग्युरिति । 'तान्' सदोनिविष्टान् देवान् 'सदस' सकाशात् जितवन्त', ततो निष्काषितवन्त इत्यर्थः । न केवल तानेव देवान्, अपि तु 'अन्तस्सदस' सदोमध्येऽवस्थितान् 'धिष्ण्यान्' अग्नीन् नाशयन्, तेषा मग्नीनां तत्र सद्भाव एव नास्ति ॥ २७ ॥

तत्र ते न सन्तीति चेत् कथ ज्वलन्तीत्याह— "सर्वे ह स्म वा एत इति । "तानाग्नीध्र मभि सस्त्रुधुरिति । सदसो निष्का-षिता आग्नीध्रप्रविष्टा', तत्राप्यसुरैः सरुद्धा', ते देवा आग्नीध्रधिष्ण्य-गतस्याग्नेः 'अर्द्धं' समीप प्राप्य 'तान्' असुरान् 'जिग्युः' । 'ततः' *आग्नीध्रस्याग्नेः सामर्थ्याद्* 'विश्वे देवाः' *'अप्रतत्नम्' असुरकृतहिंसा-*रहितत्वम् प्राप्ता इत्यर्थः । 'तस्मात्' विश्वेषां देवाना मात्रयत्वाद् 'वैश्वदेवम्' वैश्वदेवत्वम् ॥ २८ ॥

"तान् देवा इति । 'तान्' उद्वासितान् धिष्ण्यान् 'देवाः' 'प्रतिसमैन्धत' पुनरदीपयन् । 'यथा' येन प्रकारेण 'प्रत्यवस्येत्' प्रतितिष्ठेत् । यद्वा प्रत्यवसान भोजनम्, यथा आच्छत्याधारो भवेत्, तथा समैन्धत । "तस्मादेनानिति । स्पष्टम् । "तस्माद् य इति । 'तस्मात्' आग्नीध्रस्य विशेषां देवाना जयहेतुत्वात् 'य' सम्रडू', 'स' 'आग्नीध्र' आग्नीध्रस्य कर्म 'कुर्यात्'। "यो वा इति। 'यो वै 'ज्ञात' अयं सदाचारीति विदित', 'अनूचान' साङ्ग-प्रवचनाध्यायी 'सम्रद्धः' । आग्नीध्रस्य श्रैष्ठ्य दक्षिणाप्राथम्यभाक्त्वेन समर्थयते— "तस्मादग्नीधे प्रथमायेत्यादि ॥

प्रसङ्गाद् यजमानार्थं कञ्चिदपूर्वनियम माह— "तस्माद् य दीक्षितानामवद्यं विन्देदिति। 'दीक्षितानां' मध्ये 'य' दीक्षितम्, यदा तेषां मध्ये कश्चिद्दुर्लिङ्गम् 'अवद्यं' दौर्बल्यं 'विन्देत्' लभेत, तद्दौर्बल्यपरिहाराय "एनम् आग्नीध्रं नयत"— 'इति' ब्रूयात्। एवं वदतः अभिप्राय माह— "यत्तदनार्त्तं तन्ना-रिष्यतीति। लोके 'यद्' भयादिरहितम्, 'तत्' 'नारिष्यति' आर्त्तिं न लभेत, अत एतस्याग्नीध्रस्य देवानां मार्त्तिपरिहार-साधनत्वात् अमावयनार्त्तो भवेदित्यभिप्रायेण नयतेति ब्रूयादित्यर्थः। "तद् यदत इत्यादि"। उक्तार्थोपसंहारः[1] ॥ २८ ॥ ५ [६ १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः[2] ॥

१— तै० स० ६का० २प्र० ८अं मेतत विहितम् तत्रैव १का० ७,१ प्र० मन्त्राश्चाम्नाताः अपि सायणीय तद्भाष्य मुत्कृष्टतरम्।

२— "काण्डोमक्षा १९२"-इति क ख, 'कण्डिकामक्षा १९२'-इति ग घ। तत्र २ब्रा० ३९क०, ३ब्रा० १८का०, ३ब्रा० २५क० ४ब्रा० २१क०, ५ब्रा० २८क० सङ्कलनया १९२ इति सिद्धम्।

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्विज्ञामानौ हैवास्य धिष्ण्याः । इमे समद्धा ये वै समद्धास्ते व्विज्ञामान एतु ऽउ हैवास्यैतु ऽआत्मनः* ॥१॥

दिवि वै सोम आसीत् । अथेह देवास्ते देवा अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनागतेन यजेमहीति त ऽएते माये ऽअसृजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च व्वागेव सुपर्णीयं कद्रूस्ताभ्याᳬ समदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हुऽर्त्तीयमाने ऽऊचतु । यतरा नौ दुवीय· परापश्यादात्मानं नौ सा जयादिति तथेति सा ह कद्रूरुवाच पुरेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

---

* 'ऽध्यात्मानः'–इति सा०–सम्मत पाठ इति डा० वेबरः ।

प्रसङ्गाद् यजमानार्थं कञ्चिदपूर्वनियम माह— "तस्माद् दीक्षितानां मवल्य विन्देदिति । 'दीक्षितानां' मध्ये 'य' दीक्षि-तम्, यदा तेषां सम्बन्धिनं कञ्चिदृत्विजम् 'अमल्यं' दौर्बल्य 'विन्देत्' लभेत, तद्दौर्बल्यपरिहाराय "एनम् आग्नीध्रं नयत"— 'इति' ब्रूयात् । एवं वदता अभिप्राय माह— "यत्तदनार्त्तं तत्रा-रिष्यतीतीति । लोके 'यद्' भयादिरक्षितम्, 'तत्' 'नारिष्यति' आर्त्तिं न लभेत, अत एतस्याग्नीध्रस्य देवानां आर्त्तिपरिहार-साधनत्वात् अमावपनार्त्तो भवेदित्यभिप्रायेण नयतेति ब्रूयादित्यर्थः । "तद् यदत इत्यादि" । उक्तार्थोपसंहारः[1] ॥ २८ ॥ ५ [६.२.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः[2] ॥

१— तै० स० ६का० २प्र० सर्वं मेतत् विहितम्, तथैव १का० ७,१ प० समाम्नातम् , अपि सायणीय तद्भाष्य मुल्लृष्टतरम् ।

२— "कण्डिकासङ्ख्या १३१"–इति क, ख , "कण्डिकासङ्ख्या १३२"–इति ग, घ । तत्र १ब्रा० ३६क०, २ब्रा० १८क०, ३ब्रा० ४५क०, ४ब्रा० ३१क०, ५ब्रा० २८क० , समुच्चया १३२ इति विज्ञेयम् ।

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

विशामानो हैवास्य धिष्ण्याः । इमे समक्षा ये ते समक्षास्ते विशामान एत उ एव हैवास्यैते स्यात्मनः* ॥१॥

दिवि वै सोम आसीत् । अथेह देवास्ते देवा अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनागतेन यजेमहीति त एते माये असृजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च वागेव सुपर्णीयं कद्रूस्ताभ्यां समदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हार्त्तीयमाने ऊचतु । यतरा नौ दवीयः परापश्यादात्मानं नौ सा जयादिति तथेति सा ह कद्रूरुवाच परेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

---

* 'स्यात्मानः'–इति सा०–सम्मत पाठ इति डा० वेबर ।

सा ह सुपर्ण्युवाच। अस्य* सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेत स्थाणौ सेवते तमहं पश्यामीति तमेव त्वं पश्यसीति ताᳪ हौवाचाथ ह कद्रूरुवाच तस्य वालो न्यषञ्जि तममुं वातो धूनोति तमहं पश्यामीति॥ ४॥

सा यत् सुपर्ण्युवाच। अस्य सलिलस्य पार इति वेदिर्वै सलिलं वेदिमेव सा तदुवाचाश्वः श्वेत स्थाणौ सेवत इत्यग्निर्वा अश्वः श्वेतो यूप स्थाणुरथ यत् कद्रूरुवाच तस्य वालो न्यषञ्जि तममुं वातो धूनोति तमहं पश्यामीति रशना हैव सा† ॥ ५॥

सा ह सुपर्ण्युवाच। एहीदं पताव वेदितुं यतरा नौ जयतीति सा ह कद्रूरुवाच त्वमेव पत त्वं वै न आख्यास्यसि यतरा‡ नौ जयतीति॥ ६॥

सा ह सुपर्णी पपात। तद्ध तथैवास यथा कद्रूरुवाच तामागतामभ्युवाद त्वमजैषीरहमा३ मिति त्व मिति होवाचैतदाख्यानᳪ सौपर्णीकाद्रवमिति॥ ७॥

सा ह कद्रूरुवाच। आत्मानं वै त्वाजैषं दिव्यसौ सोमस्तं देवेभ्य आहर तेन देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणी-

---

* 'पुस्य'-इति ग,घ। † 'सा'-इति ग, घ।
‡ 'पुतरा'-इति ग, घ।

ष्टेति* तथेति सा छन्दांꣳसि ससृजे सा गायत्री दिवः सोम माहरत् ॥ ८ ॥

हिरण्मय्योर्ह कुश्योरन्तरवहित आस। ते ह स्म क्षुरपवी निमेषं निमेष मभिसन्धत्तो दीक्षातपसौ हैव ते ऽआसतुस्त एते गन्धर्व्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्या इमा होत्राः† ॥ ९ ॥

तयोरन्यतरां कुशी माचिच्छेद। तां देवेभ्यः प्रददौ सा दीक्षा तया देवा अदीक्षन्त ॥ १० ॥

अथ द्वितीयां कुशी माचिच्छेद। तां देवेभ्यः प्रददौ तत्तपस्तया देवास्तप उपायन्नुपसदस्तपो ह्युपसदः ॥ ११ ॥

खदिरेण ह सोम माचखाद। तस्मात् खदिरो यदेनेनाखिदत् तस्मात् खादिरो यूपो भवति खादिर स्फ्योऽच्छावाकस्य हैनं गोपनायां जहार सोऽच्छावाको ऽहीयत ॥ १२ ॥

त मिन्द्राग्नी ऽअनुसमतनुताम्। प्रजानां प्रजात्यै तस्मादैन्द्राग्नोऽच्छावाकः‡ ॥ १३ ॥

---

* 'निष्क्रीणीष्वेति'–इति पाठस्य दृष्टो डा॰ वेबरेण।

† 'इमे होत्रका'–इति सा॰–सम्मत इति डा॰-वेबर।

‡ 'क'–इति ग घ।

तस्माद् दीक्षिता राजानं गोपायन्ति। नेन्नोऽपहरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनाया मपहरन्ति हीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद् ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति। गृहान् पशून्नेन्नोऽपहरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनाया मपहरन्ति हीयते ह। तेनैतेन सुपर्णी देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीत तस्मादाहुः पुण्यलोक ईशान इति ॥ १५ ॥

ऋणꣳ ह वै पुरुषो जायमान एव। मृत्यो-रात्मना जायते स यद्यजते यथैव तत् सुपर्णी देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीतैव मेवैष एतन्मृत्योरात्मानं निष्क्रीणीते ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त। त मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा अन्वाजग्मुस्तेऽन्वागत्याब्रुवन्ननु नो यज्ञ आभजत मा नो यज्ञादन्तर्गतास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः। किं नस्ततः स्यादिति यथैवास्यामुत्र गोप्तारो ऽभूमैव मेवास्येहापीह गोप्तारो भविष्याम इति ॥ १८ ॥

तथेति देवा अब्रुवन्। सोमक्रयणा व इति तानेभ्य एतत् सोमक्रयणाननुदिशत्यथैनान्ध्रुवंस्तृतीयसवने वो

घृत्याहुतिः प्राप्स्यति नु सौम्यापहृतो हि युष्मत्सोम-पीथस्तेन सोमाहुतिं नार्हथेति सैनानेषा तृतीयसवन एव घृत्याहुतिः प्राप्नोति नु सौम्या यच्छालाकैर्हि-ष्ण्यान् व्याघारयति ॥ १९ ॥

अथ यदग्नौ होष्यन्ति । तद्वोऽविष्यतीति स यदग्नौ जुह्वति तदेनानवत्यथ यद्वः सोमं बिभ्रत उपर्युपरि चरिष्यन्ति तद्वोऽविष्यतीति स यदेनान्त्सोमं बिभ्रत उपर्युपरि चरन्ति तदेनानवति तस्मादध्वर्युः समया धिष्ण्यान्नातीयादध्वर्युर्हि सोमं बिभर्त्ति न मेते व्यात्तेन प्रत्यासते स एतेषां व्यात्त मापद्येत न मग्निर्व्वाभि-दहेद्यो वायं देवः पशूना मीष्टे स वा हैन मभिमन्येत तस्माद्यदध्वर्योः शालाया मर्थः स्यादुत्तरेणैवाग्नीध्रीयश्ट सञ्चरेत् ॥ २० ॥

ते वा एते* । सोमस्यैव गुप्त्यै न्युप्यन्त आहवनीयः पुरस्तान्मार्ज्जालीयो दक्षिणत आग्नीध्रीय उत्तरतोऽथ ये सदसि ते पश्चात्† ॥ २१ ॥

तेषां वा अङ्गारानुपकिरन्ति । अङ्गाराननुदिशन्त्येत एव हैवैतद्धिरेऽङ्गारान उपकिरन्त्यङ्गाराननुदिशन्त्यु तथा यस्मा-

* 'ते'-इति ग, घ ।　　† 'पश्चात्'-इति ग, घ ।

लोकादागताः स्मो दिवस्तथा तं लोकं प्रति गुमि-
ष्यामस्तथा नु जिह्मा* एष्याम इति ॥ २२ ॥

स यानुपकिरन्ति । तेनास्मिंल्लोके प्रत्यक्षं भवन्त्यथ
याननुदिशन्ति तेनामुष्मिंल्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति ॥ २३ ॥

ते वै द्विनामानो भवन्ति । एत ऽउ हैवैतद्दधिरे न
वा ऽएभिर्नामभिररात्स्म येषां नः सोम सपादापुर्हन्त
द्वितीयानि नामानि करवामहा ऽइति ते द्वितीयानि
नामान्यकुर्वत तैरराध्नुवन् यानुपहूतसोमपीथान्सतो-
ऽथ यत्र ऽआभजंस्तस्माद् द्विनामानस्तस्माद्ब्राह्मणो
ऽन्वक्षमाने द्वितीयं नाम कुर्वीत राध्नोति हैव य एवं
विद्वान् द्वितीयं नाम कुरुते† ॥ २४ ॥

स यदग्नौ जुहोति । तद्देवेषु जुहोति तस्माद्देवाः
सन्त्यथ यत्सदसि भक्षयन्ति तन्मनुष्येषु जुहोति तस्मा-
न्मनुष्याः सन्त्यथ यद्धविर्धानयोर्नाराशंसाः सीदन्ति
तत्पितृषु जुहोति तस्मात्पितरः सन्ति ॥ २५ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पराभूता वै ता एव-
मेवैतद्या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता यज्ञ ऽआभजति
मनुष्याननु पशवो देवाननु वयांसि ओषधयो वन-

* 'जिह्मा'–इति क का० वेदप्रोक्तान्येतान दृष्ट ।
† 'ते'–इति ग, घ ।

स्तयो यदिदं किञ्चैव स तत्सर्व्वं यत्र ऽआभक्तं ते ह स्मैत ऽउभये देवमनुष्याः पितरः सम्पिबन्ते सैषा सम्पा ते ह स्म दृश्यमाना एव पुरा सम्पिबन्त ऽउतैतर्ह्यदृश्यमानाः ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

धिष्ण्यपदार्थविधानार्थ[1] माख्यायिका माह– "विजामानो हैवास्येत्यादिना। ये 'धिष्ण्याः', ते 'अस्य' यज्ञस्य 'विजामानः' भ्रातरः, बान्धवाः। कुत इत्यत आह– 'इमे' 'समङ्काः' समानचिह्नाः, यत एव मतो विजामान इत्यर्थः। समानचिह्नानां भ्रातृत्वे व्याप्तिं दर्शयति– "ये वै समङ्कास्ते विजामान इति। 'एत उ' एते खलु 'अस्य' यज्ञस्य 'आत्मानः'[2], अतो विजामान इत्येतदुपपन्नम्। तस्मात् सोमयागे धिष्ण्याः[3] कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥१॥

सूत्रत्वेनोक्तं विशदयितु माह– "दिवि वै सोम आसीदथेह देवा इत्यादिना। 'इह' भूलोके 'त एते मायें' वस्तुतो मतयाभूते। सुपर्णीकद्रोस्तयोः किं वास्तवं रूप मिति तद्दर्शयति– "वागेव सुपर्णीयं कद्रूरिति। 'समद चक्रुः' परस्परं कलह मुदपादयन् ॥ २ ॥

१— 'धिष्ण्योपधानपदार्थविधानार्थं'—इति छ।

२— 'आत्मार'—इति छ।

३— पुरस्तात् १७६ पृ० ३ टीप्पणी द्रष्टव्या।

"ते ह्यर्त्तीयमाने इति। 'ऋतीयमाने' परस्पर कलहायमाने। 'ऋति' सौत्रो धातु[१]। 'ऊचतु'। कथम्? 'नौ' आवयोर्मध्ये 'यतरा' 'दवीय' अत्यन्त दूर 'परापश्यात्' पश्येत। 'सा' दूर-दर्शिनी सुपर्णी दूरम् 'ईयत्स्व'- इति' 'उवाच ॥ ३ ॥

"सा हेति। 'सा' दूर पश्यन्ती 'सुपर्णी' 'उवाच। किमिति, उच्यते— "अस्य सलिलस्य पारे अश्व श्वेत स्थाणौ सेवते, त मह पश्यामि इति"। अस्यार्थ श्रुतिरेवाविष्करिष्यति। 'त मेव' मया दृष्ट श्वेताश्व मेव हे कद्रु ![२] 'त्वम्' अपि 'पश्यसि'—'इति', न तु ततोऽतिरिक्तम्। सा 'कद्रू' दूर विलोक्य 'त हि—'इति' 'उवाच'। त मश्व खलु त्व पश्यसीत्यर्थ। ततोऽधिक मपि दृष्ट्वा कद्रू पुनर्ब्रूते। कि मिति, उच्यते— "तस्य वालो न्यषक्ति, त ममु वातो धूनोति, त मह पश्यामि इति"। 'वाल' पुच्छ 'न्यषक्ति' स्थाणौ निषक्त मभूत्, 'त वाल 'वात' वायु 'धूनोति' कम्पयति ॥ ४ ॥

सुपर्ण्यभिहितस्य अस्य सलिलस्येत्यादेस्तात्पर्यं श्रुतिरेवाह— 'सा यत् सुपर्ण्युवाचेति। 'अस्य सलिलस्येत्यादि। 'सलिल' सागरादिसम्बद्ध यथा अनतिलङ्घ्य भवति एव वेदिरपीति सलिलत्वेन निरूप्यते। अग्ने शुक्लभास्वरत्वात् सर्वाश्नत्वाच्च श्वेत-रूपत्वम्। यूपस्य स्थाणुत्व तु साक्षादेव। कद्र्वा यदुक्त तस्य वाल इत्यादिकम् तदभिप्राय दर्शयति— 'अथ यत् कद्रूरित्यादिना।

१— पा० सू० ३ १ २९ द्रष्टव्यम्।
२— 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व' —इति पा० सू० ७ ३ १०७।

"रशना हैव सेति। बालवदतिदैर्घ्यादुपवेष्टिता रशना बाल मित्युच्यते ॥ ५ ॥

"सा ह सुपर्णीवाचेति। "सा ह कद्रूरित्यादि। सुपर्णी श्वेता-श्वादेर्दर्शनार्थं माह्वता कद्रूः, सुपर्णी-स्वदृष्टस्य बालस्य सुसिद्धत्वात् 'त्व मेव' द्वयावयोः कस्या जय इति ब्रूहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

"सा ह सुपर्णी पपातेति। एवं मुक्ता सुपर्णी गत्वा कद्रूक्तं वास्तव मवगत्य पुनः 'आगतां' 'तां' सुपर्णीं कद्रूः 'उवाद'— "त्व मजैषीरश्वाह मिति"। अत्रे श्रुतिः[1]। तया पृष्टा सुपर्णी 'त्व मजैषीः'—'इति' उवाच। विहिताख्यानस्य प्रसिद्धत्वाविष्करणाय नाम करोति— "एतद्व्याख्यान मिति। 'एतत्' "दिवि वै सोम आसीदित्यादि, "होवाचेत्येतदन्त मित्यर्थः[2] ॥ ७ ॥

"सा ह कद्रूरुवाचेति। पराजितया सुपर्ण्या गायत्र्यादि-च्छन्दांसि सृष्ट्वा गायत्र्या दिवि स्थितं सोम माहृत्य देवेभ्यः सकाशात् आत्मनिष्क्रयण कृत मित्यर्थः "सा ह कद्रूरुवाच आत्मानं वै त्वाजैष मित्यादिनोक्तं ॥ ८ ॥

"सा गायत्री दिवः सोम माहरत्"—इति यत् सङ्क्षेपेणोक्तम्, तद् विस्पष्टयति— "हिरण्मय्योर्ह कुश्योरित्यादिना। 'हिरण्मय्योः

१— पा० सू० ८. २. १०० ।

२— द्वितीयकाण्डीय सप्तमकाण्डान्त मिति यावत्। तै० सं० ६. १. ६. २, ६. १. ६ काण्डेऽपि द्रष्टव्यम्। "इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी छन्दांसि सौपर्णेया"-इत्यादि च तै० सं० ६. १. ६ १। महाभारतेऽप्यादि-पर्वण्येषा कथा दृष्टिका, तथा भागवतेऽपि ६ ६. २१।

कुश्यौ' आयुधयो 'अन्त' 'अवहित' आच्छन्न सोमो ऽभूत। "जानपद इत्यादिना अयोविकारार्थात् कुशशब्दात् ङीप्[1]। 'ते' कुश्यौ 'क्षुरपवी' क्षुरधारे इव[2] तीक्ष्णाग्रे 'निमेष-निमेष' सर्वदेत्यर्थ। 'अभिसन्धत्त' यथान्यो नापहरेदेव रक्षत इत्यर्थ। कुश्योर्वास्तवस्वरूप माह— "दीक्षातपसाविति। "त सेते गन्धर्वा इति। 'सोमरक्षा' सोमरक्षका एते गन्धर्वा' 'त' सोम 'जुगुपु'। ते के? ये 'इमे' सदसि वर्त्तमाना 'धिष्ण्या', ('इमा होत्रा') इमे होत्रका, होतृवर्जमैत्रावरुणादय[3] ॥ ९ ॥

"तयोरन्यतरा कुश्यौ साचिच्छेदेति। गायत्री 'ता' छित्त्वा च 'देवेभ्य' 'प्रददौ'। 'तया देवा अदीक्षन्त' ॥ १० ॥

'अथ द्वितीया मिति। गायत्र्या छिन्ना द्वितीया कुश्यौ देवेभ्यो दत्ता, सा तपोनामोपसद इत्याह— 'तपो ह्युपसद इति ॥ ११ ॥

१— पा० सू० ४ १ ४२।

२— शान्त्येतत् पद ख पुस्तके।

३— 'होत्राशब्द' स्त्रीलिङ्गोऽपि पुरुषान् होत्रकानभिधत्ते — इति ऐ० ब्रा० ६ प० ३अ० ६क० सा० भा०। 'होत्रकाणां— मैत्रावरुण ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानाम् — इति ऐ० ब्रा० ६ ७ ५ सा० भा०। "मुख्यवर्जिता द्वादशर्त्विजो होत्रका '— इति आश्व० श्रौ० सू० १ २ २६ सू०। इति परिभाषया प्रतिवद त्रयो होत्रका भवन्ति, चतुर्षु वरेषु चतुर्णां होतॄध्वर्युब्रह्मोद्गातॄणां मुख्यत्वात्। आश्व० श्रौ० ४ १ ३ सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

"खदिरेण हेति। सोमाहरणसमये खदिरस्यातिसारत्वात् तं साधनं कृत्वा सोमं भक्षितवती, अतः खादनसाधनत्वात् खदिर इति नाम सम्पन्नम्। अत. खदिरस्य सोमाहरणोपयोगात् सोमयागे यूपः स्फ्यश्च खादिरौ कर्त्तव्यौ। 'अच्छावाकस्य' 'गोपनायाम्'। होत्र-काणा मेव सोमरक्षकगन्धर्वरूपत्वात् अच्छावाकाख्यो होत्रका यदा सोमरक्षकेषु मध्ये रक्षितवान्, तदा गायत्री 'जहार'; अतः 'अच्छावाकः' 'अहीयत' हीनो निकृष्टोऽभूत्। अतएवेतरहोत्रकावत् प्रथमत एव सदःप्रवेश मपि [न] समालभत ॥ १२ ॥

"त मिन्द्राग्नी इति। 'तं' हीन मच्छावाकम्, 'इन्द्राग्नी' ऐन्द्राग्नशस्त्रपाठेन सन्तुष्टौ, 'अनुसमतनुताम्' सन्तान मनुप्रवेश मकुरुताम्। अतः 'अच्छावाकः' 'ऐन्द्राग्नः' इन्द्राग्निदेवताकः। तथा चोत्तरत्र अच्छावाकहोमकाले[1] आम्नास्यते[2]— "अहीयत वा अच्छावाकस्त मिन्द्राग्नी"-इत्यादिना ॥ १३ ॥

"तस्माद् दीक्षिता राजान मित्यादि, औपोद्घातिकं वाक्यम्। स्पष्टम्। 'अपहरान्' अपहरेयुः॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

सोमाहरणप्रसङ्गात् सुपर्णी-दृष्टान्तमुखेन मृत्युभयपरिहाराय सोमयागस्यावश्यकर्त्तव्यता माह— "ऋण ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायत इत्यादिना। 'जायमान एव मृत्यो.' ऋण-भावे जनन मेवोपाधिरित्यर्थः। इद मृणं प्रातिभाव्यवदन्यात

१— 'अच्छावाकचमसहोमकाले'-इति ङ।
२— उपरिष्टाद् (४ ५ १. १, २.) द्रष्टव्यम्।

आयातं न भवति, किन्तु सत एवायात मित्येव सर्वं माह— 'आत्मना'—इति ॥ १६ ॥

"तेन देवा अयजन्तेत्यादि। 'तेन' गायत्र्याहृतेन। "अनु नो यज्ञ आ भजतेति। 'नः' अस्मानपि अस्मिन् 'यज्ञे' 'अन्वाभजत' अन्वाभाजयत, हविर्भागयुक्तान् युष्मानस्मानपि भागिनः कुरुत। उक्तैर्परीत्यप्रतिषेध.— "मा नो यज्ञादिति। 'अन्तर्गाता.' अन्तरितान् मा कार्ष्ट। "इणो गा लुङि"–इति[१] गादेशे, "गातिस्था" –इति[२] सिचो लुक् ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

"तयेतीति। "सोमक्रयणा व इतीति। सोमः क्रीयते, यैर्गन्धर्वादिभि, ते 'सोमक्रयणा.', 'वः' युष्माक 'तान्' भागान् एतस्मिन् सोमक्रयकाले 'एभ्यः' गन्धर्वेभ्यः, धिष्ण्यरूपेणावस्थितेभ्य. 'अनुदिशति' अनुदिशेत्, एते युष्मभ्यं भागा इति ब्रूयात्। 'एतया' एतमाथा, 'मा' 'तृतीयसवने' युष्मान् 'मास्थाति', 'न सोम्या', 'अपहतो स्थि युष्मत्सोमपीथ.' इति। पातव्यः सोम 'सोमपीथ.' सोमस्यापहन्तादित्यर्थः। "यच्छालाकैर्धिष्ण्यान् व्याघारयतीति। 'यद्' यया आकृत्या 'शालाकै' तृणसमूहैः विद्यतान् 'धिष्ण्यान्' एतेन 'व्याघारयति' मेथा इतेति ॥ १८ ॥

"अथ यदग्नौ प्रोष्यन्तीति। 'अथ' प्रदीपनानन्तरम, 'अग्नौ' प्रदीप्ते, अग्निधिनार्थ.। 'प्रोष्यन्ति', 'तद्' आज्यं 'व.' युष्मान् 'अवि-

१— पा० सू० २. ४ ४५।
२— पा० सू० २ ४ ७७।

ष्यति' तर्पयिष्यति 'इति' देववाक्यम् । तत्तात्पर्यं श्रुतिः स्वय मेव दर्शयति— "स यदग्नौ जुहोतीति । तर्हि सोमाहुतिः कथं लभ्यत इति तत्राह— "अथ यद् वः सोमं बिभ्रत उपर्युपरि चरिष्यन्ति, तद् वोऽविष्यतीति । स्पष्ट मन्यत् । सोमधारकस्याध्वर्योर्धिष्ण्याति-क्रमं प्रसक्तं निषेधति— "तस्मादध्वर्युः समया धिष्ण्यान्नातीया-दिति । "न मेते व्यात्तेन प्रत्यासत इत्यादि । 'तम्' अध्वर्युम् 'एते' सोमरक्षकाः धिष्ण्याग्नयः 'व्यात्तेन' विवृतेनास्येनोपलक्षिताः सन्त', प्रतीक्ष्य तिष्ठन्ति । 'स' अपि धिष्ण्यानतिक्रामन् 'एतेषां' 'व्यात्तं' विवृतं मुख प्रविशेत् । सर्वेषां का हानिरित्यत आह— "न मग्निर्वाभिदध्येद् यो वाय देव' पशूना मिति । "स वा हैन मभि मन्येतेति । अभिमानो हिंसेच्छा । तर्हि सञ्चारेऽपेक्षिते क उपाय इति त दर्शयति— "तस्माद् यदाध्वर्यो शालाया मिति । 'यदि' 'अर्थः स्यात् शालायां' प्राग्वंशे प्रयोजन भवेत् ॥ २० ॥

धिष्ण्याना सोमरक्षकत्व मभिधातुं सर्वेषां तद्रक्षकत्व माह— "ते वा एते सोमरक्षेति ॥ २१ ॥

सर्वेषां सोमरक्षकत्वे समाने सदोगतानां धिष्ण्याना मिव कथ मितरेषा मनुदेशन नासीत्याह— "तेषां वा अर्द्धानुपकिरन्त्यर्द्धा-ननुदिशन्तीत्यादिना । अनुदेशो नाम विद्यमानपदार्थ एव भव-तीति निर्देशः । अत एवाहवनीयादौ तत्तद्देशवर्तिना "अग्नावभि हव्यानु"—¹इत्याद्यनुदेश क्रियते । अर्द्धा धिष्ण्या वर्त्तव्या, केवल

१— शा० श० ५ १२ ८ ।

अनुदेश्या इति विधिरुन्नीयते[1]। द्वैरूप्ये कारणमाह— "तथा यथाऽसदिति। 'तथा' असि, धिष्ण्यनिवासाभावे सति यल्लोकं पूर्वं मवस्थितं द्युलोकं 'प्रति प्रज्ञास्याम' जानीम इति, "तथा न जिह्मा एयाम इतीति। द्युलोकं सर्वथा परित्यज्य भूमौ कृतनिवासाना पुनर्युगमने सति जिह्मता स्यात्। सर्वथा केवलं मनुदेशने भूलोके प्रत्यक्षता न स्यात्। अत उभयार्थं सुभयथाकारणम् ॥ ११, १२ ॥

यथा स्थानद्वैविध्यम्, एवं नामद्वैविध्यमपि, तत्तु सङ्केतपूर्वक मित्याह— "ते वै द्विनामानो भविष्यन्त उ हैवैतदृधिर इति। नामान्तरधारणविषये मतिं चक्रुरित्यर्थः। पूर्वेषां नाम्ना मपरितोषे कारण माह—"न वा एभिर्नामभिरराध्स्मेति। 'न अराध्स्म' समृद्धा न भवामि। "येषा मित्यादि स्पष्टम्। "विभुरसि प्रवाहण"[2]— इत्याद्यग्न्युपस्थानमन्त्रेषु प्रतिपादितानि द्विनामानि। द्वितीयनाम्ना मात्रा समृद्धिं दर्शयति— "यानपहृतसोमपीथानस्तोऽथ यज्ञ आभ-जन्निति। यज्ञभागन्तु "इतीयमग्ने वो इत्याऊति माध्यती-युक्त मित्यर्थः[3] ॥ १४ ॥

अथ प्रसङ्गात् सोमयाग देवमनुष्यधिष्ण्यद्वारेण सर्वजगत्स्थिति-हेतुरिति प्रशंसति— "स यदग्नौ जुहोतीति। अग्नौ तत्तद्देवोद्देशेन होम एव सर्वदेवेषु होमो भवति। 'तस्मात्' यज्ञभागलाभात्

१— "यद्वैश्वस्य सत्त्व वाजसनेयिन समानमस्ति, यद्वै सत्यं लोकाभे पराचीनाग्नी'—इति कात्या० श्रौ० सू० ११ १५ ७।
२— वा० सं० ५, ३१, ३। ३—पुरस्तात् (१६४ पृ० २० प०) द्रष्टव्यम्।

'देवाः' 'सन्ति' आत्मानं लभन्ते; इदानीं मपि 'अपराभूताः' अविनष्टा वर्त्तन्त इत्यर्थः। एवं मनुष्यपितृवाक्ये अपि योज्यम्। "अथ यद्धविर्धानयोर्नाराशंसाः सीदन्ति, तत् पितृषु जुहोतीति। हविर्धानशकटस्य दक्षिणभागे चमसेषु[1] ये सोमा हुतावशिष्टा भक्षिताः पुनराप्यायिताश्च वर्त्तन्ते, ते नाराशंसाः; तेन पितृदेवत्याः। तत्र स्थापनेषु पितृषु जुहोति॥ २५॥

"या वै प्रजा इति। 'या वै प्रजाः' देवपितृमनुष्यव्यतिरिक्ताः, असुररक्षःप्रभृतिकाः, 'ताः' 'पराभूताः' विनष्टा अभवन्। यथैवं पूर्वं आसीत् परस्मा च। 'एतद्' इदानीं मपि, 'अपराभूताः' 'याः' सन्ति, 'ताः' देवाद्याः 'यज्ञे' 'आभजति'। अस्तु तेषां यज्ञभागः, तद्भिन्नेषां पशुपक्षिप्रभृतीनां कथं यज्ञेऽनुप्रवेश इति, तत्प्रकार आह— "मनुष्यानन्वाभक्त इति। वयसा मन्तरिक्षसञ्चारसाम्येन देवानुप्रवेशाभिधानम्, ओषध्यादीनां रक्षकाभावेन देवाधीना स्थितिः। "उभये देवमनुष्याः पितरः इति। देवमनुष्य एको राशिः, पितरस्त्वेकः, द्वैराश्य मापन्ना उभयेऽपि 'सम्पिबन्ते' साहित्येनैकीभावेन पानं कुर्वन्ति। 'सैषा' 'सम्पा' सह पीतिः। "सामसोपसर्गं"-इति भाष्ये सङ्। प्रथम देवैरग्निमुखेन पानम्,

१— "उप चमसेषु दैवान्नमित्रं देवा अमृता मादयन्ते"-इति ऋ० सं० १०, १८ ८। "औदुम्बरेण चमसेन मधु पर्णिहतः"-इति तैत्तिरीयसंहितायाम् (५. ७ ११. २) व्याख्यायते।

२— पा० सू० १. १ १०६।

पश्चान्मनुष्यैः सदसि सोमपानम्, पश्चाग्न्याराधनेन पितृणाम्, इत्येवंरूपानुसन्धेयेत्यर्थः। तेषा मागमन मेव न दृश्यते, कुतः मद्यपान मिति, तदाह— "ते ह स्म दृश्यमाना एवेति[1] ॥ १६ ॥
१ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ तृतीयं ब्राह्मणम्]

सर्वं वा एषोऽभि दीक्षते। यो दीक्षते यज्ञꣳ ह्यभि दीक्षते यज्ञꣳ ह्येवेदꣳ सर्वं मनु तं यज्ञꣳ सम्भृत्य यमिम मभि दीक्षते सर्व मिदं व्विसृजते ॥ १ ॥

यद्वैसर्जिनानि जुहोति। स यदिदꣳ सर्वꣳ व्विसृजते

१— "धिष्ण्यान् निवपति"–इत्यादीनि का० श्रौ० सूत्राणीह समीक्षितव्यानि (८ ६.१४–२९.)। "धाराभ्यामिधिधारानुवर्तति"–इत्यादीनि आप० श्रौ० ११ १४. १–६ सूत्राणि चैतदर्थकानि।

तस्माद् वैसर्जिनानि* नाम तस्माद्योऽपिव्रतः स्यात्सो-ऽन्वारभेत यद्यु अन्यत्र चरेन्नाद्रियेत यद्वै जुहोति तद्देवेद सर्वं विसृजते ॥ २ ॥

यद्वेव वैसर्जिनानि जुहोति। यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मियं विक्रान्ति-रिद मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेद मन्तरिक्षं द्वितीयेन दिव मुत्तमेनैताम्वेवैष एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते यज्जुहोति तस्माद्वैसर्जिनानि जुहोति† ॥ ३ ॥

सोऽपराह्णे वेदिं स्तीर्त्वा। अर्द्धव्रतं प्रदाय सम्प्र-पद्यत इध्म मभ्यादधत्युपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मधि-श्रयति स्रुचः सम्मार्ष्ट्युपस्थे राजानं यजमानः कुरुतेऽथ सोमक्रयण्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरति पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या एव‡ ॥ ४ ॥

तद्धैके। चतुर्द्धा कुर्व्वन्ति यथाहवनीय मुद्धरन्ति तास्वुपयमनीषु चतुर्भाग मुद्धं चतुर्भागेणोपाञ्जन्त्ये-तास्वुपयमनीषु चतुर्भागं जघनेन गार्हपत्यं चतुर्भागं परिकिरति ॥ ५ ॥

---

* 'वैसर्जनानि'-इति स्यात् सायणसम्मत । एवं मिश्रोत्तरत्रापि । भाष्य (३८२ पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† 'ति'-इति ग, घ । ‡ 'व'-इति ग, घ ।

तदु तथा न कुर्यात्। साहुं मेव परिकिरेज्जघनेन गार्हपत्य मथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीते जुह्वां चोपभृति च गृह्णाति पञ्चगृहीतं पृषदाज्यं ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानाꣳ समिदिति वैश्वदेवꣳ हि पृषदाज्यं धारयन्ति स्रुचो यदा प्रदीप्त इध्मो भवति ॥ ६ ॥

अथ जुहोति। त्वꣳ सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरूथꣳ स्वाहेति तदेतेनैवास्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनेमं लोकꣳ स्पृणुते*॥७॥

अथास्तवे द्वितीया माहुतिं जुहोति। जुषाणो ऽप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहेत्येष उ हैवैतदुवाच रक्षोभ्यो वै बिभेमि यथा मान्तरा नाष्ट्रा रक्षाꣳसि न हिनसन्नेवं मा कनीयाꣳस मेव व्यधात्† कृत्वातिनयत स्तोक मेव स्तोको ह्यप्सुरिति त मेतत् कनीयाꣳस मेव व्यधात् कृत्वात्यनयन्स्तोक मेव स्तोको ह्यप्सू रक्षोभ्यो भीषा तस्मादस्तवे द्वितीया माहुतिं जुहोति ॥ ८ ॥

उद्यच्छन्तीध्मम्‡। उपयच्छन्त्युपयमनीरथाग्नये

---

* 'ते'-इति ग, घ।

† 'दधात्'-इति पञ्चमीयादिपाठ क, ख, आदर्शे च पञ्चमे ग घ पुस्तकयोः।

‡ 'ध्मम्'-इति ग, घ।

प्रह्रियमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रणीयमानायेति वाग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात् ॥ ९ ॥

आददते ग्रावणः । द्रोणकलशं वायव्यान्याग्नीध्रं कार्ष्मर्यमयान् परिधीनाश्ववालं प्रस्तरमैक्षव्यौ विधृती* तद्बर्हिरुपसन्नद्धं भवति वपाश्रपण्यौ रशने ऽअरणी ऽअधिमन्थनः शकलो वृषणौ तत्समादाय प्राञ्च आयन्ति स एष ऊर्ध्वो यज्ञ एति ॥ १० ॥

तदायतं वाचयति । अग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्† । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेमेत्यग्निमेवैतत्पुरस्तात्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षांस्यपघ्नन्नेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण हरन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याग्नीध्रं त आग्नीध्रे निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति । अयं नो ऽअग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजान् जयतु‡ वाजसातावयꣳ शत्रून् जयतु§ जर्हृषाणः स्वाहेति तदेते-

---

* 'विधुती'-इति ग, घ।
† 'विद्वान्'-इति ग, घ।
‡ 'वाजाञ् जयतु'-इति क, ख।
§ 'शत्रूञ् जयतु'-इति क, ख।

नैवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतंल्लोकꣳ* स्पृणुते ॥ १२ ॥

तदेव निदधाति ग्राव्णः । द्रोणकलशं वायव्यान् यथेतर मादायायन्ति तदुत्तरेणाहवनीय मुपसादयन्ति ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इध्म मेवाग्रे प्रोक्षत्यथ वेदिं सथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति तत्पुरस्तात्प्रन्थ्यासादयति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय विस्रꣳस्य ग्रन्थि माश्ववालः प्रस्तर उपसन्नद्धो भवति तं गृह्णाति गृहीत्वा प्रस्तर मेकहृदहि स्तृणाति स्तीर्त्वा बर्हिः कार्ष्मर्यमयान् परिधीन् परिदधाति परिधाय परिधीन्त्समिधावभ्यादधात्यभ्याधाय समिधौ ॥ १४ ॥

अथ जुहोति । उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्र प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति तदेतेनैवैतस्यां दिवि प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतं लोकꣳ स्पृणुते यदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

यदेव वैष्णव्यर्चा जुहोति । कनीयाꣳस वा एष एतदधाद् यत्वात्यनैषु स्तोक मेव स्तोको ह्यासत्त मेतदुभयं

* 'स लोकꣳ'–इति क, ख ।

प्राप्य य एवैष तं करोति यज्ञ एव यज्ञो हि विष्णु-स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

अथासाद्य स्रुचः । अप उपस्पृश्य राजानं प्रपादयति तद्यदासाद्य स्रुचो ऽप उपस्पृश्य राजानं प्रपादयति वज्रो वा ऽआज्यꣳ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमꣳ हिनसानीति तस्मादासाद्य स्रुचो ऽप उपस्पृश्य राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

स दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे कृष्णाजिन मास्तृणाति । तदेन मासादयति देव सवितरेष ते सोमस्तꣳ रक्षस्व मा त्वा दभन्निति तदेनं देवायैव सवित्रे परिददाति गुप्त्यै ॥ १८ ॥

अथानुसन्ज्योपतिष्ठते । एतत् त्वं देव सोम देवो देवाꣳ२॥उपागा* इद महं मनुष्यान्त्सह रायस्पोषेणे-त्यग्नीषोमौ वा ऽएत मन्तर्जम्भ† ऽआदधाते यो दीक्षत ऽआग्नावैष्णवꣳ ह्यदो दीक्षणीयꣳ हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः स हविर्वा ऽएष देवानां भवति यो दीक्षते तदेन मन्तर्जम्भ ऽआदधाते तस्मात्सꣳ सोमान्निर्मुच्यते यद्वाहैतत् त्वं देव सोम देवो देवाँ२॥उपागा इद महं

* 'देवाꣳ२॥उपागा'-इति क, ख । एवं मुद्रान्त च ।

† 'मन्तर्जंभ'-इति च पाठभेदस्तेन लोट्सम का० दे० । एवं मुद्रान्त च ।

मनुष्यान्त्सह रायस्पोषेणेति भूमा वै रायस्पोषः सह भूम्नेत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

अथोपनिष्क्रामति । स्वाहा निर्वरुणस्य पाशान्मुच्य ऽइति वरुणपाश्ये वा ऽएषो ऽन्तर्भवति योऽन्यस्यासंस्तृत्यन्नुदरं तद्वरुणपाशान्निर्मुच्यते यदाह स्वाहा निर्वरुणस्य पाशान्मुच्य ऽइति* ॥ २० ॥

अथैत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति । अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाहाग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि यो मम तनूस्त्वय्यभूदियः सा मयि । यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमंस्तानु तपस्तपस्पतिरिति तदस्यैष मयेन्निर्मुच्यते स स्वेन सतात्मना यजते तस्मादस्याश्नन्ति मानुषो हि भवति तस्मादस्याच नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भवत्यथ यत्पुरा नाश्नन्ति यथा हविषो ऽहुतस्य नाश्नीयादेवं तत्तस्माद्दीक्षितस्य नाश्नीयादप्याचाग्नौ लोर्विसृजते ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

---

* 'इति -इति ग, घ।

वैसर्जनीयानि विधातु माह—"सर्वं वा एषोऽभि दीक्षत इति। यो दीक्षते एष इति सम्बन्धः। कथं सर्वं मभीति, तत्राह— "यज्ञं ह्यभिदीक्षत इति। यज्ञस्य कथं सर्वत्व मिति, तत्राह— "यज्ञं ह्येवेद सर्वं मन्विति। 'इदं सर्वं' 'यज्ञम्' 'अनु'सृत्य उत्पन्नम्; कर्मफलं वा सर्वस्य जगतः। 'स इम' सर्वं भूतं 'यज्ञम्' 'अभि'-लक्ष्य 'दीक्षते', 'तं' यज्ञं 'सम्भृत्य' वैसर्जनहोमान्तं प्राचीन मङ्ग-जातं कृत्वेत्यर्थः। कृष्णाजिनमेखलादिकं तदिद 'सर्वं' 'विसृजते'। पूर्वं व्रतपरित्यागासम्भवात् होमानन्तरं व्रतपरित्यागः॥ १॥

"यद् वैसर्जिनानि जुहोतीति। विसर्जनसाधनत्वाद् वैसर्जनी-नीति[1] नाम सम्पन्नम्। 'तस्माद्' विसर्जनसम्बन्धित्वाद् 'योऽपिव्रतः स्यात्' व्रतं भोजन, यजमानेन सह व्रतभोजन' स्याद्, बन्धुवर्गः स्यादित्यर्थः। "स मपिव्रतान् कृयच्छ मिति समैष्यति"—इत्यापस्तम्बे-नोक्तम्[2]। 'सः' यजमानः 'अन्वारभेत'। यद्यपि कश्चिद् 'अन्यत्र' देशान्तरे वर्त्तते, 'तस्माद्रियेत'; सर्वथाऽकर्त्तव्य इति बुद्धिं न कुर्यात्। तथाच कात्यायन'— "अपिव्रतास्त्वान्वारभन्ते यजमानं वासमाच्छा-दयत्येनांस्तत्तु माद्रियेत"—इति[3]। 'यद् वै' यदेव जुहोति वैसर्ज-नानि, 'तदेवेदं' 'सर्वं' व्रत 'विसृजते' विसर्जयेत्॥ २॥

१— तदेव 'वैसर्जिनानि'-इतीकारमध्यं पदं न स्यात् सायणस्य।

२— आप० श्रौ० सू० ११ १९ २१।

३— का० श्रौ० सू० ८. ९. १९, २०, २८। येषां यजमानव्रतेऽपि व्रतत्व मस्ति, दायादेनाविभक्ता इति पितृभूति। अपिव्रता गोत्रजा इति

वैसर्जनहोमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "द्वे वैसर्जनानि जुहोति यज्ञो वै विष्णुरित्यादिना[1] विक्रान्तिं विशिनष्टि— "येयं मिय विक्रान्तिरिति । येयं मिदानीं परिदृश्यमानप्रकारा स्वाधीनलोकत्रयरूपा 'विक्रान्ति' इति, एष यज्ञाख्यो 'विष्णु' 'एतस्मै' यजमानाय 'विक्रमते' । विष्णोर्विक्रमणं श्रुतौ प्रसिद्ध इति तद् दर्शयति— "यज्जुहोतीति । आहवनीयाग्नीध्रोत्तरवेदिरूपेषु त्रिषु स्थानेषु होम एवास्य यज्ञाख्यस्य विष्णोर्यजमानार्थं भूरादिलोकत्रयव्याप्तिरित्यर्थः । तस्माद् वैसर्जनहोमा कर्त्तव्या इत्यर्थः[1] ॥ ३ ॥

इत्थं वैसर्जनानि[3] विधाय तद्धोमकालं मन्त्रं च विधास्यन् अनन्तरभाविनं अग्नीषोमीयप्रयोगमाह— "सोऽपराह्णे वेदिं स्तीर्णेत्यादिना[4] । दिनस्यापराह्णकाले सौमिकवेदिं स्तीर्त्वा । "अर्द्धव्रतं प्रदायेति[5] । तस्मिन् दिने एकस्तनम्[6], व्रतार्द्धस्य प्रातर्व्रतार्थं सुपयुक्तत्वादर्द्धव्रतं प्रदायेत्युक्तम् । स्पष्टमन्यत् । "अथ सोमक्रयण्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरतीति । सोमक्रयकाले च

कर्कोपाध्यायः । समस्तं साधारणं कर्म येषां ते अविभक्ता दायादाः, ते लौकिकमपि कृष्यादि कर्म कृत्वा सर्वं उपजीवन्तीति हरिस्वामिनः ।

१— "द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति"–इत्यादि च तै० सं० ६ ३ २ २ ।

२— "सुवर्गाय वा एतानि"–इत्यादि तै० सं० ६ ३ २ १ ।

३— 'वैसर्जिनानि'–इति क । एवमन्यत्रापि सर्वत्र ।

४— का० श्रौ० सू० ८, ६ १९, २० ।

५— "अर्द्धव्रतमत्र वाजसनेयिनः समामनन्ति"–इति आप० श्रौ० सू० ११ १५ ७ ।

६— 'एकस्तनम्'–इति क ।

एकहायन्याः सप्तमपदपांसूद्धृत्य[1], तं[2] प्राचीनवंशगतस्याहवनीयस्य पश्चाद्भागे प्रक्षिपेदित्यर्थः । प्रक्षेपं प्रशंसति— "पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या एवेति । पदसम्बद्धपांशोः[3] प्रतिष्ठारूपाया आहवनीय-जघनार्द्धप्रदेशलक्षणपृथिव्यां स्थापने यजमानस्य 'पदा' प्रतिष्ठिति-र्भवति, अतः स क्षेपः 'प्रतिष्ठित्यै' सम्पद्यते ॥ ४ ॥

पदपांशोः[4] चतुर्धा विभज्य विनियोगं केषाञ्चित् पक्षं, त-मुदाहृत्य निराचष्टे— "तद्धैके चतुर्धा कुर्वन्तीत्यादिना । "तास्वुप-यमनीष्विति । अग्नीषोमीयप्रणयनकाले तास्वित्यर्थः । अनेनैवाभि-प्रायेण जघनेन सोमक्रयणीपदपांशोर्विनियोगः प्रोक्तः कात्यायनेन । अथ "अग्नीषोमीयवेदेः स्तरणे सप्तहण प्रस्तरस्यापराह्णेऽद्धुमते"— इत्यादि, "शालाद्वार्यं गपरेण सोमक्रयणीपदं प्रकिरति चतुर्धैके"— इत्यन्तं सूत्रजातं[5] द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

"तदु तथेति । अग्नीषोमीयार्थं साध्यपृषदाज्ययोर्ग्रहणं विधत्ते— "अथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीतमिति[6] । पृषदाज्यग्रहणमन्त्रमाह— "ज्योतिरसीति[7] । हे पृषदाज्य ! त्वं 'ज्योतिः' द्योतमानो द्योतको

१— पुरस्तात् २ १ २-१० द्रष्टव्यम् ।
२— 'सप्तमपदपांसुम्'-इति छ ।
३— पांसुशब्दस्य दन्त्योपान्तपाठोऽप्यनेकत्र ।
४— 'पदपांसु'-इति छ ।
५— का० श्रौ० सू० ८ ६ २८-३३ ।
६— का० श्रौ० सू० ८ ६ ३४ । ७— वा० सं० ५ ३५ १ ।

वा भवति। ज्योतिर्विशेष्यते— "विश्वरूप मिति। वैचित्र्याद् विश्वरूपत्वम्। आज्यस्य साधारण्येन इतरद्रव्यवत् प्रतिनियतदेवतत्वाभावात् पृषदाज्य मपि विश्वेषां देवानां समिदित्युच्यते। अनेकद्रव्यात्मकत्वाद्वा वैश्वदेवत्वम्[1] ॥ ६ ॥

इदानीं समन्त्रक माहवनीये वेषर्जनहोम विधत्ते— "अथ जुहोति त्व सोम तनूकृद्भ्य इति[2]। जुहूा व्यापृतत्वात् प्रचरण्या होमः[3]।

मन्त्रस्याय मर्थः— हे 'सोम!' 'त्व' 'तनूकृद्भ्य' तनू शरीरं छन्ति तुन्दन्तीति तनूकृन्ति रचांसि, दिषन्तीति द्वेषांसि, अन्यैः अस्मद्विरोधिभिरभिचरद्भिः कृतानि प्रेरितानि, तादृशेभ्यो नियन्तासि। यथा तादृशानि अस्मान् न बाधन्ते, तथा पालयसि। तस्मात् त्व मेवास्माकम् 'उरु' प्रभूत 'वरूथ' बलम् 'असि'। तस्मै तुभ्य मिद सुकृत मस्तु ॥

तदेतेनेत्यादि। वैसर्जनाना लोकत्रयजयरूपत्वलोकत्वात् गार्हपत्यहोमः पृथिव्या प्रतिष्ठारूपः। अस्या जायापत्योश्च प्रतिष्ठोपपद्यत इति तदर्थ माह— 'एतेनेम लोक सुणुत इति[4] ॥ ७ ॥

आहुत्यन्तरं समन्त्रक विधत्ते— 'अथाग्नये द्वितीया माहुति

१— "ध्रुवाया पुरस्तात् पृषदाज्य दधिमिश्र मध्याहवनीय ज्योतिरसीति समिदन्तेव"–इति का० श्रौ० सू० ५ ४ २६।

२— वा० स० ५ ३५ २।   ३— का० श्रौ० सू० ८ ७ १।

४— 'वैसर्जनानि जुहोति रचसा मपहत्यै'–इत्यादि तै०स० ६ ३ २ ३।

मिति[1]। 'अग्नु' सूक्षक्य' सोम । स 'अग्नु', आज्यस्य 'जुषाण' नीयमाण 'वेतु' भक्षयतु आज्यम्, 'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥

मन्त्रतात्पर्य माह[2]— "एष उ हैवेति। 'एष' मन्त्र एव, 'एतद्' वक्ष्यमाणम् 'उवाच'। एतच्छन्दार्थं माह— "रक्षोभ्यो वा इत्यादिना। "यथा मान्तरेति। प्रणयनकाले मध्यमार्गे शालामुखीयहविर्द्धानयोरन्तराले इत्यर्थः। "कनीयांस मेव वधात् कृत्वेति। रक्षःकृताद् 'वधात्' हेतो 'कनीयांस कृत्वा'। कनीय-शब्दार्थं माह— "स्तोक मेवेति। "स्तोको ह्यणुरित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"उद्यच्छन्तीध्म मिति[3]। "उपयच्छन्त्युपयमनीरिति। इध्माधानोपयमन्युपकल्पादीनां तु कर्ते[4] प्रदीप्तेध्मगतम् अग्निम् 'उद्यच्छन्ति' ऊर्द्धं धारयेत् । तदाधारेषु नीयमाना सिकता अपि 'उपयच्छन्ति' अधो धारयेत् ।

अग्नीषोमप्रणयनप्रैषविषये विकल्पपक्ष निराकृत्य 'अग्नये प्रह्रियमाणाय'-इति पक्ष सिद्धान्तयति— "अथाहाग्नय इत्यादिना[5] ॥९॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ७ २।

२— तत्पाठस्तु— वा० स० ५ ३५ ३।

३— ३०० पृष्ठायां ४ पङ्क्तौ द्रष्टव्यम्।

४— ५ अ० २ ब्रा० १ क० (२९५, २९६ पृ०) द्रष्टव्यम्।

५— का० श्रौ० सू० ८ ७ ३, ४।

"आददे ग्रावेण इत्यादि[1]। 'ग्राव्णः' सोमाभिषवार्थान् पाषाणान्[2]। 'द्रोणकलशः' सोमाधारः, प्रभूतः पात्रविशेषः[3]। 'वायव्यानि' पात्राणि,[4] वायुदेवत्यानि सोमपात्राणि[5]। "ग्रावाणो वायव्यानि"—इत्यादि श्रुतेरेव[6] पात्राणां वायव्यत्वम्। 'इध्मम्'[7]। काष्मर्यपरिधयः[8] परिधयः[9]। "तद्बर्हिरुपसन्नं भवतीति[10]"। आतिथ्याया मास्तीर्णं मित्यर्थः: "यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदम्, तदग्नीषोमीयस्य"—इति श्रुतेः[11]। 'वपाश्रपण्यौ' पशुवपाश्रपणसाधने

१— "आहवनीय गच्छत्यादाय ग्राव्णोऽध्वकलशसोमपात्राणीध्मचतुष्टयश्च सन्नह्य वपाश्रपण्यौ रथने शकटस्तम्ब म ह्यौ च"—इति का० श्रौ० सू० ८. ७. ५।

२— पञ्च ग्रावाणोऽभिषवार्था पाषाणा।

३— द्रुममयो वैकङ्कत, यज्ञोपरिधारायस्य ग्रह्यन्ते।

४— 'वायव्यानि ग्रहा'—इति क।

५— नव महपात्राणि, दश चमसा, परिप्लवा, ऋतुपात्रे, उपांशुपात्रे, स्थाल्यचलत, पूतभृदाधवनीयौ, उदञ्चन, सोमासन्दी इत्येवमादीनि।

६— तै० स० ६. ३ २ १०।

७— "इध्म विंशतिकाष्ठकम्"—इति का० श्रौ० ८ ७. ५ सू० वृ०।

८— 'परिध्यायाः'—इत्येव क।

९— "कार्ष्मर्यमयान् परिधीन्"—इति का० श्रौ० सू० ८ १ १२। "कार्ष्मर्य श्रीपर्णी, तन्मयाः" इति तत्र या० दे०।

१०— का० श्रौ० सू० ८ १ १५ वृत्तिर्द्रष्टव्या।

११— ऐ० ब्रा० १ ४ ८ सा० भा० द्रष्टव्यम्। जै० सू० ४ २. २९, ३० १४ अधिकरणमेतद्विचारार्थकमेव। तत्रैव १२. १. ४२, ४३. १६ अधिकरणमपि।

कार्ष्मर्यशाखे[1]। 'रशने' यूपपश्वर्थे द्वे[2]। 'अरणी' द्वे[3]। 'अधिमन्थनः शकलः' उत्तरारणेरधस्तात् स्थाप्यः। 'वृषणौ' वृषणस्थानीयौ दर्भौ। एतान् सोमार्थान् आग्नीषोमीयार्थांश्च 'समादाय' 'प्राञ्चः' 'आयन्ति' गच्छेयुः। "स एष ऊर्द्ध्वो यज्ञ एतीति। अध्वर्यु-प्रमुखैर्यज्ञाङ्गानां मुखमनाद् 'यज्ञः' एव 'ऊर्द्ध्वः एति' ऊर्द्ध्वं गतो भवति ॥ १० ॥

"तदायत्सु वाचयतीति[4]। तेषु सर्वेषु 'आयत्सु' "अग्ने नय"—इति[5] 'वाचयति' अध्वर्युः।

तस्याय मर्थः।— हे 'अग्ने'। 'देव।' 'नय' प्रापय 'अस्मान्' 'राये' धनार्थं 'सुपथा' शोभनेन मार्गेण। त्वं 'विश्वानि' 'वयुनानि' मार्गान् 'विद्वान्' जानन्। किञ्च 'जुहुराणं' कौटिल्यम्, आचरतः 'एनः' पापं कुटिलं चेत्युभयम् 'अस्मत्' अस्मत्तः 'युयोधि' पृथक् कुरु। 'ते' तुभ्यं 'भूयिष्ठां' अतिप्रभूतां 'नम उक्तिं' 'विधेम' करवामेति ॥

"अग्नि नेवेत्यादि। स्पष्टम्। "त आयन्तीति। प्राञ्चो गता आगच्छेयुः। कुत्रागच्छेयुः? आग्नीध्र मागच्छन्ति। सौमिकवेदे-रुत्तरेण मार्गेणागतम् 'आग्नीध्रे निदधाति' तं प्रणीत मग्निम्[6] ॥ ११ ॥

१— "विशाखाविशाखे द्वे"–इति पा॰ टि॰।

२— "द्विगुणरशना पश्वर्था, यूपार्था त्रिगुणरशना च"–इति पा॰ टि॰।

३— अधरारणिरुत्तरारणिश्चेति।　　४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. ७ ६।

५— वा॰ स॰ ५. ३६ १।　　६— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. ७ ७-८।

"स निहिते जुहोतीति। 'स' अध्वर्युः 'निहिते' अग्नौ स्थापिते। तत्र होममन्त्रोऽयम्— "अय नो अग्निरिति[1]।

तस्यायमर्थः—'अयम्' 'अग्नि' 'न' अस्माकं 'वरिव' धनं 'कृणोतु'। तथा 'अयम्' एव 'मृध' सङ्ग्रामान् 'प्रभिन्दन्' 'पुर एतु'। तथा 'अय' 'वाजसातौ' सङ्ग्रामे 'शत्रून्' 'जयतु' अस्मदर्थम्। 'अय' 'जर्हृषाण' पुन-पुन हृष्यन् 'शत्रून् जयतु'। 'स्वाहा' सुहुत मस्तु, इद माज्यम् ॥

"तदेतेनेत्यादि। शालामुखीयाग्नीध्रीयोत्तरवेदीना क्रमेण भूम्यादिलोकत्रयात्मकत्वात् 'अन्तरिक्षे' 'स्पृणुते' पालयति[2] ॥१२॥

"तदेव निदधतीति[3]। स्थापयेद् ग्रावादिकम्। 'इतरम्' इध्मबर्हिरादिकम्, अग्नीषोमीयार्थम्। "उत्तरेणाहवनीय मुपसादयन्तीति[4]। उत्तरवेदिस्थस्यैवाहवनीयत्वात्तदुत्तर इत्यर्थ ॥१३॥

"प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इति[5]। प्रोक्षणीरादाय अध्वर्युरिध्म मेव पूर्वं प्रोक्षेत्[6]। "प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते स इध्म मेव पूर्वं प्रोक्षतीत्यादिना प्राकृत प्रयोग पुनरभिधीयते तत्र विशेषविधानार्थं प्रस्तर पृथक् गृहीत्वा बर्हिरेकाकृत्यैव स्तृणीयात्। "स्तरोत्तरार्द्धं एकवृत् स्तरण पश्चाद्वोत्तरवेदे" इति[7] हि सूत्रम् ॥१४॥

१— व्याख्यातस्त्वयम— वा० स० ५ ३७ १।
२— का० श्रौ० सू० ८ ७ १०। ३— का० श्रौ० सू० ८ ७ ८।
४— का० श्रौ० सू० ८ ७ १०। ५— का० श्रौ० सू० ८ ७ ११।
६— का० श्रौ० सू० ८. ७ १२।
७— का० श्रौ० सू० ८. ७ १३ १४। एकवृत् = एकावृत्ति।

"अथ जुहोतीति[1] । 'अथ' आधानसमिदाधानपर्यन्तं[2] पश्चर्यं मङ्गजातं कृत्वा, पश्चाद् वैसर्जनीयं होमं तृतीयं 'जुहोति', "उरु विष्णो"—इति मन्त्रेण[3] ।

अथ मन्त्रार्थः ।—हे 'विष्णो ।' यज्ञात्मक । त्वम्, 'उरु' प्रभूतं द्युलोकपर्यन्तं 'विक्रमस्व' विक्रमणं कुरु । विक्रमणप्रयोजनमाह— 'क्षयाय' अस्माकं निवासाय 'उरु' विस्तीर्णं 'कृधि' कुरुत । 'घृतयोने' अग्ने । 'घृतं' क्षतं 'पिब' । 'यज्ञपतिं' यजमानं 'प्रतिर' प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्द्धने वर्त्तते । 'स्वाहा' सुहुतं मस्तु ॥

"तद्देतेनेत्यादि । पूर्ववत्[4] ॥ १५ ॥

मन्त्रस्य यद् वैष्णवत्वं प्राक् प्रतिपादितम्, तत्सान्त्वलपरिहारेण स्वाभाविकरूपप्राप्तिरूपत्वेन प्रशंसति— "यद्देव वैष्णव्यर्चा जुहोतीत्यादिना । "न मेतद्भय प्राय य एवैष न करोतीति । 'एतत्' एतेन, वैष्णवत्वकरणेन 'अभयं' नाशकरक्षोभयरहितं कृत्वा 'एष' सोमं पूर्वं 'य एव' यादृग्यज्ञरूपः, 'तं' तादृग्रूपं 'करोति' । विष्णुत्वमापणेन कथं स्वाभाविकरूपप्राप्तिरिति तत्राह— "यज्ञो हि विष्णुरिति ॥ १६ ॥

"अथासाद्य स्रुचोऽप उपस्पृश्य राजानं प्रपादयतीति । 'आसाद्य' उत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि 'स्रुच' आसाद्य 'राजानं' सोमं

१— का० श्रौ० सू० ८ ७ १५, १६ ।

२— 'व्याधानसमिद्याधानपर्यन्त'–इति च ।

३— वा० स० ५ ३८ १ ।

४— ३८६ पृ० १४ प०, ३६० पृ० ८ प० द्रष्टव्यम् ।

'प्रपादयति' हविर्द्धानं प्रवेशयति[1]। उदकोपस्पर्शनं प्रशंसति— "तस्मा दाप्लाव्येत्यादिना। "वज्रो वा इत्यादि। प्राग् व्याख्यातम्[2] ॥१७॥

"स दक्षिणस्येति। 'दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य' 'नीडे' परिवृते मध्यप्रदेशे कृष्णाजिनोपरि सोमं निदध्यात्। "दक्षिणे ऽनसि कृष्णाजिनं मास्तीर्य तस्मिन् सोमं निदधाति"—इति[3] सूत्रम्। 'देव सवितरेष ते'—इत्यासादनमन्त्र[4]। स्पष्टोऽर्थः। हे सोम! त्वां 'मा दभन्' मा हिंसिषुः ॥ १८ ॥

"अथानुसृज्योपतिष्ठत इति। 'अनुसृज्य' विसृज्येत्यर्थः। तथाच कात्यायनः— "एतत्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठते"—इति[5]।

मन्त्रस्यार्थः[6]।— हे 'सोम देव!' 'त्वम्' इदानीं 'देवान्' 'उपागाः' प्राप्तोऽसि, 'अहम्' अपि मनुष्यः सन् 'एतत्' इदानीं 'मनुष्यान्' अस्मदीयान् 'उपागाः' प्राप्तोऽस्मि। न केवलं अहं सैव किन्तु 'रायस्पोषेण सह' धनपोषणसहित एव ॥

यजमानस्याग्नीषोमयोर्जम्भानुप्रवेशेन तदीयधनस्यापि अनुप्रवेशात्, इदानीं निर्गमप्रार्थनमित्य सपेक्षितम्। 'अग्नीषोमौ वा एत मन्तर्जम्भ इत्यादिकम्, एतत् मन्त्रब्राह्मणम् "अथ प्रतिप्रस्थाता

१— तच्च सोमासादनं यजमानकर्तृकं ब्रह्मकर्तृकं वा भवति। का० श्रौ० सू० ११ १ १३, १४ द्रष्टव्यम्।

२— पृ० २५० पं० १७ द्रष्टव्यम्। ३— का० श्रौ० सू० ८. ७ १७।

४— वा० सं० ५, ३६ २। ५— का० श्रौ० सू० ८ ७ १८।

६— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५ ३६ २।

अग्रेण प्रास्ता अग्नीषोमीयेण पशुना"—इत्यत्र[1] व्याख्यातम्। तत् "एतत्त्वं देव सोम देवो देवाँ उपागा इदं मह मनुष्यान्"—इत्यभिधानेन[2] 'मर्त्यत्वम्' एव 'सोमाद्' विमुच्यते ॥ १८ ॥

हविर्द्धानात् समन्त्रकं निष्क्रमणं विधत्ते— "अथोपनिष्क्रामतीति। "स्वाहा निर्वरुणस्येति। "स्वाहा निरिति निष्क्रम्य"—इति सूत्रम्[3]। मन्त्रे[4] वरुणपाशप्रसङ्गं दर्शयति— "वरुणपाशो वा एषोऽन्तर्भवतीति ॥ २० ॥

"अथैत्याहवनीये समिधमभ्यादधातीति[5]। समिधमेवाभ्यादधद्वाक्तरदीक्षा उपैति 'अग्ने व्रतपा"—इति[6]। तत्र स्वशरीरं सम्भावेन संस्थाप्य अग्निशरीरस्य धारणमुक्तम्, इह तु तद्वैपरीत्येन यथायथं शरीरस्वीकार इति विशेषः। "स स्वेन सतात्मना यजत इति। पूर्वं अन्यात्मना सता, इदानीं 'स्वेन' यजमानात्मना 'सता' 'यजते', स्वशरीरस्य पुनःप्राप्तत्वात्। दीक्षितान्ननिषेधभावाभावयोरप्ययमेवाभिप्राय इत्याह— "तस्मादस्याश्नन्तीति। तस्मादिति हेतुं विवृणोति— "मानुषो हीति। नामग्रहणस्यापि मानुषभाव एव, अतोऽर्वाद् वैसर्जनहोमपर्यन्तं दीक्षितस्य नाम न गृह्णीयादिति विधिरुन्नीयते। "यथा हविषोऽहुतस्य नाश्नीयादेवं तदिति[7]। 'अहुत' देवातिथिषु मनुष्यो 'नाश्नीयात्, 'एवं तत्'

१— २०६ए० ७प० द्रष्टव्यम्। २— वा० स० ५ ३९ २।
३— का० श्रौ० सू० ८ ७ १९। ४— वा० स० ५ ३९ ०।
५— का० श्रौ० सू० ८ २ ४। ६— वा० स० ५ ४० ११।
७— ऐ० ब्रा० २ १ ३ द्रष्टव्यम्।

अपि भवति धनस्यापि यजमानेन सह प्रवेशादित्यभिप्राय । "नामग्रहणभोजने अन्यात कुर्वन्तीति[1] सूत्रम् ॥२१॥ २ [६ ३]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्]

यूपं व्रश्च्यन् वैष्णव्यर्चा जुहोति। वैष्णवो हि यूपस्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १ ॥

यद्वेव वैष्णव्या जुहोति। यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैतद्यूप मच्छैति तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ २ ॥

स यदि स्रुचा जुहोति। चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति यद्यु स्रुवेण स्रुवेणैवोपहत्य जुहोत्युरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि। घृतं घृतयोने पिब प्र प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥ ३ ॥

यदाज्यं परिशिष्टं भवति। तदादत्ते यत्तक्ष्णः शस्त्रं भवति तत्तक्ष्णादत्ते न आयन्ति स यं यूपं जोषयन्ते ॥ ४ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ७ २२।

तु मेवु मभिमृश्य जपति। पश्चादेव प्राङ् तिष्ठन्नभि-मन्त्रयतेऽत्यन्याँ२॥[*]ऽअगां नान्याँ२॥ऽउपागा मित्युति ह्यन्यानेति नान्यानुपैति तस्मादाहात्यन्याँ२॥ऽअगां नान्याँ२॥ऽउपागा मिति ॥ ५ ॥

अर्वाक् त्वा परेभ्यो ऽविदं परोऽवरेभ्य इति। अर्वाग्घ्येनं परेभ्यो वृश्चति यु ऽएतस्मात्पराञ्चो भवन्ति परो ऽवरेभ्य इति परो ह्येन मवरेभ्यो वृश्चति यु ऽएतस्माद-र्वाञ्चो भवन्ति तस्मादाहार्वाक् त्वा परेभ्यो ऽविदं परो-ऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

तं त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायाऽइति। तद्यथा बहूनां मध्यात्साधवे कर्मणे[‡] जुषेत स रातमना-स्तस्मै कर्मणे स्यादेवु मेवैन मेतद्बहूना मध्यात्साधवे कर्मणे जुषते स रातमना व्रश्चनाय भवति ॥ ७ ॥

देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्ता मिति। तद्वै समृद्धं यं देवा साधवे कर्मणे जुषान्तै तस्मादाह देवास्त्वा देव-यज्यायै जुषन्ता मिति[§] ॥ ८ ॥

अथ स्रुवेणोपस्पृशति। विष्णवे त्वेति वैष्णवो

---

* 'न्या२' इति क, ख। इहान्तरेष्वपि भवत्।

† उपगामा' इति घ पाठो डा० वेवरस्य दृष्टः।

‡ 'कर्मणे'—इति ग, घ। § 'मति' इति घ।

हि यूपो यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायैवैनं वृश्चति तस्मादाह विष्णवे त्वेति* ॥ ९ ॥

अथ दर्भतरुणकमन्तर्दधाति। ओषधे त्रायस्वेति वज्रो वै परशुस्तथो हैनमेष वज्रः परशुर्न हिनस्त्यथ परशुना प्रहरति स्वधिते मैनं हिंसीरिति वज्रो वै परशुस्तथो हैनमेष वज्रः परशुर्न हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथमं शकलमपच्छिनत्ति। तमादत्ते तं वा अनक्षस्तम्भं हरेदुत ह्येन मनसा वृहन्ति तथानो† न प्रतिबाधते ॥ ११ ॥

तं प्राञ्चं पातयेत्। प्राची हि देवानां दिगथो उदञ्चमुदीची हि मनुष्याणां दिगथो प्रत्यञ्चं दक्षिणायै त्वेवैनं दिशः परिवि‡बाधिषेतैषा वै दिक् पितॄणां तस्मादेनं दक्षिणायै दिशः परिबिबाधिषेत ॥ १२ ॥

तं प्रच्यवमानमनुमन्त्रयते। द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्या सम्भवेति वज्रो वा एष भवति यं यूपाय वृश्चन्ति तस्माद्वज्रात् प्रच्युवमानादिमे लोकाः

* 'त्वेति'–इति ख। 'त्वमि'–इति ग, घ।
† 'तथानो'–इति च पाठो डा॰ वेबरेण दृष्टः।
‡ 'वि'–इति क। एष विरोधेऽस्य च।

सुःरेजन्ते तदेभ्य एवैन मेतल्लोकेभ्यः शमयति तथेमां-ल्लो*काञ्छान्तो न हिनस्ति ॥ १३ ॥

स यदाह। द्यां मा† लेखीरिति दिवं‡ मा हिंसी-रित्येवैतदाहान्तरिक्षं मा हिंसीरिति नात्र तिरोहित मिवास्ति पृथिव्या सम्भवेति पृथिव्या सञ्ज्ञानीष्वेत्येवै-तदाहायं हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगायेत्येष ह्येनं स्वधितिस्तेजमानः प्रण-यति§ ॥ १४ ॥

अथाव्रश्चन मभिजुहोति। नेदतो नाष्ट्रा रक्षांस्यनूत्तिष्ठानिति वज्रो वा आज्यं तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षांस्यवबाधते तथातो नाष्ट्रा रक्षांसि नानूत्तिष्ठ-न्त्यथो रेतो वा आज्यं तद्वनस्पतिष्वेवैतद्रेतो दधाति तस्माद्रेतस आव्रश्चनाद्वनस्पतयोऽनु प्रजायन्ते ॥ १५ ॥

स जुहोति। अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो॥ विरोह सहस्रवल्शा¶ वि वयं रुहेमेति नात्र तिरोहित मिवास्ति ॥ १६ ॥

---

* 'मांह्यौ'-इति ख, 'माह्यौ'-इति घ।

† 'मा'-इति ग, घ। ‡ 'दिव'-इति ग, घ।

§ 'प्रणयति'-इति घ।

॥ 'शतवल्शो'-इति च पाठो डा०-वेबरेण दृष्टः।

¶ 'सहस्रवल्शा'-इति च डा०-वेबर-दृष्टः पाठः।

तं परिवासयति। स यावन्त मेवाग्र परिवासयेत् तावान्त्स्यात् ॥ १७ ॥

पञ्चारत्निं परिवासयेत्। पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्य तस्मात् पञ्चारत्निं परिवासयेत् ॥ १८ ॥

षडरत्निं परिवासयेत्। षड्वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरो व्रज्रो व्रज्रो यूपस्तस्मात् षडरत्निं परिवासयेत् ॥ १९ ॥

अष्टारत्निं परिवासयेत्। अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टारत्निं परिवासयेत् ॥ २० ॥

नवारत्निं परिवासयेत्। त्रिवृद्वै यज्ञो नव वै त्रिवृत् तस्मान्नवारत्निं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

एकादशारत्निं परिवासयेत्। एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब् वज्रस्त्रिष्टुब् वज्रो यूपस्तस्मादेकादशारत्निं परिवासयेत् ॥ २२ ॥

द्वादशारत्निं परिवासयेत्। द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो व्रज्रो व्रज्रो यूपस्तस्माद् द्वादशारत्निं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

त्रयोदशारत्निं परिवासयेत्। त्रयोदश वै मासाः

संवत्सरस्य संवत्सरो व्वज्रो व्वज्रो यूपस्तस्माच्चतुर्द्दशा-रत्निं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पञ्चदशारत्निं परिवासयेत्। पञ्चदशो वै व्वज्रो व्वज्रो यूपस्तस्मात् पञ्चदशारत्निं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

सप्तदशारत्निर्व्वाजपेययूपः। अपरिमित एव स्या-दपरिमितेन वा ऽएतेन व्वज्रेण देवा अपरिमित मजयं-स्तथो ऽएवैष एतेन व्वज्रेणापरिमितेनैवापरिमितं जयति तस्मादपरिमित एव स्यात् ॥ २६ ॥

स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति। अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रि-र्भवति ॥ २७ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथ यूपप्रयोग उच्यते— "यूप मच्छमित्यादिना। 'अच्छन्' क्रोम्यन्। 'वैष्णव्यर्चा' आहवनीये जुहुयात्[1]। "मान्य देवता"-इत्यण्[2]। "दिव मा लेखीरन्तरिक्ष मा हिंसी पृथिव्या सम्भव-सि"-इतिमन्त्रेण[3]। मन्त्रादौ लोकत्रयाक्रमणस्योक्तत्वेन विष्णु-सम्बन्धाद् वैष्णवत्व मतस्तदर्थवाच्यृचो वैष्णवत्व युक्तम् ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६ १ १६। २— पा० सू० ४ २ २४।
३— वा० स० ५. ४३ १। तत्र "द्यां मा लेखीरिति पाठ।

स्रुचो वैष्णव्यत्वं प्रशंसति— "यदेव वैष्णव्या जुहोतीति। "यज्ञेनैवैतद्यूप मच्छैतीति। यज्ञेनैव यूप मभिलक्ष्य गतवान् भवति ॥ १ ॥

"स यदि स्रुवेत्यादि। स्पष्टम्। "उरु विष्णविति। एष मन्त्रो वैसर्जनीहोम मधिकृत्य व्याख्यातः[1], अत एव ब्राह्मणे नेह व्याख्यातः। अत्र सूत्रम्— "यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीत स्रुवेण वोरु विष्णविति[2] ॥ २ ॥

"यदाज्यं परिशिष्ट भवतीति। अवशिष्ट माज्य मध्वर्युरादत्ते। "यत्तद्वण इति। 'यत्' तक्षकस्य 'शल्कं भवति' वाशीनिशातं, शिलादौ। "ओषधयस्ते यं यूपायास मिति, न आयन्तीति सम्बन्धः[3] ॥ ४ ॥

"त मेव मभिमृश्य जपतीति[4]। 'तम्' यूपम् 'एवम्' 'अभिमृश्य जपति' "अत्यन्यानगाम्"-इत्येवंरूपेणेत्यर्थः। अथवा अभिमर्शनं न कर्त्तव्यम्, 'पश्चात्' 'प्राङ्' 'तिष्ठन् एव' 'अभिमन्त्रयते'। अत्र "यूप मभिमृशत्यत्यन्यानिति प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा पालाशं बहुलपर्णम्"-इत्यादि[5] सूत्र द्रष्टव्यम् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः[6]।— हे पुरोवर्त्ति-पलाशादिरूपवृक्ष! तव प्राप्ते पूर्वम् 'अन्यान्' यूप्यानपि नानाजातीयान् वृक्षान् 'अत्यगाम्'

१— पुरस्तात् ५ प्र० २ ब्रा० १५, १६ क० (२८०, २८१ पृ०) द्रष्टव्यम्।
२— का० श्रौ० सू० ६ १ ४। ३— का० श्रौ० सू० ६.१.५।
४— का० श्रौ० सू० ६ १ ६ क। ५— का० श्रौ० सू० ६.१.६–१०।
६— व्याख्यातमेव — वा० स० ५. ४२. १।

अतिक्रम्य त्वा प्राप्तोऽस्मि। एवम् 'अन्यान्' ब्राह्मणोक्तातिरिक्तानपि 'नोपागाम्' नापगच्छामि। 'त्वा' त्वाम् 'परेभ्यः' त्वत्तोऽप्युपरि वर्त्तमाना ये सन्ति, तेभ्य 'अर्वाक्' अधस्तात् प्रथमं वर्त्तमानम् 'अविदम्'। तथा 'अवरेभ्यः' पूर्वभाविनः सकाशात् त्वां 'परः' परस्तात् वर्त्तमानम् 'अविदम्'। आद्यन्तयोर्वर्त्तमानानां वाता-तपादिकृतदोषसम्भवात् निकृष्टत्वम्, अतः सर्वेषां मध्ये वर्त्तमान त्वा मेव निर्दिश्य मविद मित्यर्थः। हे 'देव ! वनस्पते !' 'त' तादृश 'त्वा' त्वां 'जुषामहे' इति ॥

मन्त्रभागस्य तात्पर्य माह— "तद्यथेति। 'यथा' 'बहूनां' पुरुषाणां 'मध्यात्' एक मनुष्य 'साधवे' शोभनीये 'कर्मणे' 'जुषेत' सेवेत, 'स' जुष्टः 'एतमनाः' दत्तचित्तः, कर्मार्थं सङ्कल्पित-मनस्कः सन् 'तस्मै कर्मणे' तत् कर्म कर्त्तुं भवेत्, अथवा 'कर्मणे एतमनाः स्यात्' कर्म कर्त्तुं बुद्धिः प्रवृत्तेत्यर्थ। 'एव मेवैतत्' इति दार्ष्टान्तिकाभिधान मुक्तार्थम् ॥ ५—७ ॥

"देवास्त्वेति। देवानां जोषणाभिधानस्य प्रार्थनायाः प्रयोजन माह— "तदै सम्यक् च देवाः साधवे कर्मणे जुषन्तेति ॥ ८ ॥

"अथ स्रुवेणेति[१]। "विष्णवे त्वा"—'इति'[२] मन्त्रेण 'स्रुवेण' 'उपस्पृशति'। 'विष्णवे' यूपायेत्यर्थः। स्पृशामीति शेष। कथ यूपस्य विष्णुत्व मिति, तत्राह— "वैष्णवो यूप इति। 'यूपः' 'वैष्णवो हि' विष्णुदेवत्य खलु। तदेव कथ मिति, तत्राह—

१— का० श्रौ० ६० २ १ ११ ।　　२— वा स० ५ ४२ २ ।

"वज्रो वै विष्णुरिति। यज्ञस्यापि विष्णुत्वे यूपस्य किं मायातमित्यत आह– "यज्ञाय छेन वृश्चतीति ॥ ९ ॥

"अथ दर्भतरुणक मिति[1]। "ओषधे त्रायस्व"–'इति'[2] कुशतरुणेन यूपं व्यवहितं कुर्यात्। हे 'ओषधे!' त्वं प्रहारव्यथातो 'एनं' वृक्ष 'त्रायस्व'। 'वज्रो वै परशुः' छेदकत्वात् परशोर्वज्रत्वम्। "स्वधिते मैनम्"-'इति'[3] छेदनमन्त्र स्पष्ट एव ॥ १० ॥

"स य प्रथम मिति। प्रथमच्छिन्नं शकलं यूपावटे प्रक्षेपार्थं माददीत[4]। "त वा अनक्षसङ्गम् मित्यादि[5]। न विद्यते 'अक्षस्य' शकटाङ्गस्य सङ्गो यस्मिन् प्रयत्नकर्मणि, 'तम् अनक्षसङ्गम्'; अक्षमर्दनं यथा न स्यात्, एवं सर्वे वृश्चेदित्यर्थः[6]। तत्प्रयोजनमाह– "उत छेन मनसेति। अक्षो छनसा यूपं नयेयुः, तदा अक्षमाबधिष्टेति ॥ ११ ॥

यूपस्याथ पातनविषये प्रागादिदिक्चतुष्टयं विकल्पयति– "तं प्राञ्चं पातयेदित्यादिना। अन्यस्यां दिशि पातनं निषेधति। "दक्षिणायै त्वेवैनं दिशः परिविवाधिषेतेति[7]। 'एनं' यूपं 'दक्षिणायै'

१– का० श्रौ० सू० ६ १ १२। २– वा० सं० ५ ४२ ह।
३– वा० सं० ५ ४० ७। ४– का० श्रौ० सू० ६ १ १३।
५– का० श्रौ० सू० ६ १ १४।
६– 'अक्षधुरमतोऽग्रं मत्यानीतमनुत्सृष्टम्, न चाग्रकमोऽनत्सृष्टम्, यथा गच्छतः शकटस्य चक्र मर्दयित्वा स्थाणुर्न मर्दयति, तथा मोघ हिंस्यादित्यर्थः'–इति भाष्य पा० २०।
७– का० श्रौ० सू० ६ १ १७। 'परिविवाधिषेतेति'–इति च

'दक्षिणस्या' 'दिश' परिबाधक कारयितु मिच्छेदित्यर्थ , तस्या पितृदेवत्यत्वात् ॥ १२ ॥

"त प्रच्यवमान मनुमन्त्रयत इति । तत्प्रयोजन माह— "वज्रो वा एष भवतीति । "स्फस्तृतीय रथस्तृतीय यूपस्तृतीय मिति-श्रुते[1] वज्रावयवत्वाद् यूपस्य वज्रत्वम् । अतो वज्रपात इव यूपार्थ-वृक्षपात । "लोका सरेजन्त इति । "भयमते रेजत इति भयवेप-नयो"-इति[2] यास्क ॥ १३ ॥

"स यदाहेति । "पृथिव्या सम्भव"-इत्यस्य[3] तात्पर्य माह— "सज्ञानीष्वेत्येवैतदाहेति । समति मैकमत्य प्राप्नुहीत्यर्थ । "अय हि त्वेति[4] । 'अय' खलु 'स्वधिति' छेदनसाधनपरशु 'तेतिजान' निशितो भवन् 'महते' 'सौभगाय' सुभगत्वाय, अष्टाश्रयाद्याकारा-श्रयणाद्धि सुभगवते अथवा सुभगो यज्ञ , स एव सौभग , तदर्थ-त्वात् प्रणयनस्य । 'प्रणिनाय' प्रणयन कृतवान् पृथक् कृतवानित्यर्थ । छेदनाभावे प्रणयनासम्भवात् पूर्वमेवत्वपक्षे परशुना यज्ञार्थ छिन्नस्य लोकत्रय मपीडयन्नध पतेत्यर्थ । पृथग्विनियोगपक्षे उक्तलक्षण त्वा शोधयामीत्यर्थ[5] ॥ १४ ॥

आव्रश्चनहोम विधाय प्रशसति— "अथाव्रश्चन मभिजुहोति

१— तै॰ स॰ ५ २६ ४ । इन्द्रो वृत्राय वज्र प्राहरदित्यादि द्रष्टव्यम् ।
२— निरु॰ ३ ४ ४ ।　　३— वा॰ स॰ ५ ४२ १ ।
४— वा॰ स॰ ५ ४३ २ ।
५— "अय हि त्वेति शोधयम्"-इति का॰ श्रौ॰ सू॰ ६ १ १८ ।

नेदतो नाष्ट्रेत्यादिना। आ समन्तात् मश्चनम् 'आव्रश्चनम्', तदभि तस्मिन् जुहोति। उक्तहोमविषये सूत्रकारो विकल्पयामास— "अतस्त्व मित्यावश्चनेऽभिजुहोति, यूपे वा तत्संस्कारात् स्थाणौ श्रुतेश्चेति"[1]। होमसाधनस्याज्यस्य द्वे सामर्थ्ये, वज्ररूपेण रचकत्वम्, रेतोरूपेणोत्पादकत्वं चेति। अत आव्रश्चनप्रदेशहोमो वज्रः। तस्मात् स्थानाद्राक्षसादिकमुत्पन्नं न भवेत्, उत्पन्नश्च परिक्षतं भवति, तथा तत्र आव्रश्चनप्रदेशे रेतःस्थापनात् शाखा बहुधा जायन्ते[2] ॥ १५ ॥

स जुहोतीति। आव्रश्चनहोममन्त्रस्यायमर्थः[3]।— हे 'वनस्पते! देव!' 'त्वम्' 'अतः' अस्मात् प्रदेशात् 'शतवल्शः' अपरिमिताङ्कुरः सन् 'विरोह' प्रादुर्भव। 'वयं' च 'सहस्रवल्शाः' सन्तः 'विरुहेम' विविधं प्रादुर्भवेम ॥ १६ ॥

"तं परिवासयतीति"[4]। 'तं' यूपं वक्ष्यमाणेन हत्वा 'परिवासयति' आच्छिनत्ति। परिवासने विशेषमाह— 'स यावन्तमेवाग्र इति। 'अग्रे' प्रथमम्, प्रथमच्छेदकाले 'यावन्तं' यावत्परिमाणं 'परिवासयेत्', 'तावान्स्यात्' तावतैव भवितव्यम्, स्वापेक्षितप्रमाणाय न पुनश्छिन्द्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

यूपमानविषये पञ्चारत्निप्रभृतिपञ्चदशारत्निपर्यन्तान् यष्टून्

१— का॰ श्रौ॰ सू॰ ६ १ २०–२२।
२— 'आवश्चनाद् वृक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति' तै॰ सं॰ ७ ५ १ ४।
३— वा॰ सं॰ ५. ४३ ।   ४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ६ १ २३।

प्रकारान् विकल्पितान् दर्शयति— "पञ्चारत्निं परिवासयेत्, पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना[1]। "यो वै यज्ञे हविष्पङ्क्तिं वेद"-इत्यादिना[2] यज्ञस्य हविरादिपञ्चसङ्ख्यायोगात् पशोः पाङ्क्तत्वम् ॥ १८ ॥

"षडरत्नि मिति। "संवत्सरो वज्र इति। संवत्सरस्य, वृत्र-प्रहरणकाले पुनःपुनरावर्त्तनसाम्याद्वा, संवत्सरनिर्वर्त्तकस्यादित्यस्यासुरघातकत्वाद्वा, सारभूतत्वाद्वा वज्रत्वम् ॥ १९ ॥

"अष्टारत्नि परिवासयेदिति। "पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्रीति। साक्षादवयवत्वेन 'गायत्री' प्रातस्सवनसम्बन्धाद् यज्ञस्य 'पूर्वार्द्धः', एषः यूपोऽपि पुरस्तात् मीयमानत्वात् 'पूर्वार्द्धः' ॥ २० ॥

"नवारत्नि मिति। "त्रिवृद्वै यज्ञ इति। त्रिवृदादिस्तोमसाध्यत्वात्, सवनभेदेन त्रित्वाद्वा, 'यज्ञस्त्रिवृत्'। स च 'त्रिवृत्' स्तोमः 'नव वै', स्तोत्रियनवकरूपत्वात्[3] ॥ २१ ॥

"एकादशारत्नि मिति। "वज्रस्त्रिष्टुबिति। त्रिष्टुभा सह प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नत्वात्। स चोत्पत्तिरिन्द्रद्वारा वेदितव्या[4] ॥ २२ ॥

"द्वादशारत्नि मिति। उक्त संवत्सरस्य वज्रत्वम्[5] ॥ २३ ॥ २४ ॥

"पञ्चदशारत्नि मिति। "पञ्चदशो वै वज्र इति। एतदपि

१— का० श्रौ० सू० ६ १ २४-२६। २— ऐ० ब्रा० २. ३. ६।
३— ता० ब्रा० २ प्र० १-३ खण्डा द्रष्टव्या।
४— "प्रजापति — ० स मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत, त्रिष्टुप् छन्दो बृहत् साम"-इत्यादि तै० स ७ १ १. ७।
५— ऊनविंशकण्डीयाख्यानं (४०५ पृ० ४ प०) द्रष्टव्यम्।

"उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत, त मिन्द्रो देवतान्वसृ-ज्यन्त"-इति श्रुतेः[1] पञ्चदशस्येन्द्रसम्बन्धाद् द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

"सप्तदशारत्निर्वाजपेय यूप इति[2]। अतोऽत्र स न गृह्यते ॥

इत्थं वदन् पक्षानुपन्यस्यातोऽप्यधिक मप्युत्सान मनुजानाति— "अपरिमित एव स्यादिति। तत्र कारण माह— "अपरिमितेन वेति। यज्ञस्याचिन्त्यमहिमत्वात् देवानां प्रयोजनानुसारेण तत्प्र-माणस्वीकारात् यूपोऽप्यपरिमितो भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

"स वा अष्टाश्रिर्भवतीत्यादि[3]। स्पष्टम्। कात्यायनोऽपि पञ्चा-रत्न्यादिपक्षान् विकल्पयामास— "पञ्चारत्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोमे, दशमप्तचतुर्दशवर्ज मपरिमितो वा"-इति[4] ॥ २७ ॥ ३ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

१— तै० सं० ७, १, १. ४।

२— "सप्तदश वाजपेये, एकविंशतिरश्वमेधे"-इति का० श्रौ० सू० ६. १. ३३, ३४। वाजपेयाश्वमेधयोः सोमीये इति यावत्।

३— का० श्रौ० सू० ६ १. ३०।

४— का० श्रौ० सू० ६ १. ३१, ३२।

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषो स्वर्णगर्भम्,
सप्ताम्भोधीन् पञ्चसीरीं स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणि सिङ्गनार्यौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणज मनृण शार्कर चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि मकृत मुदा पाचसास्सिङ्गनार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

अभ्रिमादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसीति समान एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा एषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्यसीति* ॥ ॥ १ ॥

अथावटं परिलिखति। इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामीति वज्रो वा अभ्रिर्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति ॥ २ ॥

अथ खनति। प्राञ्चमुत्करं† मुत्किरत्यपरेण सम्मायावटं खनति तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधात्येतावन्मात्राणि बर्हींष्युपरिष्टादधिनिदधाति तदेवोपरिष्टाद्यूपशकलमधिनिदधाति पुरस्तात्पार्श्वतश्चषालमुपनिदधात्यथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति सोऽसावेव बन्धुः‡ ॥ ३ ॥

स यवानावपति। यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीरिति नात्र तिरोहितमिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यमेवैतत्करोति ॥ ४ ॥

---

* 'सौति'-इति ग घ। † 'मत्कर-इति ग, घ।

‡ 'बन्धु-इति ग, घ।

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति वज्रो वै यूप एषां लोकाना मभिगुप्त्या ऽएषां त्वा लोकाना मभिगुप्त्यै प्रोक्षामीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता अवटे ऽवनयति शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः खातस्त मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथ बर्हिरुपि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति पितृषदन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्यै तद्भवति यन्निखातं स यथानिखात ओषधिषु मितः स्यादेव मेतास्वोषधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

अथ यूपशकलं प्रास्यति । तेजो ह वा ऽएतद्वन-स्पतीनां यद् बाह्यशकलं* तस्माद्यदा बाह्यशकलु मपतक्ष्णुवन्त्यथ शुष्यन्ति तेजो ह्येषा मेतत्तद्यद्यूपशकलं प्रास्यति सतेजसं मिनवानीति तद्वदेषु एव भवति नान्यु एष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तस्माद्यूपशकलं प्रास्यति ॥ ८ ॥

स प्रास्यति । अग्रेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणा मिति पुरस्ताद्वा ऽअस्मादेषोऽपच्छिद्यते तस्मादाहाग्रेणीरसि

* अत्र, इत उत्तरत्र च 'बाह्यशकल'-इत्येव सायणसम्मतः पाठ इति डा० वेबरः । मर तत्र तत्र च पाठभेद ।

स्वावेश उन्नेतृणा मित्येतस्य वित्तादधि त्वा स्थास्यती-
त्यधि ह्येनं तिष्ठति तस्मादाहैतस्य वित्तादधि त्वा
स्थास्यतीति ॥ ९ ॥

अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम् । अवट मभिजुहोति नेदध-
स्तान्नाष्ट्रा रक्षांस्युपोत्तिष्ठानिति वज्रो वा ऽआज्यं
तद्वज्रेणैवैतं नाष्ट्रा रक्षांस्यपबाधते तथाधस्तान्नाष्ट्रा
रक्षांसि नोपोत्तिष्ठन्त्यथ पुरस्तात् परीत्योदङ्ङासीनो*
यूप मनक्ति स आह यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति† ॥१०॥

सोऽनक्ति । देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्विति सविता वै
देवानां प्रसविता यजमानो वा ऽस्य निदानेन यद्यूपः
सर्वं वा ऽइदं मधु यदिदं किञ्च तदेन मनेन सर्वेण सꣳ-
स्पर्शयति तदसौ सविता प्रसविता प्रसौति तस्मादाह
देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्विति‡ ॥ ११ ॥

अथ चषाल मुभयतः प्रत्यज्य प्रतिमुञ्चति । सुपि-
प्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति पिप्पलꣳ हैवास्यैतद्यन्मध्ये
सङ्गृहीत मिव भवति तिर्यग्वा ऽइदं हस्ते पिप्पल
माहतꣳ स यदेवेदꣳ सम्बन्धनं चान्तरोपेनित मिव
तदेवैतत्करोति तस्मान्मध्ये सङ्गृहीत मिव भवति ॥ १२ ॥

* 'दङ्ङासीनो'-इति क, ख । † 'ति'-इति ग, घ ।
‡ 'त्विति'-इति ग ।

आन्तु मग्निष्ठा मनक्ति। यजमानो वा अग्निष्ठा रस आज्यꣳ रसेनैवैतद्यजमानं मनक्ति तस्मादान्तु माग्निष्ठा मनक्त्यथ परिव्ययणं प्रति समन्तं परिमृशत्यथाहो-च्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति ॥ १३ ॥

स उच्छ्रयति। द्या मग्रेणास्पृक्ष आन्तरिक्षं मध्ये-नाप्राः पृथिवी मुपरेणादृꣳहीरिति वज्रो वै यूप एषां लोकाना मभिजित्यै तेन वज्रेणेमांल्लोकान्त्स्पृणुत एभ्यो लोकेभ्यः सपत्नान्निर्भजति ॥ १४ ॥

अथ मिनोति। या ते धामान्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरि शृङ्गा अयासः अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पद मव भारि* भूरीत्येतया त्रिष्टुभा मिनोति वज्रस्त्रिष्टुब् वज्रो यूपस्तस्मात्त्रिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोति। यजमानो वा अग्नि-ष्ठाग्निर्वै यज्ञः स यदग्नेरग्निष्ठां ह्वलयेद्ध्वलेद्ध यज्ञाद्यज-मानस्तस्मात् सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोत्यथ पर्यूहत्यथ पर्यूपत्यथाप उपनिनयति ॥ १६ ॥

अथैव मभिपद्य वाचयति। विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे। इन्द्रस्य युज्यः सखेति वज्रं वा

* 'भाति'-इति सा० सम्मतः। स च शाकपाठः २ २ २४ ६ (निरु० २ २ २)। मन्त्रस्यैतस्योपक्रमेऽप्यस्त्येव पाठभेदः ऋग्यजुःसंहितयोः।

ऽएष प्राहार्पौद्यो यूप मुदश्रिश्रियद्विष्णोर्व्विजिर्तिं पश्यतेत्येवैतदाह यदाह व्विष्णोः कर्म्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे* । इन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता व्वैष्णवो यूपस्तऽ सैन्द्रं करोति तस्मादाहेन्द्रस्य युज्यः सखेति† ॥ १७ ॥

अथ चषाल मुदीक्षते । तद्विष्णोः परमं पदᳬ सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं मिति व्वज्रं वा ऽएष प्राहार्पौद्यो यूप मुदश्रिश्रियत्तां व्विष्णोर्व्विजितिं पश्यतेत्येवैतदाह यदाह तद्विष्णोः परमं पदᳬ सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं मिति‡ ॥ १८ ॥

अथ परिव्ययति । अनग्नतायै न्वेव परिव्ययति तस्मादुनेव परिव्ययत्युनेव हीदं व्वासो भवत्यन्नाद्य मेवास्मिन्नेतद्दधात्युनेव हीद मन्नं प्रतितिष्ठति तस्मा-दुनेव परिव्ययति ॥ १९ ॥

त्रिवृता परिव्ययति । त्रिवृद्धान्नं पशवो ह्यन्नं पिता माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्मात्त्रिवृता परि-व्ययति ॥ २० ॥

---

* 'पस्पर्शे'-इति ग घ पुस्तकयोरशुद्ध ।

† सखेति'-इति ख 'सखेति'-इति ग, घ ।

‡ 'मिति -इति ख, 'मिति'-इति ग, घ ।

स परिव्ययति। परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणा मिति तद्यजमानायाशिष माशास्ते यदाह परीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यूपशकल मुपगूहति। दिवः सूनुरसीति प्रजा हैवास्यैषा तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात् स्वꣳ स्व मेवावगूहेदविपर्यासं तस्य हैषा मुग्धानुव्रता प्रजा जायतेऽथ यो विपर्यास मवगूहति न स्वꣳ स्वं तस्य हैषा मुग्धाननुव्रता प्रजा जायते तस्माद् स्वꣳ स्व मेवावगूहेदविपर्यासꣳ† ॥ २२ ॥

स्वर्गस्यो हैव लोकस्य समारोहणः क्रियते। यद्यूप-शकल इयꣳ रशना रशनायै यूपशकलो यूपशकला-च्चषालं चषालात् स्वर्गं लोकꣳ समश्नुते ॥ २३ ॥

अथ यस्मात्स्वरुर्नाम। एतस्माद्वा एषोऽर्याच्छिद्यते तस्यैतत्‡ स्व मेवारुर्भवति तस्मात्स्वरुर्नाम ॥ २४ ॥

तस्य यन्निखातम्। तेन पितृलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं निखाताद्रा रशनायै तेन मनुष्यलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वꣳ रशनाया आ चषालात्तेन देवलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं

---

* 'मिति'-इति ग, घ। † 'सम्'-इति ख।
‡ 'तदस्यैतत्'-इति क।

चषालाद् द्व्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं वा साध्या इति देवास्तेन तेषां लोकं जयति सलोको ह* वै साध्यैर्देवैर्भवति य एवमेतद्वेद ॥ २५ ॥

तं वै पूर्वार्द्धे मिनोति । वज्रो वै यूपो वज्रो दण्डः पूर्वार्द्धं वै दण्डस्याभिपद्य प्रहरति पूर्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्मात्पूर्वार्द्धे मिनोति ॥ २६ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषामियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम पुरस्ताद्वै प्रज्ञा पुरस्तान्मनोजवस्तस्मात्पूर्वार्द्धे मिनोति ॥ २७ ॥

स वा अष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २८ ॥

तं ह स्मैतं देवा अनुप्रहरन्ति । यथेदमप्येतर्ह्येकेऽनुप्रहरन्तीति देवा अकुर्वन्निति ततो रक्षांसि यज्ञमनूदपिबन्त ॥ २९ ॥

---

* नास्तीदम् पदं ग घ पुस्तकयोः ।

ते देवा अध्वर्युमब्रुवन्। यूपशकलमेव जुहुधि तद्वाहैषु स्वगाकृतो भविष्यति तथो रक्षांसि यज्ञं नानूत्पास्यन्तेऽयं वै वज्र उद्यत इति* ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युः। यूपशकलमेवाजुहोत्तद्धैषु स्वगाकृत आसीत्तथो रक्षांसि यज्ञं नानूदपिबन्तायं वै वज्र उद्यत इति ॥ ३१ ॥

तथो ऽएवैष एतत्। यूपशकलमेव जुहोति तद्धैषु स्वगाकृतो भवति तथो रक्षांसि यज्ञं नानूत्पिबन्तेऽयं वै वज्र उद्यत इति स जुहोति दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहेति ॥ ३२ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७.१.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

"अभ्रिमाददे देवस्य त्वा (१क०)"-इत्यादिकम्, "स यथा-निखात ओषधिषु मित एवादेवमेतास्वोषधिषु मितो भवति (७क०)"-इत्यन्तश्च ग्रन्थजातमौदुम्बर्याः अवटनिर्माणविधानेनैव

* 'इति'-इति ग, घ।

व्याख्यानप्रायम्[1]। "उपरेण सम्मायेति। यूपस्यातष्टो मूलभाग उपरः; तावत्परिमितं यूपावटं कुर्यात्। "एतावन्मात्राणीति। मुष्टिपरिमितानि यूपाग्रे निदध्यात् यूपशकलं च[2] ॥ १—७ ॥

यूपशकलस्य गर्त्ते स्थापनं सार्थवादं विधत्ते— "अथ यूपशकलं प्रास्यति[3] तेजो ह वा एतदित्यादिना। तत्तेजस्त्व मिदानीन्तन-प्रसिद्ध्या समर्थयते— "तस्माद् यदा वाक्षशकल मित्यादिना। 'अपतक्ष्णुवन्ति' तक्षणेन लघूकुर्वन्ति। "तनूकरणे तक्षः"-इति[4] स्मृः। "एष एव भवतीति। यूपत्वगात्मक एव भवेत् 'नान्यः' शकलः। अत्र कारण माह— "एष हि यजुष्कृतो मेध्य इति। यजुषा "स्वधिते मैनम्"-इतिमन्त्रेण निष्पादितः[5], अत एव मेध्यः ॥ ८ ॥

शकलप्रासनं समन्त्रकं विधत्ते— "स प्रास्यति[6] अग्रेणी-रसीति[7]। छिद्यमानस्य यूपस्य प्रथमम् अग्रे नीयत इति 'अग्रेणीः', यूपावपतभूत इत्यर्थः। यद्वा अग्रेऽवस्थितो यूपोऽवटं प्रति नीयत इति 'अग्रेणीः', पुरस्सर इत्यर्थः। यस्त्वम् 'अग्रेणीरसि', स त्वम 'उन्नेतॄणां' ऊर्द्धं नेतॄणा मध्वर्यूणां 'स्वावेशः' यूपावटे सुखेन तैरा-

---

१— पुरस्तात् (२४८ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— "देवस्य त्वेत्यभि मादाय"-इत्यादीनि सूत्राणीहालोच्यानि (सू० ६. २. ८—(२) । "देवस्य त्वा"-इति मन्त्रस्तु वा० सं० ६. १. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १३ । ४— पा० सू० ३. १. ७६ ।

५ — यजुपद मेवोक्तम् (४०२ पृ० ५ पं०) ।

६— का० श्रौ० सू० ६ २. १६ । ७— वा० सं० ६. २. १ ।

विश्वत इति स्रावेयः। स त्वं हे यूपशकल! 'एतस्य' कर्मणः 'वित्तात्'। "विद ज्ञाने"[1]। कर्मणि षष्ठी। विद्धि, विदितार्थो भवति, कर्म कृतवान् न भवति। "अधि त्वा स्थास्यतीति। अधीत्युपरिभावे। हे यूपशकल! 'त्वा मधि' तवोपरि यूपः स्थास्यति, तस्यावस्थानं वित्तात्। अग्रेणीरित्यस्य तात्पर्यं माह— "पुरस्ताद्वा अस्मादिति। यस्मादेव शकलः 'अस्माद्' यूपात् 'पुरस्तात्' अपि क्रियते, अस्य प्रथमशकलत्वात्, यूपात् प्रथमं नीयमानत्वात् 'अग्रेणी' स्रावेय इत्यर्थः। 'एतस्य' सम्यक् बन्धनं वित्तादित्यादि स्पष्टम् ॥ ९ ॥

"अथ स्रुवेणोपहत्याज्य मिति। 'आज्यम् उपहत्य', 'स्रुवेण' आदाय, 'अवटम् अभि' तूष्णीं 'जुहोति'। "तूष्णीम्"-इति[2] सूत्रम्। आभयनहोमार्थवादे "नेदधस्तादित्यादिकं व्याख्यातम्[3]। "अथ पुरस्तात् परीत्येति[4]। अवटस्य 'पुरस्तात्' 'परीत्य' परिक्रम्य 'उदङ्' उदङ्मुखः, 'आसीन' अध्वर्युर्यजमानो वा 'यूपम् अनक्ति', "अध्वर्युर्यजमानो वा यूप मनक्ति"-इति[5] सूत्रकारवचनात्। स्पष्टार्थो यूपाञ्जनप्रैष ॥ १० ॥

"सोऽनक्तीति[6]। "देवस्त्वा"—इत्यञ्जनमन्त्रस्य[7] तात्पर्य माह—

१— भ्वादि० प० ५४ धा०।

२— "स्रुवेणावटे जुहोति तूष्णीम्"-इति का० श्रौ० सू० ६ २ २०।

३— पुरस्तात् (३•३ प्र० १ प०) द्रष्टव्यम्।

४— का० श्रौ० सू० ६ २ २१ क। ५— का० श्रौ० सू० ६ २.२१ ख।

६— का० श्रौ० सू० ६ ३ १। ७— वा० सं० ६ २ २।

"सविता वै देवाना मित्यादिना। यजमाननिष्पाद्यस्य यागस्य यूपेनापि निष्पाद्यत्वात्, तत्सिद्धिन्यायात् यजमान एव यूपत्वेनोपचर्यते। "इय पृथिवी सर्वेषां भूताना मधु"-इत्याद्युक्तप्रकारेण[1] 'सर्व मिद मधु'। 'तत' 'एनम्' यूप मेव, यूपद्वारेण 'अनेन सर्वेण' मधुभूतेन चराचरेण आज्यद्वारेण 'सस्पर्शयति' ॥ ११ ॥

"अथ चषाल मुभयत. प्रत्यज्येति[2]। चषालो यूपस्योपरि प्रतिमोक्तव्योऽष्टाश्रि मध्ये सन्नतो वलय[3]। तम् 'उभयत' आज्येन 'प्रत्यज्य' 'प्रति मुञ्चति' उपरि बध्नाति ॥

मन्त्रार्थस्तेव.[4] :— हे चषाल ! त्वा 'सुपिप्पलाभ्य' शोभनफलाभ्य 'ओषधीभ्य' तासा मर्थाय, प्रति मुञ्चामीति शेष। अस्य यूपस्य चषाल सुपिप्पल खलु, तच्चषालं मध्ये सङ्गृहीत मिव कुर्यात् ॥

उक्त यूपफलरूपत्व लौकिकवृक्षदृष्टान्तेन दृढयति— "तिर्यञ्च इव मिति। 'आहत' सम्यद्धम्, 'यदेवेद सम्बन्धन' सम्यक् बन्धनसाधन वृन्त फल च, 'अन्तरा' वृन्तफलयोर्मध्ये "उपेनित मिव" 'उपेनितम्' अल्पपरिमाण विद्यते, 'तदेव' 'एतत्' एतेन चषालोपेनितेन कृतवान् भवति। 'तस्मात् मध्ये' इव मित्युपसंहारः ॥१२॥

१— इषिवोपरिष्टात् (१,४ का० ४ प्र० ५ ब्रा० २ क०) द्रष्टव्यम्।
२— का० श्री० सू० ६ २ २, ४।
३— "चषालचषाल एधुमात्र मष्टाश्रि मध्यसङ्गृहीतम्, ऊर्ध्वमधो प्रति मुञ्चति"-इति का० श्री० सू० ६ १. २८, २९।
४— वा० स० ६ २ २।

पुनराञ्जनं विधत्ते— "आन्त मग्निष्ठा मनक्तीति[1]। 'अग्निष्ठाः' अग्नेरभिमुखाश्रिः, तम् 'अग्निष्ठाम्', 'आन्तम्' उपरिप्रदेशपर्यन्तम् 'अनक्ति'। "सोपर मग्निष्ठादेश मक्त्वा"-इत्यादि[2] च सूत्रम्। 'सोपरम्' उपरसहितम्। अग्निसन्निधिसाम्यात् 'अग्निष्ठाः' यजमानः। "अथ परिव्ययण मित्यादि। 'परिव्ययणं' परिव्ययणो रशनावेष्टनप्रदेशः, तं 'प्रति' 'समन्तम्' आज्येन 'परिस्तृणाति' परिस्तृणेत्। "उच्छ्रीयमाणायानुब्रूहि"-'इति'[3] मन्त्रैष सुक्ता— ॥ १३ ॥

"स उच्छ्रयति द्या मग्रेणेत्यादि[4]। "द्या मग्रेण"-इति मन्त्रेण[5] उच्छ्रयणं कुर्यात्। हे यूप! 'द्याम्' अन्तरिक्षम् 'अग्रेण' अग्रभागेन 'अस्पृक्षः' स्पृष्टवानसि, तथा तव 'मध्येन' मध्यभागेन 'अन्तरिक्षम् आ अप्राः' आपूरितवानसि, 'पृथिवीम् उपरेण' भूमौ स्थाप्यो भाग उपरः, तेन भूलोकम् 'अदृंहीः' दृढ मकरोः। "वज्रो वै यूपः"—इत्यादि ज्ञातमन्त्रार्थम् ॥ १४ ॥

"अथ मिनोतीत्यादि[6]। "या ते"-इति मन्त्रेण[7] यूपं मिनुयात्। हे विष्णो। 'ते' 'या' यानि 'धामानि' स्थानानि 'गमध्यै' गमनाय प्राप्तये 'उश्मसि' कामयामहे, 'यत्र' येषु धामसु 'गावः' रश्मयः 'भूरिशृङ्गाः' प्रभूतोर्द्ध्वप्रदेशाः 'अयासः' अयनाः गन्तारो रश्मय', तं परिवेष हे विष्णो। 'अत्र' एषु स्थानेषु 'उरुगायस्य'

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ५। २— का० श्रौ० सू० ६ २ ५।
३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६। ४— का० श्रौ० सू० ६ ३. ७।
५— वा० सं० ६. २. ४। ६— का० श्रौ० सू० ६. ३. ८।
७— वा० स० ६ ३ १।

प्रभूतवाग्गीयमानस्य, 'विष्णो' व्याप्तस्य, तव श्रुति-स्मृति-प्रसिद्ध 'परमम्' उत्कृष्ट 'पदम्' 'भूरि' प्रभूतम् 'अवभाति' सर्वदा प्रकाशते, प्रार्थयामह इति शेष । अथ मधिदैवत सङ्क्षेपेणोक्तार्थ ॥

अथवा प्रकृतेऽधियज्ञपरतया व्याख्येय । अस्मिन् पक्षे 'विष्णो' सवनत्रयव्याप्तस्य यज्ञस्य, धामानीत्यादि पूर्ववत् , अत्रोरुगायस्य विष्णोस्ते 'परम' परार्द्ध 'पद' यूपाख्य समवभातीति[1] ॥

मन्त्रस्य त्रिष्टुप्त्व यूपमानस्योचित मिति प्रशसति— "एतया त्रिष्टुभेति ॥ १५ ॥

माने विशेष माह— "सम्प्रत्यग्नि मिनोति[2] । 'अग्निष्ठाम् 'सम्प्रत्यग्निम्' अग्न्यभिमुख 'मिनोति' प्रक्रमार्थम् । विपक्षे दोषप्रदर्शनेन दृढयति— "यजमानो वा अग्निष्ठाग्निरिति । 'स' अध्वर्यु 'यद्' यदि 'अग्ने' सकाशात् 'अग्निष्ठां' 'ह्वलयेत्' चालयेत्, 'यस्मात्' 'यजमान' अपि 'ह्वलेत्' पतेत्, 'तस्मात्' सम्प्रत्यग्नि' मिनुयात् ॥

"अथ पर्यूहतीति[3] । पर्यूहणादिमन्त्राणा मौदुम्बर्या मुकुलात्[4] अत्र ब्राह्मणे उपेक्षिता ॥ १६ ॥

'अथैव मभिपद्यतेति[5] । एव कर्मकलाप कृत्वा यूप मन्वारभ्य

१— एतन्मन्त्रस्य यास्कीय व्याख्यानम् द्रष्टव्यम् (१२ २ १ निरु०) ।
२— का० श्रौ० सू० ६ ३ ८ । ३— का० श्रौ० सू० ६ ३ १० ।
४— पर्यूहणम् पर्यूषणम्, अथ उपनिमयन मिति श्रौत्रि कर्माणि ३ प्र० ५ ब्रा० १७ १८ १९ कण्डिकासु (३०४ पृ०) विहितानि । तत्र चात्रैव मन्त्रौ । तौ त्विह वा० स० ६ १ २ ३ इत्याद्यातौ ।
५— का० श्रौ० सू० ६ ३ ११ ।

'वाचयति' "विष्णो कर्माणि"-इत्यमुं[१] मन्त्रम्। "विष्णो कर्माणीति वाचयति यूप मन्वारभ्य"-इति[२] हि सूत्रम्॥

अथ मर्थः।— 'विष्णो' यज्ञात्मन 'कर्माणि पश्यत' हे नराः। 'यतः' यस्मात् 'व्रतानि' कर्माणि जायन्ते, यानि च 'पस्पशे' स्पृष्टवान्। यो विष्णुः 'इन्द्रस्य' च यज्ञाभिमानिनो देवस्य 'युज्यः' योग्यः 'सखा' सखिभूतः॥

मन्त्रतात्पर्यं व्याचष्टे— "वज्रो वा एष इत्यादिना। 'उदश्रियत्' इति, "श्रिञ् सेवायाम्[३]"-इत्यस्य लुङि रूपम्। कर्मणां बहुत्वेऽपि विजितैरेकत्वात् एकवचनान्त निर्दिष्टम्। चतुर्थपादे इन्द्रश्रवण सङ्गत मित्याह— "इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेति॥ १७॥

"अथ चषाल मुदीक्षते[४] तद्विष्णोरित्यादि[५]। 'उदीक्षते' ऊर्द्धं मीक्षेत। 'विष्णोः' यज्ञस्य 'तत्' 'परमं पदम्' पद्यत इति पदं यूपं, तं 'सदा पश्यन्ति' 'सूरयः' विद्वांसः। कीदृशम्? 'दिवि' आकाशे निरावरणे 'आततं' प्रसृतम् 'चक्षुरिव'।

मन्त्रस्य तात्पर्य माह— परमपदस्य यूपस्य शत्रुवधार्थं सुदृढवज्ररूपत्वात्, तद्दर्शनेन यज्ञविघातकानां असुराणां पलायनात्, उच्छ्रितयूप एव विष्णोर्विजितिस्तं 'पश्यत'— 'इति' शब्द 'आह' इत्यर्थः॥ १८॥

१— वा० सं० ६। ४। १। २— का० श्रौ० सू० ६। ३। १२।
३— भ्वा० उ० ८९७ धा०। ४— का० श्रौ० सू० ६। ३। १३।
५— तन्मन्त्रपाठस्तु— वा० सं० ६। ५। २।

रशनापरिव्ययनं विधाय प्रशंसति— "अथ परिव्ययतीति[1]। परिव्ययनप्रदेश मभिनयेन निर्दिशति— 'अत्र'[2] नाभिप्रदेश इत्यर्थः। "नाभिदघ्ने परिव्ययति"-इति तैत्तिरीयकम्[3]। उक्तार्थे लोकस्थिति हेतूकरोति— "अत्रैव ह्यीति। लोके हि मध्यदेशे खलु 'इद' वसनं 'भवति', तस्मादित्यर्थः। "अन्नाद्य मेवेत्यादि। रशनाया अन्नसम्बन्धिविकारत्वेनान्नरूपत्वात् अन्न मेवास्मिन्नुपस्थापितवान् भवति ॥ १९ ॥

रशनायास्त्रिगुणत्व माह— "त्रिवृतेति[4]। अन्नस्य त्रिवृत्त्वं कुत्र दृष्ट मिति, तद् दर्शयति— "पशवो ह्यन्न मिति। कथं तेषु त्रिवृत्त्व मिति तदुपपादयति— "पिता मातेत्यादि। दधिपयोरूपस्यान्नस्य त्रयाणा मपि कारणत्वात् तेषां मन्नत्वोपचारः ॥ २० ॥

"स परिव्ययतीति। परिव्ययने मन्त्र माह— "परिवीरसीति[5]। हे यूप! त्वं 'परिवीरसि' परितो रशनया वेष्टितोऽसि। 'दैवीर्विशः' देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः त्वा 'परिव्ययन्ताम्' वेष्टयन्तु। तथा 'इमं यजमानम्' एव 'मनुष्याणाम्' इतरेषां मध्ये 'रायः' धनानि परिव्ययन्तु ॥ २१ ॥

"अथ यूपशकल मवगूहतीति[6]। 'यूपशकलं' स्वरुम् अवगूहेत् रशनामध्ये। 'तस्मात्' स्वरोर्यूपरूपत्वात्। यत्र सर्वथावगूहनीयत्वात्

१— का० श्रौ० सू० ६. ३ १४ ख।
२— 'मध्यदेश'-इति क। ३— तै० सं० ६. ३ ४, १६।
४— "त्रिवृद्या त्रिधातुः कौशी रशना" का० श्रौ० सू० ६ ३ १४ क।
५— मा० सं० ६ ६ १। ६— का० श्रौ० सू० ६ ३ १०।

यूपैकादशिनीपक्षेऽपि स्वस्वयूपानतिक्रमेणैवावगूहेत्[1]। 'अविपर्यासं' विपर्यासमयथाः क्रमेणायहणात्। दोषाभिधानेनाविपर्यासं प्रशंसति— "तस्य द्वेषास्मुग्धानुमतेत्यादिना। असुग्धा माह— 'अनुमता' यजमानव्यापारानुकूला। विपर्यासपक्षे उक्तवैपरीत्यं व्याख्येयम् ॥ २२ ॥

यूपशकल-रशना-चषालानां क्रमेणोर्ध्वभावित्वात् स्वर्गारोहणसोपानत्वेन प्रशंसति— "स्वर्गस्यो हैष लोकस्य समारोहण इत्यादिना ॥ २३ ॥

यूपावयवत्वेन स्वरोः सर्वथावगूहनं प्रशंसितु तन्नाम निर्वक्ति— "अथ यस्मात् स्वरुर्नामेति। 'एतस्मात्' एव 'एष.' यूपशकलं 'अपच्छिद्यते'। तत् 'एतत्' छिन्नं द्रव्यम् अस्य यूपसम्बन्धि पुनः 'स्व मेव' स्वकीय मेव 'अरुः' गन्ता भवति। 'तस्मात्' स्व मियर्तीति 'स्वरु' 'नाम' सम्पन्नम्[2] ॥ २४ ॥

यूप लोकत्रयजयात्मना प्रशंसति— "तस्य यन्निखात मिति। निखन्यत इति निखातो गर्तान्तरालं। "तेन पितृलोकं जय-

---

१— का० श्रौ० सू० ६. २ १८।

२— "त एत स्वरु मपश्यन् यूपशकलम्"-इति ऐ० ब्रा० २. १. ३। "यूपशकलं मेत— स्वरुनामकं स्वल्प काष्ठखण्डम्"-इति तत्र सायणः। "स्वरुणा पशु समनक्ति"-इति मै० स० ५ ४ ७ १। तै० ब्रा० २. ४. ७ १०, ११। "स्वरु मन्त्रार्थेय स्वधितिना पशु समनक्ति, घृतेनाक्तौ पशु त्रायेथा मिति शिरसि। न वा स्वधितिना, स्वरुणैव"-इति आप० श्रौ० सू० ७ १४ ११, १२। मीमांसादर्शने च मी० सू० ४ २ १-७, अधि० १ स्वरुविचारो द्रष्टव्यः।

यूपे[1] निगूढस्य स्वरोश्चत्तरच प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूपप्रतिनिष्पात्मना होम मभिधातु माह— "त ह स्मैत मित्यादिना। "यथेद मप्येतर्हीक इति। 'अप्येतर्हि' इदानी मपि, 'एके' अनुष्ठातार, 'इदम्'-इत्यनुप्रहरणक्रियाविशेषणम्। देवा यथा, तथा अनुप्रहरन्तीत्यर्थ। इदानी मपि अनुप्रहरण मेव कुर्वन्ति। "देवा अकुर्वन्निति। न तावद् यज्ञस्थानीयस्य यूपस्य दग्धत्वेन बाधकाभावात् यथाकामम् 'उदपिबन्त' ॥ २९ ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युरिति। देवा 'तत्' तेनैव खलु 'एष' यज्ञ 'स्वगा-. क्षत' स्व स्थान प्राप्त, कृतप्रतिपत्तिक 'आसीत्'। स्पष्ट मन्यत्[2] ॥ ३१, ३२ ॥ ४ [७ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

१— "चषालं कारोयुपहरवर्जम्"-इति का० श्रौ० सू० ६ १ २७। 'चषालम्— चष्टकोष्ठम्। उपरोऽवट, तत्सम्बन्धिन निखनगाह यूपस्य प्रदेश मूलत पश्चमाश वर्जयित्वा'-इति तत्र या० दे०।

२— सर्वं मेतद् यूपप्रकरणं तैत्तिरीयभाष्ये भगवता सायणाचार्येण व्यक्त व्याख्यातम्, तै० स० ६ ३ ३, ४ द्रष्टव्यम्।

सिक्तꣳ रेतो विकरोति तद्देषु एवैतत्सिक्तꣳ रेतो विकरोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता यन्मुष्करस्तस्मान् मुष्करो भवति तन्न* सꣳस्थापयेत्पर्यग्निकृत मेवोत्सृजेत् स यत्सꣳस्थापयेत् प्रजायै ह्यान्त मियात्तत् प्रजा मुत्सृजति तस्मान्न सꣳस्थापयेत्पर्यग्निकृत मेवोत्सृजेत् ॥ ८ ॥ ५ [७. २.]

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अग्नीषोमीययूपप्रसङ्गात् यूपैकादशिनी[1] विधातु मुपोद्घातयति— "यावती वै वेदिरिति। 'इय वेदि परो अन्त पृथिव्या[2]', "वेदि माहु पर मन्त पृथिव्या[3]"—इत्यादिश्रुते। 'इमा' पृथिवीम् 'एते' यूपे 'वज्रे' 'स्पृणुते' बलवतीं करोति। अतोऽग्न्यन्तदार्ढ्याय यूपैकादशिनी कर्त्तव्या। अत्र यूपैकादशिनीविधान "यूपैकादशिनी चेत् रथाक्षमात्राण्यन्तराणि"—इत्यादि-

* 'त न'–इति ग, घ।

१— अग्निष्टोमे आग्नेय सारस्वत सौम्य पौष्ण बार्हस्पत्य वैश्वदेव ऐन्द्र मारुत ऐन्द्राग्न-सावित्र वारुणा इत्येकादशाग्नीषोमीयपशवश्चाग्निष्टोमीयका' सत्र सौत्या पशवो भवन्ति। एषा मेकादशानां नियोजनार्थं मेक एव यूप, प्रतिपशु एकैको वेति नियमात् यूपा अप्यस्मिन् पक्षे एकादशैव भवन्ति। एकादशानां वर्गं एकादशिनीति सञ्ज्ञेया। तै० स० ६ ६ ५ द्रष्टव्यम्। तदेतत् सर्वं वा० स० ३० अध्याये स्पष्टम्।

२— ऋ० सं० १ १६४ ३५। ३— तै० सं० ७ ४ १८ ६।

सूत्रेषु[1] द्रष्टव्यम्। तस्मिन् पक्षे 'उपशय' यूपानां समीपे शेते इत्युपशयोऽन्यो यूप[2], स 'द्वादश भवति'। स च 'वितष्ट' विशेषेणोपरप्रदेशेऽपि तष्ट। 'तं' यूपाना दक्षिणदेशे भूमौ निखात कृत्वा तूष्णीं स्थापयेत्[3] ॥ १ ॥

उपशय रक्षोनाशकत्वेन प्रशंसति— 'देवा ह वै यज्ञ तन्वाना इत्यादिना। यथा सुप्तेषु प्रहृतो दस्तिदण्डो वा यदा ऋजु-र्गच्छति, तदा लक्ष्य विध्यति, न चेन्न, एव यूपोऽपि उपशय-सहित स्थापित, तत्पतनाशङ्काया अपगतत्वात् रक्षसा यूप-विषय भय नोदियादित्यर्थ। अतो यूपस्य सोपशयत्वे सति सुप्तेषुवत् यद्दोपशयाख्य वज्र सुधच्छतीति रक्षसा भय सुत्पद्यते। तस्मादुपशय कर्त्तव्य इत्यर्थ ॥ २ ॥

निधानमन्त्रमाह— "त निदधात्येष ते पृथिव्या लोक आरण्यस्ते पशुरितीति[4]। हे उपशय! यूप! यूपाना दक्षिणप्रदेश' 'पृथिव्यां' 'ते' तव 'लोक' स्थानम्, अतो न भूम्या मन्त्रमिनामीत्यर्थ'। तर्ह्यस्य क पशु ? इत्याकाङ्क्षाया दर्शयति— "आरण्यस्ते पशु-रिति। अरण्ये भव 'आरण्य' व्याघ्रादिरिति निर्दिशेत्, पृथिव्यां स्थापयेत्। तथाच सूत्रम्— "वितष्ट द्वादश निदधात्येष त इतीति[5]। यूपस्य सर्वथा पशुसम्बन्धोऽपेक्षित इत्याह— "पशुस्त्व वै

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. ६-१२।
२— तै० स० ६ ६ ४ ९ द्रष्टव्यम।
३— का० श्रौ० सू० ८ ८ २३। ४— वा० स० ६ ६ १।
५— का० श्रौ० सू० ८ ८ २३।

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्.)

यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी । यूपा वै यूपास्तद्दिमा मेवैतत् पृथिवी मेतैर्वज्रैस्तृणुतेऽस्यै सपत्नान्निर्भजति तस्माद् यूपैकादशिनी भवति द्वादश उपशयो भवति वितष्टस्तं दक्षिणत उपनिदधाति तद्यद् द्वादश उपशयो भवति ॥ १ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् विभयाञ्चक्रुस्तद्य एत उच्छ्रिता यथेपुरस्ता तथा वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुते यथा दण्डः प्रहृतस्तेन वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुतेऽथ य एष द्वादश उपशयो भवति यथेषुरायतानस्ता यथोद्यत मप्रहृत मेव मेष वज्र उद्यतो दक्षिणतो नाष्ट्राणाः रक्षसा मपहत्यै तस्माद् द्वादश उपशयो भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति† । एष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरिति पशुश्च वै यूपश्च तदस्मा आरण्य मेव पशूना मनुदिशति तेनो एष पशुमान् भवति तद् द्वयं‡ यूपैकादशिन्यै सम्मयन माहुः श्वःसुत्यायै ह न्वेवैके

* 'ना'-इति ग, घ । † 'तन्निदधाति'-इति ख ।

‡ 'तद् वय'-इति घ ।

समिन्धन्ति प्रकृत्तायै* चैव स्वःसुत्यायै यूपं मिन्धन्तीत्यु च ॥ ३ ॥

तदु तथा न कुर्यात्। अग्निष्ठ मेवोच्छ्रयेदिदं वै यूप मुच्छ्रित्याध्वर्युरा परिव्ययणात्नान्वर्जत्यपरिवीता वा ऽएतु ऽएताः रात्रिं व्वसन्ति सा न्वेव परिचक्षा पशवो† वै यूप मुच्छ्रयन्ति प्रातर्वै पशूनालभन्ते तस्मादु प्रातरे-वोच्छ्रयेत् ॥ ४ ॥

स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्‡। त मेवाग्र ऽउच्छ्र-येदथ दक्षिण मथोत्तरं दक्षिणार्द्ध मुत्तमं तथोदीची भवति ॥ ५ ॥

अथो ऽइतरथाहुः। दक्षिण मेवाग्रेऽग्निष्ठादुच्छ्रयेदथो-त्तर मथ दक्षिण मुत्तरार्द्ध मुत्तमं तथो ह्यस्योदगेव कर्मानुसन्तिष्ठत ऽइति§ ॥ ६ ॥

स यो व्वर्षिष्ठः स दक्षिणार्द्धः स्यात्। अथ ह्रसीया-नथ ह्रसीयानुत्तरार्द्धो ह्रसिष्ठस्तथोदीची भवति ॥ ७ ॥

अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूप मुच्छ्रयन्ति। सर्वत्वाय न्वेव॥ पत्नीयूप उच्छ्रीयते तत् त्वाष्ट्रं पशु मालभते त्वष्टा वै

* 'प्रकु त्कृतायै'-इति ख, डा०-वेबरैरा व पुस्तक दृष्टश्च।

† 'पशवो'-इति क। ‡ 'स्यात्'-इति ग, घ।

§ 'इति'-इति ग, घ।

॥ 'न्वेव'-इति पाठ सायणस्मन ऽ पुस्तके दृश्यते च इति डा०-वेबरः।

यूपस्येति। अविनाभूताविर्थः। 'वै'-शब्दः इतरयूपाणां पशुसम्बन्धनियमप्रसिद्धिद्योतनार्थः। 'तत्' तस्मादव्यभिचारात्। "तद् दय मिति। यूपैकादशिन्याः 'समायन' 'द्वयं' द्विविध मित्यर्थः। 'आहुः' विवदन्ते अभिज्ञाः ॥

तत्रैकेषाञ्चित् पक्ष माह— "श्वःसुत्यायै ह त्वेवैके भक्षिन्वन्तीति। 'श्व' परेद्युः क्रियमाणायाः सुत्यायाः पूर्वस्मिन् दिने अग्निष्ठप्रमुखान्[1] सर्वान् यूपान् निखनन्ति ॥ ३ ॥

तं पक्ष निराचष्टे— "तदु तथेति। तस्मिन् काले 'अग्निष्ठम्' एकम् 'एव' उत्तरवेदेः पुरोदेशस्थम् अग्नीषोमीयपश्वर्थम् 'उच्छ्रयेत्'[2]। इतरेषा मपि पूर्वेद्युरुच्छ्रयणे दोष माह— "इदं वा इत्यादिना। 'इदं' वक्ष्यमाण भवतीत्यर्थः। 'आ परिव्ययणात्' रशनापरिव्ययणपर्यन्तम्, 'अध्वर्युः 'नाभ्यर्जति' नैव हस्तस्पर्शं परिव्ययेत्। अतोऽग्निष्ठव्यतिरिक्तानां परिव्ययणस्य 'प्रातः' परेद्युः पशूपकरणकाले कर्तव्यत्वात् इत्त्रां 'रात्रिम्' 'अपरिवीताः' नग्ना वसन्ति। 'सा न्वेव' सैव, उक्तलक्षणैव 'परिचक्षा' पूर्वेद्युरुच्छ्रयमाणपक्षस्य निन्दा।

स्वपक्षे युक्ति माह— "पशवे वै यूप मुच्छ्रयन्तीति। 'तस्मात्' 'प्रातरेव' परेद्युरेव उच्छ्रयण कुर्यादिति निगमनम्[3] ॥ ४ ॥

एकादशिनीपक्षे केन क्रमेणोच्छ्रयण मिति, त माह— "स य

१— यस्मो ह्यग्निसमीपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठ' प्रथमो यूप।
२— का० श्रौ० सू० ६ २ ५।
३— का० श्रौ० सू० ८ ८ १५।

उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यादिति। अग्निष्ठमथ अवधिं कृत्वा तत उत्तरतः प्रथमम्, ततो दक्षिणतो द्वितीयम्, तत उत्तरतस्तृतीयम्, ततो दक्षिणतश्चतुर्थं मित्येव सुभयोः पार्श्वयोरुत्तरप्राथम्येन पञ्च पञ्च यूपा उच्छ्रिताः। एवं क्रमेण दक्षिणार्द्धे भवम् 'उत्तमं' कुर्यात्। 'तथा' सन् 'उदीची भवति' उत्तरोपक्रमा भवतीत्यर्थः[1] ॥ ५ ॥

"अथो इतरथाकुर्वन्निति। "दक्षिण मेवाग्र इत्यादिकं पूर्ववाक्य-वैपरीत्येन व्याख्येयम्। तथो इत्येतेति। एवं कुर्वतः कर्म 'उदमेव' आनुपूर्व्येण 'सन्तिष्ठते' समाप्यते। पूर्वस्मिन् पक्षे उदगुपक्रमः, द्वितीये उदगपवर्ग इति भेदः ॥ ६ ॥

"स यो वर्षिष्ठ इति। तेषा मुत्तरोत्तरो 'यः वर्षिष्ठः', 'सः दक्षिणार्द्धः स्यात्'। "अथ ह्रसीयानित्यादिना दक्षिणोपक्रम मुदगपवर्गम्। प्रथमं वर्षिष्ठ मत्युच्छ्रितम्, तत' परं नीचदुच्छ्रित मित्येवं क्रमेणोच्छ्रयेत्। तथा सति सर्वेषा मुत्तरस्तु 'ह्रसिष्ठः' अतिशयेन ह्रस्वो भवति[2] ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् पात्नीवत पशुप्रयोग माह[3]— "अथ पत्नीभ्यः पत्नी-यूप मुच्छ्रयन्तीति[4]। 'पत्नीयूपम्'-इति पात्नीवतयूपस्य सञ्ज्ञा, तं 'पत्नीभ्यः' अर्थाय उच्छ्रयेत्। एतत् प्रशंसति—"सर्वत्वाय त्विति। "तत्त्वाष्ट्र मित्यादि[5]। 'तत्' तत्र यूपे 'त्वाष्ट्रं' त्वष्टृदेवताकं 'पशुम्'

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. १८-२१।
२— का० श्रौ० सू० ८. ८ १६।
३— 'पशुप्रयोजन माह'-इति क।
४— का० श्रौ० सू० ८. ८. ४१। ५— का० श्रौ० सू० ८. ९. १।

आलभेत। देवता प्रशंसति— "त्वष्टा वै सिक्तं रेत इति। 'वै'-शब्देन "यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति, तावच्छो वै तत् प्रजायते"—इत्यादि[१]श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते। विशेष माह— 'शुष्करो भवतीति। 'मुष्कर' प्रकृष्टमुष्क। 'ऊषसुषी-त्यादिना र-प्रत्यय[२]। इतरपशुवत् सञ्ज्ञपनप्रसक्तावाह— "तन्न सञ्ज्ञापयेत्, पर्यग्निकृत मेवोत्सृजेदिति। 'सञ्ज्ञापन' पशुसञ्ज्ञपनम्। 'एव' शब्दो भिन्नक्रम। उत्सृजेदेव, न सञ्ज्ञापयेत्। सञ्ज्ञापनपक्षे दोष माह— "स यत् सञ्ज्ञापयेदिति। 'प्रजायै' प्रजाया पुत्रपौत्रादि-रूपाया 'अन्तम्' अवसानम् इयात्' प्राप्नुयात्। मुष्करस्य प्रजननेन पितृत्वोपन्यासात् सञ्ज्ञपन मयुक्त[३] ॥ ८ ॥ ५ [७ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१— तै० सं० १ ५ ८ ५ मन्त्रव्यम्।
२— 'ऊषसुषिमुष्कमधो र'—इति पा० सू० ५ २ १०७।
३— तै० सं० ६ ६ ४, ५ अनुवाकावालोच्यौ। तत्रात्रैव प्रकरणे श्रुत मिद सामाजिक वचनम्— "यदेकस्मिन यूपे द्वे रशने परिव्ययति, तस्मादेको द्वे जाये विन्दते, यन्नैका रशना द्वयोर्यूपयो परिव्ययति, तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दत' इति (६ ६ ४ ७)।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

पशुश्च वै यूपश्च । न वा ऽऋते यूपात्पशु मालभन्ते कदा चन तद्यत्तथा नु ह वा ऽएतस्मा ऽअग्रे पशव-श्चक्षमिरे यदुन्न सम्भविष्यन् यथेद मन्नं भूता यथा हैवायं द्विपात् पुरुष उच्छ्रित एवꣳ हैव द्विपाद उच्छ्रिता-श्चेरुः ॥ १ ॥

ततो देवा एत व्वज्रं ददृशुः । यद्यूपं त मुच्छिश्रियु-स्तस्माद्भीषा प्राह्रीयन्त* ततश्चतुष्पादा ऽअभवंस्ततोऽन्न मभवन् यथेद मन्नं भूता एतस्मै हि वा ऽएतेऽतिष्ठन्त तस्माद् यूप ऽएव पशु मालभन्ते नर्त्ते यूपात् कदा-चन† ॥ २ ॥

अथोपाकृत्य पशुम् । अग्निं मथित्वा नियुनक्ति तद्य-त्तथा नु ह वा ऽएतस्मा ऽअग्रे पशवश्चक्षमिरे यद्धविरभवि-ष्यन् यथैनानिदꣳ हविर्भूतानग्नौ जुह्वति तान् देवा उपनिरुरुधुस्त ऽउपनिरुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । न वा ऽइमेऽस्य यामं‡ व्विदुर्यदग्नौ हविर्जु-ह्वति नैतां प्रतिष्ठा मुपरुद्धैव पशूनग्निं मथित्वाग्नावग्निं

---

* 'प्राह्नीयन्त'–इति सा॰ सम्मत इति डा॰ वेबर ।

† 'चन'–इति ग, घ ।

‡ 'याम'–इति सा॰ सम्मत इति डा॰-वेबर ।

जुहवाम ते व्येदिष्यन्त्येप वै किल हविपो याम एपा प्रतिष्ठाग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवैष्यन्ति ततो रातमनस आलम्भाय भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

त उपरुध्यैव पशून्। अग्निं मथित्वाग्नावग्नि मजुहवु-स्तेऽविदुरेप वै किल हविपो याम एपा प्रतिष्ठाग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवायंस्ततो रातमनस आलम्भायाभवन् ॥ ५ ॥

तथो ऽप्येवैष एतत्। उपरुद्ध्यैव पशु मग्निं मथित्वा-ग्नावग्निं जुहोति स व्येदैप वै किल हविपो याम एपा प्रतिष्ठाग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवैति ततो रातमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाकृत्य पशु मग्निं मथित्वा नियुनक्ति ॥ ६ ॥

तदाहु*। नोपाकुर्यान्नाग्नि मन्थेद्रशना मेवादाया-ञ्जसोपपरेत्याभिधाय नियुञ्ज्यादिति तदु तथा न कुर्याद्यथाधर्मं तिरश्चा चिकीर्षेदेवं तत्तस्मादेतदेवा-नुपरीयात् ॥ ७ ॥

अथ तृण मादायोपाकरोति । द्वितीयवान्निरुणधा ऽइति द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृण मादत्ते। उपावीरसीत्युप हि द्वितीयोऽवति

* 'ऽऽ'–इति ग, घ।

तस्मादाहोपावीरसीत्युप देवान्* दैवीर्विंशः प्रागुरिति दैव्यो वा एता विशो यत्पशवोऽस्थिपत देवेभ्य इत्येवैतदाह यदाहोप देवान्† दैवीर्विंशः प्रागु‡रिति ॥ ९ ॥

उशिजो वह्नितमानिति। विद्वांसो हि देवास्तस्मादाहोशिजो वह्नितमानिति ॥ १० ॥

देव त्वष्टर्वसु रमेति। त्वष्टा वै पशूना मीष्टे पशवो वसु तानेतद्देवा अतिष्ठमानांस्त्वष्टार मब्रुवन्नुपनिमदेति यदाह देव त्वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥

हव्या ते स्वदन्ता मिति। यदा वा एत एतस्मा ऽअभियन्त यद्धविरभविष्यंस्तस्मादाह हव्या ते स्वदन्ता मिति ॥ १२ ॥

रेवती रमध्व मिति। रेवन्तो हि पशवस्तस्मादाह रेवती रमध्व मिति बृहस्पते धारया वसूनीति ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वसु तानेतद्देवा अतिष्ठमानान् ब्रह्मणैव परस्तात्पर्यदधुस्तन्नात्यायंस्तथो ऽएवैनानेष एतद् ब्रह्मणैव परस्तात्परिदधाति तन्नातियन्ति तस्मादाह बृहस्पते धारया वसूनीति पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चत्यग्राती नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥ ६ [७. ३.] ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

---

*, † 'देवो'–इति ग, घ। ‡, § 'प्रागु'–इति ग, घ।

पशुनियोजनाय सर्वथा यूपेनैव भवितव्य मित्यमु मर्थ माख्यानमुखेनोपपादयति— "पशुर्ह वै यूपस्येत्यादिना । अविनाभूतावित्यर्थः । व्याप्तिं दर्शयति— "न वा ऋत इति । यतो यूपं विना पश्वालम्भो नास्ति, केनापि प्रकारेण न तथा स्यात्, यथा पशोर्यूपेन, अतस्तदुपपद्यत इत्यर्थः । तत् प्रदर्श्यते— "न ह वा इत्यादिना । 'एतर्हि' वक्ष्यमाणाय देवाना मन्नभावाय 'न' 'चक्षमिरे' क्षममाणा भवन्ति, 'अन्न मभविष्यन्निति' 'यत्' अस्ति, तस्मा मित्यर्थः । 'यथा' 'इदम्' इदानीं यूपनियुक्ता 'अन्न भूत' अन्न मभवन्, तथा यूपाख्यवज्रोद्यतायां रक्षिते काले इत्यर्थः । अन्न-भावाभावे कारण माह— "यथा हैवाय द्विपात् पुरुष इति ॥१॥

"ततो देवा इति । 'त यूपम्' 'उच्छ्रिश्रियु' उच्छ्रयण मकुर्वन् । 'तस्मात्' भयाम् हेतो 'प्राक्षीयन्त[1]' प्रकर्षेण क्षीना[2] अवचनीया[3] अभवन् । 'तत' हेतो, मनुष्यवद् द्विपादा सन्त पश्चात् 'चतुष्पादा अभवन्' ॥ २ ॥

प्रासङ्गिकं यूपैकादशिनीपक्ष परिसमाप्य प्रकृत मग्नीषोमीय-पशुप्रयोग माह— 'अथोपाकृत्य पशु मिति[4]' । पशूपाकरणानन्तरम्[5] अग्निमन्थनानन्तर मेव पशु यूपे नियुञ्जीत । पशुनियो-

---

१, २, ३— 'प्राङ्गीयन्त'-इति, 'क्षीना'-इति, 'अवनता'-इति च क्व ।

४— 'अग्नीषोमीयोऽत्र पशु'-इति का० श्रौ० सू० ८ ७ २१ ।

५— 'उपावर्तध्व मित्यय प्रैष उपाकरणशब्देनोच्यते, तद्व्यतिरिक्तं किमपि न ब्रूयात्, तेनोपाकरणेन चाध्वर्युरिद्धाग्निभ्यो यज्ञ प्रयच्छति'-इति भा० टी० (का० श्रौ० सू० ६ ३ १०)। १ भा० ३५६ पृ० २ टीप्पणी च द्रष्टव्या ।

जनस्य अग्निमन्थनानन्तरकालं प्रशंसति— "तद्यत्तया न ह वा एतस्मा अग्रे पशव इत्यादिना । पूर्वार्थवादवाक्यवत् व्याख्येयम् । 'नोपावेयु' नोपगता पशव ॥ ३ ॥

"ते होचुरिति । 'न वा' 'इमे' पशव 'यदग्नौ जुह्वति' । यत 'अस्य' नियोजनस्य 'याम' प्रापनम्,[1] अग्नौ होमलक्षण 'न विदु' न ज्ञातवन्त । तदेव विशिनष्टि— "नैता प्रतिष्ठा मिति । 'एता' होमलक्षणां 'प्रतिष्ठाम्' अन्याश्रयपरमपदस्थितिम् 'अग्नौ' उत्तरवेदिस्थे 'अग्निम्' मन्थनजन्यम् । 'एष वै किल'—इत्येतच्छब्दार्थं माह— "अग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति । 'अभ्यवेष्यन्ति' अवगतिं प्राप्स्यन्ति । 'आश्वस्याय' 'रातमनस' इत्तमनस्का 'भविष्यन्ति' 'इति' । शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

केवलनियोजनपक्ष मुदाहृत्य निराचष्टे— "तद्धाहुर्नोपाकुर्यादिति । उपकरणाद्यकृत्वा प्रथमत एव 'रशना मादाय' साक्षात्येन यूपसमीप गत्वा 'अभिधाय' पशु बद्धा 'नियुञ्ज्यात्' नियुञ्जीत ॥ ७ ॥

क्रम मुक्त्वा इदानीं सार्थवाद मुपाकरणं विधत्ते— "अथ तृण मादायेति[2] । तृणादानस्य प्रयोजन माह— "द्वितीयवानिति । 'निरुणधे निरोधं[3] करवाणि । तावता किं मायात मित्यत आह—

१— 'यान (?) प्राप्तम्'—इति छ ।

२— आपस्तम्बसूत्रे उपाकरणप्रकार सूचित (७ १६ ४-१) ।

३— 'पशोर्निरोध —इति छ ।

"द्वितीयवान् हि वीर्यवानिति। असहायस्य व्यापाराक्षमत्व लोकसिद्धम् ॥ ८ ॥

"स त्वष्ट्र माऽदत्त इति[1]। तृणादानमन्त्रस्यायमर्थः[2]— हे तृण! त्वम् 'उपावीरसि' समीपे स्थित्वा रक्षकोऽसि, एवं कार्यकरोऽसीत्यर्थः। "अवितृ"-इति ई-प्रत्ययः[3]। 'दैवी विश' पशुलक्षणा देवसम्बन्धिन्य प्रजा 'देवान्' 'उपप्रागु' प्राप्ता देवतार्थमुपस्थिता इत्यर्थः[4] (९)। "उशिजो वह्नितमानितीति। देवान् विशिनष्टि— उशिज' मेधाविनामैतत्[5], विद्वांस इत्यर्थः। 'वह्नितमान्' वोढृतमान् (१०)। 'देव त्वष्टरिति। 'त्वष्ट! देव! पशुस्वामिन्! 'वसु' वसवाख्य धन 'रम' रमय नियोजयेत्यर्थः (११)॥

'हव्या ते स्वदन्ता मितीति। हे पशो! 'ते 'हव्या' हवींषि 'स्वदन्ताम्'। 'रेवती रमध्व मितीति[6]। 'रेवती' रेवत्यो गाव पशव 'रमध्व' सङ्क्रीडध्वम्। हे 'वृहस्पते!' वृहत परिरक्षण-कर्मण स्वामिन्! त्व वसूनि' पशुलक्षणानि 'धारय' अत्र स्थापय॥

१— का० श्रौ० सू० ६ ३ १९ क।

२— सोऽयं मन्त्र — वा० स० ६ ७ १।

३— पाणि० उ० सू० ३ १५८।

४— पशु गुपसृग्यपुप देवानिति'—इति का० श्रौ० सू० ६ ३ १९ ख। मन्त्रस्तु— वा० स० ६ ७ २। ५— निघ० ३ १५ १९।

६— वा० स० ६ ८ १। यद्यपि काण्डिकारम्भे पृथगेवैष मन्त्र, परं मिह पूर्वमन्त्रशेषत्वेन स्वीकृत इति ध्येयम्।

मन्त्रं व्याचष्टे— "उप हि द्वितीयोऽस्तीत्यादिना । 'हि'-शब्दो लोकप्रसिद्धिद्योतनार्थं । लोके एकं कर्म कर्त्तुं मशक्तः, द्वितीयं तत्साहाय्यकरणेन न भवतीति प्रसिद्धम् । "देवीर्विश इत्यस्य तात्पर्यं माह— 'देव्यो वा एता विशो' यत् पशव इति । यथा विशः स्वस्वामिनं पुष्णन्ति, एवं पशवो हविषा पुष्णन्तीति तेषां प्रजारूपत्वोपचारः । "अस्थिषत देवेभ्य इतीति । तेषां कर्थायामान प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च"-इत्यात्मनेपदम्[1] । उशिकुशब्दार्थं माह— "विद्वांसो हि देवा इति । त्वष्टुः प्रार्थनायां कारणं माह— "त्वष्टा वै पशूनां मित्यादिना । 'वै' शब्दः 'त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्' इत्यादि[2]-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थं । 'देव त्वष्टर्वसु'-'इति' मन्त्रभागो 'यदाह', 'अतिष्ठमानान्' पशून् प्रति 'त्वष्टारं' 'देवाः' 'उपनिमद' 'इति' यत् 'अब्रुवन्', 'एतत्' एव 'आह' इत्यर्थः । 'उपनिमद' अस्मत्समीपे नितरां मादयेति तस्यार्थः । अथवा 'यत्' अध्वर्युणा 'देव त्वष्टु' इत्यभिधानम्, तत् , पुरा यद् देवैरुक्तलक्षणं त्वष्टृप्रार्थनं सुक्तम्, तत्स्थानीय मित्यर्थः ॥ एवंविधेषु वाक्येषु सर्वत्रैव व्याख्येयम् ॥

"इत्या ते स्वदन्ता मिति । अस्याभिप्राय माह— "यदा वा एत इति । यद्यप्युपाकरणकाले हविषा सन्निध्यभावे स्वदनं नोपपद्यते, तथापि पलायनं मकृत्वा यदाहृता अभवन्, तदेव हविर्भविष्यतीत्यर्थः । अत एव मभिधान मुपपद्यते (१२) ॥

१— पा० सू० १ ३ २३ ।

२— उपरिष्टाद् १४ का० १ प्र० ८ ब्रा० ७ क० । तै० स० २ १ ८ ३ ।

"रेवन्तो हि पशव इत्यादि । ब्राह्मण सष्टम्[1] ॥

'ब्रह्मणैव' 'परस्तात्' परे द्वे 'पर्यदधु' परितो ऽधारयन् । "अथातो नियोजनस्यैवेति । विधान मभिधीयत इति शेष ॥ ९–१२ ॥ ६ [७ २] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः[2] ॥

१— सर्व ह्येतत् तै० स० ६ ३ ६ द्रष्टव्यम् ।

२— "काण्डीसङ्ख्या १२७'–इति क, "कण्डिका १२७'–इति ख, "कण्डिकासङ्ख्या १२७"–इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० २६ क०, २ ब्रा० २१ क०, ३ ब्रा० २० क०, ४ ब्रा० ३२ क०, ५ ब्रा० ८ क०, ६ ब्रा० १९ क०, सङ्कलनया १२७ इति सिद्धम् ॥

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति*। ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामीति वरुण्या वा एषा यद्रज्जुस्तदेन मेतदृतस्यैव पाशेन प्रतिमुञ्चति तथो हैनं मेषा वरुण्या रज्जुर्न हिनस्ति ॥ १ ॥

धर्षा मानुष इति। न वा एतं मृगे मनुष्यो ऽधृष्णोत्स यद्देवत्तंस्य† पाशेनैतद्देवहविः प्रतिमुञ्चत्यथैनं मनुष्यो धृष्णोति तस्मादाह धर्षा मानुष इति‡ ॥ २ ॥

---

* 'प्रतिमुञ्चति'—इति क।

† 'यद्देवत्तंस्य'—इति क पाठः, डा॰ वेबरेण दृष्टश्च।

‡ 'इति'—इति ख, 'इति'—इति ग, घ।

अथ नियुनक्ति। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियु-नज्मीति* तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येव-मेवैतद्देवताभ्या मादिशत्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ ३ ॥

स प्रोक्षति। अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति तद्यत एव सम्भवति तत एवैतन्मेध्यं करोतीदꣳ हि यदा वर्षत्य-थौषधयो जायन्त ऽओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति रसाद्रेतो रेतसः पशवस्तद्यत एव सम्भ-वति यतश्च जायते तत एवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥

अनु त्वा माता मन्यता मनु पितेति। स हि मातुश्चाधि पितुश्च जायते तद्यत एव जायते तत एवैतन्मेध्यं† करोत्यनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य इति स यत्ते जन्म तेन त्वानुमत मारभ ऽइत्येवैतदा-हाग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्याभ्यां देव-ताभ्या मारभते ताभ्यां मेध्यं करोति ॥ ५ ॥

अथोपगृह्णाति। अपाम्पेरुरसीति। तदेन मन्तरतो

---

* 'नियुनज्मीति'–इति क, ख।

† 'तन्मेध्य'–इति ग, घ।

मेध्यं करोत्यथाधस्तादुपोक्षत्यापो देवीः स्वदन्तु स्वात्तं चित्सद्देवहविरिति तदेनꣳ सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथाहाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति। स उत्तर माघार माघार्य्यांसꣳस्पर्शयन्स्रुचौ पर्य्यैत्य* जुह्वा पशुꣳ समनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघार एष वा ऽअत्र यज्ञो भवति यत् पशुस्तद्यज्ञ ऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति तस्माज्जुह्वा पशुꣳ समनक्ति ॥ ७ ॥

स ललाटे समनक्ति। सन्ते प्राणो वातेन गच्छता मिति स मङ्गानि यजत्रैरित्यꣳसयोः सं यज्ञपतिराशिषेति श्रोण्योः स यस्मै कामाय पशु मालभन्ते तत् प्राप्नु- हीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सञ्ज्ञप्यमानस्य। प्राणो वात मपि- पद्यते तत् प्राप्नुहि यत्ते प्राणो वात मपिपद्याता ऽइत्येवैतदाह स मङ्गानि यजत्रैरित्यङ्गैर्वा ऽअस्य यजन्ते तत् प्राप्नुहि यत्ते ऽङ्गैर्य्यजान्ता ऽइत्येवैतदाह सं यज्ञपति- राशिषेति यजमानाय वा ऽएतेनाशिष माशासते तत् प्राप्नुहि यत्त्वया यजमानायाशिष माशासान्ता ऽइत्येवैतदाह सादयति स्रुचावथ प्रवरायाश्रावयति सो- ऽसावेव बन्धुः ॥ ९ ॥

* 'पर्य्येत्य'– इति ग, घ ।

† 'व्यभि'– इति स्यात् सा० स० ।

अथ द्वितीय माश्रावयति। द्वौ ह्यत्र होतारौ भवतः स मैत्रावरुणायाहैवाश्रावयति यजमानं त्वेव प्रवृणीते ऽग्निर्ह दैवीनां विशां पुर एतेत्यग्निर्हि देवतानां मुखं तस्मादाहाग्निर्ह दैवीनां विशां पुर एतेत्ययं यजमानो मनुष्याणा मिति तस्य हि सोऽन्वर्द्धो भवति यस्मिन्नर्द्धे यजते तस्मादाहायं यजमानो मनुष्याणा मिति तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतꣳ हिमा द्वायू* इति तयोरनार्त्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्त्वित्येवैतदाह ॥ १० ॥

राधाꣳसीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति। राधाꣳस्येव सम्पृञ्चाथां सापि† तनूरित्येवैतदाह तौ ह यत्तनूरपि सम्पृञ्चीयातां मामियं यजमानं दहेत्सयदग्नौ जुहोति तदेषोऽग्नये प्रयच्छत्यथ या मेवात्रर्त्विजो यजमानायाशिष माशासते ता मस्मै सर्व्वा मग्निः समर्द्धयति तद्राधाꣳस्येव सम्पृञ्चाते नापि तनूस्तस्मादाह राधाꣳसीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

---

* 'हिमा व्यायू'—इति ख, 'हिमा दा यू'—इति ग।

† 'सापि'— इत्येव पाठः स्यात् सायणसम्मतः।

सम्यक् बन्धनमाह—"पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति[१]। पाशायपन्थ्या सुषिरं कृत्वा, तच्छिथिलतरमपि बहिः प्रसार्य, बहिर्गतं पाशमाकृष्य, यथा शिरो न गलति, तथा कृत्वा बध्नीयात् ॥

'ऋतस्य त्वेति[२]। हे 'देवहवि !' पशो। त्वाम् 'ऋतस्य पाशेन' 'प्रतिमुञ्चामि'। 'मानुषः' मह केवलं 'धर्षा' धर्षणधर्मा। "वरुणेत्यादि। बध्नामीति बन्धनकर्मणो वरुणाभिमानिकत्वात् तत्साधनभूताया वरुणसम्बन्धिरज्जो तत्त्वम्, तं मपि परिहाय मन्त्रेण बन्धे सति ऋतपाशेन बन्धो भवेत् ॥ १ ॥

"धर्षा मानुष इतीति। मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— "न वा ऋत मप इत्यादिना। यस्मात पशुधर्षणसामर्थ्यं मनुष्यस्य देवकृतपाशविमोकायत्तम, अतो मन्त्रो 'धर्षा मानुष" 'इति' ब्रूते इत्यर्थः ॥ २ ॥

"अथ नियुनक्तीत्यादि। स्पष्टम्। देवतानिर्देशस्य प्रयोजनमाह— "यथैवाद इति। 'यथैव' 'अद' अमुष्मिन् दर्शपूर्णमासयागे हविर्निर्वापे देवतादर्शनम्, 'एवम्' इदानी मपि प्रोक्षतीति। "एको वा इत्यपरकं गतम् ॥ ३ ॥

"स प्रोक्षतीति[३]। "अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इतीति[४]। 'अद्भ्य' च 'ओषधीभ्य' च सम्भूत त्वा 'प्रोक्षामि। "मेध्यं करोतीति। सम्ज्ञपनार्थं वाह्यमान त्वा मातादिरनुमन्यताम्। 'सगर्भ्य' समाने

१— का० श्रौ० सू० ६ ३ २७।
२— वा० स० ६ ८ २।
३— का० श्रौ० सू० ६ ३ ३१।
४— वा० स० ६ ९ १।

उदरे भव, 'अनुसख' समानख्यान, 'सयूथ्य' समानयूथे भव, सर्वैरनुमत त्वाम् 'अग्नीषोमाभ्याम्' अर्थाय 'प्रोक्षामि' ॥

मन्त्रस्य परमप्रयोजन माह— "तद् यत एवैत्यादिना । कथ ताभ्य सकाशात् पाशाभाव इति, तदुपपादयति— "इद हि स यदा वर्षतीत्यादिना । आपश्चौषधयश्चोपादानकारणम्, मातापितरावाश्रयत्वेन निमित्तकारणम् । अतस्तत्सकाशान्मेध्य करोति । सगर्भ्यादीना मपि जनकसम्बन्धसम्भवात् तेन सम्बन्धिना सगर्भ्यादिनानुमन्यत इत्युक्त भवति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ४, ५ ॥

"अथोपगृह्णातीति[1] । प्रोक्षणशेष[2] पानार्थं मुखसमीपे धारयेत् । हे 'पशो !' त्वम् 'अपा' जलाना 'पेरु' पानशीलोऽसि । 'तत्' तस्योदकस्यान्त-प्रवेशात् 'एन' पशुम् 'अन्तरत मेध्य करोति[3] ॥

"अथाधस्तादिति[4] । अधस्तादुपोक्षणमन्त्रस्याय मर्थ— हे 'आपो देवी' आपो देव्य । 'स्वदन्तु' स्वादयन्तु । तथा स पशु 'स्वात्त' सुष्ठु स्वीकृत भवतु । पशुर्विशेष्यते— 'देवहवि' देवतयोर्हविर्भूत मिति[5] ॥ ६ ॥

"अथाहाग्नये समिध्यमानायेति[6] । सामिधेन्यर्थं प्रैष कुर्यात् । "स उत्तर माघार माघारयेति[7] । द्वितीय मित्यर्थ । 'स्रुचौ'

१— का० श्रौ० सू० ६ ३ ३२। २— 'प्राशुत्सीग्रीव'-इति ह।
३— वा० स० ६ १० १। ४— का श्रौ० सू० ६ ३ ३३।
५— वा० स० ६ १० २। ६— का० श्रौ० सू० ६. ४. १।
७— का० श्रौ० सू० ६ ४ २।

जुहूपभृतौ 'अमसर्ग्रयन्', पुनरुत्तरतः 'पर्यत्य' 'जुह्वा' उत्तराघारावशिष्टेनाज्येन 'पशुम्' 'अनक्ति' आर्द्रीकरोति । तत् प्रशंसति— "शिरो वै यज्ञस्योत्तराघार इति । प्रधानत्वात् 'पशुः यज्ञ.', तस्य प्रथमतोऽनुष्ठेयत्वात् शिरस्त्वम् । अत आघारशेषेणाञ्जनेन 'यज्ञे' 'शिर' स्थापितवान् भवति ॥ ७ ॥

अवयववाक्यविभेदेन मन्त्रभेद माह— "स ललाटे समनक्ति[1] घन्ते प्राण इति[1] । वाह्यवातस्यैव शरीरान्त प्रवेशेन प्राणत्वात् तस्य वातप्राप्तिर्युक्ता । 'अङ्गानि' 'यजत्रे' यागैः 'सङ्गच्छन्ताम्' । तथा 'यज्ञपतिः' यजमानः 'आशिषा' 'सङ्गच्छताम्' । एतेन 'श्रोण्योः' अनक्ति । अथ कृत्स्नतात्पर्यं यज्ञविषया आशीरेवेत्याह— "स यस्मै कामायेति ॥ ८ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे— "इदं वै पशोरित्यादि । 'इद' वक्ष्यमाणम्, लोकप्रसिद्ध मित्यर्थः । सामान्येनोक्त विशेषेण योजयति— "तत् प्राप्नुहीति । यद्येतन्निमित्तेन प्राणो वात मभिपद्येत, तत् प्राप्नुहीत्येवैतदाहेत्यर्थः । गतमाय मन्यत् । अत्र सूत्रम्— "आ प्रयाजेभ्य उत्तराघार माघार्य पशु पूर्व समनक्ति ललाटांसश्रोणिषु मन्त इति प्रतिमन्त्रम्"— इति[3] ॥

"सादयति स्रुचावथ प्रवराया श्रावयतीति । जुहूपभृतौ सादयित्वा

१— का० श्रौ० सू० ६. ४ २ ।
२— वा० स० ६. १०. २, ३, ४ ।
३— का० श्रौ० सू० ६ ४ ३ ।

प्रवरायाश्रावयेत् । आश्रावणार्थवादं प्रकृतिगतं मन्वादित्यति— "सोऽसावेव बन्धुरिति ॥ ८ ॥

"अथ द्वितीय माश्रावयतीति[1] । मैत्रावरुणस्यापि हौत्रकर्तृत्वाद् "द्वौ ह्यत्र होतारौ भवत इत्युक्तम् । द्वितीयाश्रावणं किमर्थमित्याह— "स मैत्रावरुणायाद्वैवाश्रावयतीति । 'स.' अध्वर्युः । "यजमानं ब्रवेति । 'एव'-कारेणर्त्विजां प्रवरणं निषिध्यते ॥

यजमानप्रवरनिगदस्याय मर्थः— 'अग्निः' खलु 'दैवीनां विशां' देवसम्बन्धिनीनां प्रजानां 'पुर एता' मुख्य इत्यर्थः । तथा 'मनुष्याणां विशां' 'यजमान.' 'पुर एता' मुख्यः । सर्वेऽपि प्राणिनस्त, मनुष्यत्य भवन्तीत्यर्थः । 'तयोः' अग्नियजमानयोः 'गार्हपत्यं' गृहपतिकर्म 'अस्तूरि' अनाश्यम् । शतवर्षपर्यन्त हि दीव्यन्तुयष्ट्यलेत अग्नेस्तत्त्व यजमानस्य च गार्हपत्यसम्बन्धः । 'राधांसि इत्' अन्नानीव 'सम्पृञ्चानौ' मिश्रयन्तौ । 'तन्व.' तनूः 'असम्पृचानौ' शरीरसम्पर्कौ यथा न स्यात् ॥

क्रमेण व्याचष्टे— "अग्निर्हेत्यादिना । "तं हि सोऽन्वर्द्धो भवति, यस्मिन्नर्द्धे यजत इति । 'यस्मिन्' 'अर्द्धे' राष्ट्रे अथ यजमानो 'यजते', 'सोऽन्वर्द्धः', 'त हि' त मनु । "हीने"-इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्[2] । 'अस्तूरि'-शब्दार्थं माह— "अनार्तानि गार्हपत्यानीति । 'राधांसि'—इत्येतद् विभज्य व्याचष्टे—"राधांसीवेत्यादिना । इच्छन्द एवार्थे[3] । तेन निरसनीय माह—"नापि तनू-

---

१— का० श्रौ० सू० ६. ४ ४ द्रष्टव्यम् ।

२— पा० सू० १. ४. ८६ । ३— मन्ये इति शेषः ।

रिति । विपक्षे बाधक माह— "तौ ह यत्ननूरपीति । ननु "स राधासि सम्पृचानौ"-इत्युक्तम्, सम्पर्कश्च परस्परप्रदानमन्तरेण कथ मत्र सम्भवतीति, तदुपपादयति— "स यदग्नौ जुहोतीति । यदग्नौ प्रदानम्, यश्च तदग्नौ सम्पर्क, ऋत्विग्भि यजमानार्थ माशास्यमानानां फलाना तुष्टेनाग्निना दान मस्ति, तदेवाग्नेर्यज-मानसम्पर्क । 'तत्' तेन प्रतिपादितप्रकारेण तौ 'राधासि सम्पृ-चाते' इति ॥ १०, ११ ॥ १ [७, ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीं स्वितद्शतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोर्वी रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि सिङ्गमार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटश्च ॥
धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणज मनृण शार्कर चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि मकृत मुदा पात्रमात्मिङ्गनार्थ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथाष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

तद्यन्नैतत् प्रहतो होता होतृषदन उपविशति ।* तदुपविश्य प्रसौति प्रसूतोऽध्वर्युः स्रुचावादत्ते ॥ १ ॥

अथाप्रीभिश्चरन्ति । तद्यदाप्रीभिश्चरन्ति सर्व्वेणेव वा एष मनसा सर्व्वेणेवात्मना यज्ञᳪ संभरति सञ्जिहीर्षति यो दीक्षते तस्य रिरिचान इवात्मा भवति त मेताभिराप्रीभिराप्याययन्ति तद्यदाप्याययन्ति तस्मादाप्रियो नाम तस्मादाप्रीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वा एत एकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वा इमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एतावान्वै पुरुषस्तदस्य सर्व्वमात्मान माप्याययन्ति तस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

स आश्राव्याह । समिधः प्रेष्येति प्रेष्य प्रेष्येति चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे समानयमानो दशभिः प्रयाजैश्चरति दश प्रयाजानिष्ट्वाह शास माहरेत्यसिं वै शास इत्याचक्षते ॥ ४ ॥

---

* नास्त्येतच्छेदचिह्न मुद्रितपुस्तकादन्यत्र ।

अथ यूपशकल मादत्ते । तावग्रे जुह्वा अक्त्वा पशोर्ललाट मुपस्पृशति घृतेनाक्तौ पशूंस्त्रायेथा मिति वज्रो वै यूपशकलो वज्रः शासो वज्र आज्यं त मेवैतत् कृत्स्नं वज्रꣳ सम्भृत्य त मस्याभिगोप्तारं करोति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हिनसन्निति पुनर्यूपशकल मवगूहत्येषा ते प्रज्ञाताश्रिरस्त्वित्याह शासं प्रयच्छन्सादयति स्रुचौ ॥ ५ ॥

अथाह पर्य्यग्नयेऽनुब्रूहीति* । उल्मुक मादायाग्नीत्पर्यग्निं करोति तद्यत्पर्य्यग्निं करोत्यच्छिद्र मेवैन मेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाꣳसि प्रमृशानित्यग्निर्हि रक्षसा मपहन्ता तस्मात्पर्यग्निं करोति तथैनꣳ श्रपयन्ति तदभिपरिहरति ॥ ६ ॥

तदाहुः । पुनरेतदुल्मुकꣳ हरेद्याचान्य मेवाग्निं निर्मथ्य तस्मिन्नेनꣳ श्रपयेयुराहवनीयो वा ऽएष न वा ऽएष तस्मै यदस्मिन्नशृतꣳ श्रपयेयुस्तस्मै वा ऽएष यदस्मिञ्छृतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । यथा वै ग्रसित मेव मस्यैतद्भवति यदेनेन पर्यग्निं करोति स यथा ग्रसित मनुहाया-

* हौति'—इति ग घ।

च्छिद्य तदन्युसै प्रयच्छेदेवं तत् तस्मादेतस्यैवोल्मुक-स्याङ्गारान्निमृद्य तस्मिन्नेनऽ श्रपयेयुः ॥ ८ ॥

अथोल्मुक मादायाग्नीत् पुरस्तात् प्रतिपद्यते। अग्नि मेवैतत् पुरस्तात् करोत्यग्निः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्य-पघ्नन्नेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण पशुं नयन्ति तं वपाश्रपणी-भ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं यजमानः ॥ ९ ॥

तदाहुः*। नैष यजमानेनान्वारभ्यो मृत्युवे ह्येतं नयन्ति तस्मान्नान्वारभेतेति तदन्वेवारभेत न वा ऽएतं मृत्यवे नयन्ति यं यज्ञाय नयन्ति तस्मादन्वेवारभेत यज्ञाद् हैवात्मान मन्तरियाद्यन्नान्वारभेत तस्मादन्वे-वारभेत तत्परोक्ष मन्वारब्धं भवति व्वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं यजमान एतद् परोक्ष मन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

अथ स्तीर्णायै व्वेदेः। द्वे तृणे ऽअध्वर्युरादत्ते स आश्राव्याहोपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्येतद् व्वैश्वदेवं पशौ† ॥ ११ ॥

अथ व्वाचयति। रेवति यजमान इति व्वाग्वै रेवती

* 'हु'–इति ग, घ। † 'शौ'–इति ग, घ।

श्रोणि । 'तत्' तत्र 'उपविश्य' 'प्रसौति' "अग्निर्होता वेतु"— इत्यादि[1] स्रुगादापनम् । निगदेनानुजानाति— "घृतवती मध्वर्यो स्रुच मास्यस्व"—इत्येव क्रमेण[2] ॥ १ ॥

'अथाप्रीभिश्चरन्तीति । समित्तनूनपादित्याद्येकादश प्रयाजा आप्रिय[3] । नामनिर्वचनेनाप्रिय प्रशंसितु तत्प्रवृत्तिनिमित्ताप्यायनस्य सम्भावना आह— "सर्वेणैव वा एष मनसा सर्वेणैवात्मना यज्ञ सम्भरतीत्यादिना । 'एष' दीक्षित 'सर्वेणैव मनसा' 'सर्वेणात्मना' मनोव्यतिरिक्तेन प्राणादिसङ्घातेन, सर्वथा तथैवोपजीव्यत्वात् । अत 'सञ्जिहीर्षति' सङ्क्तुं मिच्छति । ततो 'रिरिचान इव' रिक्त शून्य इव 'आत्मा भवति' । 'तस्मात्' आप्यायनसाधनत्वात् 'आप्रिय' इति तन्नामनिर्वचनम् ॥ २ ॥

आप्यायनसाधनत्व मेवोपजीव्यैकादशत्व विधाय प्रशंसति— "ते वा एत एकादश प्रयाजा इति । सप्त शीर्षण्या, द्वावपानौ, नाभिर्दशमी, तेषा साधारो देह एकादश इति विवेक[4] ॥ ३ ॥

"स आश्राव्याहेत्यादि । समिधाग एव 'समिध प्रेष्य' 'इति' एव ब्रूयात् । तनूनपात्प्रभृतीनां 'प्रेष्य-प्रेष्य 'इति' एव नाम निर्दिशेत् । "चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानयमान इति । जुह्वगतेन

१— का० श्रौ० सू० ६ २ १५ । १मा० ३५०पृ० १पङ्क्तिश्च द्रष्टव्यम् ।
२— १का० १प्र० २ब्रा० १कण्डिका भाषात एवैष मन्त्र ।
३— 'अथात आप्रिय' इत्यादिप्रश्नोत्तरणीय (निरु० ८ २ १-७) ।
४— १भा० ३०१पृ० द्वतीया टीप्पणी द्रष्टव्या ।

आज्येन प्रयाजत्रयं कृत्वा, पुनरुपभृति स्थित माज्य मथ चतुर्थादि-सप्तमान्तप्रयाजचतुष्टयाय समवनीय, पुनरष्टमाद्येकादशान्तप्रयाज-चतुष्टयार्थं मष्टम मवनयेदित्यर्थः । दशमप्रयाजानन्तर 'शासम्' असिम् 'आहर' 'इति' ब्रूयात् । "शसु हिंसायाम्"[१] । शस्यते हिंस्यते अनेनेति 'शास असि' । शासमिद्धस्याप्रसिद्धस्य प्रसिद्धार्थता मभिप्रेत्य व्याचष्टे— "असिर्वै शास इतीति ॥ ४ ॥

"अथ यूपशकलाविति । यूपशकलौ जुह्वा अग्रगतेनाज्येन समज्य, ताभ्या मक्ताभ्या 'पशोर्ललाट मुपस्पृशति'[२] । तन्मन्त्रस्याय मर्थः— हे घृतेनाक्तौ स्वरुस्वधिती ! युवा 'पशून्' त्रायेथाम्[३] । अत्र सूत्रम्— "स्वरु मादायाग्रकोभौ जुह्वां ताभ्यां पशोर्ललाट मुपस्पृशति[४] घृतेनाक्ताविति[५]"-इति ॥

"वज्रो वा इत्यादि । यूपशकलादीना वज्रत्व प्रागुक्तम्[६] । "एषा ते"-इति ब्रुवन्, 'शासम्' उत्सृजतोऽस्य हविषोऽवदानाय 'प्रायच्छन्' । 'एषा' अष्टाश्रि हे शमित । 'ते प्रज्ञाता अस्तु'— 'इति आह' ॥ ५ ॥

"अथाह पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति[७] । 'अथ' स्रुचो मादनानन्तरम्, 'पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति' उक्त्वा, 'पर्यग्नीकरोति' पशो परित अग्नि

१— धा० प० ७२७ धा० ।
२,४— का० श्रौ० सू० ६ ३.१२ ।
३,५— वा० स० ६ ११ १ ।
६— पुरस्तात् ७.१ १०, ११ (४२५ पृ०) द्रष्टव्यम् ।
७— का० श्रौ० सू० ६.५ १ ।

सा यद्वाग् बहु व्वदति तेन व्वामेवती प्रियं धा आविशेत्युनात्ति मा विशेत्येवैतदाहोरोरन्तरिक्षात् सजूर्देवेन व्वातेनेत्यन्तरिक्षं वा ऽअनु रक्षश्चरत्यमूलमुभयत परिच्छिन्नं यथायं पुरुषो ऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तद्वातेनैनम्ऽ संविदाना-न्तरिक्षाद्गोपायेत्येवैतदाह यदाहोरोरन्तरिक्षात् सजू-र्देवेन व्वातेनेति ॥ ११ ॥

अस्य हविषस्त्मना यजेति । व्वाच मेवैतदाहाना-र्त्तस्यास्य हविष आत्मना यजेति समस्य तन्वा भवेति व्वाच मेवैतदाहानार्त्तस्यास्य हविषस्तन्वा सम्भ-वेति ॥ १३ ॥

तद्यत्रैनं व्विशसन्ति । तत् पुरस्तात् तृणं मुपास्यति व्वृषो व्वृषायसि यज्ञे यज्ञपतिं धा इति बर्हिरेवास्मा ऽएतत् स्तृणात्युस्तानऽ हविरसदिति तद्यदेवास्यात्र व्वि-शस्यमानस्य किञ्चित् स्कन्दति तदेतस्मिन् प्रतितिष्ठ-ति तथा नामुया भवति ॥ १४ ॥

अथ पुनरेत्याहवनीय मभ्यावृत्यासते। नेदस्य सञ्ज्ञ-प्यमानस्याध्यक्षा असामेति तस्य न कूटेन प्रघ्नन्ति मानुषऽ हि तन्नो ऽएव पश्चात्कर्णं पितृदेवत्यऽ हि तदपिगृह्य वैव मुख तमयन्ति व्वेष्कं वा कुर्व्वन्ति तद्या

ह जहि मारयेति मानुषः हि तत्संज्ञपयान्वगन्निति तर्हि देवत्रा स यदाहान्वगन्नित्येतर्हि ह्येष देवाननु-गच्छति तस्मादाहान्वगन्निति ॥ १५ ॥

तद्यत्रैनं निविध्यन्ति । तत्पुरा सञ्ज्ञपनाज्जुहोति स्वाहा देवेभ्य इत्यथ यदा प्राह संज्ञप्तः पशुरित्यथ जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा ऽअन्ये देवा उपरिष्टात् स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतत् प्रीणाति त ऽएन मुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकं* मभिवहन्ति ते वा ऽएते परिपश्व्ये ऽइत्याहुती स यदि कामयेत जुहुयादेते यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

होत्रादिप्रवरणानन्तरभाविनं प्रयोगमाह— "तद्यत्रैतत्प्रवृतो होता होतृषदनमुपविशतीत्यादिना"[१] । होतृषदनं वेदेरुत्तरा

* 'स्वर्गंल्लोकं'-इति, 'स्वर्गंल्लोकं'-इति च पाठौ दृश्येते ।
१— का० श्रौ० सू० ९. २. १ । १भा० ३०५पृ० १पङ्क्तिस्थं द्रष्टव्यम् ।

करोति, उल्मुकेनाग्नीद्ध्रः। "अच्छिद्र मेवैन मित्यादयर्थवादः स्पष्टार्थः। अत्र तन्त्र याद्‌यित्वा स्रुचोयातान मुत्तरेण शमिता अपोम्भिपति, पर्य्यग्नौ तु वाचयति, आहवनीयादुल्मुक मादाय अग्निभिः समन्तं पर्येति, पश्चात् शामित्रदेश्ययूपचालालाहवनीयात्पशुशामित्रो वेति। "तद् यत्रैनं श्रपयन्ति, तदभिपरिहरतीति। 'यत्र' शामित्रोत्तरभागे 'एनं' 'पशुं' 'श्रपयन्ति', 'तत्' स्थानम्[१] 'अभि' लक्ष्य 'एनम्' उल्मुक पाकार्थं माहरेत् ॥ ६ ॥

उल्मुकहरणविषये केषाञ्चित् पक्षम्, तद्युक्तिञ्चोपन्यस्य निराकृत्य स्वपक्षं स्थापयति— "तदाहुः पुनरेतदुल्मुकं हरेद्यथास्य मेवाग्नि निर्मन्थ्य तस्मिन्नेनं श्रपयेयुरित्यादिना। 'पुनः' पर्यग्निकरणानन्तरम् 'एतत् उल्मुकम्' 'हरेत्' आहवनीये स्थापयेत्। "आहवनीयो वा एष इति। यतोऽयं माहवनीयः, अतः शृतहोमार्थं एषः, शृतश्रपणाय नार्हतीति तेषा मभिप्रायः ॥ ७ ॥

"तदु तथा न कुर्यादिति। पर्यग्निकरणादेवायं पशुस्तेनाग्निना परिगृहीतोऽभूत्; अतो मुख्यस्य हविः पुनराहृत्य पुनर्मन्थनाग्नौ श्रपणादन्यस्मै प्रदानं कृतं भवति। तस्मात् तेषा मतो न युक्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथाग्नीद्ध्रप्रतिप्रस्थात्रध्वर्युयजमानानां[२] शामित्रं प्रति गमनमाह— "अथोल्मुक मादायाग्नीदित्यादिना[३]। उल्मुकस्य पुरो-

---

१— 'तत्स्थानम्'— इति क। २— 'वाथ तेषां'— इत्येव क।

३— का० श्रौ० सू० ६ ५. ७, ८, ९।

गमनप्रयोजन माह— "अग्नि मेवैतदिति। ततश्च किमित्याह— "अग्निः पुरस्तादिति। अन्यनुगमनं न युक्त मिति ॥ ९ ॥

"तदाङ्करिति। नैषा ऽभिप्राय मन्ययति— "न वा एन मिति। केवलहननार्थं नयन चेत् 'मृत्यवे नयति'। यज्ञार्थं नयनं पशोः स्वर्गप्राप्त्यर्थत्वात् न मृत्यवे नयन मिति स्वपक्षे शङ्कित बाधं परिहृत्य विपक्षे बाध माह— "यज्ञाद् हैवात्मान मिति। तस्मिन् समये प्रतिप्रस्थाता वपाश्रपणीभ्या कार्श्मर्यमयीभ्या[1] पशुम् अन्वारभते, त मनु अध्वर्युश्च, अतस्ताभ्यां व्यवधानात् म्रियमाणस्य पशोः न साक्षादन्वारम्भो भवति। अतोऽपि नोक्त दत्यर्थः ॥ १० ॥

"अथ स्तीर्णायै वेदेर्द्वे तृणे अध्वर्युरादत्त इति[२]। अन्वारम्भ-समये वेद्यास्तीर्णं बर्हिषि, तृणद्वय मादाय अन्वारभते। 'सः' तृणग्रहीता अध्वर्युः आश्रावण मुक्त्वा, प्रत्य, "होतर्हव्या देवेभ्य"— 'इति' आह। होतुर्हव्यानुद्दिश्य, देवेभ्य उपदिश्य, मैत्रावरुणप्रैषादनन्तर मधिगुप्रैषं पठतीति तस्यार्थः। अत्र 'देवेभ्य'— इत्यभिधानात् पशोर्वैश्वदेवत्वापादनम् ॥ ११ ॥

"अथ वाचयतीति[३]। "रेवतीति[४]। हे 'रेवति' रयिमति धनवति वा देवते 'यजमाने' 'प्रियम्' अभिमतम् अनार्त्ति-लक्षणं 'धाः' धेहि। दधातेर्लुङि सिचो लुकि रूपम्। यद्वा दधातेः क्विप्। धारयित्री त्वम् आविशदित्रिय मिति सम्बन्धः,

---

१— नैतत् पद क-पुस्तके।　　२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ६.५ १०।
३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ६.५ ११।　　४— वा॰ सं॰ ६.११.२।

अनार्त्तिं कुर्वित्यर्थः । यद्वा अनार्त्तस्यास्य हविषः आत्मना यजेति वक्ष्यमाणत्वात्[1] 'प्रियम्' अनार्त्तिं कर्त्तुं पशुनाविशेत्यर्थः । हे वाग्देवि ! 'उरोः अन्तरिक्षात्' विस्तीर्णादन्तरिक्षात् 'वातेन' 'सजूः' समानप्रीतिः सती यजमानम् अन्तरिक्षाद्, 'गोपाय'— इति शेषः । किञ्च 'अस्य हविषः' यज्ञपशुलक्षणस्य हविषः 'त्मना' आत्मना, स्वरूपेण 'यज' । 'अस्य' पशोः 'तन्वा सम्भव' शरीरेण सम्भव । हे रेवति ! यजमानपशौ च सम्भूय धानं माधयेत्यर्थः । अत्रत्यरेवतीशब्दस्य वाग्वाचकत्व मुपपादयति— "सा यद् वाग् बहु वदति, तेन वाग् रेवतीति । तदपेक्षितं दानादिधनार्जनं लोकप्रसिद्धम् । प्रियशब्दार्थ माह— "अनार्त्तिं माविशेति । न विद्यते आर्त्तिर्यस्मिन्नित्यनार्त्तिः, प्रियः पदार्थः । उरोरन्तरिक्षादित्यभिधानस्य प्रयोजन माह—"अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरतीत्यादिना । 'अमूलं' मूलमवलम्बनरहितम् । न केवल ममूल मेव, किन्तु 'उभयतः' उपरि अधस्ताच्च 'परिच्छिन्नम्' संश्रयरहितं सद्रक्षश्चरति । तत्र दृष्टान्तः— "यथाय पुरुष इति । 'तत्' तेन, अन्तरिक्षे रक्षःसञ्चारकारणेनैतस्माद् वातादान्तरिक्ष्याद् गोपायतीत्याह मन्त्रः । "अस्य हविषस्त्मना यज"—इत्यस्याभिप्राय माह— "वाचा मेवैतदाहेति । एतत्स्य मेव विशदयति— "अनार्त्तस्यास्येति । एतद्रूपेण सन् देवान् प्रीणातीत्यर्थः । एव मुत्तरवाक्य मपि व्याख्येयम् ॥ १०, ११ ॥

१— इदैतोत्तरस्या कण्डिकाया मष्टव्यम् ।

"तद्यत्रैनं विशासन्तीति[1] । "वर्षीयसीति[2] । विशसनप्रदेशेऽध्वर्यु तृणं मपास्यति— हे तृण ! 'वर्षं' वर्षीय प्रवृद्धं त्वं 'वर्षीयसि' प्रवृद्धे 'यज्ञपतिं' 'धा' स्थापय । एतद्बर्हिस्तरणेन स्थापनीय मिति स्तौति— "बर्हिरेवास्मा एतदित्यादिना । 'श्रस्मै पशवे । तदपि किमर्थं मित्यत आह— "श्रस्कन्न हविरसदिति । तद् विशद-यति— "तद् यदेवेति । 'तत्' अन्यत्र पतित मपि 'एतस्मिन्' केवलबर्हिषि 'प्रतितिष्ठति'। 'तथा नामुया भवतीति 'तथा' कृते सति अन्यत्र पतित मङ्गम् 'अमुया' अमुत्र, अन्तरिक्षेऽनभिमतप्रदेशे 'न भवति' न विनश्यतीत्यर्थः । १४ ॥

"अथ पुनरेत्याहवनीय मिति । पुनराहवनीय मभ्यावर्त्तन-स्याभिप्राय माह— 'नेदस्येति । 'अध्यक्षा' न भवामेति, संनि-हिता सन्तो वारयितारो न भवामेति । 'न कूटेनेति । 'कूटेन' शृङ्गेण साधनेन, शृङ्गं गृहीत्वा, न हन्यात्। नैव कर्णस्य पश्चाद्भाग मग्रभाग वा गृहीत्वा । तर्हि कथम्? 'मुखं मपि गृह्य' स्वान कुर्यात् । 'वेष्क' मुखवेष्टन च शब्दाभावाय कुर्यात्[3] ॥

सञ्ज्ञपनप्रकार सूत्रे दर्शित— "तस्मिन्नेन निघ्नन्ति प्रत्यक्-शिरस मुदक्पाद, प्राक्शिरस वा, सङ्गृह्य मुख तमयन्त्यवाश्य-मानम्, वेष्केण वा, एत्याहवनीय मावृत्यासते, सञ्ज्ञपयान्वगन्नित्येव

१— का० श्रौ० सू० ६ ५ १५ । २— वा० स० ६ ११ ३ ।

३— वेष्को गलावेष्टनं गल बावद्ध तमयन्ति सज्ञ्चपयन्ति मारयन्ति'
—इति का० श्रौ सू० ६ ५ १५ सू० या० दे० ।

ब्रूयात्"-इति[१]। 'जहि', 'मारय' इत्यादि मानुषवधवत् क्रूरवचनं न ब्रूयात्, किन्तु हे शमित ! 'सञ्ज्ञपय', अमौ तु[२] 'अन्वगन्' अनुगतोऽभूत्। "तद्धीत्यादि स्पष्टम् ॥ १५ ॥

"तद्यत्रैनं निविद्धन्तीति। 'सञ्ज्ञपनात्' प्राक् "स्वाहा देवेभ्य" 'इति' जुहुयात्। सञ्ज्ञपनानन्तरं 'देवेभ्यः स्वाहा" 'इति' जुहुयात्[३]। होमभेदेन स्वाहाकारप्रयोगवैपरीत्यम्। प्रयोजनाभिधानेन प्रशंसति— "पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा इत्यादिना। एतयोराहुत्योर्नाम करोति— "ते वा एते परिपशव्ये इत्याहुती इति[४]। उक्ते द्वे आहुती 'परिपशव्ये' परितः आज्य तयो पशो-र्हिते यत, अत 'परिपशव्ये' इति नामधेये इत्यर्थः। "उग-वादिभ्यो यत्" इति[५] यत् 'ओर्गुणः'-इति[६] अ सञ्ज्ञकस्य गुण।

१— का० श्रौ० सू० ६ ५ १९--२१। 'श्वासरोधो यथा स्यात् तथा दृढं मुखस्य रज्ज्वा कृत्वा अवाश्यमानं यथा मायुमाय शब्दं न करोति तथा शमयन्ति पशु आकाङ्क्षायाम्। पशुर्हि निरुध्यमानः सन् श्वासमाकाङ्क्षति ताम्यति। ताम्यन्तं प्रयुञ्जते शमयन्ति। तथा कुर्वन्ति यथा न ताम्यति। श्वासरोधं कृत्वा मारयन्तीति तात्पर्यार्थः' -इति तत्र या० दे०।

२— नैतत् पदद्वयं क पुस्तकादन्यत्र।

३— का० श्रौ० सू० ६ ५ २३, २४।

४— का० श्रौ० सू० ६ ५ २५।

५— पा० सू० ५ १ २।

६— पा० सू० ६ ४ १४६।

एतयोरनुष्ठाने ऐच्छिकत्व माह— "स यदि कामयेतेति ॥ १६ ॥ २ [८. १] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

[अथ द्वितीय ब्राह्मणम्]

यदा प्राह सञ्ज्ञप्तः पशुरिति*। अथाध्वर्युराह नेष्टः पत्नी मुदानयेत्युदानयति नेष्टा पत्नीं पान्नेजनं बिभ्रतीम् ॥ १ ॥

तां वाचयति। नमस्त आतानेति यज्ञो वा आतानो यज्ञꣳ हि तन्वते तेन यन्त्यातानो अधनार्ही वा एष यज्ञस्य यत्पत्नी ता मेतत्प्राची यज्ञं प्रसादयिष्यन् भवति तस्मा एवैतद्यज्ञाय निह्नुते तथो हैना मेष यज्ञो न हिनस्ति तस्मादाह नमस्त आतानेति ॥ २ ॥

अनर्वा प्रेहीति। असपत्नेन प्रेहीत्येवैतदाह घृतस्य कुल्या उपऽऋतस्य पथ्या अन्विति साधूपेत्येवैतदाह

* 'रिति'–इति ग, घ।

देवीरापः शुद्धा व्वोढ्ꣳ सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा व्वयं परिव्वेष्टारो भूयास्मेत्यप एवैतत्यावयति ॥ ३ ॥

अथ पशोः प्राणानद्भिः पत्न्युपस्पृशति । तद्यदद्भिः प्राणानुपस्पृशति जीवं वै देवानाꣳ हविरमृत ममृताना मथैतत् पशुं घ्नन्ति यत् सञ्ज्ञपयन्ति यद्विशासत्यापो वै प्राणास्तदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति तथैतज्जीव मेव देवानाꣳ हविर्भवत्यमृत ममृतानाम् ॥ ४ ॥

अथ यत्पत्न्युपस्पृशति । योषा वै पत्नी योषायै वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तदेन मेतस्यै योषायै प्रजनयति तस्मात् पत्न्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

सोपस्पृशति । व्वाचं ते शुन्धामीति मुखं प्राणं ते शुन्धामीति नासिके चक्षुस्ते शुन्धामीत्यक्ष्यौ श्रोत्रं ते शुन्धामीति कर्णौ नाभिं ते शुन्धामीति योऽय मनिरुक्तः प्राणो मेढ्रं ते शुन्धामीति वा पायुं ते शुन्धामीति योऽयं पश्चात् प्राणस्तत् प्राणान् दधाति तत्समीरयत्यथ सꣳहृत्य* पदश्चरित्रांस्ते शुन्धामीति पद्भिर्वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या ऽएव तदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अथ या आप' परिशिष्यन्ते । अर्द्धा वा यावत्यो वा

* 'सꣳहृत्य'-इति च पाठो डा० वेबरेण दृष्टः ।

ताभिरेनं यजमानश्च शीर्षतोऽग्रेऽनुषिञ्चतस्तत्प्राणां-
श्चैवास्मिंस्तत्तौ धत्तस्तथैन मतः समीरयतः ॥ ७ ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति। यदास्थापयन्ति शान्तिराप-
स्तदद्भिः शान्त्या शमयतस्तदद्भिः सन्धत्तः ॥ ८ ॥

तावनुषिञ्चतः। मनस्त ऽआप्यायतां वाक्त ऽआप्या-
यतां प्राणस्त ऽआप्यायतां चक्षुस्त ऽआप्यायताꣳ श्रोत्रं
त ऽआप्यायता मिति तत्प्राणान् धत्तस्तत्समीरयतो
यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्त ऽआप्यायतां निष्ट्यायता*
मिति ॥ ९ ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्व्वन्ति। यदास्थापयन्ति शान्तिराप-
स्तदद्भिः शान्त्या शमयतस्तदद्भिः सन्धत्तस्तत्ते शुध्यत्विति
तन्मेध्यं कुरुतः श मद्दोभ्य इति जघनेन पशुं निन-
यतः ॥ १० ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्व्वन्ति। यदास्थापयन्ति नेदेतदन्वशा-
न्तान्यहोराचाण्य†सन्निति तस्माच्छ मद्दोभ्य इति जघ-
नेन पशुं निनयतः‡ ॥ ११ ॥

अथोत्तानं पशुं पर्य्यस्यन्ति। स तृण मन्तर्दधात्योपधे

---

* 'निष्ट्यायता'–इति ख।

† 'ध्याण्य'–इति ख, 'श्राण्य'–इति ग, घ, 'श्राण्यै'–इति च पुस्तके वेबरेश्च।

‡ 'निनयत'–इति ख।

चायस्वेति वज्रो वा ऽअसिस्तथो हैनं मैष वज्रोऽसिन्न् हिनस्त्यथासिनाभिनिदधाति स्वधिते मैनꣳ हिꣳसी-रिति वज्रो वा ऽअसिस्तथो हैनं मैष वज्रोऽसिन्न् हिनस्ति ॥ १२ ॥

सा या प्रज्ञातास्त्रिः। तयाभिनिदधाति सा हि यजुष्कृता मेध्या तद्यदग्रं तृणस्य तत्सव्ये पाणौ कुरुतेऽथ यद् बुध्नं तद्दक्षिणेनादत्ते ॥ १३ ॥

स यद्याच्छिनत्ति। यत एतल्लोहितमुत्पतति तदुभयतोऽनक्ति रक्षसां भागोऽसीति रक्षसाꣳ ह्येष भागो यदस्रक् ॥ १४ ॥

तदुपास्याभितिष्ठति। इदमहꣳ रक्षोऽभितिष्ठामीदमहꣳ रक्षोऽवबाध ऽइदमहꣳ रक्षोऽधमं तमो नयामीति तद्यदेनेनैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यवबाधते तद्यदमूलमुभयतः परिच्छिन्नं भवत्यमूलं वा ऽइदमुभयतः परिच्छिन्नꣳ रक्षोऽन्तरिक्षमनुचरति यथायं पुरुषो ऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति तस्माद्मूलमुभयतः परिच्छिन्नं भवति ॥ १५ ॥

अथ वपामुत्खिदन्ति। तया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथामिति तदिमे द्यावापृथिवी ऽऊर्जा रसेन भाजयत्यनयोरूर्जꣳ रसं

दधाति ते रसवत्या उपजीवनीये इमाः प्रजा उपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्ष्मर्य्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतः यत्र वै देवा अग्रे पशुमालेभिरे तदुद्दोचः कृष्यमाणस्यावाङ्मेधः पपात स एष वनस्पतिरजायत तद्यत् कृष्यमाणस्यावाङ्पतत्तस्मात् कार्ष्मर्य्यस्तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात् कार्ष्मर्य्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतः ॥ १७ ॥

तां परिवासयति। तां पशुश्रपणे प्रतपति तथो हास्याचापि शृता भवति पुनरुल्मुक ममीदादत्ते ते जघनेन चात्वालं यन्ति त आयन्त्यागच्छन्त्याहवनीयं स एततृण मध्वर्युराहवनीये प्रास्यति स्वाहा त्वे* स्तोकाना मिति स्तोकानां हैषा समित्† ॥ १८ ॥

अथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति। अत्येष्यन्वा एषोऽग्निं भवति दक्षिणतः परीत्य अपयिष्यंस्तस्मा एवैतन्निह्नुते तथो हैन मेषोऽतियन्त मग्निर्न हिनस्ति तस्मादुत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति ॥ १९ ॥

ता मन्तरेण यूपञ्चाग्निं च हरन्ति। तद्यत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवींष्यपि हरन्ति नेदशृतया सम-

* त्वे'—इति ख।

† 'समित्'—इति ग, घ।

था यज्ञं प्रसज्जामेति यद्वु बाह्येन न हरन्त्ययेण यूपं बहिर्द्वा ह* यज्ञात् कुर्य्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति दक्षिणतः परीत्य प्रतिप्रस्थाता श्रपयति ॥ २० ॥

अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम्। अध्वर्य्युर्व्वपा मभिजुहो-त्यग्निराज्यस्य व्येतु स्वाहेति तथो हास्यैते स्तोकाः श्रुताः स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वाग्निं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति। स आग्नेयी स्तोकेभ्यो-ऽन्वाह तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहेतःप्रदाना वै वृष्टि-रितो ह्यग्निर्वृष्टिं वनुते स एतैः स्तोकैरेतांस्तोकान् वनुते त एते स्तोका वर्षन्ति तस्मादाग्नेयी स्तोकेभ्यो-ऽन्वाह यदा शृता भवति† ॥ २२ ॥

अथाह प्रतिप्रस्थाता शृता प्रचरेति। स्रुचावादाया-ध्वर्य्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति व्यषट्कृते जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा वपा मेवाग्रेऽभिघारयति। अथ पृषदाज्यं तद्द ह चरकाध्वर्य्यवः पृषदाज्य मेवाग्रेऽभिघारयन्ति प्राणः पृषदाज्य मिति वदन्तस्तद्द ह याज्ञवल्क्यं चरकाध्वर्य्युरनु-व्याजहारैवं कुर्व्वन्तं प्राणं वा ऽअय मन्तरगादध्वर्य्युः प्राण एनं हास्यतीति ॥ २४ ॥

---

* भास्येतम् पदं ग घ पुस्तकयोः। † 'भवति'-इति ख।

सु ह स्म बाहू ऽअन्ववेक्ष्याह । इमौ पलितौ बाहू क स्विद् ब्राह्मणस्य व्रचो बभूवेति न तदाद्रियेतोत्तमो वा ऽएष प्रयाजो भवतीदं वै हविर्यन्तु उत्तमे प्रयाजे ध्रुवा मेवाग्रेऽभिघारयति तस्यै हि प्रथमावाज्यभागौ होष्यन् भवति व्वपां वा ऽअत्र प्रथमाऽ होष्यन् भवति तस्मादपा मेवाग्रेऽभिघारयेदथ पृषदाज्य मथ यत्पशुं नाभिघारयति नेदुश्रत मभिघारयाणीत्येतदेवास्य सर्व्वः पशुरभिघारितो भवति यदपा मभिघारयति तस्मादपा मेवाग्रेऽभिघारयेदथ पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते । अथ हिरण्यशकल मवदधात्यथ व्वपा मवद्यन्नाहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य व्वपायै मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्यशकल मवदधात्यथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याभिघारयति ॥ २६ ॥

तद्यद्धिरण्यशकलावभितो भवतः । घ्नन्ति वा ऽएतत्पशुं यदमी जुह्वत्यमृत मायुर्हिरण्यं तदमृत ऽआयुषि प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा सञ्जीवति तस्माद्धिरण्यशकलावभितो भवत आश्राव्याहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य व्वपां मेदः प्रेष्येति न प्रस्थित मित्याह प्रसुते प्रस्थित मिति व्वपट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥

हुत्वा व्वपाऽ समीची । व्वपाश्रपण्यौ कृत्वानुप्रास्यति

स्वाहाकृते ऽऊर्द्धनभसम्मारुतं गच्छत मिति नेदिमे ऽअमुया सतो याभ्यां व्वपा मुखिश्रपामेति ॥ २८ ॥

तद्युदपया चरन्ति। यस्यै वै देवतायै पशु मालभन्ते ता मेवैतद्देवता मेतेन मेधेन प्रीणाति सैषा देवतैतेन मेधेन प्रीता शान्तोत्तराणि हवीꣳषि अप्यमाणान्युपरमति तस्माद् वपया चरन्ति* ॥ २९ ॥

अथ चात्वाले मार्ज्जयन्ते। क्रूरी वा ऽएतत् कुर्वन्ति यत् सञ्ज्ञपयन्ति यद्विशासति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयन्ते तदद्भिः सन्दधते तस्माच्चात्वाले मार्ज्जयन्ते ॥ ३० ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. २.]

सञ्ज्ञपनानन्तरप्रयोग माह— "यदा प्राह सञ्ज्ञप्तः पशुरित्यध्वर्युरा"इत्यादिना ॥ १ ॥

"तां वाचयतीति"[1]। 'तां' पशुं प्रति आगच्छन्तीं पत्नीं 'वाचयति' "नमस्त आतान'-'इति'[2]। आ समन्तात् तन्यत इत्यातानो 'यज्ञः'। हे 'आतान' 'ते' तुभ्य 'नमः'। यज्ञ! त्वम् 'अनर्वा' अप्रत्यृतः सन् प्रेहि। 'घृतस्य कुल्या', शुक्लादिषु महाज्यप्रक्षरात्।

* 'परन्ति'-इति ख।

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ १। २— वा० सं० ६ १७ १, ११।

ता विशिनष्टि— 'ऋतस्य पथ्याः' इति । पथिभवाः पथ्याः । ताः कुर्याः 'अनु'(लक्ष्य) 'उप' प्रेहीति सम्बन्धः । इत्थं पशुं प्रमाप्य, अथापः प्रसाधयति— 'सुपरिविष्टाः' पात्रेषु परिपूरिताः 'देवीः' द्योतमानाः 'आपः' 'शुद्धाः' स्वभावतः संस्कारेण च विशुद्धाः सत्यो यूयं 'देवेषु' विषयभूतेषु पशुम् 'वोढ्वम्' अपहत । 'वय' च 'देवेषु' मध्ये 'सुपरिविष्टाः', देवानां 'परिवेष्टारः' ॥

नमस्कारवचनं यज्ञातिक्रमपरिहारत्वेन प्रशंसति— "जघनार्द्ध इति । यज्ञस्य जघनार्द्धे पश्चाद्भागे या अवस्थिता पत्न्यपि जघनार्द्ध इत्युच्यते । तां प्राङ् नयति, तस्मिन् यज्ञायतने जघनमिश्रवन-कृता भवति । एतत्कुर्याद्युपन्यास आगमसमानुकूल्यप्रदर्शनायेति व्याचष्टे— "साधूपेत्यैवैतदाहेति । उपेत्युपसर्गसामर्थ्यात् एतीति क्रिया सम्बध्यते । देवीराप इत्यादिमन्त्रभागस्य[1] तात्पर्यं माह— "अप एवैतत् पावयतीति । अत्र 'शुद्धा वोढ्वम्'—इति शुद्धि-विधानात् शुद्धीकरणम् ॥ १, २ ॥

"अथ पशोरित्यादि[2] । प्राणमुखनासाचक्षुरादीनि अद्भिः पत्नी 'उपस्पृशति' प्रक्षालयेदित्यर्थः । अपां सुपयर्पणं पशोः सञ्जीवन-करणात्मना प्रशंसति— "जीवो वै देवाना मित्यादिना । एतदयं व्याचष्टे— "अमृत ममृताना मिति । देवाः अमृताः अमृतधर्माणः, जीवम् अथामृतं मृतिरहितम् , अतो योऽयत्वात् देवानां जीवनं युज्यते । मन्त्रपदविशसने उभे अपि समानार्थे, अतो हेतोरस्य

१— वा० सं० ६. १३, १ द्रष्टव्यम् ।
२— का० श्रौ० सू० ६. ६. ४, १ ।

पुनः-प्राणापेक्षत्वात्, अपां च "आपोमयः प्राणः"-इति श्रुतेः प्राणरूपत्वात्, छिद्रेष्वपां प्रक्षेप एव प्राणनिधारण मित्यर्थः। ततश्च देवानां सजीवं हविर्दत्तं भवति ॥ ४ ॥

अपा सुपस्पर्शनं प्रशस्य, पत्नीकर्त्तृकत्वं प्रशंसति— "अथ यत् पत्न्युपस्पृशतीति। "योषा वा इत्यादिना ॥ ५ ॥

अवयवावयविभेदेनोपस्पर्शनमन्त्रभाग माह— "सोपस्पृशतीति। "वाचं ते शुन्धामीति[1] मुख मिति। 'मुखं' वदनम्। हे पशो! 'ते' 'प्राणं' प्राणनम्, नासिकाभ्या मुत्पद्यमानं प्राणवायुम् 'शुन्धामि' विशुद्ध करोमि। एव मुत्तरत्रापि योज्यम्। चक्षुःश्रोत्रे दर्शनश्रवणशक्तीन्द्रिये। "नाभिं ते शुन्धामि"—इति 'अनिरुक्तम्' असभिव्यक्तप्राणम्, अथवा किं मनिरुक्तेन प्राणेन? "मेढ्रं ते" —इति ब्रूयात्। 'पश्चात्प्राणः' अधस्तादु वर्त्तमानोऽपानः, तं तत्र पायौ स्थापितवान् भवति। 'अथ संहृत्य पदः' पादानेकीकृत्य "चरित्रांस्ते शुन्धामि"— 'इति' पादानपि शोधयेत्। पादशोधनं प्रशंसति— "पद्भिर्वा इति ॥ ६ ॥

"अथ या आपः परिशिष्यन्त इति[2]। परिशिष्टाभिः अद्भिरभि-रत्यौषधीभिर्वा यजमानः पत्नी च पशोः शीर्षादि प्रथमं तदारभ्य निषिञ्चतः। 'तौ' पत्नीयजमानौ 'तत्' तेन निषिञ्चनेन 'पशोः' 'प्राणान्' 'धत्तः' धारयतः। 'तत्' तेन 'एनं' पशुम् 'अतः' अस्मात् स्थानात् 'समीरयतः' ॥ ७ ॥

१— वा० सं० ६.१४ १। २—का० श्रौ० सू० ६.६.४।

"तद् यत् क्रूरीकुर्वन्तीति। 'आस्थापयन्ति' संज्ञपयन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

"तावनुषिञ्चत इत्यादि। तदेव क्रूरीकरणं 'तौ' पत्नीयजमानौ 'अनुषिञ्चतः' शिरसि अवशिष्टोदकस्यैकदेशेनानुषिञ्चनं कुर्याताम्। शिरःसेचनमन्त्रमाह— "मनस्त इति[1]। मनआदिपञ्चकस्य शिरःस्थानात् तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः[2] शिरो निषिञ्चतः। "तत् प्राणान् धत्तस्तत् समीरयत इति आप्यायनप्रयोजनाभिधानम्। "इतराङ्ग-निषेकमन्त्रमाह— "यत् ते क्रूरं यदास्थित मिति[3]। "यत्ते क्रूरम्"—इत्यस्य[4] व्याख्यानं 'यदास्थितम्' इति। आस्था — संज्ञप्तिः, इत्युक्तम्। न हि संज्ञपनादन्यत् क्रूर मस्ति। "तत् ते आप्यायताम्", कोऽर्थः? 'निष्ठ्यायताम्' संहतं भवत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

"यद्वत् क्रूरीकुर्वन्तीति। 'ते' तव 'तत्' निहितमङ्गं 'शुद्धात्' मेध्यं भवतु ॥ १० ॥

"तद्यत् क्रूरीकुर्वन्तीति। पशोर्जघनार्द्धस्य समन्तकं निनयनं विधत्ते— "शमद्भ्य इतीति[5]। "जघनेनेति। पशोर्जघनप्रदेशं निनयतः स्थानभेदेन मन्त्रभेदं सूत्रकार आह— "शेषेण यजमानश्च शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतः, मनस्त इति शिरः, यत् ते क्रूर मित्यङ्गानि, शमद्भ्य इति पश्चात् पशोर्निषिञ्चतः"— इति[6]। मन्त्रे अद्-भ्यः शमद्भ्य इति पश्चात्

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ ५।
२— का० श्रौ० सू० ६ ६ ६।
३— वा० सं० ६ १५ ।
४— वा० सं० ६ १५ १–२।
५— वा० सं० ६. १५ ६।
६— का० श्रौ० सू० ६. ६ ७–८।

विषय यत् सुखप्रार्थन मस्ति, तत्र कारण माह— "यत् क्रूरीकुर्व-न्तीति ॥ ११ ॥

विशसनप्रयोग माह—"अथोत्तान मिति[1] । "असिनाभिनिद-धातीति । अत्रामे कर्मभूतस्य कारणत्वोपचारेण तृतीया॥१२॥

"मा या प्रज्ञातायिरिति । 'या' पूर्वं पयस्रनायामीत्, याभिर्निदध्यात्, सा यथा पशोरुपरि भवति, तथा स्थापयित्वा विन्द्याद्भिनिधान छेदनोपलक्षणतया भवितव्य मिति । अत्र हेतु माह— "स हि यजुष्कृतेति ॥ १३ ॥

"स यत्राच्छ्यतीति । "तदुभयतोऽनक्तीत्यादि[2] । 'तत्' तस्य छिन्नस्य दर्भस्य यत् अग्रम् तत् पश्वे पाशौ गृहीत्वा, यन्मूलम्, तद् दक्षिणेनादाय, 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे 'आच्छ्यति' आच्छिनत्ति,[3] तत्र प्रदेशे 'यत' यस्मात् 'लोहित मुत्पतति', 'तत्' तत्र मूलदर्भस्य 'उभयत' मूल मग्रञ्च 'अनक्ति' "रक्षसा मिति मन्त्रे-णेति[4] ॥ १४ ॥

"तदुपास्याभितिष्ठतीति[5] । 'तत्' दर्भाग्रम् "इद मह मिति[6] यजमानोऽतिक्रामति । 'इदम्' इदानीम्, अनेन दर्भाक्रमण-

---

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ ७ ।
२— का० श्रौ० सू० ६ ६ ६ ।
३— एतदनन्तरं 'तत् द्वयम्'-इति पदद्वय मधिकं क्व पुस्तके ।
४— वा० स० ६ १६ १ ।
५— का० श्रौ० सू० ६ ६ ११ ।
६— वा० स० ६ १६ २ ।

व्याजेन 'रच' 'अभितिष्ठामि' आक्रमामि। तथा 'अधम तम' निकृष्ट मन्धकार भूमेरधस्तादर्त्तमानं तम एव प्रापयामि। गत मन्यत् ॥ १५ ॥

"अथ वपा सुखिद्‌न्तीति[१]। "तया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौतीति। 'तया' उद्धृतया वपया वपाश्रपण्यौ शाखयोरुपरि 'प्रोर्णौति' प्रच्छादयेत्। "घृतेनेत्यादि[२] तत्र मन्त्र। हे 'द्यावापृथिवी' द्यावापृथिव्यौ। युवां वपाश्रपण्योराच्छादनद्वारा 'घृतेन' दीप्यमानेन वपापदार्थेन 'प्रोर्णुवाथा' प्रकर्षेणाच्छादयेथाम्। यद्वा विस्तृतत्वात् वपाश्रपण्यावेव द्यावापृथिव्युपचर्यते। "तदिमे द्यावापृथिवी"— इत्यादि प्राग् व्याख्यातम्[३] ॥ १६ ॥

वपाश्रपण्यो' कार्ष्मर्यमयत्व विधाय प्रशंसति— "कार्ष्मर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतो यत्र वै देवा अग्रे पशु मालेभिर इत्यादिना। पशो कर्षणादध पतितस्य मेधस्य कार्ष्मर्यरूपेणोत्पत्ते तस्य पशो सम्बन्धेन यज्ञ कृत्स्नो भवति। अत एव कर्षणसम्बन्धात् कार्ष्मर्य इति नाम सम्पन्नम्। पशो कर्षणादपि कार्ष्मर्य प्रशस्त मित्यभि-प्राय ॥ १७ ॥

"ता परिवासयतीति। 'ता' तयोरुपस्तृता 'परिवासयति' पशो सकाशात् छिनत्ति। किंवा 'ता' 'पशुश्रपणे' पशु श्रप्यते यस्मिन्नग्नौ स पशुश्रपण तत्र, 'प्रतपति'। 'तथा' सति 'अस्य'

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ १२। २— वा० स० ६ १६ ४।

३— पुरस्तात् २५४ पृ० १८ पं० म्रष्टव्यम्।

पशोर्वपा 'अत्रापि' 'शृता' स्यादित्यभिप्रायः । "अत्रापि"-इत्यपि शब्द आहवनीयेन सह समुच्चयार्थः । "पुनरुल्मुकमग्नीदादत्त इति । प्रागाहृत मुल्मुकं श्रपणार्थं सपदनाङ्गार पुनरग्नीदादाय सर्वेऽपि चात्वालात् पश्चाद्भागादाहवनीयं प्राप्नुयु । तत्राध्वर्यु-रेतत्पुरा मध्ये धृत तृणाग्र माहवनीये "वायो वेः"—इति प्रास्येत् । अत्र कात्यायनः— "परिवाप्य चात्वालेऽवसिच्य शामित्रे प्रतपति, शामित्रैकदेशं माहवनीये प्रास्यत्यग्नीत्, तृणाय चाध्वर्युर्वायोवे-रिति"-इति[1]। हे 'वायो!' 'स्तोकानाम्', वपाया उपरि आज्या-भिधारणकालेऽधःपतिता विन्दव स्तोका:, तेषाम्, आधारत्वेनेदं तृणाग्रं समिदस्थानीय 'वे' विद्धि, अग्नि गमय वा[2] ॥ १८ ॥

"अथोत्तरत क्षिप्रमित्यादि[3]। एतत् उत्तरतः प्रतितपनम्, उपरि दक्षिणत प्रतितपनार्थो य प्रतिप्रस्थातुरप्येति क्रमः, सम्प्रमाधानार्थं मित्यर्थः ॥ १९ ॥

दक्षिणत प्रतितापाय गमनमार्गं दर्शयति— "ता अन्तरेण यूप मिति । "तद्यदिति । 'समया' समीपे, वेदिमध्यदेशे 'न हरन्ति' । केनाभिप्रायेण ? अस्य पशोस्तया वपया 'समया' सामु-ख्येनैव सामीप्येन 'यज्ञम्' आहवनीयेनैव 'प्रसजाम' प्रकर्षेण संरा-भ्रम 'इति' । प्रसञ्जनं चेष्टनम् । आहवनीयात् पुरोदेशतो हरणेऽपि यूपाद् बहिर्न हरेत्, 'यज्ञात्' सकाशात् 'बहिर्द्धा' कुर्यात् ।

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ १३, १४, १५ ।
२— वा० स० ६ १६.५ ।
३— का० श्रौ० सू० ६ ६ १६ ।

यूपस्यापि यज्ञावयवत्वात् उत्तरत प्रतपन मध्वर्युकर्तृकम् विशेषा-श्रवणात् ॥ २० ॥

"अथ स्रुवेणोपहत्याज्य मिति[1]। तयाध्वर्युं प्रतिप्रस्थाता वपायां तप्यमानायां स्रुवेणाज्य मुपहत्यादाय वपोपरि अध्वर्युर्जुहुयात् "अग्निराज्यस्य वेतु"—इति[2]। 'आज्यस्य' आज्य 'वेतु' भक्षयतु, 'स्वाहा' इद सुहुत मस्तु। "ततो हैत्यादि। 'अस्य' वपाद्रव्यस्य, वपाद्वारा पशोर्वा।" "स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं हूयते"—इति श्रुते[3] 'स्वाहाकृता' स्वाहाकारेण दत्ते सति 'आकृतय' भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

"अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति[4]। होता स्तोकेभ्योऽनूच्यमानानां मन्त्राणां आग्नेयत्व वृष्टिसाधनत्वेन प्रशंसति— "तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहेत्यादिना। 'इत प्रदाना वै वृष्टि' अस्माद् भूलोकात्[5] प्रजाता प्रसाधयति। 'इतो ह्यग्निर्वृष्टिं वनुते"—इति मन्त्र-द्वैधोक्त विशदयति— "स एतैरिति। 'एतै' घृतस्तोकै 'एतान्' वृष्ट्यवयवभूतान् 'वनुते', 'ते' अग्निना भक्षिता 'एते' घृतस्तोका[6]

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ १७। २— वा० सं० ६ १६ ६।

३— "स्वाहाकृत हविरदन्तु देवा"—इति ऋ० सं० १० ११० ११ = ऐ० ब्रा० २ २ ४ = निरु० ८ ३ ६। "उपविष्टहोमा स्वाहाकारप्रदाना जुहोतय"—इति च का० श्रौ० सू० १ ८ ७।

४— का० श्रौ० सू० ६ ६ १८।

५— 'अस्माल्लोकात्'-इति क।

६— नैतत् प० क पुस्तकादन्यत्र।

"कृत्वा वपां समीच्यौ वपाश्रपण्यौ शलानुप्रास्यतीति[१]। 'समीच्यौ' परस्पराभिमुखे, प्राचीं विशाखा प्रतीचीं मितरा मिति।, 'स्वाहाकृते स्वाहाशब्दे उच्चरिते, हविषीत्यर्थः ॥

अस्य प्रासने मन्त्र — 'ऊर्ध्वनभस मिति[२]। 'ऊर्ध्वम्' उपरिभूत 'नभ' अन्तरिक्ष यस्य वायोः स तथोक्त, तम् ऊर्ध्वनभसम्, त 'मारुत' वायुम्, हे वपाश्रपण्यौ! युवा 'गच्छतम्'। याभ्यां युवाभ्यां 'वपाम् अधिश्रपाम' वपाश्रपण मकार्ष्म ते इमे' 'अमुया अमुत्र, सम्भ्रमरहिते अनभिमते देशे प्रणष्टे न' भवत इत्यभिप्रायेणास्मै प्रास्यत् ॥ १८ ॥

वपायाग प्रशंसति— तद् यद् वपया चरन्तीति। अवयवयागविप्रकृष्टकालीनस्याङ्गयागस्य मध्यव्यवधानेन क्षुधार्त्ताया देवताया अवान्तरक्षुन्निवर्त्तकत्वेन क्षाधशान्तिहेतुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

'अथ चात्वाल इत्यादि[३]। स्पष्टम् ॥ २० ॥ ३ [८ १]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—का० श्रौ० सू० ६ ६ २७। अत्र मन्त्र—वा० सं० ६ १६ ७।
२— वा० सं० ६ १६ ८।
३— का० श्रौ सू० ६ ६ २८। अत्र मन्त्र — वा. सं० ६ १८ ३।

(अथ तृतीय ब्राह्मणम् .)

यद्देवत्यः पशुर्भवति । तद्देवत्यं पुरोडाश मनुनिर्व्वपति तद्यत्पुरोडाश मनुनिर्व्वपति सर्व्वेषां वा ऽएष पशूनां मेधो यद् व्रीहियवौ तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात् पुरोडाश मनुनिर्व्वपति ॥१॥

अथ यद्वपया प्रचर्य । एतेन पुरोडाशेन प्रचरति* मध्यतो वा ऽइमां वपा मुत्खिदन्ति मध्यत एवैन मेतेन मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्माद्वपया प्रचर्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येष न्वेवैतस्य बन्धुर्यत्र क्व चैष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरुप्यते† ॥ २ ॥

अथ पशुं विशास्ति । त्रिः प्रच्यावयता त्रिः प्रच्युतस्य हृदय मुत्तमं कुरुतादिति त्रिरद्धि यज्ञः‡ ॥ ३ ॥

अथ शमितारः सꣳशास्ति । शृत्वा प्रच्छाच्छृतꣳ हविः शमिताऽरिति शृत मित्येव ब्रूतान्न शृतं भगवो न शृतꣳ हीति§ ॥ ४ ॥

---

* 'प्रचरति'–इति ग ।
† 'प्यते'–इति ख । 'पाते'–इति ग, घ ।
‡ 'पुश '–इति क, 'पश'–इति ग, घ ।
§ 'होति'–इति ख, 'हीति'–इति ग, घ ।

पुनरुदकात्मना परिणता पृथिव्यां 'वर्षन्ति' । 'तस्मात्' उक्तप्रकारेण वृष्टेरग्न्यायत्तत्वात् 'आग्नेयी' 'स्तोकेभ्य' अनुब्रूयात् 'यदा' वपा 'शृता' 'भवति' ॥ २२ ॥

"अथाह प्रतिप्रस्थातेति"[1] । अनन्तरं 'प्रतिप्रस्थाता' तद्वपा परिपक्वाऽभीत् अत 'अध्वर्यो ! प्रचार कुरु' इति ब्रूयात् । 'प्रेष्य' प्रयोगप्रकारं, स्वाहाकृतयोऽन्यप्रयाजदेवता सन्ति[2] ॥ २३ ॥

"कृत्वा वपा मेवेति"[3] । प्रयाज कृत्वा 'अग्रे' पृषदाज्यात् प्राक् 'वपा मेव' प्रयाजशेषेणाभिघारयेत् । 'अथ' पश्चात् अनूयाजार्थं 'पृषदाज्यम्' । चरकशाखोक्ता[4]ऽऽध्वर्यवप्रयोगकर्त्तारं 'चरकाध्वर्यव'। 'पृषदाज्य मेवाग्रेऽभिघारयन्ति' । दधिमिश्र माज्य पृषदाज्यम् । प्राणवत् गवा मन्तर्वर्त्तमानत्वात्, प्राण पुष्टि, तद्धेतुत्वाद्वा पृषदाज्यस्य प्राणत्वम् । 'तदु' तस्मिन्नभिघारणप्राथम्यविषये 'याज्ञवल्क्यम्' 'अनु' लक्ष्यीकृत्य 'व्याजहार' उक्तवान् । याज्ञवल्क्य विशिनष्टि— "एव कुर्वन्त मिति । पृषदाज्य मतिक्रम्य वपा मेवाभिघारयन्तम् 'अथ मध्वर्यु' 'प्राण' खलु 'अन्तरगात्', अत 'एनम्' अध्वर्युं 'प्राणो हास्यति'—'इति' याज्ञवल्क्य सम्बोध्य वक्ता अध्वर्युं साधारण्येनाह ॥ २४ ॥

"स ह स्मेति । एव मधिक्षिप्त 'स' याज्ञवल्क्य 'ह' 'बाहू' 'अन्ववेक्ष्य' समवेक्ष्य, तस्मै प्रकाशनाय 'इमौ बाहू' 'पलितौ'

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ १८ । २— का० श्रौ० सू० ६ ६ २० ।
३— का० श्रौ० सू० ६ ६ २१ । ४— 'चरकशाखोक्त'—[illegible]

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य । अध्वर्युरुपनिष्क्रम्य पृच्छति शृतꣳ हविः शमितारिति शृत मित्याह तद्देवाना मित्युपाꣳश्वध्वर्युः* ॥ ५ ॥

तद्युत् पृच्छति । शृतं वै देवानाꣳ हविर्नाशृतꣳ शमिता वै तद्वेद यदि शृतं वा भवत्यशृतं वा ॥ ६ ॥

तद्युत् पृच्छति । शृतेन प्रचराणीति तद्यदशृतं भवति शृत मेव देवानाꣳ हविर्भवति शृतं यजमानस्या-नेना ऽध्वर्युर्भवति शमितरि तदेनो भवति चिष्कृत्वः पृच्छति त्रिवृद्धि यज्ञोऽथ यदाह तद्देवाना मिति तद्धि देवानां सुच्छृतं तस्मादाह तद्देवाना मिति ॥ ७ ॥

स हृदय मेवाग्रेऽभिघारयति । आत्मा वै मनो हृदयं प्राणः पृषदाज्य मात्मन्येवैतन्मनसि प्राणं दधाति तथैतज्जीव मेव देवानाꣳ हविर्भवत्यमृत ममृता-नाम्† ॥ ८ ॥

सोऽभिघारयति । सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छता मिति न स्वाहाकरोति न ह्येषाहुति-रुद्वासयन्ति पशुम्‡ ॥ ९ ॥

---

* 'र्यु'-इति ग, घ । † 'नाम्'-इति ग, घ ।

‡ 'पशुम्'-इति ग, घ ।

तं जघनेन चात्वाल मन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति। तद्यत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवींष्यपि हरन्ति ऋतः सन्तं नेदञ्जसो व्विकृत्तेन कुरीकतेन समया यज्ञं प्रसजामेति यदु बाह्येन न हरन्त्युग्रेण यूपं बहिर्द्धा ह यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थातावद्यति प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ता अध्यवद्यति तद्यत् प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

यत्र वै देवाः*। अग्रे पशु मालेभिरे तं त्वष्टा शीर्षतोऽग्रेऽभ्युवामोतैवं चिन्नालभेरन्निति त्वष्टुर्हि पशवः स एष शीर्षन्मस्तिष्कोऽनूक्यश्च मज्जा तस्मात् स व्वान्त इव त्वष्टा ह्येतं मभ्युवमत्तस्मात्तं नाश्नीयात् त्वष्टुर्ह्येतदभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तस्यावाङ् मेधः पपात। स एष व्वनस्पतिरजायत तं देवाः प्रापश्यंस्तस्मात् प्रख्यः प्रख्यो ह वै नामैतद्यत् प्लक्ष इति तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्द्धयति स्वत्तं करोति तस्मात् प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते। जुह्वां चोपभृति च व्वसाहोम-

* 'वा'–इति r, d ।

हुवन्त्याऽ समवत्तधान्या मुथ हिरण्यशकलावुवदधाति जुह्वां चोपभृति च ॥ १३ ॥

अथ मनोतायै हुविषोऽनुवाच आह। तद्यन्मनोतायै हविषोऽनुवाच आह सर्वा ह वै देवताः पशु मालभ्युमान सुपसङ्गच्छन्ते मम नाम ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति सर्व्वासाऽ हि देवतानाऽ हविः पशुस्तासाऽ सर्व्वासां देवतानां पशौ मनाऽस्योतानि भवन्ति तान्येवैतत् प्रीणाति तथो हामोघाय देवतानां मनाऽस्युपसङ्गतानि भवन्ति तस्मान्मनोतायै हविषोऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

स हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति। तद्यन्मध्यतः सतो हृदयस्याग्रेऽवद्यति प्राणो वै हृदय मतो ह्ययमूर्द्धः प्राणः सञ्चरति* प्राणो वै पशुर्यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतोनर्थ्यं† शेते ॥ १५ ॥

हृदय मु वै पशुः‡। तदस्यात्मन एवाग्रेऽवद्यति

* 'सम्भरति'–इति सायणसम्मत इति डा० वेबर ।
† 'नथ्या –इति, 'मर्थ्यं'–इति च पाठद्वय दृष्ट डा वेबरेण ।
‡ 'पशु इति ग, घ ।

तस्माद्यदि किञ्चिदवदानꣳ हीयेत न तदाद्रियेत सर्वस्य हैवास्य तत्पशोरवत्तं भवति यद्धृदयस्याग्रेऽवद्यति तस्मान्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यत्यथ यथापूर्वम्* ॥ १६ ॥

अथ जिह्वायै । स हीयं पूर्वार्द्धात् प्रतिष्ठत्यथ वक्षसस्तद्धि ततोऽथैकचरस्य दोष्णोऽथ पार्श्वयोरथ तनिम्नोऽथ वृक्कयोः ॥ १७ ॥

गुदं त्रेधा करोति । स्थविमोपयड्भ्यो† मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वावद्यत्यणिम त्र्यङ्गेष्वथैकचरायै श्रोणेरेतावन्नु जुह्वा मवद्यति‡ ॥ १८ ॥

अथोपभृति । त्र्यङ्गस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति त्र्यङ्गायै श्रोणेरथ हिरण्यशकलावुवदधात्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति ॥ १९ ॥

अथ व्वसाहोमं गृह्णाति । रेडसीति लेलयेव हि यूस्तस्मादाह रेडसीत्यग्निष्ट्वा श्रीणात्विन्त्यग्निर्ह्येतच्छ्रपयति तस्मादाहाग्निष्ट्वा श्रीणात्वित्यापस्त्वा समरिणन्नित्यापो ह्येत मङ्गेभ्यो रसꣳ सम्भरन्ति तस्मादाहापस्त्वा समरिणन्निति ॥ २० ॥

---

* 'र्वम्'–इति ग, घ ।   † स्थविमोमयुद्भ्यो'–इति घ ।

‡ 'द्यति'–इति ग, घ ।

व्यातस्य त्वा भ्राज्या ऽइति । अन्तरिक्षं वा ऽअथ मनुपवते योऽयं पवतेऽन्तरिक्षाय वै गृह्णाति तस्मादाह व्यातस्य त्वा भ्राज्या ऽइति ॥ २१ ॥

पूष्णो रꣳह्या ऽइति । एष वै पूष्णो रꣳहिरेतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह पूष्णो रꣳह्या ऽइति ॥ २२ ॥

ऊष्मणो व्यथिषदिति । एष वा ऽऊष्मैतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहोष्मणो व्यथिषदित्यथोपरिष्टाद् हिरण्यस्याभिघारयति ॥ २३ ॥

अथ पार्श्वेन वासिना वा प्रयौति । प्रयुतं द्वेष इति तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

अथ यद्वप्वाऽऽशिष्यते । तत्समवत्तधान्यां समानयति तद्धृदयं ग्रासयति जिह्वां वक्षस्तनिम मतस्ने वनिष्ठु मथोपरिष्टाद् हिरण्यस्याभिघारयति ॥ २५ ॥

तद्धिरण्यशकलावभितो भवतः । शतिर्वा ऽएतत् पशुं यदग्नौ जुहोत्यमृतं मायुर्हिरण्यं तदमृत ऽआयुषि प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा सञ्जीवति तस्माद्धिरण्यशकलावभितो भवत ॥ २६ ॥

अथ यदक्ष्णयावद्यति । सव्यस्य च दोष्णो दक्षिणायाश्च श्रोणेर्दक्षिणस्य च दोष्णः सव्यायाश्च श्रोणेस्तस्मादयं पशुरक्ष्णया पदो हरत्यथ यत्सम्यगवद्येत्समीचो

हैवायं पशुः पदो हरेत्तस्माद्यद्वयावद्यत्यथ यन्न श्रोण्यौ स्वधिति नानुसयोर्नानूकास्य नापरसक्थ्योः ॥ २७ ॥

असुरा ह वा अग्रे पशुमालेभिरे । तद्देवा भीषा नोपावेयुस्तान् हेयं पृथिव्युवाच मैतदाद्दृढ्वमहं व एतस्याध्यक्षा भविष्यामि यथा यथैतदेतेन चरिष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सा होवाच । अन्यतरां मेवाहुतिं मुहौयुरन्यतरां पर्यग्निपन्निति स यां पर्यग्निरपर्यस्तानीमान्यवदानानि ततो देवाः स्विष्टकृते व्यङ्गाण्युपाभजंस्तस्मात् व्यङ्गाण्यथासुरा अवाद्यन्छ्रोण्यौ नसयोरनूकस्यापरसक्थ्योस्तस्मात्तेषां नावद्येदुन्वेव त्वष्टानूकमभ्युवमत्तस्मादनूकस्य नावद्येद्याहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीत्याश्राव्याहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति न प्रस्थित मित्याह प्रसुते प्रस्थित मिति* ॥ २९ ॥

अन्तरेणाङ्गौ याज्याये व्वसाहोमं जुहोति । इतो वा अग्र ऊर्ध्वा मेध उत्थितो य मस्या इमं रसं प्रजा उपजीवन्त्यर्वाचीनं दिवो रसो वै व्वसाहोमो रसो मेधो रसेनैवैतद्रसं तीव्रीकरोति तस्मादयं रसोऽश्यमानो न क्षीयते ॥ ३० ॥

---

* 'मिति'-इति ग घ ।

तद्यदन्तरेण। अर्द्धर्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोतीयं वा ऽअर्द्धर्चोऽसौ द्यौरर्द्धर्चोऽन्तरा वै द्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्ष मन्तरिक्षाय वै जुहोति तस्मादन्तरेणार्द्धर्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

स जुहोति। घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहेत्येतेन वैश्वदेवेन यजुषा जुहोति वैश्वदेवं वा ऽअन्तरिक्षं तद्यदेनेनेमाः प्रजाः प्राणत्यश्चोदनत्य*श्चान्तरिक्ष मनुचरन्ति। तेन वैश्वदेवं वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वा मवदानानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह। वनस्पतयेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति तद्यद्वनस्पतये जुहोत्येत मेवैतद्वर्च्चं यूपं भागिनं करोति सोमो वै वनस्पतिः पशु मेवैतत्सोमं करोति तद्यदन्तरेणोभे ऽआहुती जुहोति तथोभयं व्याप्नोति तस्मादन्तरेणोभे ऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति। तानि समा-

---

* '०दानुत्य०'–इति घ-पाठः। पुरस्तात् २. ५. २. ९ कण्डी मद्रष्टव्या, उपरिष्टाच्च ४. १. २. २६।

नयमान आहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याहाग्नये स्विष्टकृते प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति ॥ ३४ ॥

अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते । तेन दिशो व्याघारयति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहेति रसो वै वसाहोमः सर्वास्वेवैतद्दिक्षु रसं दधाति तस्मादयं दिशि दिशि रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

अथ पशुꣳ सम्मृशति । एतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ यत्पुरा सम्मृशति य इमम् उपतिष्ठन्ते* ते विमथिष्यन्त इति शङ्कमानो यद्यु विमाथान्न शङ्केतापि हैव सम्मृशेत् ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रः प्राणः† । अङ्गे अङ्गे निदीध्यदैन्द्र उदानो अङ्गे अङ्गे निधीत इति यदङ्गशो विशस्तो भवति तत्प्राणोदानाभ्याꣳ सन्दधाति देव त्वष्टर्भूरि ते सꣳसमेतु सलक्ष्मा यद्विषुरूपं भवातीति कृत्स्नवृत मेवैतत्करोति देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा मातापितरो मदन्त्विति तद्यथैनं माताऽपितृभ्यामनुमतं कृत्वानुसमस्यति सोऽस्य कृत्स्नोऽमुष्मिंल्लोके‡ आत्मा भवति ॥ ३७ ॥ ४ ॥

॥ इति पष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

---

* 'ये त उउपतिष्ठन्ते'–इति सायणसम्मत पाठ इति हा० वबरः।

† 'प्राः'–इति ग, घ।

‡ 'मुष्मिंल्लोक'–इति, 'मुष्मिल्लोक'–इति, 'मुष्मिन् लोके'–इति च पाठः।

अथानुनिर्वाप्यं पुरोडाशं तद्देवतां च विधत्ते— "यद्देवत्य इति[1]। या देवता पशोः, पुरोडाशो ऽपि तद्देवताकः कर्त्तव्यः। पुरोडाशानुनिर्वापं पूर्यमाणस्य पशोः समृद्धिहेतुत्वेन प्रशंसति— "सर्वेषां वा एष पशूना मिति। सर्वपशूनां मेधरूपत्व मैतरेयब्राह्मणे "पुरुषं वै देवा पशु मालभन्त, तस्मादालब्धान्मेध उदक्रामत्"—इत्यादिना[2] प्रपञ्चितम् ॥ १ ॥

पुरोडाशस्य वपानन्तर्यं प्रशंसति— "अथ यद् वपया प्रचर्यति। पशुपुरोडाशस्य पशुच्छिद्रपूर्त्तिरूपप्रयोजनं सर्वेषु पशुष्वतिदिशति— "एष ह्येवैतस्य वस्तुरिति ॥ २ ॥

"अथ पशुं विशास्तीति[3]। शमिता[4]। तदा शमितुरेव शासनं कुर्यात्— हे शमित! 'वि प्रथावय'[5] प्रधानस्विष्टकृदुपयड्भेदेन त्रिविधाङ्गानि[6] त्रिविधचिह्नानि यथा स्युः, तथा

१— का० श्रौ० सू० ६ ७ १६ द्रष्टव्यम्।

२— ऐ० ब्रा० २ १ ८ द्रष्टव्यम्।

३— 'शमितः विशाधि (आ०प० ७२७)'—इति का०सू०वृत्तौ या०दे०।

४— का० श्रौ० सू० ६ ७ १। "ऋत्विग्भ्योऽन्यः कश्चित् शमितेत्येतन्नामकः पशुं विशास्ति छिनत्ति शासयतीत्यर्थः"—इत्यादि च तत्र का० श्रौ० ६. ७. १ २ ३ ४-सूत्रीयवृत्तिषु द्रष्टव्यम्।

५— 'वि प्रथावयतात्'—इति क।

६— तत्र, गुदा मध्यदेशानि 'औदवानि' प्रधानयागार्थानि गुदादीनि पदमानि, उपस्थवदयानि दक्षिणकक्ष्यादीनि 'औपभृतानि' स्विष्टकृद्यागार्थानि त्रिणीयानि, दक्षिणोत्तरभयत्र्या मध्यदेशानि वनिष्ठादीनि उपयड्यागार्थानि जाघनीति विवेकः।

प्रच्यावय[1]। 'त्रिः प्रच्युतस्य' पशोः 'हृदयम्' अवयवम् 'उत्तमम्' उपरिभावं 'कुरुतात्' 'इति'[2]। यदा 'त्रिः प्रच्यावय' यथाङ्गानि त्रिः प्रच्युतानि स्युः, तथा कुरु। 'प्रच्युतस्य' पशोः 'हृदय' शूलाग्रेण पक्वम् 'उत्तमम्' उपरिवर्त्तमानं कुरु। प्रच्यावनस्य त्रित्वं प्रशंसति— "त्रिवृद्धि यज्ञ इति। उक्तं त्रिवृत्त्वम्[3] ॥ ३ ॥

"अथ शमितारं संशास्तीति"[4]। अनुशासनं कुर्यात्। अशृतत्वाभिधानभीत्या प्रथमत एव संशासनम् ॥ ४ ॥

"अथ जुह्वेति। पाकानन्तरं 'जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य' जुह्वां पृषदाज्यं हृदयावदानार्थमादाय शामित्रं प्रति गत्वा 'शमितार' 'शृतं हविः?' 'इति' पृच्छेत्। 'शृतम्' 'इति' प्रत्युक्ते 'तत् देवानाम्' 'इति' 'उपांशु' जुहुयात्[5] ॥ ५ ॥

प्रश्नप्रयोजनमाह— "तद् यत् पृच्छतीति। प्रश्नाभावपक्षे 'अशृतम्' इति। 'शृतं वा' स्यात्। तच्च ऐन्द्रं नैर्ऋतं वा भवेत्, न दैवम्, "यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स दैवः"—इति हि तैत्तिरीयकम्[6]। अतः शृताशृतविभागं शमिता जानातीति "शृतं हविः शमितः?"-इति प्रश्नो युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१— "प्रच्यावय = उत्थापय"—इति का० सू० वृ०।
२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २। ३— का० श्रौ० सू० ६. ७. ५।
४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १क०। "शास्ति = शिक्षयति"—इति तत्र वृ०।
५— का० श्रौ० ६. ८. १ ख, ग, घ सूत्राणि द्रष्टव्यानि।
६— तै० सं० २. ६. ३. ०।

"तद्यत् पृच्छतीति। अत एव प्रश्नसामर्थ्यात् प्रमादात् अश्रुत मपि भवेत्। 'यजमानस्य शृतं भवति' इत्युक्ते यत् फलं तदविकलं भवतीत्यर्थः। अत एव प्रश्नादेव 'अध्वर्युः' 'अनेनाः' अपापः 'भवति'; शमितार मेव 'तदेनः' आश्रयति। "किं शृत इत्यादि। स्पष्टम् ॥ ७ ॥

"स हृदय मेवाग्रेऽभिघारयतीति[1]। हृदयाभिघारणं प्रशंसति— "आत्मा वै मन इत्यादिना। यदेतत् हृदयाख्य मन्त्रम्, तत् मन-आख्यकः 'आत्मा' खलु; "एत मनोमय मात्मान मुपसङ्क्रामति"-इत्यादौ[2] आत्मत्वव्यवहारात्। अथवा मन-उपाधिकः 'आत्मा' खलु, परिपूर्णस्य परमात्मनः परिच्छेदेन जीवभावः, मनस उपाधित्वात्। एवं पृषदाज्यस्य प्राणत्वम्। अतः एतेन हृदयाभिघारणेन आत्मभूते मनसि प्राणं स्थापितवान् भवति। तथा सति हृदयद्वारा प्राणमनसोः स्थापितत्वात् 'देवानाम्' इदं सर्वं 'हविः' सम्पद्यते। अग्रशब्दश्रुतेः सामर्थ्यादितराण्यपि पृषदाज्येनाभिघारयेत् ॥ ८ ॥

"सोऽभिघारयतीत्यादि[3]। मन्त्रस्यार्थः[4]।— हे अभिघार्यमाण हृदय। 'ते' 'मनः'। मनःप्राणयोर्हृदयावस्थानात् आश्रयाश्रयिणोरभेदात् 'ते मनः' इति स्वस्वामिसम्बन्धोपचारः। 'मनसा' पृषदाज्य-

---

१— का० श्रौ० सू० ६.७.६।

२— तै० उप० २.८। स्थानान्तराण्यत्र च बहूनि। तद्यथा— इहैवोपरिष्टात् १०.३.१.१०, १०.८.८.१, छा० उप० ३.१४.२।

३— का० श्रौ० सू० ६.८.६। ४— वा० सं० ६.१८.१।

लक्षणेन। पृषदाज्यस्य मनोलक्षणत्वेन स्तुतत्वात् प्राणमनसोरवियोगात् पृषदाज्य मपि मन इत्युच्यते। तेन 'मङ्गच्छताम्' सङ्गतं भवतु। तथा 'ते' 'प्राणः' 'प्राणेन' पृषदाज्यलक्षणेन 'मङ्गच्छताम्'। यद्वा हे 'पशो!' 'ते' यौ मनःप्राणौ अपगतौ, ताभ्यां मनःप्राणाभ्यां हृदयरूपेणावस्थिताभ्यां मङ्गच्छता मित्यर्थः। "न होपाकृतिरिति। अभिघारणरूपत्वेनाकृतिसंस्कारत्वात् स्वत आकृतित्वाभावात् न स्वाहा कुर्यात् ॥ ८ ॥

"तं जघनेनेत्यादि[१]। पूर्ववद् व्याख्येयम्। संसर्जनस्य निषेधोपयोगसिद्धये हविषः क्रूरता माह— "नेदङ्गश इति। अङ्गादङ्गात्। "अङ्गैकवचनाच्च वीप्सायाम्"-इति[२] शस्। दक्षिणत आहृतं हविः 'प्रतिप्रस्थाता' अवद्येत्। "प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्तीति। बर्हिष उपरिभूताः स्युः। बर्हिष उपरि हविषा मवदानार्थं माच्छादयेत्, तासा मुपरि अवद्येत्। प्लक्षशाखाः प्रशंसति— "तद् यत् प्लक्षशाखा इत्यादिना[३] ॥ १० ॥

"यत्र वै देवा इति। पुरा देवानां पश्वालम्भनसमये 'त्वष्टा' देवः, पशुस्वामी। एव मेवोत्तरकाले आलम्भनं करिष्यति, पशुशिरसि च अयः कृतवान्; स उच्छिष्टपदार्थः, शिरसि मस्तिष्कादिरूपेण परिणतोऽभूत्। अथवा शिरसः उच्छिष्टसंस्पर्शनात् 'स एषः' शिरःसम्बद्धो 'मस्तिष्कः' कपालः, 'अनूक्यः' समासम्, 'मज्जा' तदाश्रितः सारः, इत्यभवत्योऽभूत् ॥ ११ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. १०। २— पा० सू० ५. ४. ४२।
३— का० श्रौ० सू० ६. ८. ७। तै० सं० ६. ३. १०. ६ द्रष्टव्यम्।

"तस्यावाङ् मेध इति। 'तस्य' देवैरालभ्यमानस्य पशोः सकाशादेव 'मेधः' तु अधः 'पपात'। पतितो वृक्षोऽभूत्। वृक्षत्वेनाभ्युत्पन्नं 'तं' 'देवाः' 'प्राख्यन्'; अतो देवैः प्रकर्षेण ख्यानात् 'प्रख्यः' इत्युच्यते। इदानीं यः 'प्लक्ष इति' उच्यते, स वस्तुतः 'प्रख्यः' इत्यर्थः ॥ १२ ॥

"अथाज्य मिति। जुह्वादिषु 'उपस्तृणीते'[१]। 'जुह्वाम्' प्रधानावदानार्थम्[२]। 'उपभृति' स्विष्टकृदर्थम्[३]। वपाहोमार्थं 'वपाहोमहवन्याम्'[४]। 'समवत्तधान्याम्' समवत्तधानी इडापात्रम्[५]।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८ ८।

२— "हृदय जिह्वा क्रोड सव्यसक्थिपूर्वनड्कं पार्श्वे यकृद्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति जौह्वानि"-इति का० श्रौ० सू० ६. ८. ६। हृदयं मांसपक्वसदृशम्, जिह्वा रसना, क्रोडं वक्षो भुजान्तरम्, सव्यस्य सक्थ्न सक्थस्य बाहो पूर्वनड्कं अंसादधो वर्तमानम्, द्वे अपि पार्श्वे, यकृत् कालेयम्, वृक्कौ कुक्षिस्थौ गोलकौ मसूरदामवत्तुल्यौ, गुदमध्यं येन मलम् निर्गच्छति, तद् त्रिधा भेदं कृत्वा तस्य यो मध्यमो भागो न स्थूलो न च कृशः तत्, दक्षिणा श्रोणिः दक्षिणपादस्य उपरि वर्तमानो मांसप्रदेशः दक्षिणा स्फिक्।

३— "दक्षिणसक्थिपूर्वनड्कं गुदतृतीयमणिष्ठं सव्या श्रोणिरित्यौपभृतानि"-इति का० श्रौ० सू० ६. ७. ७।

४— "वर्षिष्ठं मेदपदम्"-इति का० श्रौ० सू० ६. ७. ८। अतिशयेन महद् वर्षिष्ठम्, यद् गुदस्यैव अतिस्थूलं तत्।

५— "जुहूपभृतोरुपस्तृणीते वपाहोमहवन्यां चायाद्य"-इति का० श्रौ० सू० ६. ८. ८। "समवत्तं धीयते यस्यां सा समवत्तधानी इडापात्री"-इति च तत्रैव का० टी० द०।

शुद्धपशोर्हिरण्यशकल मवधायावदीयमानस्य हविषः सम्बन्धिन्यै मनोतादेवतायै[1] अनुवचनार्थं होतारं ब्रूयात् ॥

मनोतानामनिर्वचनेन तदनुवचनं प्रशंसति— "तद्यन्मनोताया इत्यादिना। 'ओतानि' सम्बद्धानि मनांसि यस्याम्। अत्र "त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता"—इतिमन्त्रवर्णात्[2] 'अग्नि' 'मनोता' पशोर्मन-स्सम्बन्ध। सम्बन्धस्य निमित्त माह— "सर्वासां देवाना मिति। 'पशौ' आज्यवत्प्रियत्वसाधारण्यात् 'तानि' 'मनांसि' 'ओतानि'। 'एतत्' एतेन, आग्नेयेनानुवचनेन। स्पष्ट मन्यत् ॥ १३, १४ ॥

प्रधानार्थावद्यमानाङ्गानि तत्क्रम च प्रशंसति— "स हृदयस्यैवाग्र इत्यादिना। हृदयस्यावदानप्रदेश विशिनष्टि— "तद्यन्मध्यत एव इति। देहमध्यप्रदेशे वर्त्तमानस्य हृदयस्य प्राणत्व तदुत्पत्तिस्थानत्वे-नेत्याह— "अतो ह्यय मूर्द्ध्वं प्राण सञ्चरतीति। प्राणपशुत्वमाम्नाय प्राग् व्याख्यातम्। अत एव प्राणस्याभावे पशुत्वाभावात् हृदयस्य प्रथम मवदाने सति हृदयव्यतिरिक्ताना मङ्गाना मवदान मपि सम्पन्नम्, यदि प्रमादात् किञ्चिदेवाङ्गहीन मपि स्यात्, तथापि कृत्स्नपश्ववदान सम्पन्नं इत्यर्थ। तस्मात् हृदय मेवाग्रेऽवद्येत्। 'यथापूर्वं' पशो पूर्वं मङ्ग मनतिक्रम्य ॥ १५, १६ ॥

सङ्क्षेपेणोक्तं विवृणोति— "अथ जिह्वाया इति। जिह्वाया अवद्येत्। 'तद्धि ततोऽथ' अथापि जिह्वानन्तरम्, 'पुरस्ताद्धीन प्रतिष्ठति'। 'एकचरस्य दोष्ण' मध्यादित्यर्थ। 'अथ' 'तनिम' यकृत इत्यर्थ। तस्य चातिकोमलत्वात् तनिमत्वम्। 'वृक्कयो'

१— का० श्रौ० सू० ६ ८.९। २— ऋ० सं० ६ १ १।

हृक्[1] कुक्ष्युभयपार्श्वस्थमामाकारं मांसद्वयम् । एवं हृदयादीनि नव सम्पन्नानि ॥ १७ ॥

दशमं वक्तु माह— "गुदं त्रेधेति[2]। त्रिधाकृतेषु गुदाङ्गेषु यदतिस्थूलं तदुपयाजार्थं मवद्येत्; मध्यमं जुह्वां प्रधानहोमार्थं द्विधाकृत्वावद्येत्, यच्चाणुतरं त्र्यङ्गेषु, तन्मध्ये[3] अवद्येत्[4] ॥

एकादशं दर्शयति— "गुदं त्रेधा करोतीति । "अथैकतराये श्रोणेरिति । दक्षिणाया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्विष्टकृदर्थं माह— "अथोपभृति त्र्यङ्गस्येति । त्रीणि अङ्गानि यस्येति त्र्यङ्गम्, सौविष्टकृतं हविः । तान्येवाह— "दोष्ण इति । सव्यस्य प्रधानार्थत्वविहितत्वात्[5] दक्षिणस्य दोष्णः सकाशादित्यर्थः । 'गुदं' गुदस्याणुभागं 'द्वेधा कृत्वा' उपभृति स्विष्टकृदर्थम् 'अवद्यति' अवद्येत् । 'अङ्गार्धे श्रोणेः' स्विष्टकृदर्थायाः श्रोणेः सकाशात् सव्यायाः श्रोणेरित्यर्थः । प्रधानस्य इडायाश्चावदानं प्रत्यङ्गं द्विः कुर्यात् । "सुवोरवद्यति यथोक्तं द्विर्द्विः"—इतिसूत्रात्[6] ॥

"अथ हिरण्यशकलाविति[7]। जुह्वा मुपभृति चावत्तस्योपरि हिरण्यशकलौ स्थापयेत्, अथाभिघारयेत् ॥ १९ ॥

१— 'हृक्कं (? हृक्क ?)'—इति क ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. १० ।   ३— 'त्र्यङ्गेषु मध्ये'—इति क ।

४— पूर्वमिदं वर्णितं टीप्पन्याम् (१३ क० ४, ३, ४.) ।

५— 'प्रधानार्थं मभिहितत्वात्'—इति क ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ८. ६ ।

७— का० श्रौ० सू० ६. ८ १० (६. ६. २४, २५ सू०) ।

"अथ वसाहोमं गृह्णातीति[1]। रेडसीति[2] वसाहोमं गृह्णीयात्, ह्यत इति यत् होमद्रव्यम्, तत् वसाहोमहवन्यां गृह्णीयादित्यर्थः॥

मन्त्रस्याय मर्थः— हे वसाद्रव्य ! त्वं 'रेडसि' हिंसक मसि। "रिषेर्हिंसार्थस्य[3] विचि लघूपधगुणे रेडिति रूपम्, ब्राह्मणानुगुणं लत्वादिकं कृत्वा 'लेलया'-रूपम्। "लेलयेवेति। द्रवद्रव्यत्वात् इतस्ततश्चलनं विवक्षित्वा[4] व्याख्यातम्[5]। तादृशं 'त्वा' त्वाम् 'अग्निः' 'श्रीणातु' अपचतु, तेन सह मिश्रयतु। 'आपस्त्वा समरिणन्'। "री गतिरेषणयोः"-इत्यस्य[6] लुङि रूपम्। उदकानि त्वां सम-तरक्षित्यर्थः; उदकैः सह सर्वाङ्गेभ्यो निस्सृतत्वात्। 'वातस्य' वायोः 'भ्राज्यै' गत्यै गृह्णामि। तथा 'पूष्णः' 'रंह्यै' वेगाय गृह्णामि। वाय्वादित्ययोरन्तरिक्षाश्रयत्वात् भ्राजिरंह्योरन्तरिक्षपरतया ब्राह्मणे व्याख्यातम्। "ऊष्मणो व्यथिषत्"-इति वसाविशेषणम्। ऊष्मा, ततः सकाशात् व्यथयतीति व्यथिषत्, तादृक् त्व मसि। तादृशं त्वां गृह्णामि॥

'रेट्'-शब्दं व्याचष्टे— "लेलयेव हि यूरिति[7]। यौति मिश्र-यतीति यूः, सा 'लेलयेव'; चलनेन चेतस्ततो गमन मुपमीयते।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ क।　　२— वा० सं० ६. १८. २।

३— भा० प० ६८४ भा०।　　४— 'विवक्षितत्वात्'-इति ख।

५— "लेलयाशब्दस्वाल्पवाचक"-इति महीधरः। "लेलयेव पृथिवी, लेलयेवान्तरिक्षम्, लेलयेवासौ द्यौः"-इति श्रुत मिहैव पुरस्तात्, २. २. १. १६ द्रष्टव्यम्।　　६— क्रा० प० २७ भा०।

७— "यूषशब्देन मांसेन सह पक्वं जलमुच्यते" तै० सं० १. २ १० सा० भा०।

श्रोणालित्यस्य पाकार्थं इति व्याचष्टे— "अग्निर्हीतच्छृपयतीति। वातस्य ध्राजिः, पूष्णो रंहिश्चान्तरिक्षपराविति व्याचष्टे— "अन्तरिक्षं वा अथ मनुपवत इत्यादिना। ऊष्मशब्दोऽप्यन्तरिक्षपर इत्याह— "एष वा ऊष्मैतस्मा उ हि गृह्णातीति ॥ २०—२२ ॥

"अथ पार्श्वेनेत्यादि[1]। "प्रयुत द्वेषः"-'इति'[2]मन्त्रेण 'पार्श्वेन' पार्श्वास्थिना 'असिना वा' गृहीतां वपां विभजति। 'द्वेषः' अनिष्टेभ्यः सकाशात् 'प्रयुतं' पृथक् कृतं भवति ॥ २४ ॥

"अथ यद् यूप् परिगिश्वत इति। गृहीतावशिष्टां वपां 'समवत्तधान्याम्' इडापात्र्याम् आनयेत्[3]। इडार्थं तत्र प्रधाना-वशिष्टानि हृदयादीनि प्रास्य पुनर्द्विरभिघारयति। 'शतघ्नं' शक्तौ। तन्निमादयः प्राग् व्याख्याताः ॥ २५ ॥

अथ सूत्रकारेण "वपावद्धिरण्यम्"-इति[4] हविषा उभयतो हिरण्यप्रक्षेप उक्तः, तं प्रशंसति— "तद्धिरण्यशकलावभितो भवत इति। एतद् वपायां व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

प्रधानस्विष्टकृदर्थं यदवदानम्, तत् समुच्चित्य प्रशंसति— "अथ यदक्ष्णयावद्यति सव्यस्य च दोष्ण इत्यादिना। 'सव्यस्य' 'दोष्णः' भुजस्य 'दक्षिणायाः श्रोणेः च' प्रधानावदानसमये, 'दक्षिणस्य च दोष्णः' सव्यायाः श्रोणेरिति स्विष्टकृतीत्येवं सम्पद्यते। उक्तलक्षण मवदान प्रसिद्धपशोर्यदक्ष्णया पादप्रसरणं तन्मूल मिति प्रशंसति—

१— का० श्रौ० सू० ६.८.१२।

२— वा० सं० ६.१८.३।

३— का० श्रौ० सू० ६.८.१३।

४— का० श्रौ० सू० ६.८.११ (६.६.२७, २५ सू०)।

"तस्मादयं पशुरत्नाया पदो हरतीति। अत्त्रया पादश्रोण्यो-र्व्यायासेन[1]। उक्तं द्रढयति– "अथ यत् सम्यगवद्येत् समीचो हैवायं पशुः पदो हरेदिति। अथ शिरआदीना मनवद्यत्वोप-पत्ति माख्यानमुखेन प्रदर्शयति– "अथ यत्र शीर्ष्णोऽवद्यति नांसयोरित्यादिना। अंसौ बाह्वोरुपरिप्रदेशौ। अनूको वक्त्राधारः, आयतः पृष्ठास्थिविशेषः। तत्रत्य मपि मांसं नावदेयम्। तथा 'न अपरसक्थयोः' ऊर्वोरुपरिभूतौ उच्छ्रितावयवौ सक्थ्यौ[2] ॥ १७ ॥

"असुरा ह वा इति। असुराः किल पशु मालभन्ते, त मालभन्त देवाः 'नोपावेयुः' नापगताः, तदा 'पृथिवी' 'एतत्' भय मासुरं 'मा दृढम्' आदर मा कार्षीः, 'अह' 'व' युष्मदर्थम् 'एतस्य' पश्वालम्भस्य 'अध्यचा' उपद्रष्टा 'भविष्यामि', 'यथा' येन प्रकारेण 'एते' असुराः 'एतेन' पशुना 'चरिष्यन्ति'-'इति' उक्त्वा, तथैव सम्यगवगता ॥ १८ ॥

"सा होवाचेति। तेऽसुराः 'अन्यतरा मेवाङ्गति जह्रुः' प्रधान मेव हुतवन्तः, 'अन्यतरां' स्विष्टकृतं 'पर्यशिषन्' परित्यक्तवन्तः। परिशिष्टा का? इति, तां प्रदर्शयति– "तानीमानीति। दक्षिणं दोः, सव्या श्रोणिः, गुदस्तृतीयं स्वेति त्रीणि। 'ततः' तस्मात् असुरपरित्यक्तत्वेन दृष्टत्वात् 'यज्ञाणि' 'देवाः' प्राप्ताः। अथ यस्मात् शिरआदीनि 'अवाद्यन्', 'तस्मात्' नैरर्थक्येन दृष्टत्वात्

१— नैतद् वाक्य ङ-च-पुस्तकयोः। "अवाद्य प्रयमकाले यज्ञाणि पादान् 'अत्त्रया' वमत्वेनावस्थापयन्ति"–इति सि० अ० १ ३ १० या० भा०।

२— का० श्री० सू० ६ ८.१३।

तानि 'नावद्येत्'। अमूकस्य प्रकारान्तरेणापि तत्त्व दर्शयति— "त्वष्टेति। एतच्छिरसोऽप्युपलक्षणं गतम्, समानत्वात् ॥

इत्थ मवदानप्रकार मुक्त्वा प्रदानप्रकार माह— "अथाग्नीषोमाभ्या छागस्येत्यादि[1]। वपाप्रैषवदग्नीषोमीयहोमप्रैषेऽपि प्रस्थित-पदं निषेधति— "न प्रस्थित मित्याहेति[2] ॥ २९ ॥

वपाहोमस्य काल माह— "अन्तरेणार्द्धर्चाविति[3]। प्रधानाहुति-याज्याया पूर्वार्द्धविमाने प्रतिप्रस्थाता 'वपाहोम जुहोति'। अर्द्धर्चयोर्मूर्द्धभावित्व प्रशंसति— "इतो वा अय मूर्द्ध इत्यादिना। पूर्वोत्तरार्द्धर्चौ द्युपृथिव्यात्मकौ, तथा सति 'इत' पृथिव्याः सकाशात् उत्पन्नो 'मेध', 'य' साराशवमेत्यादिरूप मूर्द्ध मुद्गत मनुष्या उपभुञ्जते, तथा 'दिव' सकाशात् वल्मित सुदकात्मक मधो निर्गत मुपभुञ्जते। एव च लोकद्वयसारस्यान्तरिक्षे उपभोक्तव्यत्वेनावस्थानादर्द्धर्चयोरन्तरालहोमेन द्यावापृथिव्यो 'रसेन' 'एतत्' वपाख्य 'रस' 'निमीकरोति'। होमस्यान्तरिक्षार्थत्वादर्द्धर्चयोरन्तराल कृतवान् भवति। अतस्तीव्ररसोत्पादकत्वात् होम कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥

वपाहोममन्त्र माह— "स जुहोति घृत घृतपावान इति[4]। 'घृत' क्षरणरूप रसात्मक मिद हवि 'घृतपावान' घृतस्य रस-द्रव्यस्य पातार सर्वे देवा यूय 'पिबत'। एतदेव विविनक्ति—

१, २— का० या० ६ ८ १५.१६ सूत्रे द्रष्टव्ये।
३— का० श्रौ० सू० ६ ८ १०। [illegible]

"वसां वसापावान इति । हे वसाद्रव्य ! त्वम् 'अन्तरिक्षस्य हविरसि' । अन्तरिक्षस्य सर्वदेवाश्रयत्वात् अस्यापि तदर्थत्वात् अन्तरिक्षस्य देवताद्वारा अन्तरिक्षस्यैव हविरिदम् । अत्र सूत्रम्— "अर्द्धर्चान्तरे धाव्यायै वसैकदेशं जुहोति' -इति[1] ॥

मन्त्रस्य वैश्वदेवत्वं प्रकृतहोमसङ्गत मित्याह— "एतेन वैश्वदेवेनेति । अत्र बहुत्वलिङ्गाद् वैश्वदेवत्वं यजुषः 'अन्तरिक्षम्' अपि सर्वेषां देवानां प्राणोदानव्यापारयोराश्रयत्वेन 'वैश्वदेवम्', अन्तरिक्षार्थश्च वसाहोमः, 'तेन' होमस्य वैश्वदेवत्वेन एतदपि वैश्वदेवं यजुरत्र युज्यत इत्यर्थः । मध्ये होतव्यं वसाहोम माह— "वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वा मित्यादि ॥ ११ ॥

"अथ जुह्वेति[2] । 'अथ' वसाहोमानन्तरं 'जुह्वा' जुहूद्वारा 'पृषदाज्यस्य' एकदेशम् 'उपघ्नन्' अवद्यन् 'वनस्पतयेऽनुब्रूहि"-'इति[3] होतारं ब्रूयात् । वनस्पतिर्यूपाभिमानी देवः । एष मन्त्रः ॥

वनस्पतियागं यूपद्वारा पशोः सोमत्वसम्पादकत्वेन प्रशंसति— "तद्वनस्पतय इत्यादिना[4]" । सोमस्याभावस्थायां वनस्पतिषु वासात् सोमस्वामिकत्वात् वनस्पतिं सोमं, अतस्तत्सम्बन्धिनं पशुं सोमं कृतवान् भवति । 'तत्' तस्मात् 'यत्' यथा 'अन्तरेण उभे आहुती' उभयोर्दैवतयोर्विहृतयोर्मध्ये वनस्पत्याहुतिं 'जुहोति', 'तथा' 'उभयं' दैवतं यौविहृतं च यूपाहुत्या 'व्याप्नोति' ॥ १२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६ । ८ । १७ । २— का० श्रौ० सू० ६ । ८ । १८ क । ३— का० श्रौ० सू० ६ । ८ । १८ ख । ४— का० श्रौ० सू० ६ । ८ । १९ ।

स्विष्टकृत्प्रयोगप्रकार माह— 'अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति, तानि समानयमान आहेत्यादिना[1]। अङ्गापेक्षया बहुवचनम्। 'समानयमान' जुह्वां प्रक्षिपन् ॥ २४ ॥

वपाहोमशेषेण दिग्व्याघारणं विधत्ते— 'अथ यद् वपाहोमस्य परिशिष्यते, तेन दिशो व्याघारयतीति[2]। वपाहोमस्य द्रव्यस्य 'दिश, प्रदिश'-इत्यादिका मन्त्रा[2]। दिशो व्याघारयतीति श्रुतेरेकैको मन्त्र एकैकदिगर्थं। 'दिश' प्राग्दिग्भ्य स्वाहा, 'प्रदिश' दक्षिणदिग्भ्य स्वाहा, 'आदिश' पश्चिमदिग्भ्य स्वाहा, 'विदिश' उत्तरदिग्भ्य स्वाहा, उद्दिश' ऊर्द्धदिग्भ्य स्वाहा, 'दिग्भ्य' सर्वाभ्यो दिग्भ्य 'स्वाहा'। वपाहोमो 'रसो वै' द्रवद्रव्यात्मक खलु दिशि दिशि सम्भृतो रसोऽभिगम्यते ॥ २५ ॥

मध्यगतावयवस्य पशो समर्शनं विधत्ते— "अथ पशु समृशतीति। 'अथ' दिग्घोमानन्तरम् 'एतर्हि' अस्मिन् काले पशुसमर्शनं कुर्यात्[3] ॥

विमर्शनानन्तरकालस्यैतस्य व्यवस्था दर्शयति— "अथ यत् पुरा समृशतीति। ये च राक्षसा 'इमे'[4] मदीय यज्ञम् 'उपतिष्ठन्ति'

१— का० श्रौ० सू० ६ ८ २०।

२— का० श्रौ० सू० ६ ८ २१ (४ ४ १६, १७ सू०), २२।

३— वा० स० ६ १८, २—७।

४— अत्र का० श्रौ० ६ ८ २२ सू० वृ० द्रष्टव्या।

५— 'मे इति भाष्यपुस्तकेषु लिखित। य इमे उपतिष्ठन्ते सार्व्यादय', ते विमथिष्यन्ते इति प्रश्नमाना"—इति हरिस्वामिन ।

प्राप्नुवन्ति, 'ते' पशुं 'विमथिष्यन्ते' 'इति' 'शङ्कमानः' चेत्, पूर्वस्मिन्नेव काले समर्पयेत्; अतथाभूतश्चेत् अत्रैव दिग्घोमानन्तर-काले समृयेत्। अत्र सूत्रम्— "ऐन्द्रः प्राण इति पशुं समृयाद्य-वदाय वेडां प्राक् प्रदानात्"-इति[1] ॥ १६ ॥

समर्पणे मन्त्र माह— "ऐन्द्रः प्राणोऽङ्गेऽङ्गे निदीध्यदिति[2]। इन्द्रः परमात्मा, तत्सम्बन्धी 'ऐन्द्रः' 'प्राणः'। हे पशो! ते 'अङ्गे-अङ्गे' सर्वेष्वङ्गेषु 'निदीध्यत्' नितरां दीप्तो भवतु, दीप्यतु वा। एवं व्यानोऽपि। अत्र सर्वत्र अपानस्थाने उदानव्यवहारः। हे 'त्वष्टः' पशुरूपकर्त्तः! 'देव!' "त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्"-इति श्रुतिः[3]। 'ते' तव पशोः, 'यत्' अङ्गच्छेदनेन 'भक्तम्', अत एव 'विपुरूपं' 'भवाति' भवति, तत् 'ते' तत्सम्बन्धि 'सम्' सम्यक्, पूर्वस्मादपि 'भूरि' प्रभूतं 'समेतु' सङ्गतो भवतु। पूर्वं यादृश-संवेशनविशिष्टम्, तादृशसंवेशनविशिष्टं भवेदिति, सदृढं भवत्वि-त्यर्थः। किञ्च 'देवत्रा' देवेषु मध्ये 'यन्तं' गच्छन्तम्। किमर्थम्? 'अवसे' अस्माकं रक्षणाय, देवानां प्रीतये वा यन्तं त्वां भवि-प्रभृतयः 'अनुमदन्तु' साधु जात मिति कथयन्त्वित्यर्थः ॥

क्रमेण विभज्य व्याचष्टे— "यदङ्गानो विहृतम् इत्यादिना। "हन्नूरम् सैवेतत् करोतीति। 'एतत्' पद्द्वयम्। यदा 'एतत्' एतेन "देव त्वष्टः"-इतिमन्त्रेण वागुच्चारणसामर्थ्येन हृदयेन कृतं व्याप्तं करोति, 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे 'एनं' पशुम् 'समीयीत्',

---

[1]— का० श्रौ० सू० ६. ८. १। [2]— वा० सं० ६. २०. १।
[3]— तै० सं० ६. १. ११. ५। [4]— वा० सं० ६. २०. २।

'तत्' तेन 'एवं हतत्र हत्वा' विकर्तुं यकास्त हत्वा 'अनु समस्यति' गतमात्रेण त्वगस्थिमासेन सह प्राणान् अङ्गानि चानुक्रमेण सङ्गृह्य हतवान् भवति। तेन 'स' पशुः 'अमुष्मिन्' स्वर्गे लोके 'सात्मा' सजीवो 'भवति'[1] ॥ २७ ॥ ४ [८ ३] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्]

त्रीणि ह वै पशोरेकादशानि। एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयजो दश पाण्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणाः प्राण उदानो व्यान इत्येतावान्वै पुरुषो य परार्ध्यः पशूनां यः सर्वेषु पशवः ॥ १ ॥

तदाहुः। किं तदग्ने क्रियते येन प्राणः सर्वेभ्यो ऽङ्गेभ्यः शिव इति ॥ २ ॥

१— इडायाश्च पयस्माशानां यस्त्रा स्वस्त्रिनां मदाय मिदेवोत्तम् (का० श्रौ० सू० ५, ४ ७६, २७, ३ ८०, ५, ६)। वनिष्ठु सधीघि, अग्नूर्ध्वं चोने, क्लोम मदाके, पुरीतत् मध्यंद, और यत्समानाय। सर्वं इदानीति च। व्याचक्षते तु "उपभृता मैत्रावरुणदक्षा मध्यर्गा, प्रतिप्रस्थाता सह"—इति।

यद्देव गुदं त्रेधा करोति। प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्ङाततस्तु मयं प्राणोऽनुसञ्चरति ॥ ३ ॥

स यद्देव गुदं त्रेधा करोति। तृतीय मुपयुज्य-स्तृतीयं जुह्वां तृतीय मुपभृति तेन प्राणः सर्वेभ्यो ऽङ्गेभ्यः शिवः* ॥ ४ ॥

स ह त्वेव पशु मालभेत। य एनं मेध मुपनयेद्यदि-तशः स्याद्युदुद्र्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गुदे न्यूषेत् प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्ङाततस्तु मयं प्राणोऽनु-सञ्चरति प्राणो वै पशुर्यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतो-ऽनर्थ्यः शेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः†। मेदो वै मेधस्तदेनं मेध मुपनयति यद्यु ऽअ्सलो भवति स्वय मुपेत एव तर्हि मेधं भवति ॥ ६ ॥

अथ पृषदाज्यं गृह्णाति। द्वयं वा ऽइदं सर्पिश्चैव दधि च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुन मेवैतत् प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥

तेनानुयाजेषु चरति। पशवो वा ऽअनुयाजाः पयः पृषदाज्यं तत्पशुष्वेवैतत्पयो दधाति तदिदं पशुषु पयो

* 'शिव '–इति ग, घ।　　† 'सु'–इति ग, घ।

'तत्' तेन 'एन इन्द्र इन्द्रा' विफलं सकर्म कृत्वा 'अनु समभ्यति' गतप्राणेन त्वगस्थिमात्रेण सह प्राणान् अङ्गानि चानुक्रमेण सङ्गतं कृतवान् भवति। तेन 'स' पशु 'अमुष्मिन्' स्वर्गे लोके 'सात्मा' सजीवो 'भवति'[1] ॥ १० ॥ ॥ [८. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्]

त्रीणि ह वै पशोरेकादशानि। एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयजो दश पाण्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणाः प्राण उदानो व्यान इत्येतावान्वै पुरुषो यः परार्ध्यः पशूनां यं सर्वेऽनु पशवः ॥ १ ॥

तदाहुः। किं तद्यज्ञे क्रियते येन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः श्रिय इति ॥ २ ॥

१— इडायाश्च सयजमानाश्चत्वार ऋत्विजो भक्षयन्तिरैवीताम् (का० श्रौ० सू० ५, ५ २६, २७, ६ ८ ४, ५, ६)। वनिष्ठु मग्नीधे, चाध्यूध्नीं होत्रे, क्लोम ब्रह्मणे, पुरीतत मध्वर्यवे, श्रोणि यजमानाय। सर्वत्र दत्तानीति शेष। आपस्तम्बे तु "उपहूता मैत्रावरुणषष्ठा भक्षयन्ति, प्रतिप्रस्थाता सप्तम"—इति ॥

यद्देव गुदं त्रेधा करोति। प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्ग्राततस्तु मयं प्राणोऽनुसञ्चरति ॥ ३ ॥

स यद्देव गुदं त्रेधा करोति। तृतीय मुपयड्भ्य-स्तृतीयं जुह्वां तृतीय मुपभृति तेन प्राणः सर्वेभ्यो ऽङ्गेभ्यः श्रिवः* ॥ ४ ॥

स ह त्वेव पशु मालभेत। य एनं मेध मुपनयेद्युदि-दशः स्याद्युदुदर्य्यस्य मेदसः परिशिष्येत तन्नद्दे न्यृपेत् प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्ग्राततस्तु मयं प्राणोऽनु-सञ्चरति प्राणो वै पशुर्यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतो-ऽनर्थ्यः शेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः†। मेदो वै मेधस्तदेनं मेध मुपनयति यद्य ऽअऽसलो भवति स्वय मुपेत एव तर्हि मेधं भवति ॥ ६ ॥

अथ पृषदाज्यं गृह्णाति। इयं वा ऽइदऽ सर्पिरेव दधि च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुन मेवैतत् प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥

तेनानुयाजेषु चरति। पशवो वा ऽअनुयाजाः पयः पृषदाज्यं तत्पशुष्वेवैतत्पयो दधाति तदिदं पशुषु पयो

* 'श्रिवः'-इति ग, घ।

† 'शु'-इति ग, घ।

हितं प्राणो हि पृषदाज्यं मन्नꣳ हि पृषदाज्य मन्नꣳ हि प्राण:* ॥ ८ ॥

तेन पुरस्तादनुयाजेषु चरति । स योऽयं पुरस्तात् प्राणस्त मेवैतद्दधाति तेन पश्चादुपयजति स योऽयं पश्चात् प्राणस्त मेवैतद्दधाति ताविमा उभयतः प्राणौ हितौ यश्चाय मुपरिष्टाद्यश्चाधस्तात् ॥ ९ ॥

तद्वा एतदेको द्वाभ्यां व्यपदकरोति । अध्वर्युश्च यश्चैष उपयजत्यथ यद्यजन्त मुपयजति तस्मादुपयजो नामाथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयति पश्चाद्ध्युपयजति पश्चाद्धि योषायै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ १० ॥

स उपयजति । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यापो वै समुद्र आपो रेतो रेत एवैतत्सिञ्चति ॥ ११ ॥

अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति । अन्तरिक्षं वा अनु प्रजाः प्रजायन्तेऽन्तरिक्ष मेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

देवꣳ सवितारं गच्छ स्वाहेति । सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत एवैतत् प्रजनयति ॥ १३ ॥

मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानावेवैतत् प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

---

* 'ण'–इति ग घ ।

अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति । अहोरात्रे वा ऽअनु प्रजाः प्रजायन्ते ऽहोरात्रे ऽएवैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

छन्दांसि गच्छ स्वाहेति । सप्त वै छन्दांसि सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तारण्यास्तान्येवैतदुभयान् प्रजनयति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेति । प्रजापतिर्वै प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां पर्यगृह्णात्ता इमा द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीतास्तथो ऽएवैषु एतत्प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति ॥ १७ ॥

अथात्युपयजति । स यन्नात्युपयजेद् यावत्यो हैवाग्रे प्रजाः सृष्टास्तावत्यो हैव स्युर्न प्रजायेरन्नथ यदत्युपयजति प्रैवैतज्जनयति तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते* ॥ १८ ॥ ५ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. ४.] ॥

प्राणस्य श्रेष्ठत्वकरणाभिमुखेन गृहस्य प्रधानस्विष्टकृदुपयड्विश्वर्थं त्रेधा विभज्य विनियोगं प्रशंसन् प्रयाजादीनां मितराङ्गत्वमाह— "त्रीणि ह वै पशोरेकादशानीत्यादिना । प्रयाजा अनुयाजाश्च

* 'न्ते'–इति ख, न्त –इति ग, घ ।

एकादशैकादश प्रसिद्धा अनुयाजानन्तरं यष्टव्या एकादशोपयाजा[1] उपरिष्टादाम्नायन्ते[2] एकादशत्रय मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते। पशुपुरुषस्य पुरुषस्य द्विपान्वयोरपि शीर्षण्याः प्राणाः सप्त, अवाञ्चौ द्वौ, नाभिर्दशमीति 'दश प्राणाः'। ते च पाणिपादगत-विंशत्यङ्गुलिभिः सहिता त्रिंशद् भवन्ति प्राण उदानो व्यान इति त्रयो मुख्यप्राणाः, इति त्रयस्त्रिंशत् एव सन्ति यज्ञाङ्गानि ॥ १ ॥

'तदाङ्गिरिति। 'शिव' श्रेष्ठ। पुरुषपशोर्हस्तपादाङ्गुल्य प्राणरूपाङ्गानि भवन्ति, तथा च मुख्यप्राणस्यापीतराङ्गवत् साधारण्य मेव प्राप्तम्, न श्रेष्ठत्वम्, अतो यज्ञे सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य सकाशात् प्राणस्य श्रेष्ठत्व केन प्रकारेण कृत मिति प्रश्न ॥ २ ॥

तस्योत्तर मुच्यते— 'यदेव शद त्रेधा करोतीत्यादि। तस्मात् प्राणसञ्चरणाधिष्ठानत्वात् 'प्राण' एव 'शद' (॥३॥) तस्य प्रधान-स्थिष्टकृदुपयज्ञभेदेन त्रिषु स्थानेषु विभज्य विनियोग एव सर्वेभ्यो-ऽङ्गेभ्य श्रेष्ठत्वकारण मित्यर्थ ॥ ३, ४ ॥

अथ शदस्य प्राणत्वेन श्रेष्ठत्वाभिधानप्रसङ्गात् यदि कथञ्चित् तत्पशो क्षामत्व स्यात्, तर्हि शदस्य सम्पूर्णत्वाय उदये मांस तेन

१— 'एकादशोपयज -इति क

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे दशमकण्डिका "समुद्र गच्छ'-इत्यादि मन्त्रोष्विति भाव अत एवोक्त मैतरेयभाष्ये "समुद्र गच्छ स्वाहेत्यादि मन्त्रोक्ता समुद्रादय एकादशोपयाजमन्त्रा -इति (२ २ ८)।

अथ नियमान्तर मित्याह— "स ह नैव पशुं मालभेतेत्यादिना। 'स' एव 'पशुं नालभेत', 'यः' यजमानः 'एनं' 'मेधं' मेधार्हम् मेध्यम् पशुम् 'उपनयेत्' उपगच्छेत्, प्राप्नुयात्। अय मेव मुख्यः पक्षः। 'यदि' पशुः 'कृशः स्यात्' तदा अकरणात् करणम् श्रेयात् यथासामर्थ्यप्रकारं कुर्यात्। 'उदर्यम्' उदरे भव मुदर्यम्, तस्य 'मेदसः' सकाशात् द्रव्यं मुद्धृत्य यथासं 'परिविध्येत', 'तत्' आदाय अग्न्योपरि 'गुदे' 'न्युप्येत्' गमयेत्, तेन तं मध्यमं कुर्यादित्यर्थः। "प्राणो वै गुद इत्यादि, व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

"गुदो वै पशुरिति। 'पशु' यद्यपि पशुः 'कंसलः' प्रष्ठौहः, पुष्टाङ्गो भवेत्, तर्हि 'कृत्स्नम्' एव 'मेधं' मांसवत् 'भवति' ॥ ६ ॥

अनुयाजार्थं पृषदाज्यग्रहणं विधाय प्रशंसति— "अथ पृषदाज्यं गृह्णातीत्यादिना। 'द्वदं' दध्याज्ययो र्द्वयं खलु 'द्वन्द्वम्'। इदं शब्दार्थं माह— "सर्पिश्चैव दधि चेति। अस्तु द्वयम्, ततः कि मित्याह— "द्वन्द्वं वै मिथुन मिति। तच्च 'प्रजननम्' अपत्योत्पादकम्। अतः पृषदाज्यग्रहणेन प्रजननमिथुन मेव कृतवान् भवति ॥ ७ ॥

"तेनानुयाजेष्विति। 'तेन' पृषदाज्येन 'अनुयाजेषु चरति' अनुयाजान् यजेदित्यर्थः। तदुभयं प्रशंसति— "पशवो वा अनुयाजा इति। अनुयाजानां फलोपभोगहेतुत्वात् पशुत्वम्, पयोविकारत्वात् 'पृषदाज्यम्' एव 'पयः'; 'तत्' तेनानुयाजानुष्ठानेन 'पशुषु' 'एव' पयःस्थापनम् 'भवति' ॥

विहितान् अनुयाजान् विधास्यमानैरुपयड्भिः सह पुरस्तादुप-

रिष्टाच्च विधास्यन् प्रशंसति— "प्राणो हि पृषदाज्य मिति। 'हि'-शब्दद्योत्यां प्रसिद्धि मुपपादयति— 'पृषदाज्य तावत् 'अन्नम्', तत् 'अन्न' व्यतिरेकानविधायित्वात् 'प्राण', अत 'पृषदाज्य प्राण'। ८ ॥

'तेन पुरस्तादिति। उपयट्श्च 'पुरस्तात् अनुयाजेषु' पृषदाज्यानुष्ठानेन पुरस्तात्-प्राण मुखस्य समान पशौ निहितवान् भवति, 'पश्चात्' उपयडनुष्ठानस्य पश्चात्-'प्राणम्' उदानाख्य पशौ स्थापितवान् भवति। मिलित्वा 'अ' 'अयम्' 'उपरिष्टाच्चाधस्ताच्च' प्राण, तत् प्राणद्वय स्थापितवान् भवति ॥ ९ ॥

"तद्वा एतदित्यादि। 'एक' होता, 'द्वाभ्याम्' 'अध्वर्युश्च' 'उपयष्टा' प्रतिप्रस्थाता[1] 'च, प्रयाजार्थम् उपयड्यागार्थं च 'वषट्' कुर्यात् ॥

उपयाज नामनिर्वचनेन प्रशंसति— 'अथ यत् यजन्तम् उपयजति, तस्मात् उपयजो नामेति। 'यजन्तम्' अध्वर्युम् 'उप'शब्द्य एतान्यङ्गानि प्रतिप्रस्थाता 'यजति' इति पश्चाद्यष्ट्या उपयज इत्यर्थ[2] ॥

"अथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयतीति। पृषदाज्यरूपैरनुयाजै प्रजननस्य कृतत्वात् उपयड्भिर्जनयति। कथ मेतेन प्रजनयति? उच्यते— 'पश्चाद्ध्युपयजतीति। योषाया पश्चाद्भागेन प्रजा उत्पद्यन्ते ॥ १० ॥

१— उपयष्टा – प्रतिप्रस्थाता।

२— "विभुपे छन्दसि"-इति पा॰ सू॰ ३ २ ७१।

"स उपयजतीति[1]। "समुद्रं गच्छ"-इत्यादय उपयड्याग-मन्त्राः[2]। हे गुदावयवरूप, इति। त्वं 'समुद्रं' समुद्राभिमानिनं देवं 'गच्छ', 'स्वाहा' इदं द्रव्यं सुहुतं मस्तु। एवं मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। एषु मन्त्रेषु मध्ये यत्र देवता स्पष्टं न प्रतिभाति, तत्र तदभिमानिदेवता द्रष्टव्या॥

उपयाजानां प्रजननरूपत्वस्योक्तत्वात् अनुकूलप्रयत्नपरतया मन्त्रान् व्याचष्टे— "आपो वै समुद्रः आपो रेत इति। पदार्थस्तु स्पष्ट एव॥

अत्र कात्यायनः— "शामित्राद्‌ङ्गारानाहृत्य वेदिश्रोण्यां निव-पत्युत्तरस्याम्, आग्नीध्रीयाद्वा सोमे होतृधिष्ण्ये, प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेदं मनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम्[1] प्रतिवषट्कारम्"—इति[3]॥ ११—१७॥

अत्युपयाजं विधत्ते— "अथात्युपयजतीति। अत्युपयाजनामका-श्चत्वार उपयागा मन्त्रकाना मनन्तरं माधिक्येन यष्टव्याः[4]। विहितानत्युपयागानन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुनः पुनः प्रजाभिवृद्धि-

---

१— शा॰ श्रौ॰ सू॰ ६ ६ १०।
२— वा॰ सं॰ ६ २१ १-११।
३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ६ ८ ८-११।
४— 'अत्युपयडयोगकाश्चत्वार उपयागास्तमकाना मनन्तरं माधिक्येन यष्टव्या'-इति क।

हेतुतया प्रशंसति— "स यज्ञात्मुपयजेद् यावत्यो हैवाग्रे प्रजाः सृष्टा इत्यादिना[1] ॥ १८ ॥ ५ [८. ७.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः[2] ॥

१— तै०सं० ६. ३. ११. १५–१७, ४. १. १–१४; १. ३ १०, ११।

२— "कण्डीसङ्ख्या ११२"–इति क, "कण्डिका ११५"–इति ख; "कण्डिकासङ्ख्या ११२"–इति ग, घ। तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० १६ क०, ३ ब्रा० ३० क०, ४ ब्रा० ३७ क०, ५ ब्रा० १८ क०, सङ्कलनया ११२ इति सिद्धम्।

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

अष्टमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

सोऽत्युपयजति । यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यापो वै यज्ञ आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ १ ॥

सोमं गच्छ स्वाहेति । रेतो वै सोमो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ २ ॥

दिव्यं नभो गच्छ स्वाहेति । आपो वै दिव्यं नभ आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ ३ ॥

अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेति । इयं वै पृथिव्यग्निर्वैश्वानरः सेयं प्रतिष्ठैषा सैवैतत्प्रतिष्ठा मभिप्रजनयति ॥ ४ ॥

अथ मुखं विमृष्टे । मनो मे हार्दि यच्छेति तथो होपयुष्टात्मानं नानुमुद्रण्क्ति ॥ ५ ॥

अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति। जघनार्द्धो वै जाघनी जघनार्द्धाद्वै योषायै प्रजाः प्रजायन्ते तत्प्रैवै-तज्जनयति यज्जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ६ ॥

अन्तरतो देवानां पत्नीभ्यो ऽवद्यति। अन्तरतो वै योषायै प्रजाः प्रजायन्त ऽउपरिष्टादग्नये गृहपतय ऽउपरिष्टाद्वै वृषा योषा मधिद्रवति ॥ ७ ॥

अथ हृदयशूलेनावभृथं यन्ति। पशोर्ह वा ऽआलभ्य-मानस्य हृदयः शुक्समभ्यवैति हृदयाद्धृदयशूल मथ यच्छृतस्य परिहरन्ति तदलञ्जुपं तस्माद् परिहृत्यैव शूलाकुर्यात् तत् चिःप्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृत्तोत्तमं प्रत्यवदधाति ॥ ८ ॥

अथ हृदयशूलं प्रयच्छति। तन्न पृथिव्यां परास्ये-न्नाप्सु स यत् पृथिव्यां परास्येदोषधीश्च वनस्पतींश्चैषा शुक् प्रविशेद्यदप्सु परास्येदप एषा शुक् प्रविशेत् तस्मान्न पृथिव्यां नाप्सु ॥ ९ ॥

अप एवाभ्यवेत्य। यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात् तदुपगूहेद् यद्यु ऽअभ्यवायनाय ग्लायेदग्रेण यूप मुदपात्रं निनीय यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भवति तदुपगूहति मापो मौषधीर्हिंसीरिति तथा नापो नौषधीर्हिनस्ति धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो वरुण नो

मुञ्च। यदाहुरघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्चेति तदेनः सर्व्वस्माद्वरुणपाशात् सर्व्वस्माद्वरुण्यात् प्रमुञ्चति* ॥ १० ॥

अथाभिमन्त्रयते। सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति यत्र वा एतेन प्रचरन्त्यापश्च ह वा अस्मा-त्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति तदु ताभिर्मित्रधेयं कुरुते तथो हैनं ताः पुनः प्रविशन्त्येषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्य वशाया एवानूबन्ध्यायै ताः हि सर्व्वोऽनु यज्ञः संतिष्ठत एतद् ह्यस्याग्नीषोमीयस्य पशोराग्नेयस्य च हृदयशूलेन चरितं भवति यद्वशायाश्चरन्ति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ५.] ॥

अत्युपयाजमन्त्रान् विधाय पुनः सूक्ताभिवृद्धिहेतुतया प्रशंसति—"सोऽत्युपयजति यज्ञ गच्छ स्वाहेत्यादिना। "यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश"-इति[१]-वक्ष्यमाणत्वात् यज्ञ-रसानुप्रवेशेन यज्ञस्याप्रपलम् ॥ १ ॥

* 'ति'-इति ख।

१— एतत्प्रपाठकीयद्वितीयब्राह्मणारम्भो द्रष्टव्य।

"सोमं गच्छेति। सोमस्य रसात्मकत्वादौषधित्वादौषधिविकारत्वाद्वा रेतस्त्वम् ॥ २ ॥

दिव्यं नभ इति। 'दिव्यं नभः' द्युलोकः; ततो वृष्ट्युत्पत्तेस्तद्रूपत्वम्; अधिष्ठानाधिष्ठात्रोरभेदोपचारात् ॥ ३ ॥

"अग्निं वैश्वानर मिति। पृथिव्यग्निर्वैश्वानर इत्युच्यते[1], तस्य सर्वगतत्वेन प्रतिष्ठारूपत्वं स्पष्ट मेव ॥ ४ ॥

"अथ मुख विमृष्टे[2] मनो मे हार्दीत्यादि[3]। मुखविमर्शनमन्त्रस्याय मर्थः।— हे प्राणरूप गुद! 'मे' 'हार्दि' हृदयसम्बन्धि 'मुखं' 'यच्छ'। यदा 'हार्दि' हृदये स्थापितम्। पशोः प्राणरूपस्य गुदस्य विच्छिद्य होमात् उपयष्टुः मनोऽपि प्राणविनाशतं गच्छति, अत एवं प्रार्थ्यते। "तथा होपयष्टेति। स्पष्टम् ॥ ५ ॥

"अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति[4]। जाघनी वालदण्डः, तया[5] 'पत्नीः' पत्न्युपलक्षिताः सोमत्वष्ट्राद्या देवताः संयाजयेत्। "जघनार्द्धा वै जाघनीत्यादि, स्पष्टम् ॥ ६ ॥

१— अत्र "वैश्वानर' कस्मात्?"—इत्यादि, "सोऽग्निर्वैश्वानरो दिमाते वैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते-भजेते"—इत्यन्तं (७. २१-३१.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम्। २— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११।
३— वा० सं० ६. २१. १२। ४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १४।
५— "जाघन्या पशोः पुच्छरूपेण दर्विणा"—इति का० सू०। अन्यत्र च तत्रैव "जाघनी जघनप्रदेशे भवा पुच्छस्य इत्यर्थः। अधिकरणमाधाराय मप्येव मेव (३. ३. १८. नै०)। "जाघनी कटी"-इति पितृभूतिभर्तृहरी, तदिदं न सङ्गच्छते, कटिपर्यायमोर्ध्व्योः प्रागुक्तत्वात्।

जाघन्या अपि प्रदेशविशेष माह– "अन्तरतो देवानां पत्नीभ्योऽवद्यतीति[1]। देवानां पत्नीभ्य इति चतुर्थी, तासा मर्थाय। 'अन्तरतः' ऊर्द्ध मुत्थितस्य वालस्य 'अन्तरतः' अलोमकप्रदेशादित्यर्थः। "उपरिष्टादग्नये गृहपतय इति। सरोमके बाह्यप्रदेशे[2] ॥ ७ ॥

"अथ हृदयशूलेनेत्यादि[3]। हृदयस्य पश्चात् शूलेन परितर्द्दने 'तत्' जोषाय भक्षणाय 'अल' पर्याप्तं भवति, शूलानुविद्धत्वात् न यागार्ह स्यादित्यर्थः। तस्मात् पाकात् पूर्व शूल 'परिहृद्य' पाकं कुर्यात्। "शूलात् पाके"–इति[4] ङाजन्त। पाकात् पूर्व शूलेन परितर्द्दनात् 'शुक्' हृदयशूल माप्नोतीत्यर्थः। 'चिः प्रच्युते पशौ' पाकोत्तरकाल 'हृदय' शूलात् 'प्रवृह्य' 'उत्तम प्रत्यवदधाति' इतरावयवाना मुपरि स्थापयेत् ॥ ८ ॥

"अथ हृदयशूलं प्रयच्छतीति[5]। परिकर्मिणे प्रयच्छति। स 'तत्' शूल 'पृथिव्याम्' 'अप्सु' च 'न परास्येत्'। परास्यतो दोष माह– "ओषधीश्वेति। 'ओषधीश्च वनस्पतींश्च एषा शुक् प्रविशेत्', 'यत्' यदि 'पृथिव्या परास्येत्'। तस्मा सुत्पन्नेष्वोषधिवनस्पतिषु प्रवेशो युक्त ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. २५।
२— सूत्रेऽस्मिन् विशेषावधिस्तु का० श्रौ० सू० ६. ९ १४–२०।
३— का० श्रौ० सू० ६ १०. १, २।
४— पा० सू० ५. ४. ६५। ५— का० श्रौ० सू० ६ १०. ४।

उक्तदोषाभावोपाय माह— "अप एवेति[१]। 'अप' गत्वाप 'यत्र' देशे अतीवारम मरमश्च न भवति, 'तत्' तत्र 'अपगूहेत्'। अपां सेवातिदूरत्वे उपायान्तर माह— "यद्य इति। यदाप्विषये ग्लानि प्राप्नुयात्, तदा यूपस्य प्राग्देशे उदपात्रनिनयन कृत्वा, तत्रापीषदार्द्रदेशे उपगूहेत्। तत्र मन्त्रः[२]— "मापो मौषधी- र्हिंसी"—इति"[३]। हे शूल! अपां मोषधीनाञ्च हिंसा मा कुरु। ईषदार्द्रे उपगूहनादपां हिंसाप्रसङ्ग, पृथिव्या मुपगूहनात् तदीयौष धीना बाधप्रसङ्ग, अतस्तत्रोभयत्र हिंसापरिहार प्रार्थ्यते॥

तत्र मन्त्र— "धाम्नो धाम्नो राजन्निति[४]। निगूहनस्य बन्धन- रूपत्वात् तस्य वरुणाधिष्ठातृकत्वात् वरुणस्य सम्बोधनम्— हे 'राजन्' वरुण! यस्मिन् पापरूपबन्धने अवस्थाने बद्धा स्म, 'तत' तस्मात् बन्धस्थानाद् 'न' अस्मान् 'मुञ्च' पापेन विमुक्तान् कुरु। 'यत्' यस्मिन् आगसि सम्भाविते, आगस्कर्त्तारोऽपि 'अघ्न्या' अहन्तव्या, रक्षणीया इति' 'आहु' मनुष्या[५]॥ १०॥

१— का० श्रौ० सू० ६ १० ३,६।

२— अत्र मन्त्रद्वय दृश्यते सूत्रे, तत्रैकस्तत्रैव पठितोऽपरः प्रतीकग्रहणेन विहित। तद्यथा- 'सुमित्रि न मभिशोच योऽस्मान् द्वेष्टि य च वय द्विष्मो मापो मौषधीरिति' -इति। मह्दीधरेणाप्युक्तम् सुमित्रि माम इति मन्त्राभ्या मिति''-इति।

३— वा० स० ६ २२ १। ४— वा० स० ६ २२ २।

५— 'अघ्न्या इति गोनाम प्रकरणादिहानुबन्ध्याविषयम्। बहुवचन मनुबन्ध्याबहुत्वेऽर्थवत्। एकानुबन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम्'-इतीह महीधर।

प्रार्थते— "अथाभिमन्त्रयन्त इति[1]। अध्वर्युप्रभृतयः। "सुमित्रिया न इति[2]। 'नः' अस्मदर्थम् 'आपः ओषधयः' च 'सुमित्राः' शोभनमित्रेषु साधवः 'सन्तु' हितकारिण्यो भवन्तु। 'यः' 'अस्मान् द्वेष्टि' अस्मासु द्वेष माचरति, 'यं च वयं द्विष्मः', 'तस्मै' तदर्थं 'दुर्मित्राः सन्तुः' द्वेषिण्यो भवन्तु॥ अत्र सूत्रकारः— "सुमित्रिया न इत्युपस्पृश्यापः, उपगूहनशेषो वा पूर्वः, अभिमन्त्रणं वोत्तरेण"-इति[3]॥

एतत् प्रशंसति— "यत्र वा एतेनेति। 'एतेन' हृदयशूलनिगूहनेन 'आपश्च' 'ओषधयश्च' 'अस्मात्' स्थानात् 'अपक्रम्य' अपसृत्य 'इव' 'तिष्ठन्ति'। 'तद्' तस्मादेव कारणात् 'ताभिः' सह "सुमित्रा"-इतिपाठेन मित्रत्वं कृतवान् भवति। स्पष्टं मन्यत्॥

शूलोपगूहनं विषयविशेषे[4] निषेधति— "स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोतीत्यादिना। 'स वै' सोऽध्वर्युः। "न सोमेऽनूबन्ध्यावर्जम्"-इति[5] सूत्रम्॥ ११॥ १ [८. ५.]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे अष्टमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १०. ६। २— वा० सं० ६. २२. ३।
३— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५, ६, ७।
४— 'शूलोपगूहने विषयविशेषे'-इति क।
५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ८।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमथितरथौ माधपिः सिञ्चनार्यो,
यस्याणोद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मगडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिञ्चनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे अष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजानो रिरिचान इवामन्यत। तस्मात्पराच्यः प्रजा आसुर्नास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय तस्थिरे ॥ १ ॥

स ऐक्षतारिच्यइदम्। यस्माऽउ* कामायासृक्षि न मे स कामः समार्द्धि पराच्यो मत्प्रजा अभूवन् न मे प्रजाः श्रियेऽन्नाद्यायास्थिपतेति ॥ २ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः। कथं नु पुनरात्मानमाप्याययेयोप मा प्रजाः समावर्त्तेरंस्तिष्ठेरन्मे प्रजाः श्रियेऽन्नाद्यायेति ॥ ३ ॥

सोऽर्चञ्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः। स एता मेकादशिनीमपश्यत् स एकादशिन्येष्ट्वा प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययतोपैनं प्रजाः समावर्त्तन्तातिष्ठन्तास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स वसीयानेवेष्ट्वाभवत् ॥ ४ ॥

तस्मै क मेकादशिन्या यजेत। एवꣳ ह्येव प्रजया पशुभिराप्यायत उपैनं प्रजाः समावर्त्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स वसीयानेवेष्ट्वा भवत्येतस्मै क मेकादशिन्या यजते ॥ ५ ॥

* 'यस्माऽउ'-इति ग, ब।

स आग्नेयं प्रथमं पशु मालभते। अग्निर्वै देवतानां मुखं प्रजनयिता स प्रजापतिः स उ एव यजमान-स्तस्मादाग्नेयो भवति* ॥ ६ ॥

अथ सारस्वतम्†। वाग्वै सरस्वती वाचैव तत्प्रजा-पतिः पुनरात्मान माप्याययत वागेन मुपसमावर्त्तत वाच मनुकामात्मनोऽकुरुत वाचो एवैष एतदाप्याययते वागेन मुपसमावर्त्तते वाच मनुका मात्मनः कुरुते ॥ ७ ॥

अथ सौम्यम्‡। अन्नं वै सोमोऽन्नेनैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययतान्न मेन मुपसमावर्त्ततान्न मनुक मात्मनोऽकुरुतान्नेनो एवैष एतदाप्यायतेऽन्न मेन मुपसमावर्त्ततेऽन्न मनुक मात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद् यत् सारस्वत मन्तु भवति। वाग्वै सरस्वत्यन्नः सोमस्तस्माद्यो वाचा प्रसाम्यन्नादो हैव भवति ॥ ९ ॥

अथ पौष्णम्। पशवो वै पूषा पशुभिरेव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत पशव एन मुपसमावर्त्तन्त पशू-ननुकानात्मनोऽकुरुत पशुभिर्वैवैष एतदाप्यायते पशव एन मुपसमावर्त्तन्ते पशूननुकानात्मनः कुरुते§ ॥ १० ॥

---

* 'ति'–इति ख। † 'तम्'–इति ग, घ।
‡ 'म्यम्'–इति ग, घ। § 'ते'–इति ख। एव मुत्तरत्र च।

अथ बार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैतत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तत ब्रह्मानुक मात्मनोऽकुरुत ब्रह्मणो ऽएवैष एतदाप्यायते ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तते ब्रह्मानुक मात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद् यत् पौष्ण मनु भवति । पशवो वै पूषा ब्रह्म बृहस्पतिस्तस्माद् ब्राह्मणः पशूनभिष्टष्णुतमः पुराहिता* ह्यस्य भवन्ति मुख ऽआहितास्तस्माद् तत्सर्व्वं दृष्वाजिनवासी चरति† ॥ १२ ॥

अथ वैश्वदेवम्‡ । सर्व्वं वै विश्वे देवाः सर्व्वेणैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत सर्व्व मेन मुपसमावर्त्तत सर्व्व मनुक मात्मनोऽकुरुत सर्व्वेणो ऽएवैष एतदाप्यायते सर्व्व मेन मुपसमावर्त्तते सर्व्व मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः सर्व्व मिदं विश्वे देवा अस्यैवैतत् सर्व्वस्य ब्रह्म मुखं करोति तस्मादस्य सर्व्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥

---

* 'पुरोहिता'-इति स्यात् भाष्य-सम्मत ।

† 'ति'-इति ख ।

‡ 'वैश्वदेव'-इति क, ख, 'वैश्वदेवम्'-इति ग, घ ।

अथैन्द्रम्। इन्द्रियं वै वीर्य्यमिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्वीर्येण प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययतेन्द्रियमेनं वीर्य्यमुपसमावर्त्ततेन्द्रियं वीर्य्यमनुक आत्मनोऽकुरुतेन्द्रियेणो एवैष एतद्वीर्येणाप्यायत इन्द्रियमेनं वीर्य्यमुपसमावर्त्तत इन्द्रियं वीर्य्यमनुक आत्मन' कुरुते ॥ १५ ॥

तद्युद् वैश्वदेवमनु भवति। क्षत्रं वा इन्द्रो विशो विश्वे देवा अन्नाद्यमेवास्मा एतत्पुरस्तात् करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुतम्*। विशो वै मरुतो भूमो वै विड् भूम्नैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत भूम्नैनमुपसमावर्त्तत भूमानमनुक आत्मनोऽकुरुत भूम्नो एवैष एतदाप्यायते भूम्नैनमुपसमावर्त्तते भूमानमनुक आत्मन' कुरुते ॥ १७ ॥

तद्युदैन्द्रमनु भवति। क्षत्रं वा इन्द्रो विशो विश्वे देवा विशो वै मरुतो विशैवैतत् क्षत्रं परिबृंहति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढम् ॥ १८ ॥

अथैन्द्राग्नम्†। तेजो वा अग्निरिन्द्रियं वीर्य्यमिन्द्र उभाभ्यामेव तद्वीर्याभ्यां प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याय-

---

* तम्-इति ग, घ। † 'ग्नम्'-इति ग, घ।

यतोभे ऽएनं व्वीर्य्ये ऽउपसमावर्त्तेता मुभे वीर्य्ये ऽअनुके ऽआत्मनोऽकुरुतोभाभ्याम्वेवैष एतद्वीर्याभ्या माप्यायत ऽउभे ऽएनं वीर्य्ये ऽउपसमावर्त्तेते ऽउभे वीर्य्ये ऽअनुके ऽआत्मनः कुरुते* ॥ १९ ॥

अथ सावित्रम्[†] । सविता वै देवानां प्रसविता तथो हास्मा ऽएते सवितृप्रसूता एव सर्व्वे कामाः समृद्ध्यन्ते॥२०॥

अथ व्वारुणं मत्तत आलभते। तदेनं सर्व्वस्माद्वरुण-पाशात् सर्वस्माद्वरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ २१ ॥

तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात्। आग्नेय मेवाग्निष्ठे नियुञ्ज्यादथेतरान्युपनयेयुर्यथापूर्व्वम्[‡] ॥ २२ ॥

यद्य पत्नैकादशिनी स्यात्। आग्नेय मेव यूप ऽआल-भेरन्नथेतरान् यथापूर्व्वम् ॥ २३ ॥

तान्यद्वोदीचो नयन्ति । आग्नेय मेव प्रथमं नयन्त्यथे-तरान्यथापूर्व्वम् ॥ २४ ॥

तान्युच निविध्यन्ति। आग्नेय मेव प्रथमं दक्षिणार्द्धे निविध्यन्त्यथेतरानुदीचोऽतिनीय यथापूर्व्वम् ॥ २५ ॥

तेषां यत्र व्वपाभिः प्रचरन्ति। आग्नेयस्यैव प्रथमस्य व्वपया प्रचरन्त्यथेतरेषां यथापूर्व्वम् ॥ २६ ॥

---

* 'ते'-इति ख। † 'त्रम्'-इति ग, घ।
‡ 'र्व्वम्'-इति ग, घ। एव मिह्रोत्तरत्रापि सर्वत्र।

तैर्येव प्रचरन्ति। आग्नेयेनैव प्रथमेन प्रचरन्त्यथे-तरैर्यथापूर्व्वम्* ॥ २७ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चैकादशिनीं[1] विधातुमाख्यायिकामाह— "प्रजा-पतिर्वै प्रजा असृजत" इत्यादिना। 'रिरिचान इवामन्यत' आत्मानं रिक्तमिवाबुध्यत। कुत इत्यत आह— "तस्मात् पराच्यः प्रजा आसुरिति। 'तस्मात्' प्रजापतेः सकाशात् 'प्रजाः' 'पराच्यः' एव अभवन्। रिक्तमेव विशदयति— "नास्य प्रजा इति। लोके यथा बहुप्रजः कश्चित् ताभिरर्जितैर्धनादिभिः श्रीपुत्रोऽस्मादिर्माद्य भवति, एवं मह्यं तथा न स्थितवत्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

"स ऐक्षतेति। विचारं कृतवान्। 'अरिचि' अतिरिक्तो-ऽभूवम्। रिचेर्लुङ्युत्तमे रूपम्। तदेव विशदयति— "अह मत्प्रे कामायासृक्षीति। 'असृक्षि' प्रजासृष्टिं सकार्षम्। 'स कामो न

* 'र्वम्'-इति ग घ।

१— "पञ्चैकादशिनी द्विविधा। प्रतिपशुरूपा समुच्चया च"-इत्यादि का० श्रौ० ८ ८ ४० सू० वृत्तौ द्रष्टव्यम्।

मे' 'समाद्धिं' समृद्धियुक्तोऽभूत् । त मेव विशिनष्टि— "न मे प्रजा श्रियै चान्नाद्यायेति ॥ १ ॥

"स ऐक्षत इति। विचारविषया बुद्धिं प्रसारितवानित्यर्थं ॥ २ ॥

"सोऽर्चन्निति। वाह्यव्यापारेणैव 'अर्चन्', 'श्राम्यन्' तप 'चचार' इत्यर्थ । "स एता मिति। 'स' च बकुलाय पश्वेकादशिनीम् 'अपश्यत्' प्रजाप्राप्तिसाधनत्वेन ज्ञातवान्। "एकादशिन्येष्टा प्रजापतिरित्यादि, स्पष्टम् । "वसीयानेवेष्ट्वाभवदिति । 'वसीयान्' वसुमत्तर ॥ ४ ॥

न केवल प्रजापतेरेवैकादशिनीप्रयोगादितदुक्त फलम्, किन्तु इदानीन्तन मपि तत् फल तदनुष्ठानाद् भवतीत्याह— "तस्मै क सैकादशिन्या यजेतेत्यादिना । क मिति पुरुषम् । य एकादशिन्या यजते, 'तस्मै' आप्यायनादिकामाय । स यजमान 'प्रजया पशुभि' 'आप्यायते' प्रवर्द्धते । आप्यायनेन 'एन' यजमान 'प्रजा' पुत्र-भृत्यादिरूपा 'समावर्त्तन्ते' प्रतिनिवर्त्तन्ते । आगम्य च तदाश्रयणाय 'श्रियै अन्नाद्याय' च 'प्रजा' 'तिष्ठन्ते' आत्मान प्रकाशयन्ति ॥ ५ ॥

इत्य सामान्येनैकादशिन्या फल मभिधाय, तानेकादशिनान् पशून् क्रमेण विधाय, तत्फल च विभज्य दर्शयति— "स आग्नेय प्रथम पशु मालभत इत्यादिना¹। अग्निर्देवता यस्य, स आग्नेय पशु, तम्, 'प्रथम मालभते' । अस्त्वनेकदेवताकेषु प्रथम माग्नेयेन भवितव्य मित्येतस्मिन्नर्थे कारण माह— "अग्निर्वै देवताना मुख प्रजनयितेति । य परिपाकहेतुत्वेन सर्वस्य प्रजनयिता अग्नि, स

१— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ ८ २८।

'देवतानां मुखम्' खलु। देवानां मुखत्वम् "अग्निर्वै देवानां मुखम्"[1], इति, "अग्निमुखा वै देवा"-इति-श्रुत्यन्तराच्च[2] सिद्धम्। देवानां मध्ये अग्निरेव 'मुखम्' प्रजा-जनयिता, मुखत्वेनोत्पादक, "तां मग्निरिन्धते, सोमो रेतो दधातन, सविता प्राजनयत्"-इत्यादौ अग्नेरेवैन्धकत्वदर्शनात्। 'स' अग्नि प्रजापतिना समत्वात् 'प्रजापति'। 'स एव' अग्नि 'यजमान' च गार्हपत्य सन् जयमानरूपेणावस्थानात्, यज्ञनिष्पादकत्वसाम्यात् यजमानत्वम्। तस्मात् स्वात्मलाभाय आग्नेय पशु कर्त्तव्य ॥ ६ ॥

"अथ सारस्वत मिति"[3]। आलभत इति शेष। या 'सरस्वती' अस्ति, सा 'वाग्वै' वाग्रूपा खलु। 'वाचैव' द्वितीयपशोर्देवतया रिक्त स्वात्मान 'पुनराप्याययत'। 'वाग्' वाग्रूपा प्रजा 'एव' प्रजापतिम् उपादत्ततया 'समावर्त्तत'। 'वाचम्' 'अनु' 'एव' 'एष' यजमान 'आत्मन' कामनादिक करोति ॥

एव मुत्तरेषां पशूनां लाक्षणानि च व्याख्येयानि ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

सौम्यस्य पशो सारस्वतानन्तर्य्यं प्रशमति– "तद् यत् सारस्वत मनु भवतीति। 'वाग्वै सरस्वत्यस्य मिति। सोमस्यौषध्यधिपतित्वात् तत्स्वरूपत्वम्। 'तस्माद्' 'य' पुमान 'वाचा' 'प्रयाति' अत्यस्य[4], स 'अन्नादो भवति'। वाचोऽन्नसाधनत्वात् सारस्वतानन्तर सौम्य उक्त ॥ ८ ॥

१— ऐ० ब्रा० १ १ १। २— ता० ब्रा० २५ १४ ४।
३— का० श्रौ० सू० ८ ८ २६। ४— 'वदन्त्य'-इति क्व।

"अथ पौष्ण मिति"[1]। 'अथ' सौम्यानन्तरं 'पौष्णं' पूषदेवताकं पशु मालभते। "पशवो वै पूषेत्यादि, पूर्ववत् ॥ १० ॥

"अथ बार्हस्पत्य मिति"[1]। 'बार्हस्पत्यं' बृहस्पतिर्देवताकं पशु मालभते। बृहस्पतेर्मन्त्राधिदैवत्वात् ब्रह्मत्वम्, अथवा 'बृहस्पतिः' 'ब्रह्म वै' ब्राह्मणजातिः खलु ॥ ११ ॥

बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्ये युक्ति माह– "तद्यत् पौष्ण मनु भवतीति। पूष्णः पोषाधिदैवत्वात् पशूनां पोषकत्वात् 'पूषा पशवः'। 'तस्मात्' बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्याद्धेतोः 'ब्राह्मण' 'पशून्' 'अभिप्रप्लुतमः भवति' अत्यन्ताधर्षको भवति। 'अस्य' एवम्भूतस्य ब्राह्मणस्य पुरोधातुर्यजमानस्य ('पुराहिताः') पुरोहिताः, पुरः स्थापिताः 'भवन्ति' पशवः। तदेव व्याचष्टे– "मुख आहिता इति। यस्माद् ब्राह्मणस्य पशुषु स्वामित्व मस्ति, 'तस्माद्' तस्मादेव कारणात् 'सर्वं' ब्राह्मणेभ्यो 'दत्त्वा' 'अजिनवासी' अजिन माच्छाद्य 'सञ्चरति' ॥

सर्वस्वदक्षिणाके विश्वजिदादौ सर्वस्वं दत्त्वा अजिनवासधारण मामब्राह्मणे प्रपञ्चेनाम्नातम्[2]। आपस्तम्बोऽपि "उदवसाय रौहिणं दयमच्छदी."-इति प्रकम्य, "बहिर्लोम परिधाय"-इति ॥ १२ ॥

"अथ वैश्वदेव मिति"[3]। बार्हस्पत्यानन्तरं 'वैश्वदेवं' पशु मालभते। वैश्वदेवस्य बार्हस्पत्यानन्तर्यार्थवादः स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥

"तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवतीति। "ब्रह्मैवैतत् सर्वस्य ब्रह्म

१, २— का० औ० सू० ८ ८, २९।
२— सा० ता० ब्रा० १६ अ० ३, ५, ६ ख०।
३— का० श्रौ० सू० ८, ८, २९ क।

मुख करोतीति। 'अस्य' 'सर्वस्य' अपि जगत 'एतत्' एतेन सर्वरूपस्य वैश्वदेवस्य आदौ ब्राह्मणजात्यात्मकस्य दृहस्पतेः पुरोभावित्वप्रसादनेन 'ब्रह्म मुख करोति' ब्राह्मणजाति मेव मुख कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

"अथैन्द्र मितिँ[1]। 'ऐन्द्र' पशु मालभते। सप्तमस्य पशोर्देवता इन्द्रोऽस्ति, तम्। "इन्द्रिय वैं वीर्य मिति। इन्द्रेण एष्टम् 'इन्द्रियम्', तच्च 'वीर्य' वीर्यात्मकम्: एव्यस्रष्टोरभेदात् 'इन्द्र' एवेन्द्रियम्, शक्तिशक्तिमतोरभेदादिन्द्रियत्वम् ॥ १५ ॥

"तद्यदिति। इन्द्रस्य देवेषु मध्ये क्षत्रियजातित्व मप्रकृतम्, विशेषो देवानां तु तदधीनत्वाद् बहुत्वसाम्यात् विशां रूपत्वम्, अत' ऐन्द्रस्य वैश्वदेवानन्तर्यकरणम्। नाथ स्वामिन इन्द्रस्य पुरस्ताद्भाविनो विशः कृतत्वाद् (कृत) भवति ॥ १६ ॥

"अथ मारुत मितिँ[2]। 'अथ' ऐन्द्रानन्तर 'मारुत' मरुद्देवताक पशु मालभते ॥ १७ ॥

"तद्यदिति। "तदिद चत्र मुभयतो विशा परिवृढ मिति। पूर्वत्र विश्वदेवात्मिकया विशा, उत्तरत्र मरुद्रूपयेति द्रष्टव्यम् ॥१८॥

"अथैन्द्राग्न मितिँ[3]। 'अथ' मारुतानन्तरम् 'ऐन्द्राग्नम्' इन्द्राग्निदेवताकम् ॥ १९ ॥

"अथ सावित्र मितिँ[4]। आलभते। सावित्रवारुणयोर्माह्मणे स्पष्टे ॥ २० ॥   ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ८ २६ ख।
२, ३, ४— का० श्रौ० सू० ८ ८ २६ ग।

"तस्माद् यदीति[1]। 'तस्माद्' पशूना मेकादशत्वात् 'यदि यूपैकादशिनी' यदैकादशयूपसमाम्नानम्, तदा प्रतिपशुयूपसम्भवात् 'अग्निष्ठे' पूर्वंस्मिन्निखाते मध्ययूपे 'आग्नेय मेव' प्रथम 'पशु' नियुञ्ज्यीरन्, 'अथ' 'इतरान्' पशून्, 'यथापूर्वं व्युपनयेयु' यूपोच्छ्रयणानुक्रमेण प्रतियूप पृथक् पृथक् नियुञ्ज्यीरन्नित्यर्थः[1]। स च क्रम,— "स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्, त मेवाग्रे उच्छ्रयेदथ दक्षिण मथोत्तर मित्यादिना प्राङ् निर्दिष्ट[2] ॥ २१ ॥

"यद्यु पश्वेकादशिनीति[4]। 'यद्यु' यद्यपि 'पश्वेकादशिनी स्यात्', यूपस्त्वेक एव, तदा 'आग्नेय मेव प्रथम यूपे आलभेरन्, 'अथ' 'इतरान' सौम्यादिकान् 'यथापूर्वम्' तस्मिन्नेकयूपे नियुञ्जीत सञ्ज्ञपनार्थम् ॥ २३ ॥

"तान्यचोदीचो नयन्तीति[5]। उदङ्नयनकालेऽपि 'आग्नेय मेव प्रथम नयेत्, 'अथेतरान्' इदानीमुक्तक्रमेण नयेत् ॥ २४ ॥

'तान्यच निविध्यन्तीति[6]। सञ्ज्ञप्यानय्य 'आग्नेय मेव प्रथमं दक्षिणार्द्धं' निविह्नीत, पीडयेत् ॥ २५ ॥

१— ५२६ पृ० १ टीप्पणी द्रष्टव्या।
२— का० श्रौ० सू० ८ ८ २७ क।
३— इहैव पुरस्तात् ७ २ ५ ४२० पृ० द्रष्टव्यम्।
४— का० श्रौ० सू० ८ ८ २८।
५— का० श्रौ० सू० ८ ८ २० ख।
६— का० श्रौ० सू० ८ ८ २९।

"तेषां यत्र वपाभिः प्रचरन्तीति"[1]। वपाप्रचारेऽप्याग्नेयस्यैव वपां प्रथमं प्रचरेत्। किं बहुना, अङ्गानां यागावसरेऽप्याग्नेयाङ्गानि प्रथमं यजेत्, 'अथैतरेषाम्' अङ्गानि 'यथापूर्वम्' ॥ २६,२७॥ २ [८. ९.]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश तेनैवैतद्रसेनापः स्यन्दन्ते तु मैवैतद्रसः स्यन्दमानं मन्यन्ते ॥ १ ॥

स यद्वसतीवरीरच्छैति। तु मैवैतद्रस माहृत्य यज्ञे दधाति रसवन्तं यज्ञं करोति तस्माद् वसतीवरी-रच्छैति ॥ २ ॥

ता वै सर्व्वेषु सवनेषु व्विभजति। सर्व्वेष्वेवैतत्सवनेषु

१— का० श्रौ० सू० ८, ८, १०। अत्र बलौ यज्ञ मद्दत्य मति।

रसं दधाति सर्व्वाणि सवनानि रसवन्ति करोति तस्मा-त्सर्व्वेषु सवनेषु विभजति ॥ ३ ॥

ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयात्। एद्धि* स यज्ञस्य रसस्तस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

गोपीथाय वा ऽएता गृह्यन्ते। सर्व्वं वा ऽइदं मन्यु-र्दिलयति यदिदं किञ्चापि योऽयं पवतेऽथैता एव नेलयन्ति तस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

दिवा गृह्णीयात्। पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णानीति तस्माद्दिवा गृह्णीयादेतस्मै वै गृह्णाति य एष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवास्तस्माद्दिवा गृह्णीयाद्दिवेव वा ऽएष तस्मादेव दिवा गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

एतद्ध वै विश्वे देवाः†। यजमानस्य गृहानागच्छन्ति स यः पुरादित्यस्यास्तमयाद्वसतीवरीर्गृह्णाति यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपक्लृप्तेनोपासीतैवं तत्त ऽएत-द्धविः प्रविशन्ति त ऽएतासु वसतीवरीषूपवसन्ति स उपवसथः‡ ॥ ७ ॥

स यस्य गृहीता अभ्यस्त मियात्§। तत्र प्राय-

---

* 'एद्धि'-इति ख।
† 'व'-इति ग, घ।
‡ 'घ'-इति ग, घ।
§ 'यात्'-इति ग, घ।

थित्तिः क्रियते यदि पुरोजानः स्यान्निनाह्याद्गृह्णीयाद्दिवा हि तस्य ताः[*] पुरा गृहीता भवन्ति यद्यु ऽअनीजानः स्याद्य एन मीजानु उपावसितो वा पर्युवसितो वा स्यात्तस्य निनाह्याद्गृह्णीयाद्दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥ ८ ॥

यद्यु ऽएतदुभयं न विन्देत्[†]। उल्कुषी मेवादायोपपर्यावृत्ता मुपर्युपरि धारयन् गृह्णीयाद्धिरण्यं वोपर्युपरि धारयन् गृह्णीयात् तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव। हविष्मतीरिमा आप इति यज्ञस्य ह्यासु रसः प्राविशत्तस्मादाह हविष्मतीरिमा आप इति हविष्माँ२[‡] ऽआविवासतीति हविष्मान् ह्येना यजमान आविवासति तस्मादाह हविष्माँ२ ऽआविवासतीति ॥ १० ॥

हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति। अध्वरो वै यज्ञस्तद्यसै यज्ञाय गृह्णाति तं हविष्मन्तं करोति तस्मादाह हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति ॥ ११ ॥

---

* 'तुषीणुर'-इति ख। † विन्देत'-इति ख।
‡ 'हविष्मांर।'-इति ग, घ। एव मिदयोत्तरत्रापि सर्वत्र।

हविष्मांऽ अस्तु सूर्य इति । एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवास्तस्मादाह हविष्माँऽ अस्तु सूर्य इति ॥ १२ ॥

ता आहृत्य जघनेन गार्हपत्यꣳ सादयति । अग्नेर्वा-ऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्यग्निर्वाऽनार्त्तगृहस्य सदसि सादयामीत्येवैतदाहाथ यदाग्नीध्रीयः पशुः सन्तिष्ठते-ऽथ परिहरति व्युत्क्रामतेत्याहाग्रेण हविर्धाने यजमान आस्ते ता आदत्ते ॥ १३ ॥

स दक्षिणेन निष्क्रामति । ता दक्षिणायाꣳ श्रोणौ सादयतीन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थेति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णातीन्द्राग्नी हि विश्वे देवास्ताः पुनरा-हृत्याग्रेण पत्नीꣳ सादयति स जघनेन पत्नीं पर्येत्य ता आदत्ते ॥ १४ ॥

स उत्तरेण निष्क्रामति । ता उत्तरायाꣳ श्रोणौ सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थेति नैवꣳ सादये-दतिरिक्तमेतन्नैवꣳ सम्पत्सम्पद्यत ऽइन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थेत्येव ब्रूयात्तद्देवानतिरिक्तं तथा सम्पत्सम्पद्यते ॥ १५ ॥

गुप्त्यै वा ऽएताः परिह्रियन्ते । अग्निः पुरस्ताद्यैताः समन्तं पर्यञ्जन्ते नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यपघ्नन्त्यस्ता आग्नीध्रे

सादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्येति तदासु विश्वान् देवान्त्संवेशयत्येते वै वसतां वरं तस्माद्वसतीवर्यो नाम वसताꣳ ह वै वरं भवति य एवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

तानि वा ऽएतानि सप्त यजूꣳष्पि भवन्ति । चतुर्भिर्ह्रात्येकेन जघनेन गार्हपत्यꣳ सादयत्येकेन परिहरत्येकेनाग्नीध्रे तानि सप्त यच वै वाचः* प्रजातानि च्छन्दाꣳसि सप्तपदा वै तेषां परार्ध्या शक्वर्येता मभिसम्पदं तस्मात्सप्त यजूꣳष्पि भवन्ति ॥ १७ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. २.] ॥

अथ सोमाभिषवार्थं वसतीवरीग्रहणं विधातुमाह— "यत्र वै यज्ञस्येत्यादि । यस्मिन् काले यज्ञरूपस्य विष्णोः वधार्थं देवैः प्रेषिता उपदीका धनुर्ज्याच्छेदनेन तच्छिरो विच्छिन्नम्, स कालो "यत्र वै यज्ञस्य"-इत्यनेन परामृश्यते । तमाकारः प्रवर्ग्ये प्रपञ्चित[1] । पुरा 'यत्र' यस्मिन् काले 'यज्ञस्य' 'शिरः' 'अच्छिद्यत' छिन्न मभूत्, तस्मिन् काले छिन्नशिरसो यज्ञस्य रसोऽद्रवत् । 'रसः'

* 'व्याघ'-इति ख ।

1— आरण्यकपर्वणीति शेषः । स च परस्तात् (१४. १. १.) द्रष्टव्यः ।

'द्रुत्वा' धावित्वा यतः उदकानि 'प्रविवेश', 'तेनैव रसेन' 'एतत्' इदानी मपि यथापूर्वं स्यन्दनस्वभावा 'आपः' 'स्यन्दन्ते'। 'त मेव' छिन्नशिरस्कात् यज्ञात् उद्भूत मेव 'रसम्' इदानी मपु 'स्यन्दमान' प्रवहन्तं 'मन्यन्ते' अभिज्ञाः[1] ॥ १ ॥

अथ वसतीवरीग्रहणं विधत्ते— "स यद् वसतीवरीरच्छैतीति। 'अच्छैति' अभिमुखं गच्छति। 'त मेव रस पुनराहृत्य यज्ञे सन्दधाति'। वसतीवरीग्रहणकाल सूत्रे उक्तः— "अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणम्"-इति[2] ॥ २ ॥

गृहीतानां सवनत्रयार्थं विभाग माह— "ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजतीति ॥ ३ ॥

ग्रहीतव्यानि उदकानि विशिनष्टि— "ता वै स्यन्दमानाना मितिः[3]। 'हि' यस्मात् 'सः' यज्ञरस. 'ऐत्' अस्रवत्, अथ ततो गच्छन्तीना मेवापां सम्बन्धिनीः 'गृह्णीयात्' ॥ ४ ॥

स्यन्दमानग्रहणे उपपत्त्यन्तर माह— "गोपीथाय वा इत्यादि। यज्ञरसानाम् 'अन्यत्' प्रवाहोदकव्यतिरिक्तं 'सर्वम्' 'इलयति' इतस्ततश्चलति। 'इद'-शब्दार्थं विशिनष्टि— "यदिदं किञ्चेति। 'यत् किञ्च' 'इद' परिदृश्यमान जगत्। इदं-शब्दोक्तानां मध्ये प्रसिद्धं किञ्चिदिदुदाहरति— "अपि योऽय पवत इति। 'योऽयं वायुः 'पवते' गच्छति, सोऽपि नियतचलनवान्। 'एता एव' 'नेलयन्ति'

१— तदेतदुद्धत पुस्तकात् ५३५ पृ० १५ पं०।
२— का० श्रौ० सू० ८. ९. ७ क।
३— का० श्रौ० सू० ८. ९ ख।

न प्रतिबिम्बन्ते'। यद्यपि स्यन्दमानानां स्थिरैषां च पदार्थानां चलनं साधारणम्, तथापि स्यन्दमानानां स्वाहत्नेरपेक्षितत्वात् चलन मितरत्रत्यलनं विवक्षितम्। 'स्यन्दमानानाम्' एकरूपेण प्रवहन्तीनां सपां तथाविधचाञ्चल्याभावात् 'गोपीथाय रक्षीयात्' ॥ ५ ॥

विशेषा देवाना मागमनात् पूर्वं यदि चैव ग्रहण मस्ति, 'तत्' तत्स्थानीय मित्यर्थः। "एतद्धविः प्रविशन्तीति। सोमरसेष्वनुप्रवेशात् हविः सम्पद्यते ॥

प्रसङ्गादुपवसथशब्दनिर्वचनं दर्शयति— "त एतासु वसतीवरीषूपवसन्तीति। उपवसन्त्यासु वसतीवरीषु देवा अस्मिन् काले इत्युपवसथः, उपवासकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वसतीवरीग्रहणात् प्राक् अस्तमये सति तद्ग्रहणोपाय माह— "स यस्यागृहीता अभ्यस्तमियात्, तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियत इति। प्रायश्चित्तिभिर्दिवाग्रहणाकरणे दोषस्पर्शाभावोपायः क्रियत इत्यर्थः। तत्प्रकारः प्रदर्श्यते— "यदीति। स यजमानो 'यदि' 'पुरेजानः' इष्टप्रथमसोमयागः 'स्यात्', स 'निनाह्यात्' स्वगृहस्थितप्रभूतघटादेः सकाशात् 'गृह्णीयात्'; 'ताः' आप 'पुरा' अस्तमयात् पूर्वं तस्य 'गृहीता भवन्ति'; प्रथमानुष्ठानेऽस्तमयात् पुरा गृहीतत्वादित्यभिप्रायः[१]। स्वयम 'अनीजान.' चेद्, 'य.' 'एन' यजमानम्[२] 'ईजानः' इष्टवान्, 'उपवसितः'[३] समीपे गृहे अवस्थित, 'पर्यवसितो वा' दूरगृहस्थितो वा 'स्यात्', 'तस्य' 'निनाह्याद्' घटादेः सकाशाद् 'गृह्णीयात्'। एवं सति 'ताः पुरा गृहीता भवन्ति'"। "ब्राह्मणो यज्ञयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्"-इति[४] श्रुत्यन्तरम् ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ९. ८।

२— 'एनम्—यजमानम्'-इति सूत्रविवरणम्, महीधरमतविरुद्ध। ३— का० श्रौ० सू० ८. ९. ९।

३— 'उपावसिते (?)'-इति क।

४— तै० सं० ६. ४. २. ३।

न प्रतिविवर्त्तेते[१]। यद्यपि स्यन्दमानाना मितरेषां च पदार्थानां चलनं साधारणम्, तथापि स्यन्दमानानां व्यावर्त्तेरपेक्षितत्वात् स्खलन मिलक्षणत्वेन विवेचितम्। 'स्यन्दमानानाम्' एकरूपेण प्रवहन्तीना मपां तथाविधचाञ्चल्याभावात् 'गोपीथाय गृह्णीयात्' ॥ ५ ॥

विधेयो देवानामागमनात् पूर्वं यदि चैव ग्रहणमस्ति, 'तत्' तस्यानीय मित्यर्थः। "एतद्धविः प्रविशन्तीति। सोमरसेष्वनुप्रवेशात् हविः सम्पद्यते॥

प्रसङ्गादुपवसथशब्दनिर्वचनं दर्शयति– "त एतासु वसतीवरीषूपवसन्तीति। उपवसन्त्यासु वसतीवरीषु देवा अस्मिन् काले इत्युपवसथः, उपवासकाल इत्यर्थः॥ ७॥

वसतीवरीग्रहणात् प्राक् अस्तमये सति तद्ग्रहणोपाय माह– "स यस्यागृहीता अभ्यस्तमियात्, तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियत इति। प्रायश्चित्तिभिर्दिवाग्रहणाकरणे दोषस्याभावोपायः क्रियत इत्यर्थः। तत्प्रकारः प्रदर्श्यते– "यदीति। स यजमानो 'यदि' 'पुरेजानः' इष्टप्रथमसोमयागः 'स्यात्', स 'निनाह्यात्' स्वगृहस्थितप्रभृतघटादेः सकाशात् 'गृह्णीयात्'; 'ताः' आपः 'पुरा' अस्तमयात् पूर्वं तस्य 'गृहीता भवन्ति'; प्रथमानुष्ठानेऽस्तमयात् पुरा गृहीतत्वादित्यभिप्रायः[1]। स्वयम् 'अनीजानः' चेद्, 'यः' 'एनं' यजमानम्[2] 'ईजानः' इष्टवान्, 'उपवसितः'[3] समीपे गृहे अवस्थितः, 'पर्यवसितो वा' दूरगृहस्थितो वा 'स्यात्', 'तस्य' 'निनाह्याद्' घटादेः सकाशाद् 'गृह्णीयात्'। एवं सति 'ताः पुरा गृहीता भवन्ति'[4]। "ब्राह्मणो यज्ञयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्"-इति[5] श्रुत्यन्तरम्॥ ८॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ९. ८।

२— 'एनम्—यजमानम्'-इति ग्रन्थविग्रहम्, सदोषमतमिदम्।

३— 'उपावसिते (?)'-इति क। ४— का० श्रौ० सू० ८. ९. ९।

५— तै० सं० ६. ४. २. ३।

तदुभयासम्भवे आह— "यद्यु एतदुभयं न विन्देदित्यादिना। 'उल्कुषीम्' उल्का मित्यर्थः। 'एतस्य'-इत्यस्य व्याख्यानम्— "य एष तपतीति। उल्काया हिरण्यस्य च सूर्यवर्णसाम्यात् तद्रूपकरणम्। अत्र सूत्रम्— "अस्तमितश्चेत् निनाहचात् पुरेजानसंदनीजानो ऽन्यस्यापि समीपावमितस्य पुरेजानस्योभयाभाव उल्कुषीं हिरण्यं वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति"-इति[1] ॥ ९ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "अथातो गृह्णात्येव हविष्मतीरिमा आप इति[2]। 'इमाः' गृह्यमाणाः 'आपः' 'हविष्मतीः' अभिषूयमाणेन सोमरूपाख्येन हविषा, स्वासु प्रविष्टेन यज्ञरसरूपेण हविषा वा तद्वत्यः। एताभिर्निष्पन्नेन सोमेन हविषा 'हविष्मान्', 'यजमानः' 'आविवासति' परिचरति एता वसतीवरीः ॥

"हविष्मान् देवो अध्वर इतीति। 'देवः' द्योतमानः 'अध्वरः' हिंसारहितः 'यज्ञः' गृह्यमाणैर्वसतीवरीलक्षणैर्हविर्भिः 'हविष्मान्' भवति ॥

"हविष्माँ२॥ ऽअस्तु सूर्य इतीति। यद्यप्यस्य देवार्थत्वात्, विश्वेषां देवानां रश्मिरूपत्वात्, तदा सूर्योऽपि गृह्यमाणैर्वसतीवरीलक्षणैः हविर्भिः हविष्मान् भवति ॥

प्रतिपाद विभज्य व्याचष्टे— "हविष्मतीरिमा आप इति यज्ञस्य ह्यास रसः प्राविशत् तस्मादाह हविष्मतीरित्यादिना ॥ १०, ११, १२ ॥

'ता आचर्त्येति[3]। "अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्येति[4]। 'अपन्नगृहस्य'

१— का० श्रौ० सू० ८. ९. ८–१०। २— वा० सं० ६. २३ १।
३— का० श्रौ० सू० ८. ९. ११। ४— वा० सं० ६. २४. १।

अपतितग्रहस्य, अग्नीषोमग्रहस्येत्यर्थः ; तस्य 'अग्नेः' 'सदसि' स्थाने 'सादयामि'। 'अथ यदाग्नीषोमीयः पशुः' 'सन्तिष्ठते' पत्नीसंयाजान्तः समाप्तो भवति। 'अथ' तदा 'परिहरति' वसतीवरीभिर्वेदिं परितो नयेत्। वेदिमध्ये स्थिता दीक्षिताः। 'व्युत्क्रामत' 'इत्याह'। "त्रिरिति कात्यायनः[1]। 'हविर्धाने' हविर्धानस्य पुरोदेशे 'यजमान आस्ते'। "उत्तरवेदि मपरेण यजमानः (आस्ते)"-इति[2] सूत्रम् ॥ १२ ॥

"स दक्षिणेन निष्क्रामतीति। 'ता' अध्वर्युरादाय, 'दक्षिणेन' द्वारेण प्राग्वंश मतिक्रम्य[3], उत्तरवेद्या दक्षिणश्रोण्यां 'सादयति'[4] "रक्षाभ्योभागधेयी स्थ"-'इति'[5]। भागधेयौ। मन्त्रं व्याचष्टे— "विश्वेभ्यो ह्येना इति। "ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहु-रग्निः सर्वा देवता इति हि तैत्तिरीयकश्रुतिः[6]। अत्रैव काण्डे— "देवाना मुदु स्म दीक्षितानाम्"-इत्यत्र विदुरपर्यैरपसारी-रक्षैव रूप मयासेति[7] देवाना मग्निरूपधारणसाधारण्याग्नेः सर्व-

---

१— "व्युत्क्रामत व्युत्क्रामतेत्याह त्रिः"-इति का० श्रौ० सू० ८, ९. २४। "व्युत्क्रामतेति त्रिरेवं ब्रूयात्; त्रिवृत्येतत्त्वाम्नानात्"-इति तद्वृत्तौ या० दे०।

२— का० श्रौ० सू० ८. ९. १६। "उपक्षे योगे प्रत्या"-इति ग्रन्थान्तरीयो विधिश्च तत्सूत्रान्ते विद्यते।

३— 'प्राग्वंशमतिक्रम्य'-इति क।

४— का० श्रौ० सू० ८. ९. १८।

५— मा० सं० ६. ७। २।

६— तै० स० ६. ८. १ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

७— अन्यच्च तै० ब्रा० ३. ९. ५. १० द्रष्टव्यम्।

देवमयत्वम्। इन्द्रस्य तु देवाधिपतित्व प्रसिद्धम्। अत इन्द्राग्न्यो-र्भागधेयी स्थेत्यभिधानम् ॥

"ताः पुनराग्नीध्रायेण पत्नी सादयतीति[1]। पत्न्याः पश्चाद्देशेन 'पर्येत्य' पत्न्याः पुरोदेशेऽवस्थिताः 'ताः' वसतीवरी, ('आदत्ते'[२] ॥ १४ ॥) आदाय, 'उत्तरेण' मार्गेण 'निष्क्रामति'। निष्क्रम्य, उत्तरवेदेरुत्तरश्रोणौ सादयेत्[३] ॥

उत्तरश्रोणौ[४] सादने कश्चिन्मन्त्रं निर्दिश्य, तस्य वक्ष्यमाणसम्प-दतिरेकेण प्रातिकूल्य मभिधाय, दक्षिणवेदिश्रोणिसादनमन्त्र मेव सम्पदनुकूलत्वात् सिद्धान्तयति—"मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थेति[५] नैव सादयेदित्यादिना[६]। 'एष' यस्मादयं मन्त्रः 'अतिरिक्तः' अधिकः, अतो वक्ष्यमाणा सप्तपदोपेत-शक्वरीच्छन्द-प्राप्तिलक्षणा 'सम्पत्' 'न सम्पद्यते', "इन्द्राग्न्यो"-इत्यनेनैव[७] वेदनतिरेकात् सम्पद्यते ॥ १५ ॥

सर्वत. परिहरण मुत्तरवेदेरपरिहरणञ्च प्रशसति— "गुप्त्यै वा एताः परिह्रियन्त इति। अपां वज्रत्वेन रक्षोविघातकत्वात् सर्वतः परिहरणेन यज्ञस्य रक्षस्सकाशात् सर्वतो गुप्तिर्भवति। साक्षाद्रक्षो-

१— का० श्रौ० सू० ८ ९. १९।
२— का० श्रौ० सू० ८ ९. २०, २१।
३— नास्त्येतत् पद क-पुस्तके।
४— नास्त्येतत् पद ख पुस्तके।
५— वा० स० ६ २४ ३।
६— का० श्रौ० सू० ८ ९ २२।
७— वा० स० ६ २४ २।

दक्षिणोऽग्नेः पुरस्ताद् वर्त्तमानत्वात् न तदपेक्षा, पुरस्तात् परिहारापेक्षा नास्ति। 'पत्यञ्चन्ते' परितोऽञ्चन्ते, ह्रियन्त इत्यर्थः ॥

उत्तरश्रोणितस्त्वादाय आग्नीध्रमण्डपे "विश्वेषां देवाना मिति[1] मन्त्रेण सादयेत्[2]। 'तत्' तेन, "विश्वेषां देवानाम्"-इतिमन्त्रपाठेन ॥

संवेशनप्रसङ्गात् वसतीवरीशब्दं निर्वक्ति— "एते वै वसतां वरं तस्माद् वसतीवर्यो नामेति। 'वसतां' क्वचित् क्वचित् स्थानेषु निवसतां मध्ये 'एते' खलु देवाः 'वरम्', एतेषां वासो वरं श्रेष्ठ इत्यर्थः। वसतां देवानां श्रेष्ठत्वावेदकत्वात् वसतीवर्य इति नाम निष्पन्नम्। यद्वा एतेषु 'एताः' आपः 'वसतां' विश्वेषां देवानां 'वरम्' उत्कृष्टं स्थान मिति वसतीवर्य इति नाम ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— "वसतां ह वै वरं भवतीति ॥ १६ ॥

वसतीवरीग्रहणप्रभृतीना माग्नीध्रसादनान्तानां मन्त्राणां या सप्तसङ्ख्या, तां शक्वरीत्वसम्पत्त्या प्रशंसति— "तानि वा एतानि सप्त यजूंषीत्यादिना। "चतुर्भिर्ग्रहातीत्यादि। सङ्ख्याविभागस्तु स्पष्ट एव[3]। "यत्र वै वाचः प्रजातानि छन्दांसीति। वाचः सकाशात् छन्दसा मुत्पत्तिः सोमाहरणप्रस्तावे "वागेव सुपर्णी"-इत्युक्त्वा "तथेति सा छन्दांसि ससृजे"-इति प्राक् प्रतिपादिता[4]। 'तेषां'

१— वा० सं० ६. २४ ४।　　२— का० श्रौ० सू० ८ ६. २१।

३— न तु स्पष्टोऽपि तु बहुविचार्य इति ध्येयम्।

४— पुरस्तात् ५ प्र० १ ब्रा० २–८ क० (२६११पृ० ११पं०—२६२पृ० २पं०)। "छन्दांसि सौपर्णेया."–इति च तै० सं० ६. १. ६. १।

मध्ये 'परार्ध्या' परार्द्धे भवा श्रेष्ठा 'शक्करी' सप्तपदच्छन्दोरूपा ऋक् निर्दिष्टा¹ ॥ १० ॥ २ [९. १] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

तान्सम्प्रबोधयन्ति*। तेऽपु उपसृष्याग्नीध्र मुपसमायन्ति त ऽआज्यानि गृह्णते गृहीत्वाज्यान्यायन्त्यासाद्याज्यानि ॥ १ ॥

अथ राजान मुपावहरति। इयं वै प्रतिष्ठा जनूरासां प्रजाना मिमा मेवैतत्प्रतिष्ठा मभ्युपावहरति तु मस्यै तनुते तु मस्यै जनयति ॥ २ ॥

अन्तरेणेषे ऽउपावहरति। यज्ञो वा ऽअनस्तन्न्वेव यज्ञान्न बहिर्द्धा करोति ग्रावसु सम्मुखेष्वधिनिदधाति अन्नं वै सोमो व्विशो ग्रावाण' अनु मेवैतद्विश्यध्यूहति

१— एतावदर्थोपपत्त्यर्थ मुपविष्ट सत पर सौम्य कर्मोपदिश्यते।

* 'नि'–इति ग, घ।

मद्युत्सम्मुखा भवन्ति व्विश मेवैतत्सम्मुखां क्षत्रिय मभ्युविवादिनीं करोति तस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

स उपावहरति। हृदे त्वा मनसे त्वेति यजमानस्यै-तत्कामायाह हृदयेन हि मनसा यजमानस्तं कामं कामयते यत्काम्या यजते तस्मादाह हृदे त्वा मनसे त्वेति ॥ ४ ॥

दिवे त्वा सूर्याय त्वेति। देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह यदाह दिवे त्वेति सूर्याय त्वेति देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहोर्द्ध मिमु मध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्यध्वरो वै यज्ञ ऊर्द्ध मिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति। तदेन मासां प्रजाना माधिपत्याय राज्यायोपावहरति ॥ ६ ॥

अथानुस्तरन्योपतिष्ठते। व्विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोह-न्त्वित्ययथायथ मिव वा एतत्करोति यदाह व्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति क्षत्रं वै सोमस्तत्पापवस्यसङ्करोति तद्वेद् मनु पापवस्यसङ्क्रियतेऽथात्र यथायथं करोति यथा-पूर्वं यदाह व्विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्त्विति तदेन माभिः प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति तस्माद् क्षत्रिय मायन्त मिमाः प्रजा विशः प्रत्यवरोहन्ति त मधस्तादुपासत उपसन्नो होता प्रातरनुवाकु मनुवक्ष्यन् भवति ॥ ७ ॥

अथ समिध मभ्यादधदाह। देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो-ऽनुब्रूहीति छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दांस्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजैश्चरन्ति ॥ ८ ॥

तदु हैक आहुः। देवेभ्योऽनुब्रूहीति तदु तथा न ब्रूयाच्छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दांस्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजैश्चरन्ति तस्मादु ब्रूयाद्देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव* ॥ ९ ॥

अथ यत्समिध मभ्यादधाति। छन्दांस्येवैतत्समिन्धे-ऽथ यद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाह छन्दांस्येवैतत्पुनरा-प्याययत्ययातयामानि करोति यातयामानि वै देवै-श्छन्दांसि छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं समा-श्नुवत न वा ऽअत्र स्तुवते न शंसन्ति तच्छन्दांस्येवै-तत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातया-मैर्यज्ञं तन्वते तस्माद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाह ॥ १० ॥

तदाहुः। कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति जाग्रद्वै-वाध्वर्युरुपासीत स यन्निमिषति स हैवास्य प्रतिगरस्तदु तथा न कुर्याद्यदि निद्रायादपि कामं स्वप्यात्स यत्र

* 'व'-इति ग, घ।

होता प्रातरनुवाकं परिदधाति तत्प्रचरणीति स्रुग्भवति तस्यां चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश त मदः पूर्वेद्युर्वसतीवरीभिराहरत्यथ योऽत्र यज्ञस्य रसः परिशिष्टस्त मेवैतदच्छैति ॥ १२ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति। एत मेवैतद्यज्ञस्य रस मभिप्रस्तृणीते त मारब्धे याश्च उ चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रसꣳ सन्नमन्ति ॥ १३ ॥

स जुहोति। शृणोत्वग्निः समिधा हवं म इति शृणोतु म इद मग्निरनु मे जानात्वित्येवैतदाह शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीरिति शृण्वन्तु म इद मापोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह श्रोता ग्रावाणो विदुषो न यज्ञ मिति शृण्वन्तु म इदं ग्रावाणोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह विदुषो न यज्ञ मिति शृण्वन्तु म इदं ग्रावाणोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह विदुषो न यज्ञ मिति विद्वाꣳसो हि ग्रावाणः शृणोतु देवः सविता हवं मे स्वाहेति शृणोतु म इदं देवः सवितानु मे जानात्वित्येवैतदाह सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैतद्यज्ञस्य रस मच्छैति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा*। उदङ् प्रयन्नाहाप इष्य होतरित्यप इच्छ होतरित्येवैतदाह तद्यदतो होतान्वाहैत मेवैतद्यज्ञस्य रस मभिप्रस्तृणीते त मारब्ध ऽएतान्† चैवैतदनुतिष्ठते नेदेनानन्तरा‡ नाष्ट्रा रक्षांसि हिनसन्निति ॥ १५ ॥

अथ सम्प्रेष्यति। मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि नेष्टः पत्नीरुदानयैकधनिन एताग्नीचात्वाले व्वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठासै होतृचमसेन चेति सम्प्रैष एवैषः§ ॥ १६ ॥

त ऽउदञ्चो निष्क्रामन्ति। जघनेन चात्वाल मग्रेणाग्नीध्रꣳ स यस्यां ततो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ते वै सह पत्नीभिर्यन्ति तद्यत्सह पत्नीभिर्यन्ति ॥ १७ ॥

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश त मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुः ॥ १८ ॥

ते ह देवा ऊचुः। इय मु न्वेवेह नाष्ट्रा यदिमे गन्धर्वाः कथं न्विम मुभयोर्नाष्ट्रे यज्ञस्य रस माहरेमेति ॥ १९ ॥

---

* 'त्वा'—इति ग, घ।

† 'ऽएता उ'—इति ग, दा०-वेबर-दृष्टश्च।

‡ 'नेदेना ष्मन्तरा'—इति सायणसम्मत इति दा०-वेबरः।

§ 'ष'—इति ग, घ।

ते होचुः। योषित्कामा वै गन्धर्व्वाः सहैव* पत्नीभिरयाम ते पत्नीष्वेव गन्धर्व्वा गर्द्धिष्यन्त्यथैत सुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पत्नीभिरीयुः। ते पत्नीष्वेव गन्धर्व्वा जगृधुरथैत सुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रस माजह्रुः ॥ २१ ॥

तथो ऽएवैष एतत्। सहैव पत्नीभिरेति ते पत्नीष्वेव गन्धर्व्वा गृध्यन्त्यथैत सुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रस माहरति† ॥ २२ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति। एताह्ँ ह वा ऽआहुतिꣳ हुतामेष यज्ञस्य रस उपसमैति तां प्रत्युत्तिष्ठति त मेवैतदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति। एत मेवैतद्यज्ञस्य रस मभिप्रस्तृणोते त माश्न्ये त मपो याचति याभ्य उ चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रसꣳ सन्नमन्ति ॥२४॥

स जुहोति। देवीरापो ऽअपान्नपादिति देव्यो ह्यापस्तस्मादाह देवीरापो ऽअपान्नपादिति यो व ऊर्म्मिर्हविष्य इति यो व ऊर्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेन्द्रियावान्मदिन्तम इति व्वीर्यवानित्येवैतदाह यदाहेन्द्रिया-

---

* 'सह'-इत्येव ग, घ।

† 'ति'-इति ग, घ।

वानिति मदिन्तम इति स्वादिष्ठ इत्येवैतदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेत्येतदेना अयाचिष्ट यदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति शुक्रपेभ्य इति सत्यं वै शुक्रः सत्यपेभ्य इत्येवैतदाह येषां भाग स्थ स्वाहेति तेषा मु ह्येषु भागः* ॥ २५ ॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनैता माहुति मुपप्लावयति । कापिरसीति यथा वा ऽअङ्गारोऽग्निना प्सातः स्यादेव मेषाहुतिरेतया देवतया प्साता भवति राजानं वा ऽएताभिरद्भिरुपसच्यन् भवति या एता मैत्रावरुणचमसे व्वज्रो वा आज्य ऽ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमऽ हिनसानीति तस्माद्वा ऽअपप्लावयति ॥ २६ ॥

अथ गृह्णाति । समुद्रस्य त्वाक्षित्या ऽउन्नयामीत्यापो वै समुद्रोऽस्वेवैतदक्षितिं दधाति तस्मादाप ऽएतावति भोगे भुज्यमाने न क्षीयन्ते तदन्वेकधनानुन्नयन्ति तदनु पान्नेजनान् ॥ २७ ॥

तद्यन्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति । यत्र वै देवेभ्यो यज्ञोऽपाक्रामत्त मेतद्देवाः प्रैषैरेव प्रैष मैच्छन् पुरोरुग्भि प्ररोचयन्निविद्भिर्न्यवेदयंस्तस्मान्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति ॥ २८ ॥

---

* ऽग -इति ग, घ ।

त ऽआयन्ति। प्रत्युपतिष्ठतेऽग्नीत्पात्वाले वसतीवरीभिश्च होतृचमसेन च स उपर्युपरि चात्वालꣳ सꣳस्पर्शयति वसतीवरीश्च मैत्रावरुणचमसं च स मापो ऽअद्भिरग्मत स मोषधीभिरोषधीरिति यश्चासौ पूर्वेद्युराहृतो यज्ञस्य रसो यश्चाद्याहृतस्त मेवैतदुभयꣳ सꣳसृजति ॥ २९ ॥

तद्धैके*। एषु मैत्रावरुणचमसे वसतीवरीर्नयन्त्या मैत्रावरुणचमसाद्वसतीवरीषु यश्चासौ पूर्वेद्युराहृतो यज्ञस्य रसो यश्चाद्याहृतस्त मेवैतदुभयꣳ सꣳसृजाम इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्धा ऽआधवनीये समवनयति तदेवैषु उभयो यज्ञस्य रसः सꣳसृज्यतेऽथ होतृचमसे वसतीवरीर्गृह्णाति निग्राभ्याभ्यस्तद्यदुपर्युपरि चात्वालꣳ सꣳस्पर्शयत्यतो वै देवा दिव मुपोदक्रामꣳ†-स्तद्यजमान मेवैतत्स्वर्गं पन्थान मनुसंख्यापयति ॥ ३० ॥

त ऽआयन्ति। तꣳ होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा३ ऽइत्यविदोऽपा३ ऽइत्येवैतदाह तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरित्युविद मुथो मेऽनꣳसतेत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

स यद्यग्निष्टोमः स्यात्‡। यदि प्रचरण्याꣳ सꣳस्रवः

* 'के'-इति ग, घ।

† 'मुपोदक्राम'-इति ग, घ।

‡ 'स्यात'-इति ग, घ।

परिश्रिष्टोऽलᳪ होमाय स्यात्तं जुहुयाद्यद्यु नालᳪ होमाय स्यादुपरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति यु ममे एतु मुत्यं मुवा व्वाजेषु यं जुनाः* । स यन्ना शुश्वतीरिषः स्वाहेत्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्वा ऽअग्निष्टोम-स्तदग्नावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति मत्तवत्या पुरुषसम्मितो वा ऽअग्निष्टोम एवं जुहुयाद्यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

यद्युक्थ्यः स्यात् । मध्यमं परिधि मुपस्पृशेत्त्रयः परिधयस्त्रीण्युक्थान्येतैर्ह हि तर्हि यज्ञः प्रतितिष्ठति यद्यु ऽअतिरात्रो वा षोडशी वा स्यान्नैव जुहुयान्न मध्यमं परिधि मुपस्पृशेत्स मुद्रैव तूष्णीं सेत्य मुपयेत तद्यथा-यथं यज्ञक्रतून् व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

अयुजा अयुजा एकधना भवन्ति । त्रयो वा पञ्च वा पञ्च वा सप्त वा सप्त वा नव वा नव वैकादश वैकादश वा त्रयोदश वा त्रयोदश वा पञ्चदश वा द्वन्द्व मह मिथुनं प्रजनन मथ य एष एकोऽतिरिच्यते स यज-मानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते स वा ऽएषाᳪ सधनं यो यजमानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते तद्वैषाᳪ सधनं तस्मा-देकधना नाम ॥ ३४ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'श'-इति ग, घ ।

अथ सुत्यादिवसप्रातःकालीनं सवनीयपश्वर्थप्रयोगमाह— "तान्समप्रबोधयन्तीत्यादिना । 'तान्' ऋत्विजः रात्रेरपरभागे प्रबोधयेयुरध्वर्यव । "अपररात्रे ऋत्विजः प्रबोधयन्ति"-इति[1] सूत्रम् । उदकोपस्पर्शनं विहितकर्मणः उपलक्षणम् । "गृहीत्वाज्यान्याय-न्तीति । अत्र प्रयोग उक्तः सूत्रे— "अथ उपस्पृश्य शालाद्वार्ये परि-स्तरणपात्रसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्रुक्सम्मार्जनोद्वासना-वेक्षणानि कृत्वाग्नीध्रे उत्पूय पश्चादाज्यग्रहणम्, आज्यान्यादाय सोम-पर्यन्तश्चाहवनीय इध्मप्रोक्षणादि करोति, अग्नीषोमीयवत् स्तरणम्, आज्यासादनात् कृत्वेषान्तरेणार्द्धसोमं मद्रिषु समुखेषु निदधाति छदे लेति"-इति[1] ॥ १ ॥

तमिमं सोमोपावहरणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथ राजान-मुपावहरतीति । अधिषवणचर्म्मोपरिप्रदेशं प्रति अधो नयेत् । अध-पातनं प्रशंसति— "इयं वै प्रतिष्ठा जनूरिति । 'आसाम्' उत्पत्ति-मतीनां सर्वासां परिदृश्यमानानां 'प्रजानाम्' 'इयं' खलु भूमिः 'प्रतिष्ठा' । अस्य इद 'जनू' जन्मभूमिः । अस्यापि प्रजानां पाति-त्वात् 'इमां' 'प्रतिष्ठाम्' 'अभि' लक्ष्य 'एव' 'उपावहरति' उपा-वहरणं कृतवान् भवति । तथा सति 'तं' सोमम् 'अस्यै' अस्याः सकाशात् 'तनुते' विस्तारितवान् भवति, 'अस्यै' अस्याः सकाशात् उत्पादितवांश्च भवति ॥ २ ॥

उपावहरणमार्गं आह— "अन्तरेणेषे इति । ईषे' आयतौ[३]

१— का० श्रौ० सू० ९ १ १ । २— का० श्रौ० सू० ९ १, २-५ ।

३— 'आयतो'-इति घ, ङ वेदपुस्तकयोः ।

शकटदण्डौ । यज्ञसाधनसोमाश्रयत्वात् 'अनसः' शकटस्य यज्ञत्वम् । तयोरन्तरालादध स्कन्धावरोहणेन 'यज्ञाद्' हविर्द्धानात् वाह्यं न कृतवान् भवति । याभ्यां मध्ये स्थापनं विधाय प्रशंसति— "यावस्य चक्षुषेस्थिति । सोमस्य वेदेषु चचियशानिन्न समहद्रुकम्; याभ्यां तु वक्रत्वात् श्रेयत्वेनोपसर्जनत्वाच्च विशो रूपत्वम् । मध्ये स्थापनेन यत् सर्वेपावणामुण्यम, तत् प्रशंसति— "तद्यत् सम्मुखा अश्नोति । 'चक्षियम्' 'अभि'लक्ष्य 'अभिवादिनीम्' अभिवादनशीलां 'करोति' ॥ ३ ॥

उपावहरणप्रकार मभिधायोपावहरणमन्त्र माह— "स उपावहरति' हृदे त्वा मनसे त्वेति[1] । हे सोम ! त्वां 'हृदे' हरति । दूरस्थं विषयाभिमुख स्वोपहित मात्मानं हरतीति वा । हृदय मन्तःकरणम्, तद्विशेषरूपं सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, यजमानसम्बन्धिनोस्तयोरुभयोर्विषयः कामः, तस्य लाभार्थम् 'उपावहरामि' । कर्मकारकस्य द्विराम्नानाद् उपावहरामीति द्विरभ्यासः ; अतो वाक्यद्वयम्, न व्याख्यानव्याख्येयभावः (४) ।

तथा 'दिवे' देवलोकाय त्वाम् । 'सूर्याय त्वा' एतद्व्यभिभूतानां देवाना मुपलक्षणम् । सर्वचोपावहरामीति योज्यम् । किञ्च हे सोम । 'ऊर्द्धम्' उपरि, तायमानलेनोपलतम्, 'इमं' सोमयागं 'दिवि' द्युलोके 'देवेषु' 'यच्छ'; 'होत्राः' होषकाय देवेषु यच्छन्त्वित्यर्थः (५) ।

१— का० श्रौ० सू० ८. १. ५ ।

२— वा० सं० ६. २५. १ ।

तदर्थं हे 'सोम राजन्!' 'त्वं' 'विश्वाः प्रजाः' 'उप'लक्ष्य 'अव-रोह' इति[1] (६)।

उपावरोहमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "इदं त्वा मनवे त्वेति यज-मानश्चैतत्कामायेत्यादिना। सूर्याय त्वेत्यत्र सूर्यशब्दः सर्वदेवतोप-लक्षक इति व्याचष्टे— "देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहेति। "रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवा"-इति[1] मातृकत्वादित्यभिप्रायः। "ऊर्द्ध्वं मिम मित्या-देर्ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ४, ५, ६ ॥

उपावहृतस्य सोमस्य समन्त्रक मुपस्थान माह— "अथानु-सृज्योपतिष्ठत इति[2]। 'अनुसृज्य' वेदिं वत्सं विसृज्येत्यर्थः। "विश्वास्त्वा मिति[3]। मन्त्रार्थः स्पष्टः। "अयथायथ मिव वा इत्यादि। उपावहरतो यो विश्वास्त्वा मिति मन्त्रशेषः, तत्र विश्वाः प्रजा उद्दिश्य तुष्टजननवत् प्रतिपादकपुरुषमित्यादिनावरोहण मन्त्र-रेण स्वत एवावरोहणस्य प्रजाः प्रति सोमस्यापसर्जनलक्षणस्य च प्रतीति। तस्माच्च क्षत्रियभूतस्य सोमस्यानुचितत्वात् विश्वास्त्वा मित्यभिधानेन 'अयथायथम्' यथास्वरूपस्य यत् उचितं तस्य तद् वैपरीत्यं कृतं भवति। 'तत्' च 'पापवस्यसम्' पापस्य च वसीयसश्च पापवस्यसम्, साध्वसाधुमिश्रणम्। तन्मूलत्वेनेदानी मपि जनैः 'पापवस्यसं क्रियते'। अत उक्तवैलक्षण्येनोपस्थानमन्त्रे विश्वास्त्वा

१— वा० सं० ६ २६ १। एष मन्त्रोऽपि, पूर्वमन्त्रप्रसक्तेन विवक्षित।

२— ५६३ पृ० १० पं० द्रष्टव्य मिदैव पुरस्तात्।

३— "विश्वास्त्वा मिति विसृज्योपतिष्ठते'-इति का० श्रौ० सू० ८, ६।

४— वा० सं० ६ २६ च।

मित्यभिधानाद् विशाभिः 'प्रजाभिः' सोमोपावरोहणस्य कृतत्वात्, अवतरन्त्य सति विशां प्रजानां स्वस्वस्थानादवतरणस्योक्तत्वाद् वा नोक्तदोषावकाशः। 'अवरोहन्तु' अवरोहयन्त्वित्यर्थः। 'तस्मात्' त्वा मवरोहन्त्विति विधानात् होता राजानं 'प्रति' प्रजाना मुप-वेशनसम्पादनात् इदानीं अपि सम्पादयन्त अवरोहन्त 'उविश' सर्वा 'प्रजा' परिवाररूपा 'अवरोहन्ति'। यद्वा 'आयन्त' 'प्रति' सर्वा 'प्रजा' स्वस्वस्थानाद् 'अवरोहन्ति', तदनन्तरं राजानमुपरि कृत्वा 'अधस्तात् उपासते' प्रजा। यद्वेदं पृथगेव वाक्यम्,— 'तम्' एव तीर्थम् 'अधस्तात् उपासते' ऋत्विजोऽध्वर्युप्रमुखाः ॥

प्रातरनुवाकप्रयोगं माह— "उपसन्नो होतेत्यादि। 'होता' 'उपसन्न' स्वसूत्रोक्तप्रकारेण प्रातरनुवाकस्थाने उपविष्टः। होतर्युप-सन्ने सति स एव प्रातरनुवाकसम्प्रैषकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

"अथ अभिष मन्वादधदिति[1]। "देवेभ्योऽनुब्रूहि" इत्येतावता, किं "प्रातर्यावभ्य"-इतिविशेषणेनेत्याशङ्क्य तदुपयोगं दर्शयति— "छन्दांसि वै देवा इत्यादिना। प्रातःकाले यान्ति यज्ञं गच्छन्तीति 'प्रातर्यावाण'। ते चानुयाजदेवाश्चोभयेऽपि 'छन्दांसि' एव, गायत्र्यादिच्छन्दोरूपाः। एवं सति अनुयाजच्छन्दोदेवानां प्रैषानुवचन-समये "देवेभ्य प्रेष्य देवान् यज"-'इति' सर्वत्र देवशब्देन व्यव-हाराद्वापि तथैव प्रैषे सति, तत्रापि "छन्दोदेवान् यज"-इति

१— "प्राग् वाच मवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं देवेभ्य प्रातर्यावभ्योऽनु ब्रूहीति अभिष मादधत्"—इति का० श्रौ० सू० ८ १ १०।

प्रैषात् अनुयाजदेवताश्छन्दांस्यपि भागमिच्छन्तीति तद्व्यावर्त्तनाय "देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यः"-इति विशेषणेन भवितव्य मित्यर्थः ॥ ८ ॥

"तदु हैक आहुरिति। अत्र देवेभ्य इत्येतावत् किं प्रातर्यावभ्य इति विशेषणेनेति 'एके' शाखिनो ब्रुवते। 'तदु' 'तथा' उक्तप्रकारेण 'न ब्रूयात्'। तेषां मतातिक्रमे उपपत्तिस्तु अनुयाजव्यावृत्तिसिद्धिरेवेत्याह— "छन्दांसि वै देवा इत्यादि। अथ सूत्रम्— "देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिध मादधाति, देवेभ्य इत्येके"-इति[1] ॥ ९ ॥

प्रातरनुवाकोपक्रमाङ्गभूत समिदाधानं छन्दोदेवतासमिन्धनरूपत्वेन प्रशंसति— "अथ यत् समिध मभ्यादधातीति[2]। होतृकर्त्तव्यं प्रातरनुवाकानुवचनं छन्दसां पुनराप्यायनरूपत्वेन प्रशंसति— "अथ यद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाहेति। तेनाप्यायनेन 'छन्दांसि' एव 'अयातयामानि' अगतसाराणि 'करोति'। उक्तस्याप्यायनस्य सार्थकत्वाय गतसारत्वप्रसक्तिं दर्शयति— "यातयामानि वा इति। देवै कृतानीति शेषः। "छन्दोभिर्हि देवा' स्वर्गं लोक मिति। स्वर्गार्थं मुपयुक्तत्वात् तेषां यातयामत्वप्राप्तिः। तदेव यातयामत्वं प्रातरनुवाकस्य स्तुतशस्त्रत्वाभिधानेन समर्थयते— "न वा अनेति। स्तौति शंसति वोभयोरभावात् अनुवचनाभिधानाच्च निगमयति— "तस्माद्धोता प्रातरनुवाक मिति[3] ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ९.१.११। २— का० श्रौ० सू० ९.१.१० ख।
३— "सुब्रह्मण्यास प्रैष्यति"-इति चेह का० श्रौ० सू० ९.१ १२।

प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर-विषये केषाञ्चिन्मतं प्राप्तिपूर्वक मुदाहृत्य निराचष्टे— "तदाहुः कः प्रातरनुवाकस्येति। केचन महर्षयः एवं ब्रुवते,— होतुः प्रातरनुवाककाले अध्वर्युः विनिद्रः सन्निमेषं करोति। अनिमेषव्यापार एव (प्रतिगरणक्रियमाणत्वात्[1]) प्रतिगरस्थानीय इति। 'तदु तथा न कुर्यात्' निद्राभङ्गं निमेषं च न कुर्यादित्यर्थः। तर्हि किं कुर्यात्? 'यदि निद्रा आयात्' निद्रामात्मन इच्छेत्, 'अपि कामं' 'स्वप्यात्' स्वापं कुर्यात्। अत्र सूत्रम्— "प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीताध्वर्युः, स्वप्याद्वा"-इति[2] ॥

अत्र मध्ये "अग्नीदैन्द्र मेकादशकपाल मित्यादि[3]-सूत्रोक्तः सवनीयनिर्वापः, पञ्चमप्रपाठकोक्त मासादनप्रयोगश्च द्रष्टव्यः[4] ॥

एकधनाख्यानां मुदकानां मानयनार्थं यः प्रचरण्या होमोऽस्ति, तं विधाय प्रशंसति— "स यत्र होतेति। 'यत्र' यस्मिन् समये 'स होता' 'प्रातरनुवाकं' 'परिदधाति', परिधानीयाम् "अभूदुषा"-इत्येताम्[5] ब्रूयात्, 'तत्' तदा 'प्रचरणी'। प्रचरन्त्यनया मुक्तपश्वतोर्व्यापारदशाया मिति 'प्रचरणी'। सा 'स्रुग् भवति'। 'तस्यां[6] चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा' 'जुहोति' जुहुयात्[7]। प्रातरनुवाकपरिधान-प्रचरणीहोमयोरभिन्नकर्तृकत्वात् कालार्थ-सम्प्रयोगः ॥ ११ ॥

१— नाम्द्येतत् परं क-पुस्तके। २— का० श्रौ० सू० ९. १. १३, १४।
३— का० श्रौ० सू० ९. १. १५ (०लं निर्वपति)।
४— का० श्रौ० सू० ९. १. १६—२. २३। ५— ऋ० सं० ५. ७५. ९।
६— 'तया'-इति छ। ७— का० श्रौ० सू० ९. ३. १ क।

होमं प्रशंसति— "यत्र वै यज्ञस्येति[१]। 'हुत्वा' गत्वा 'रसः' यज्ञरसः सः 'अपः' 'प्रविवेश'। यः प्रविष्टो यज्ञरसः 'पूर्वेद्युः' वसतीवर्यग्रहणेनावशिष्टोऽस्ति, 'त मेव' रसम् 'अच्छ' अभिमुखीकृत्याभिगच्छति। पशुहोमाभावे यज्ञरसहरणार्थगमनासम्भवात् प्रचरण्याज्याहुतिहोम एव यज्ञरसाभिमुख्यगमन मित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

आहुतिप्रकारणात्मनापि प्रशंसति— "यद्वेवैता माहुतिं जुहोतीति। 'यद्व एव' यदेव। 'एतत्' एतेन होमेन 'एत मेव' अवशिष्ट मेव 'यज्ञस्य रसम् अभिप्रस्तृणीते' रसस्य स्तरणं कृतवान् भवति। तेन च 'त मारब्धे' स्वाधीनं कृतवान् भवति। न केवल मेतदेव, अपि च 'याभ्यो देवताभ्य' अग्न्यादिभ्यः 'एता माहुतिं जुहोति', 'ता एव' 'एतत्' एतेन होमेन 'प्रीणाति'। 'सदमन्ति' प्रापयन्ति ॥ १३ ॥

होममन्त्रं विच्छिद्यानूद्य व्याचष्टे— "स जुहोति[१] शृणोत्वग्नि-रित्यादिना[२]। 'अग्निः', 'आपः', 'धिषणाः' वाचः, 'देवीः' देव्यः, 'विदुषो म ग्रावाणः', 'सविता' च, मे 'हवम्' आह्वानं 'यज्ञ मिमं शृण्वन्तु'— इति मन्त्रार्थः। अत्र सर्वत्र "शृणोतु" 'शृण्वन्तु'-इति, "अनुजानातु" 'अनुजानन्तु'-इति चार्थपरतया व्याख्यातम्। 'श्रोता ग्रावाणः'-इत्यत्र "द्व्यचोऽतस्तिङः"-इति[३] दीर्घः। 'विदुषः'-इत्येतद् ग्रावविशेषणतया व्याचष्टे— "विद्वांसो हि ग्रावाण इति। प्रथमा-

---

१— अत ऊर्ध्वं मान्यान मिदं प्रकरणम् (५११ पृ० १० पं०)।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. १ ग।

३— वा० सं० ६. २६. २।   ४— पा० सू ६. ३. १३५।

एव उदङ्नियमः। गमनसमये पत्नीसाहित्यं विधाय तदाख्यानमुखेन प्रशंसति— "सह पत्नीभिर्यन्तीति[1]— ॥ १७ ॥

"यत्र वै यज्ञस्येत्यादि। पुरा किल देवैर्यज्ञशिरश्छेदादुद्गत रसं पलाय्य अप्सु निविष्टम्, तं रसं गन्धर्वाः सोमपालकाः ररक्षु— ॥ १८ ॥

"ते ह देवा इति। 'ते देवा ऊचुः'— 'इमे गन्धर्वा' एव 'नाम्रा.' नाग्नकल्पाः, 'कथम्' 'अनाद्रे' नाग्ररहिते देशे, 'रस' यज्ञरसम् 'आहरेम' 'इति'— ॥ १९ ॥

एवं विचार्य— "ते होचुर्योषित्कामा इति। गन्धर्वा योषित्प्रिया', तदथ पत्नीभिः सहिता एव गच्छाम', ते च गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये वय मभयेऽनाद्रे यज्ञरस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

"ते सह पत्नीभिरीयुरिति। ताभिः सह गता', ते च तथैव तास्वाकाङ्क्षां कृतवन्त'। तस्मिन् समये देवाः यज्ञरसम् 'आजह्रुः' ॥ २१ ॥

"तथो एवैष एतदिति। यथा पुरा, इदानी मपि तथैव। तदेतेन पत्नीभि. सह गमनेन एते गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षां कुर्वन्तो भवन्ति, तथा अबाधितस्थले रस माहृतवान् भवति ॥ २२ ॥

अथरणीस्थहोतस्याग्नस्याप्सु होम विधाय प्रशंसति— "सोऽप्सोऽभिजुहोतीति[2]। 'ऊता माऊतिम्' अनुद्रुत्य 'पय ' अनुप्रविष्टः

१— "उदगमनमात्र मत्र विधीयते"—इति या० दे० का० सू० ८.१.७।

२— का० श्रौ० सू० ८.१.७।

'यज्ञस्य रसः' 'उपसमेति' अभिमुखं सम्प्राप्नोति। एतस्यैव व्याख्यानम्— "तां प्रत्युत्तिष्ठतीति। 'स मेव' रसम् 'एतत्' एतेन होमेन 'चाविष्कृत्य' उदकेष्वनुप्रविष्टं प्रादुर्भाव्य गृहीतवान् भवति ॥ १३ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशंसति— "यद्धैवैता आहुतिं जुहोतीति। न केवलं रसार्थं प्रस्तरणं किन्तु तं प्रवर्द्धन्त रस माहृतवान् भवति। किञ्च 'तम्' अपेक्षितं यज्ञरसम् 'अपः' उदकानि 'याचति', 'उ' अपि च 'याभ्यः देवताभ्यः एताम् आहुतिं जुहोति', 'ता एव' 'एतत्' एतेन 'प्रीणाति'। 'तृप्ताः' 'प्रीताः' च 'ताः' 'अस्मै' यजमानाय 'एतं यज्ञस्य रसं' 'सन्नमन्ति' सन्नमयन्ति, यजमानाधीनं कुर्वन्ति ॥ १४ ॥

मन्त्रं विधाय विच्छिद्य व्याचष्टे— "स जुहोतीति। "देवीराप इति[१]। हविष्य इति पदं व्याचष्टे— "यो व ऊर्मिर्हविष्य इति, यो व ऊर्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेति। हविश्शब्देन तत्साध्यो यज्ञो लक्ष्यते; द्रव्यदेवतयोर्हि यज्ञस्वरूपत्वात्। इन्द्रियशब्दस्य वीर्यं अर्थ इति व्याचष्टे— "इन्द्रियावान् मदिन्तम इति, वीर्यवानित्येवैतदाहेति। स्पष्ट मेतत्। तत्रैव वाक्ये मदिन्तमशब्दस्यार्थं माह— "मदिन्तम इति, स्वादिष्ठ इत्येवैतदाहेति। यत् स्वदन्त सुम्नादय-तीति। "तं देवेभ्यः"-इतिभागस्य प्रार्थनायां तात्पर्य मिति व्याचष्टे— 'एतत्' एतेन 'अयाचिष्ट', 'यदाह त देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति'। "लोट् च"-इति[२] लोटो विध्यादर्थेषु मध्ये प्रार्थनाया

१— वा॰ सं॰ ६. २७ १।
२— पा॰ सू॰ ३ ३ १६२।

बहुवचने छान्दसं द्वितीयाबहुवचनम् । चरमपादे सवितृशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह— "सविता वै देवानां प्रसवितेति ॥ १४ ॥

"अथापरं चतुर्गृहीत मिति[1] । पूर्वं सकृद्वारग्रहणस्योक्तत्वादपरमित्युक्तम् । चत्वारि गृहीतानि ग्रहणानि यस्याज्यस्य तच्चतुर्गृहीतम् । अप्सु होमार्थं गृहीत्वा उदङ्मुखं गच्छन् यजमानः प्रैषान् ब्रूयात् ॥

तत्र प्रथममेव सूक्तं व्याचष्टे— "अप इष्य होतरिति"-इत्यादि[2] । हे 'होतः !' 'अपः' प्रति 'इष्य' इच्छ, अपः प्रतिगमनोचितं प्रदेवत्रेति[3] अपोनप्त्रीय[4] मनुब्रूहीत्यर्थः । इष्यतेरिच्छतिरर्थ इति व्याचष्टे— "अप इच्छ होतरित्येवैतदाहेति । पदं व्याख्याय तात्पर्यमाचष्टे— "तद्यदसौ होताभ्याहेति । गतोऽर्थः । "एता उ चैवैतदाहेति । 'उ'-शब्दोऽप्यर्थे । अपि च 'एताः' एकधनाख्या अप उद्दिश्य 'एतत्' अनुतिष्ठते । एतदित्युक्तम्, किं तदित्याह— "नेदेना इति । 'एनाः' अपः । 'नाष्ट्रा' नाशकानि 'रक्षांसि' 'हिनसन्' हिंस्युः । नेदिति परिभवे । "नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभवे"-इति नैरुक्तम्[5] । अतस्तासां हिंसा माभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ९. ९ क ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ९. ९ ख । होतारं प्रत्यध्वर्युराह ।

३— "प्रदेवत्रा"-इत्याद्यपोनप्तृदेवताकं सूक्तं अपोनप्त्रीयम् (ऋ० सं० १०. ३०.) । ऐ० ब्रा० ७. ९. १ द्रष्टव्यम् ।

४— 'अपोनप्त्रीयम्'-इति क-पुस्तके ।

५— निरु० १ अ०. ३ पा०. ६ ख० ।

अन्यान् प्रैषान् दर्शयति— "अथ सम्प्रेष्यतीति। "मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहीति[1]। दश चमसाध्वर्यवः चमसप्रोक्तारः, तेषु यो मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः, स सम्बोध्यते। 'एहि' उदकानयनार्थ मागच्छेति॥

"नेष्टः पत्नीरुदानयेति[2]। हे 'नेष्टः!' त्वं 'पत्नीः' पात्नेजनोदकाहरणार्थम् 'उदानय'॥

"एकधनिन एतेति[3]। एकधना उदकानि, तेषां धारका कुम्भा वा; सम्यगेकधनानयुग्मानित्यापादनाभिधानात्, तेषां धर्त्तारः 'एकधनिनः' 'एत' आगच्छत॥

"अग्नीच्चात्वाल इति[4]। हे 'अग्नीत्!' त्वं पूर्वोक्तैर्होताभिः सम-तीवरीभिः, 'होतृचमसेन' 'च' युक्तः सन्, चात्वालदेशे यावदागमनं 'प्रति' 'उपतिष्ठासै' उपतिष्ठेति निर्दिष्टः॥

एतेन मन्त्रार्थेद् व्याख्यातव्याः विधयश्चेत् स्तोतव्या इत्याशङ्क्याह— "सम्प्रैष एवैष इति। 'एष' "मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यो"—इत्यादिक कर्त्तव्य 'सम्प्रैष एव' विस्मृतिपरिहारार्थ प्रैषण मित्यर्थः॥ १९॥

तेषां जलानयनार्थ निर्गमनमार्ग माह— "त उदञ्चो निष्क्रामन्तीति। आग्नीध्रचात्वालयोरन्तरालदेशेन उदग्देशेन। तत्र नोपलभ्यन्ते कुत्र गच्छन्त माह— "स यस्यां ततो दिशीति। निर्गमने

१— का० श्रौ० सू० ९. २. २। इति चमसाध्वर्युम्।
२— का० श्रौ० सू० ९. ३. ४। इति नेष्टारम्।
३— का० श्रौ० सू० ९. ३. ५। 'एकधनिन' इत्यत्र सर्वे।
४— का० श्रौ० सू० ९. ३. ६।

एव षड्ङ्नियमः। गमनसमये पत्नीसाहित्यं विधाय तदाख्यान-सुखेन प्रशंसति— "सह पत्नीभिर्यन्तीति"[१]— ॥ १७ ॥

"यन वै यज्ञस्येत्यादि। पुरा किल देवैर्यज्ञभिरश्वेदादुद्धृतं रसं पलाय्य अप्सु निविष्टम्, तं रसं गन्धर्वाः सोमपालका ररक्षुः— ॥ १८ ॥

"ते ह देवा इति। 'ते देवा ऊचुः'— 'इमे गन्धर्वा' एव 'नाष्ट्राः' नाशकरूपाः, 'कथम्' 'अनाष्ट्रे' नाशरहिते देशे 'इम' यज्ञरसम् 'आहरेम' 'इति'— ॥ १९ ॥

एवं विचार्य— "ते होचुर्योषित्कामा इति। गन्धर्वा योषित्-प्रियाः, तदय पत्नीभिः सहिता एव गच्छामः, ते च गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये वय मभयेऽनाष्ट्रे यज्ञरस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

"ते सह पत्नीभिरीयुरिति। ताभिः सह गताः, ते च तत्रैव तासु कामासक्ता अभवन्तः। तस्मिन् समये देवाः यज्ञरसम् 'आजह्रुः' ॥ २१ ॥

"अथो एतेष एतदिति। यथा पुरा, इदानीमपि तथैव। तदेतेन पत्नीभिः सह गमनेन एते गन्धर्वाः पत्नीषु कामं कुर्वन्तो भवन्ति, तथा अथाधितप्यक्ते रस माहितवान् भवति ॥ २२ ॥

अथ पौष्टिकहोमाख्याप्सु होमं विधाय प्रशंसति— "सोऽपो-ऽभिजुहोतीति"[२]। 'इमा माऽऽर्तिम्' अनुसृत्य 'एनः' अनुप्रविष्ट'

१— "......मान मम विपीदते"—इति मा० श्रौ० शा० सू० ८.१.८।
२— का० श्रौ० सू० ८.१.७।

'यज्ञस्य रसः' 'उपप्रमेति' अभिमुखं सम्प्राप्नोति। एतस्यैव व्याख्यानम्— "तां प्रत्युत्तिष्ठतीति। 'त मेव' रसम् 'एतत्' एतेन होमेन 'आविष्कृत्य' उदकेष्वनुप्रविष्टं प्रादुर्भाव्य गृहीतवान् भवति ॥ १३ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशंसति— "यद्वेवैता माहुतिं जुहोतीति। न केवलं रसार्थं प्रसारणं किन्तु तं प्रवर्द्धन्तं रस मारुद्धवान् भवति। किञ्च 'तम्' अपेक्षितं यज्ञरसम् 'अपः' उदकानि 'याचति', 'उ' अपि च 'याभ्यः देवताभ्यः एताम् आहुतिं जुहोति', 'ता एव' 'एतत्' एतेन 'प्रीणाति'। 'तृप्ताः' 'प्रीताः' च 'ताः' 'अस्मै' यजमानाय 'एतं यज्ञस्य रसं' 'सन्नमन्ति' सन्नमयन्ति, यजमानाधीनं कुर्वन्ति ॥ १४ ॥

मन्त्रं विधाय विच्छिद्य व्याचष्टे— "स जुहोतीति। "देवीराप इति[1]। हविष्य इति पदं व्याचष्टे— "यो व ऊर्म्मिर्हविष्य इति, यो व ऊर्म्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेति। हविश्शब्देन तत्साध्यो यज्ञो लक्ष्यते; द्रव्यदेवतयोर्हि यज्ञस्वरूपत्वात्। इन्द्रियशब्दस्य वीर्यं मर्थ इति व्याचष्टे— "इन्द्रियावान् मदिन्तम इति, वीर्यवानित्येवैतदाहेति। स्पष्ट मेतत्। तत्रैव वाक्ये मदिन्तमशब्दस्यार्थं माह— "मदिन्तम इति, स्वादिष्ठ इत्येवैतदाहेति। यत् स्वदन्त मुन्मादयतीति। "तं देवेभ्यः"-इतिभागस्य प्रार्थनायां तात्पर्य मिति व्याचष्टे— 'एतत्' एतेन 'अयाचिष्ट', 'यदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति'। "लोट् च"-इति[2] लोटो विध्याद्यर्थेषु मध्ये प्रार्थनाया

१— वा० सं० ६. २७. १।

२— पा० सू० ३. ३. १६२।

प्रभवात् 'एतत्' एतेन मन्त्रभागेन 'एना' अप 'अयाचिष्ट' देवतार्थं याचितवान् भवति। "देवेभ्य" इत्यस्य यत् "शुक्रपेभ्य"-इति विशेषणम्, तस्य तात्पर्यं माह— "सत्यं वै शुक्रम्, सत्यपेभ्य इत्येवैतदाहेति। शुक्रं दीप्तम्, रसाख्यं वस्तु, तत् सत्यम्। सोमद्वारेण सत्यस्यामृतत्वधर्मस्य साधनत्वात् सत्य मित्युच्यते। तादृशस्य पातृभ्य इत्येतद्देवैतत् शुक्रपेभ्य इति वाक्य माहेत्यर्थः। "येषां भाग स्थ स्वाहा"-इति चरमभागस्य तात्पर्यं माह— "तेषां सु ह्येष भाग इति। 'एष' अपां शुक्ररसरूपो भाग, 'तेषां सु' तेषां शुक्रपानां देवानां 'भाग' प्रतिनियतांश खलु, अतो येषा मिति मन्त्रे निर्दिष्ट इत्यभिप्राय ॥

मन्त्रस्याय मर्थ।— हे 'देवी.' देव्य! 'आप!' हे 'अपां-नपात्' न पातयति तत्[1], 'य' अयं 'व' युष्माकं सम्बन्धी 'ऊर्मि' प्रवृद्ध 'हविष्य' रस, 'इन्द्रियावान्' "मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियेत्यादिना[2] दीर्घं, इन्द्रियवान् 'मदिन्तम' मादयितृतम, 'त' रस 'देवत्रा' "देवमनुष्येत्यादिना[3] सप्तम्यर्थे त्रा-प्रत्यय। देवेषु मध्ये 'शुक्रपेभ्यो देवेभ्य' 'दत्त' प्रयच्छत। हे आपो यूय 'येषां' देवानां 'भाग' 'स्थ' भवथ, तदर्थं 'स्वाहा' इदं द्रव्य स्वाहुत मस्त्विति ॥ १५ ॥

ऊतायां आहुत्यां अपसारणं समन्त्रकं विधत्ते— 'अथ मैत्रावरुणचमसेनेति'। तत्र मन्त्र— 'कार्षिरसीति'। हे ऊताज्य-

१— निरु० ८ २. ५, १०-२ ५, ऋ० स० १ १०२ सा० भा० द्रष्टव्यम्।
२— पा० सू० ६ ३ १३१।
३— पा० सू० ५ ४ ५६।
४— पा० सू० ६ ४ १ ।

पदार्थः। त्वं 'कार्षिः' कृषेर्देवताया., कर्षणस्य भक्षणस्य वा सम्बन्धी 'असि'। अतस्त्वां 'समुद्रस्य' समुन्दनरूपस्योदकस्य 'अचित्यै' अक्षीणतायै 'त्वा' त्वाम् 'अपनयामि' अपसारयामि[1]। उक्तस्याप-सारणस्य प्रयोजकं स्नातत्वमाह– "यथा वा अङ्गारोऽग्निना स्नातः स्यादिति। 'स्नातः' भक्षितः, 'अग्निना' भक्षित' 'अङ्गार' 'यथा' करोपभावेन त्याज्यो भवति, 'एवम्' 'एषा आहुति' 'एतया' अब्देवतया 'स्नाता भवति'। सोमहिंसापरिहारत्वेनापि परित्यक्त्व्य मित्याह– "राजानं वा एताभिरिति। 'मैत्रावरुणचमसे' 'याः' 'एताः' इदानीं गृह्यमाणा आपः सन्ति, 'एताभि' अद्भिः 'उपस्रक्ष्यन्' अभिषवकाले सोमस्य संसर्गं करिष्यन् 'भवति', अत एव "आधवनीये समवनयति"-इति वक्ष्यते[2], आधवनीये सम्पृक्तस्योदकस्य सोमरसेन संसृज्यमानत्वात्। "वज्रो वा आज्यम्"-इत्यादि, प्रागसकृद् व्याख्यातम्[3], "एत खलु वै देवा वज्रं कृत्वे"त्यादिप्रदर्शनेन[4] ॥ १६ ॥

समन्त्रकं मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनं विधत्ते– "अथ गृह्णाति

१— 'उपयामि' इत्येव मूलपाठः। 'गृह्णामि'-इति च तदर्थः एवो मयो-धरेण, सूत्रे विनियोगश्च तथाविध एव, अनुपदं वक्ष्यति पैठीनस्या कण्डिकायां तथैव। नास्ति चैतन्मन्त्रस्येव व्याख्याने कश्चिदुपयोग। कार्षिरसीत्येव श्लोको मन्त्र इह विनियुक्तः।

२— इहैव त्रिंशी कण्डिकायां द्रष्टव्यम् (५५१ पृ० १० प०)।

३— १का० ३प्र० ३ब्रा० ३क० (१ भा० २८० पृ० ७ प०)।

४— तै० सं० ६. २ ७. २८।

समुद्रस्य त्वेति[1]। यद्यथच मैत्रावरुणचमसेनेति न श्रुतम्, तथापि "समुद्रस्य त्वेति तेन मत्वाति[2]"-इतिसूत्राद् गम्यते। अपां महात्मकत्वात् समुद्रस्य "आपो वै समुद्रः"-इत्येकदेशस्य कृत्स्नात्मना स्तुतिः। 'एतत्' एतेन "समुद्रस्य त्वाचित्यै"-इतिपाठेन 'अप्सु एव' 'अचितिम्' अक्षय्य मक्षीणत्वं 'दधाति' स्थापितवान् भवति। 'तस्मात्' "अचित्यै"-इत्युक्तत्वात् 'एतावति भोगे भुज्यमाने' स्थावरजङ्गमात्मकजगत्पर्याप्तेऽपि भोगे सर्वैर्भुज्यमानेऽपि 'न क्षीयन्ते' क्षयं न प्राप्नुवन्ति, अगस्त्यं प्रवहन्त्येव। "तदन्वित्यादि। होतृचमसोन्नयनानन्तरं मेकधनानां सुन्नयनम्[3], ततः पात्नीवतानां पत्न्या इति[4] ॥ १० ॥

यस्मिन्नितरेषां चमसेषु किं मैत्रावरुणचमसेनेत्यत आह— "तद्यन्मैत्रावरुणचमसेनेति। यस्माद् देवेभ्योऽपक्रान्तं यज्ञम्, एतेन मैत्रावरुणाख्येनर्त्विजा 'प्रैषैः' तत्तत्निगमनसाधनैः आह्वानवाक्यैः 'प्रैषं' यज्ञस्य गमनम् 'ऐच्छन्'; 'निविद्भिः' निवेदनसाधनैः "अग्निर्देवेद्धः"-इत्यादिभिः[5] वाक्यैः 'न्यवेदयन्' परस्परं निवेदितवन्तः; 'पुरोरुग्भिः' 'पुरः' याज्यानुवाक्याभ्यां पुरस्तात् 'रुचिम्' इच्छां जनयन्ति देवताया इति पुरोरुचो "वायुरग्रेगाः"-

---

1— वा० सं० ६. २८. २।
2— का० श्रौ० सू० ९ ३.६। 'तेन मैत्रावरुणचमसेन'-इति तत्र वृत्तिः।
3— का० श्रौ० सू० ९. १. १०।
4— "पात्नीवताय पत्नी द्वौ-द्वौ"-इति का० श्रौ० सू० ९. ७. ११।
5— निविद १-१७ पदानि, ऐ० ब्रा० ७. ५. ४ प्रपञ्च विहितानि।

इत्याद्या.[1], ताभिः 'प्रारोचयन्' प्ररोचना मजनयन्। अतो मैत्रावरुणस्य प्रैषादिसाधनत्वात् तदीयश्चमसः प्रशस्त इत्यर्थः। "तस्मात् मैत्रावरुणचमसेन गृह्णातीति ॥ २८ ॥

अपसरणानन्तरं मन्त्रद्वयं विधत्ते— "त आयन्तीति। पुनर्देवयजनं प्रति आगच्छेयुः। 'अग्नीत्' च निर्गमनकाले समीपित-प्रकारेण 'चात्वाले' 'वसतीवरीभि' रद्भि 'र्होतृचमसेन च' युक्तः सन् प्रत्युपस्थानं कुर्यात्। यदुक्तं सूत्रकृता— "प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च संस्पर्शयति समाप इति, इतरस्मिन् व्यानयत्येके, मैत्रावरुणचमसे प्रथम मिति[2], तदिदं सर्वं विधत्ते— "स उपर्युपरि चात्वालं संस्पर्शयति, वसतीवरीश्च मैत्रावरुणचमसश्चेति। स्पष्टम् ॥

तत्र मन्त्र माह— 'स मापो अद्भिरिति[3]। 'आप' मैत्रावरुण-चमसगताः, 'अद्भिः' होतृचमसस्थाभिर्वसतीवरीभि. 'समगत' सङ्गता अभवन्। तथा 'ओषधीः' ओषध्यः, वर्द्धनीया. व्रीह्यादि-रूपा, 'ओषधीभि' र्व्रीह्यादिरूपाभि 'समग्मत'[4]। यद्वा, उभयत्र

१— पुरोरुच १-७ अष्ट, वा० सं० १७. ३१-३७, ऐ० ब्रा० ३ १ ८ नामोल्लेखमात्रेण विहिता ।

२— का० श्रौ० सू० ८ ९ १२, १३, १४।

३— वा० सं० ६. २८ ३।

४— "'ओषधी' ओषधयो मुद्गमसूरादिका, 'ओषधीभि' र्व्रीह्यादिभिः 'समग्मत' सङ्गच्छन्ताम्, यथा कारणभूतत्वात् ओषधीनां मिथो योगोऽस्तु"—इति महीधरः।

ओषधिशब्देन प्रकृता मैत्रावरुणहोतृचमसगता आपो विवक्ष्यन्ते। "यत्रासौ पूर्वेद्युरित्यादि, स्पष्टम् ॥ २८ ॥

अत्र केषाञ्चित् मतात् उदकसमर्जनपक्ष मुदाहृत्य तदभि-प्राय मथाविष्कृत्य तस्यान्यथासिद्धिलक्षदर्शनेन निराचष्टे— "तद्धैक इति। 'एवं नयन्ति'-इति सम्बन्ध, आनयन्त्येवेत्यर्थ। 'आ मैत्रा वरुणचमसाद् वसतीवरीषु' उपसर्गवशात् नयन्तीत्यनुपज्यते। एवं कुर्वता पूर्वेद्युराहृतस्य यज्ञरसस्य, अद्याहृतस्य च संसर्ग एवो-ऽपेक्षित, स उपरिष्टात् आधवनीये समवनयनाद् भविष्यति, अत 'तत् तथा न कुर्यात्' इति ॥

यदुक्तं "होतृचमसे वसतीवरी कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति निग्राभ्या इति, तदेतदाह— "अथ होतृचमस इति। आग्नीध्र-हस्तस्थ होतृचमस मध्वर्युरादाय पूर्वेद्युराहृता 'वसतीवरी' अध्वर्यु 'गृह्णाति'। कस्मै उपयोगाय? 'निग्राभ्याभ्य', होतृचमसे निगृह्य-माणत्वात् "निग्राभ्या"-इति सञ्ज्ञा, निग्राभ्यास्थ त्थावयति, निग्राभ्यास्थ गमिष्यति, इत्येवमर्थाय ॥

पूर्वं यदुक्त "यत्रासौ पूर्वेद्युरित्यादि, समर्थस्थ चात्वालोपरि-भावित्वम्, तत् प्रस्तौति— "तदुपर्युपरि चात्वाल मिति। 'अत'

अस्मात् चात्वालोपरिप्रदेशात् 'देवा दिव मुपोदक्रामन्', 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' एतेन चात्वालोपरिसर्पणेन 'यजमानम्' अथ स्वर्गस्य पन्था इति 'पन्थानम्' 'अनुसङ्ख्यापयति' अनुक्रमेण सङ्ख्यापयति, सम्यक् प्रख्यापयतीति यावत् ॥ २० ॥

"त आयन्तीति । अथाध्वर्युं मुद्दिश्याब्विषय होतु प्रश्न मव-तारयति— "स होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा३ इति । 'तम्' अध्वर्युं होता 'पृच्छति'; हे 'अध्वर्यो !' 'अप' उदकानि 'अवेः' लब्ध-वानसि । प्लुतिः प्रश्नार्था[१] । "अवे"-इत्यस्य 'अविदः' इत्यर्थ इति व्याचष्टे— "अविदोऽपा३ इत्येवैतदाहेति ॥

अथाध्वर्योर्होतारं प्रति प्रतिवचन माह— "तं प्रत्याहोतेव नमसुरितीति[२] । वय मिदानीं न केवल मपो लब्धार एव, अपि च 'नन्नमुः' अत्यर्थ मानता अभवन् । प्रतिवचनस्य तात्पर्य माह— "अविद मपो मेऽनंसतेत्येवैतदाहेति । 'अविदम्' अपो लब्धवानस्मि 'अपो' अपि च 'मे' आपः 'अनमत' आनता आगता अभूवन् 'इत्येव' 'एतत्' उत्तररूप वाक्यम् 'आह' ॥ २१ ॥

यदुक्त सूत्रकृता— "प्रचरणीमन्व मग्निष्टोमे जुह्वोत्यभावे चतु-र्गृहीतं य मग्न इति, उत्क्ये प्रथम परिधि मालभते, प्रविशत्यवा-न्यत्र"-इति[३], तदेतत् क्रमेण दर्शयत्सादावग्निष्टोम माह— "स

१— पा० सू० ८. २. १००।

२— "होता एव"-इत्यादि का० श्रौ० सू० ८. ९. १५।

३— का० श्रौ० सू० ८. ९. १६, १७, १८।

यद्यग्निष्टोम स्यादिति । 'स' वर्त्तमान क्रतुरग्निष्टोमश्चेद्यदि 'प्रथ-रणा' च 'एतत्' अवशिष्टं 'होमाय' 'अलम्' पर्याप्तं 'स्यात्', तदा 'तम्' एव 'जुहुयात्', नो चेत् पुनश्च 'चतुर्गृहीत माज्यं' 'गृहीत्वा' "य मग्ने पृत्सु"-इति[1]मन्त्रेण जुहुयात् ॥

मन्त्रस्यायं मर्थः ।— हे 'अग्ने ।' 'यम्' 'मर्त्यं' मनुष्यं 'पृत्सु' सङ्ग्रामेषु 'अवा' रक्षसि, तथा 'वाजेषु' अन्नेषु निमित्तभूतेषु 'यम्' मर्त्यं 'जुना' जयतिर्गत्यर्थं प्राप्तवानसि, 'स' उभयविषयो जन 'शश्वती' शाश्वतीः 'इष' अन्नानि 'यन्ता' प्राप्तवान् भवति, 'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥

मन्त्रस्याग्नेयत्वं प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मणि सङ्गत मिति व्याचष्टे— "आग्नेय्या जुहोतीति । "अग्निर्वा अग्निष्टोम इति । यज्ञायज्ञीय-स्यान्तिमस्तोत्रस्याग्निदेवताकत्वात्[1] अग्निष्टोमोऽग्निः, ततोऽग्न्यात्मक मग्निष्टोम माग्नेय्या होमेन 'अग्नौ' एव प्रतिष्ठापितवान् भवति । मन्त्रे यत् मर्त्तलिङ्गकत्वम्, तत् प्रशंसति— "मर्त्तवत्या, पुरुषसम्मितो वा अग्निष्टोम इति । 'द्वौ स्तोमौ प्रातस्सवनं वहतो यथा प्राणश्चा पानश्च'-इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके "पुरुषसम्मितो वा एष यज्ञ इति[3]श्रुतत्वात् पुरुषसम्मितत्व मस्य यत, अत एवैतया मर्त्तवत्या

१— वा० सं० ६ २९ १ ।

२— तां० ब्रा० ६ अ० १ ख०—८अ० ७ ख० पर्यन्तं द्रष्टव्यम् । तथैतदन्य-ग्रन्थस्तु विशेषतो द्रष्टव्य ।

३— तै० सं० ७ १ १ १ द्रष्टव्यम् ।

होमो युक्त इत्यर्थः । निगमति— 'एव जुहुयाद् यद्यग्निष्टोम स्यादिति ॥ १२ ॥

'यद्युक्थ्य स्यान्मध्यम परिधि मुपस्पृशेदिति'[१]। अग्नेः परितो निधीयमाना परिधयः । प्राच्या दिशि सूर्य्यस्येव परिधित्वात् ते त्रय एव । 'उक्थानि अग्निष्टोमादुपरि उक्थसंस्थे क्रतौ स्तोतव्यानि 'त्रीणि उक्थस्तोत्राणि। ग्रस्तु त्रित्वम् किं तत इत्याह— 'एतेषु हि तद्वीति। यत 'एते' उक्थे यज्ञ 'प्रतितिष्ठति', अतस्त्रिषु परिधिषु 'मध्यम परिधि पश्चाद्दिग्गत प्रस्तरणा उपस्पृशेत् ।

अतिरात्रषोडशिनोस्तु कथ मित्यत आह— 'यद्यु अतिरात्रो वा षोडशी वा स्यादिति'[२]। तत्रोभयत्र होम मुपस्पर्शन च न कुर्यात् किन्तु मनुद्वेव य मग्ने हुत्तु इति मन्त्र मुक्त्वैव 'तूष्णीं सेत्य' देवयजन प्रपद्येत । 'तत्' तथा सति क्वचित् होम, क्वचित् परिधिस्पर्शं क्वचित् तूष्णी मिति यथायथ पृथक्प्रकारेण 'यज्ञकल्पन् अग्निष्टोमादिकान् व्यावर्त्तयति परस्पर- व्यावृत्तान् करोति ॥

तथाच तैत्तिरीयकम्— यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्य परिधौ निर्मार्ष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्रपद्यते यज्ञकल्पना व्यावृत्त्यै -इति[३]। कात्यायनस्तु अतिरात्रषोडशिनो प्रति विकल्प

१— 'उक्थे प्रथम परिधि मालभते -इति (श्रौ० ९ २ १७) विचार्यम् ।
२— "प्रविशत्येवान्यत्र -इति का० श्रौ० सू० ९ २ १८।
३— तै० स० ६ ४ ४ १४।

यद्यग्निष्टोमः स्यादिति । 'सः' वर्त्तमानः क्रतुरग्निष्टोमसंस्थश्चेत् 'प्रचरण्यां' यः 'संस्रवः' अवशिष्टः 'होमाय' 'अलम्' पर्याप्तः 'स्यात्', तदा 'तम्' एव 'जुहुयात्'; नो चेत् पुनश्च 'चतुर्गृहीतम् आज्यं' 'गृहीत्वा' "य मग्ने पृत्सु"-इति[1]मन्त्रेण जुहुयात् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः ।— हे 'अग्ने !' 'यम्' 'मर्त्यं' मनुष्यं 'पृत्सु' सङ्ग्रामेषु 'अवाः' रक्षसि, तथा 'वाजेषु' अन्नेषु निमित्तभूतेषु 'यम्' मर्त्यं 'जुनाः' जवतिर्गत्यर्थः प्राप्तवानसि, 'सः' उभयविषयो जनः 'शश्वतीः' शाश्वतीः 'इषः' अन्नानि 'यन्ता' प्राप्तवान् भवति; 'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥

मन्त्रस्याग्नेयत्वं प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मणि सङ्गत मिति व्याचष्टे— "आग्नेय्या जुहोतीति । "अग्निर्वा अग्निष्टोम इति । यज्ञायज्ञीयस्यान्तिमस्तोत्रस्याग्निदेवताकत्वात्[2] अग्निष्टोमोऽग्निः; ततोऽग्न्यात्मक मग्निष्टोम माग्नेय्या होमेन 'अग्नौ' एव प्रतिष्ठापितवान् भवति । मन्त्रे यत् मर्त्तलिङ्गकत्वम्, तत् प्रशंसति— "मर्त्तवत्या; पुरुषसम्मितो वा अग्निष्टोम इति । "द्वौ स्तोमौ प्रातस्सवनं वहतो यथा प्राणश्चापानश्च"-इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके "पुरुषसम्मितो वा एष यज्ञ इति"[3]श्रुतत्वात् पुरुषसम्मितत्व मस्य यत', अत एवैतया मर्त्तवत्या

१— वा० सं० ६.२९.१ ।

२— ता० ब्रा० ६ अ० १ ख०—८ अ० ७ ख० पर्यन्तं द्रष्टव्यम् । तत्रैतस्य-खण्डस्तु विशेषतो द्रष्टव्यः ।

३— तै० सं० ७.१.१.१ द्रष्टव्यम् ।

होमो युक्त इत्यर्थः। निगमति— "एवं जुहुयाद् यद्यग्निष्टोमः स्यादिति ॥ १२ ॥

"यद्युक्थ्यः स्यान्मध्यमं परिधि मुपस्पृशेदिति[1]। अग्नेः परितो निधीयमानाः परिधयः। प्राच्यां दिशि सूर्यस्यैव परिधित्वात् ते त्रय एव। 'उक्थानि' अग्निष्टोमादुपरि उक्थसंस्थे क्रतौ स्तोत्राणि 'त्रीणि' उक्थस्तोत्राणि। अस्तु त्रित्वम्, किं तत इत्याह— "एतैर् हि तर्हीति। यतः 'एतै.' उक्थै. यज्ञः 'प्रतितिष्ठति', अतस्त्रिषु परिधिषु 'मध्यम परिधि' यथाविहितं प्रचरणार्थ 'उपस्पृशेत्' ॥

अतिरात्रषोडशिनोस्तु कथ मित्यत आह— "यदि अतिरात्रो वा षोडशी वा स्यादिति[2]। तत्रोभयत्र होम मुपस्पर्शनं च न कुर्यात्, किन्तु 'अमुत्रैव' "स मग्ने वसु"-इति मन्त्र मुक्त्वैव 'तूष्णीं सेत्य' देवयजन 'प्रपद्येत'। 'तत्' तथा सति क्वचित् होमः, क्वचित् परिधिसंस्पर्शः, क्वचित् तूष्णीं मिति 'यथायथ' पृथक्प्रकारेण 'यज्ञक्रतून्' अग्निष्टोमादिकान् 'व्यावर्त्तयति' परस्पर-व्यावृत्तान् करोतीति ॥

तथाच तैत्तिरीयकम्— "यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्य परिधौ निमार्ष्टि, यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्रपद्यते यज्ञक्रतूनां व्यावृत्त्यै"-इति[3]। कात्यायनस्तु अतिरात्रषोडशिनौ प्रति विकल्प

1— "उक्थ्ये मध्यमं परिधि मालभेत"-इति (कौ० ८. ३. १७) [illegible]
2— "अतिरात्रेष्वग्निष्टोमवत्"-इति का० श्रौ० सू० ८. ३ १८
3— तै० सं० ६. ३. १. (५)

मुक्तवान्— "रात्र्याश्चमन वा षोडशिनि, छदिरतिरात्रे"-इति[1] ॥ ३३ ॥

इदानी मेकधननामघटाना मयुग्मसङ्ख्याविकल्प माह— "अयुङ्गा अयुङ्गा एकधना भवन्तीति। वक्ष्यमाण त्रिपञ्चादिपक्षवक्तृलाभिप्रायेण वीप्सा। 'अयुङ्गा' त्रि-पञ्चादय। तानेवायुग्मविकल्पानुदाहरति— "त्रयो वा पञ्च वेत्यादिना। त्रयो वा पञ्च वेत्येको ऽयुग्मविकल्प, पञ्च वा सप्त वेत्यपर। एव मुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्। तथा चासादनप्रस्तावे कात्यायन— "प्रत्यगेकधनानयुग्मानुदहरणांस्त्रिप्रभृत्या पञ्चदशभ्य" इति[2]॥

अथ युग्मसङ्ख्याया एकधनशब्दनिर्वचन प्रदर्शयन् प्रशसति— "द्वन्द्व मद मिथुन प्रजनन मथ य एव एकोऽतिरिच्यत इत्यादिना। एषु विकल्पेषु मध्ये यदि त्रयस्तदा द्वावेक द्वन्द्व तृतीयोऽतिरिच्यते, यदि पञ्च, तदा द्वे द्वन्द्वे पञ्चमोऽतिरिच्यते। एव सप्त-नवैकादश त्रयोदश पञ्चदशस्वपि योज्यम्। तत्र यत् 'द्वन्द्व' तत् 'मिथुनम्', तच्च यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजननरूपम्, 'य एषोऽतिरिच्यते' तृतीयादिक, 'स' सर्वोऽपि 'यजमानस्य' 'श्रियम्' 'अभि'लक्ष्य 'अतिरिच्यते'। 'स वै' सोऽतिरिक्त 'एषां' विकल्पितानां युग्मानां 'मधनम्' समान मेक मेव धनम्, तदन्तःपातित्वात्। यस्मादेषां मधन मासीत् अतिरिक्त, 'तस्मात्'

१— का० श्रौ० सू० ८ ३ १८, २०।
२— का० श्रौ० सू० ८ ९ २१।

अयुग्मसङ्ख्याका उदकविशेषा[1] एकधननामकाः सम्पन्नाः। अत एकधनात्मकत्वात् अयुग्मसङ्ख्याका एकधनाः प्रशस्ता इति[2] स्तुतिः ॥ २४ ॥ ४ [८. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

अथाधिषवणे पर्युपविशन्ति। अथास्याꣳ हिरण्यं बध्नीते द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति सत्यं चैवानृतं च सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै हिरण्यꣳ सत्येनाꣳशूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पुराहणानीति तस्माद्वा ऽअस्याꣳ हिरण्यं बध्नीते* ॥ १ ॥

१— तासंख्यासच्छन्यायादुदहरण्याः कलशाश्चैकधनशब्दप्रतिपाद्या भवन्ति।
२— तथाच अग्निष्टोमे नव षट् वा, अत्यग्निष्टोमेऽपि तावन्त एव, उक्थ्ये पञ्च वा सप्त वा, षोडशिनि सप्त वा नव वा, वाजपेये नव वैकादश वा, अतिरात्रे एकादश वा त्रयोदश वा, अप्तोर्यामे त्रयोदश वा पञ्चदश वेति एकधनाख्या उदहरण्याः कलशा भवन्तीति।

* 'बध्नीते'—इति ग, घ।

अथ ग्रावाण मादत्ते। ते वा ऽएतेऽश्ममया ग्रावाणो भवन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम आसीत्तस्यैतच्छरीरं यद्गिरयो यदश्मानस्तच्छरीरेणैवैन मेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादश्ममया भवन्ति घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभिषुण्वन्ति त मेतेन घ्नन्ति तद्यात उदेति तथा सञ्जीवति तस्मादश्ममया ग्रावाणो भवन्ति ॥ २ ॥

त मादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मादद ऽइति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैन मेतदा दत्तेऽश्विनो-र्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यू तत्तयोरेव बाहुभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मिति पूषा भागदुघस्तत्तस्यैव हस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां वज्रो वा ऽएष तस्य नु मनुष्यो भर्त्ता त मेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ३ ॥

आददे रावासीति। यदा वा ऽएन मेतेनाभिषुण्व न्त्यथाहुतिर्भवति यदाहुतिं जुहोत्यथ दक्षिणा ददात्ये तद्वेषु वयः रासत ऽआहुतीश्च दक्षिणाश्च तस्मादाह रावासीति ॥ ४ ॥

गभीर मिम मध्वरं कृधीति। अध्वरो वै यज्ञो महान्त मिमं यज्ञं कृधीत्येवैतदाहेन्द्राय सुषूतम मितीन्द्रो

वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रायेति सुषूतम मिति सुसुततम* मित्येवैतदाहोत्तमेन पविनेत्येष वा ऽउत्तमः पविर्यत्सोमस्तस्मादाहोत्तमेन पविनेत्यूर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्त मिति रसवन्त मित्येवैतदाह यदाहोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्त मिति† ॥ ५ ॥

अथ व्वाचं यच्छति। देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुस्ते होचुरुपांशु यजाम व्वाचं यच्छामेति त ऽउपांश्वयजन् वाच मयच्छन् ॥ ६ ॥

अथ निग्राभ्या आहरति। तास्वेनं व्वाचयति निग्राभ्या स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा मनो मे तर्पयत व्वाचं मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयतात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत गणा मे मा वितृषन्निति रसो वा ऽआपस्ताभिरेवैता माशिष माशास्ते सर्वञ्च म ऽआत्मानं तर्पयत‡ प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत गणा मे मा व्वितृषन्निति स य एष उपांशुसवनः स व्विवस्वानादित्यो निदानेन सोऽस्यैष व्यानः§ ॥ ७ ॥

---

* 'सुसुतम'–इति ग, घ।

† 'मिति'–इति ख, 'मिति'–इति ग, घ।

‡ 'तर्पयत'–इति ग, घ।

§ 'व'–इति ग, घ।

तमभिमिमीते। घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभिषुण्वन्ति त मेतेन घ्नन्ति तथात उदेति तथा सञ्जीवति यदेव मिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येषु मात्रो यो चाप्यन्या मात्रा ॥ ८ ॥

स मिमीते। इन्द्राय त्वा व्वसुमते रुद्रवत ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्राय त्वेति व्वसुमते रुद्रवत इति तदिन्द्र मेवात्र व्वसूश्च रुद्रांश्चाभजतीन्द्राय त्वादित्यवत ऽइति तदिन्द्र मेवान्वादित्यानाभजतीन्द्राय त्वाभिमातिघ्न ऽइति सपत्नो वा* ऽअभिमातिरिन्द्राय त्वा सपत्नघ्न ऽइत्येवैतदाह सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्योद्धार एव मस्यैष ऽऋते देवेभ्यः ॥ ९ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृत ऽइति। तद्गायत्र्यै मिमीतेऽग्नये त्वा रायस्पोषद ऽइत्यग्निर्वै गायत्री तद्गायत्र्यै मिमीते स यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम माहरत्तेन सा श्येनः सोमभृत् तेनैवास्या एतद्वीर्येण द्वितीयः मिमीते[†] ॥ १० ॥

अथ यत् पञ्च कृत्वो मिमीते। संव्वꣳत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संव्वꣳत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात् पञ्च कृत्वो मिमीते ॥ ११ ॥

---

* 'वा'-इति ग, घ। † 'मिमीते'-इति क।

‡, § 'सव्व'-इति ख।

त मभिमृशति। यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे। तेनास्मै यजमानायोरु राये कृध्यधि दात्रे व्वोच ऽइति यच्च वा ऽएषोऽग्ने देवानाᳩं हविर्बभूव तदेवास्मिन्नेतच्चक्रे मैव सर्व्वेणैवात्मना देवानाᳩं हविर्भूव मिति स एतास्तिस्रस्तनूरेषु लोकेषु व्विन्यधत्त ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत*। तेऽस्यैतेनैवैतास्तनूराप्नुवन्त्स कृत्स्न एव देवानाᳩं हविरभवत्तथो ऽएवास्यैष एतेनै†वै-तास्तनूराप्नोति स कृत्स्न एव देवानाᳩं हविर्भवति तस्मा-देव मभिमृशति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति। आपो ह वै वृत्रं जघ्नु-स्तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते तस्मादेनाः स्यन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते‡ ता ह स्व मेव व्वशञ्चेरुः कस्मै नु व्वयं तिष्ठेमहि याभिरस्माभिर्वृत्रो हत इति सर्व्वं वा ऽइद मिन्द्राय तस्थानु मास यदिदं किञ्चापि योऽयं पवते ॥ १४ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत्। सर्व्वं वै म ऽइदं तस्थानं यदिदं किञ्च तिष्ठध्व मेव म ऽइति ता होचुः किं नस्ततः स्यादिति

* 'त'-इति ग, घ। † 'एतेनै'-इति ग, घ।

‡ 'प्रतिधारयन्ति'-इति ग, घ। 'प्रतिधारयते'-इति सा०-सम्मतश्च।

वन्निति तदेन माभिर्हिर्मिमिथुनेन प्रियेण धाम्ना सꣳस्पर्शयत्युम्ब निष्पर समर्यो विदथा मिति योषा वा ऽअम्बा योषा दिशस्तस्मादाहाम्ब निष्परेति समर्यो विदथा मिति प्रजा वा ऽअर्यः सम्प्रजा जानता मित्येवैतदाह तस्माद्या अपि विदूर मिव प्रजा भवन्ति स मेव ता जानते तस्मादाह समर्यो विदथा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यस्मात्सोमो नाम । यत्र वा ऽएषोऽग्रे देवानाꣳ हविर्बभूव तदेक्षाञ्चक्रे नैव सर्व्वेणेवात्मना देवानाꣳ हविर्भूव मिति तस्य या जुष्टतमा तनूरास ता मपनिदधे तद्धै देवा अस्पृण्वत ते होचुरुपैवैतां प्रहवस्व सहैव न एतया हविरेधीति तां दूर ऽइवोपप्राहवत स्वा वै म ऽएषेति तस्मात्सोमो नाम† ॥ २२ ॥

अथ यस्माद्यज्ञो नाम । घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभिषुण्वन्ति तद्यदेनं तन्वते तदेनं जनयन्ति स तायमानो जायते स यन् जायते तस्माद्यज्ञो यज्ञो‡ ह वै नामै तद्यद्यज्ञ इति ॥ २३ ॥

---

* 'मिति'-इति ख, मिति'-इति ग, घ ।

† 'नाम'-इति ख नाम'-इति ग, घ ।

‡ 'य जायते तस्माद्यज्ञो यज्ञो'-इति क, ख, डा॰ वबरेण चैवम दृष्ट ।

तचैता मपि व्वाच मुवाद । त्व मङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्त्यम् । न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते व्वच इति मर्त्त्यौ हैवैतद् भवन्नुवाच* त्व मेवैतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति† ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्णते । आपो ह वै व्वृत्रं जघ्नुस्तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते स्यन्दमानानां वै व्वसतीवरीर्गृह्णाति व्वसतीवरीभ्यो निग्राभ्या निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्णते तेनैवैतद्वीर्येण ग्रहान्विगृह्णते होतृचमसाद् योषा वा ऽऋग्घोता योषायै वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तदेन मेतस्यै योषाया ऽऋचो होतुः प्रजनयति तस्माद्धोतृचमसात् ॥ २५ ॥ ५ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [९. ४.] ॥

इत्थ मभिषवसाधनाना मपां ग्रहण मभिधाय, अथ सोमाभिषवप्रयोगं वक्तु मुपक्रमते— "अथाधिषवणे पर्युपविशन्तीति"[1]। 'अधि' उपरि सूयेते इत्यधिषवणे दारुमये फलके, तयोरुपरि ते 'उपविशन्ति'। उपवेशनप्रकारः सूत्रे दर्शितः— उत्तरौ नावध्वर्यु-

* 'भुवन्नुवाच'-इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेबरः ।

† 'दितु'-इति ख, 'दिति'-इति ग, घ ।

१— एतदेवोक्तं कात्यायनेन, श्रौ० सू० ९. ४. १ द्रष्टव्यम् ।

यन्त्विति तदेन माभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्धयत्युम्व निष्पर समरीर्विदा मिति योषा वा ऽअम्वा योषा दिशस्तस्मादाहाम्व निष्परेति समरीर्विदा मिति प्रजा वा ऽअरीः सुप्रजा जानता मित्येवैतदाह तस्माद्या अपि विदूर मिव प्रजा भवन्ति स मेव ता जानते तस्मादाह समरीर्विदा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यस्मात्सोमो नाम । यत्र वा ऽएषोऽग्रे देवानाꣳ हविर्बभूव तद्धेक्षाञ्चक्रे मैव सर्व्वेणैवात्मना देवानाꣳ हविर्भूव मिति तस्य या जुष्टतमा तनूरास ता मपनिदधे तद्वै देवा अस्पृण्वत ते होचुरुपैवैतां प्रवृहस्व सहैव न एतया हविरेधीति तां दूर ऽइवोपप्रावृहत स्वा वै म ऽएषेति तस्मात्सोमो नाम† ॥ २२ ॥

अथ यस्माद्यज्ञो नाम । घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभिषुण्वन्ति तद्यदेनं तन्वते तदेनं जनयन्ति स तायमानो जायते स यन् जायते तस्माद्यज्ञो यज्ञो‡ ह वै नामैतद्यद्यज्ञ इति ॥ २३ ॥

---

* 'मितु'-इति ख, 'मिति'-इति ग, घ ।

† 'सामु'-इति ख, 'नाम'-इति ग, घ ।

‡ 'यं जायते तस्माद्यंज्ञो यंज्ञो'-इति क, ख; डा०-वेबरेण चैवाथ दृष्ट।

तदेता मप्यृच मुवाद। त्वं मङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्त्यम्। न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वच इति मर्त्त्यो हैवैतद् भवन्नुवाच* त्व मेवैतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति† ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्निगृह्णते। आपो ह वै वृत्रं जघ्नुस्तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते स्यन्दमानानां वै वसतीवरीर्गृह्णाति वसतीवरीभ्यो निग्राभ्या निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्निगृह्णते तेनैवैतद्वीर्येण ग्रहान्निगृह्णते होतृचमसाद् योषा वा ऋग्घोता योषायै वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते तदेन मेतस्यै योषाया ऋचो होतुः प्रजनयति तस्माद्धोतृचमसात् ॥ २५ ॥ ५ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [९. ४.] ॥

इत्थ मभिषवसाधनाना मपां ग्रहण मभिधाय, अथ सोमाभिषवप्रयोग वक्तु मुपक्रमते— "अथाधिषवणे पर्युपविशन्तीति"[1]। 'अधि' उपरि श्रूयेते इत्यधिषवणे दारुमये फलके, तयोरुपरि ते 'उपविशन्ति'। उपवेशनप्रकारः सूत्रे दर्शितः— उत्तरौ तावध्वर्यु-

---

* 'भगवन्नुवाच'-इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेबर।

† 'दितु'-इति ख, 'दिति'-इति ग, घ।

१— इत उत्तरं कात्यायनेन, श्रौ० सू० ९. ४. १ द्रष्टव्यम्।

यजमानौ, पूर्वोऽध्वर्युः, अपरेण परीत्येतरे इत्यं देवस्य त्वेत्या-दिना[1]। 'इतरे' अध्वर्युपुरुषा इत्यर्थः। हिरण्यबन्धनं विधाय, तत् सत्यरूपत्वेन प्रशंसति— "अथास्मा हिरण्यं बध्नीते इयं वा इदं न तृतीयं सत्तीत्यादिना। 'अस्याम्' अनामिकाङ्गुल्या मित्यर्थः। इयं वेत्यादि प्रागसकृद् व्याख्यातम्[2]। अमेतत हिरण्यमित्यत्र श्रूयते— "आपो वरुणस्य पत्नय आसन् ता अग्निरभ्यध्यायत् ता समभवत् तस्य रेतः परापतत् तद्धिरण्यमभवदिति[3]। अध्वर्यौ मनुष्यत्वेनानृतरूपत्वात् सत्यभूतस्याग्निरेतसो हिरण्यस्याभिषव-समये स्पर्शेनानृतबाधात् 'सत्येन' 'अंशून्' सोमांशून् 'उपस्पृशानि', 'सत्येन' 'सोमम्' 'पराद्दवानि' अभिषुणोमीत्यभिप्रायेण हिरण्यं बध्नीयात् ॥ १ ॥

"अथेति। 'अथ' अंशुग्रहाभिषवार्थम् 'अध्वर्युः ग्रावाणमादत्ते'[4]। अभिषवसाधनस्य ग्राव्णोऽश्ममयत्वं विधाय प्रशंसति— 'ते वा एत इति। सोमस्य देवत्वसमर्थनाय 'दिवि वीति। 'हि'-शब्द "तृतीयस्या मितो दिवि सोम आसीत् -इत्यादि[5]श्रुत्यन्तरप्रसि-द्ध्यर्थः। तस्य द्युस्थस्य सोमस्य वृत्रत्वप्रकारः प्राग् वर्णितः[6]। तस्य द्रवीभूतस्य सोमस्य 'शरीरं' परिदृश्यमाना 'गिरयः', तदवयवा

१— का० श्रौ० सू० ९ ४ २, ३, ४ ५।
२— १ १ १ ४, ५ २ २२ (१ भा० ६ ४१८ पृ०)।
३— तै० सं० ५ ५. ४ १। ४— का० श्रौ० सू० ९ २ ५ क।
५— तै० सं० ३ ५ ७ २ (६ भा० ३१६ पृ०)।
६— इष० ४ब्रा० १.२का० (२४४पृ० ५पं०)।

'अश्मानः'। अतः 'एतत्' एतेन गाव्णा अश्ममयत्वकरणेन 'एनं' सोमं समृद्धं कृतवान् भवति। न हि स्वशरीरं स्वस्य बाधकं भवति, अतस्तेनाभिषवेनापि समृद्धिरेवेत्यर्थः। किञ्चापरावयविनौ विशिष्टाविदानीं सोमाभिषवव्याजेन सम्बन्धयन् सोमं 'कृत्स्नं' सकलं कृतवान् भवति। किञ्चाभिषवो नामास्य वधः, तं कुर्वन्तोऽप्येते अश्ममया ग्रावाणः तदवयवत्वात् 'न घ्नन्ति' न हिंसन्ति। 'अतः' 'अस्मात्' अभिषवस्थानात् सोमः 'उदेति' पुनरुदितो भवति। तथैव 'सञ्जीवति' च पुनः सम्यग् जीवोपेतो भवति। "तस्मादिति पुनरुपसंहारः ॥ १ ॥

अथ तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "तं मादत्ते देवस्य त्वेत्यादिना[1]। गत मेवैतत्। "पूषा भागदुघ इति। "दुहेः कब् घश्च"-इति[2] कप् घकारश्च। किं कारणं सवित्राद्यभिधानम् ? उच्यते— "वज्रो वा, एष इति। 'एषः' ग्रावा प्रक्षेपसाधनत्वसाम्यात् सारवत्त्वाच्च 'वज्रः', 'अतः' 'तस्य' अस्य देवः 'भर्त्ता' स्वामी 'न मनुष्यः', यत एव मतः 'तं' ग्रावाणम् 'एताभिः' सवित्रादिभिः 'देवताभिः' 'आदत्ते' अध्वर्युः[3] ॥ २ ॥

"आददे रावासीति[4]। मन्त्रभागे ग्रावाणं सम्बोध्य त्वं रावासीति मन्त्रोऽभिधत्ते। तस्य तथात्वं कुत इत्याशङ्क्य परम्परया भविष्यतीत्युपपादयति— "यदा वा एन मेतेनाभिषुण्वन्तीत्यादिना। अभिषवाभावे आक्रन्द्यसम्भवात्, आक्रन्द्याभावे दक्षिणाना मप्रसक्तेः

१— वा० सं० ६. ३०. १ क। २— पा० सू० ३ २. ७०।
३— का० श्रौ० सू० ९. ४ ५ क। ४— वा० सं० ६. ३०. १ ख।

'आक्रतीय दक्षिणाश्च' इति 'एतद्' इयम् 'एषः' ग्रावा 'रासते' ददाति। अतो रासत इति रावेति; रासतेर्दानार्थात्[1] रावशब्दो निष्पन्न इत्यभिप्रायेण मन्त्रो 'रावासीति आह' इत्यर्थः ॥ ४ ॥

गभीर मिम मध्वर मिति[2]। मन्त्रं व्याचष्टे— योऽयम् 'अध्वरः' सः 'यज्ञः' 'वै' एव, उभौ शब्दौ पर्यायावित्यर्थः। यदतिशुम्भितत्वेन महत्, तद् 'गभीरम्' इति लोके व्यवह्रियते; अतो गभीरे महत्त्वदर्शनात् 'इमम् अध्वरं महान्तं कृधि' 'इत्याह' मन्त्रः। सुपूतम मित्यत्र सुसुततम मिति वक्तव्ये तकारलोपो दीर्घश्छान्दस इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे— "सुपूतम मिति सुसुततम मित्येवैतदाहेति। पवि-शब्दस्य वज्रादौ प्रसिद्धत्वात् अत्र सोमार्थ इति व्याचष्टे— "एष वा उत्तमः पविः, यत् सोम इति। पवतिर्गतिकर्मा[3]। पवति, दशापवित्रे स्रवतीति पविः सोमः। अथ वा पविवद् वज्ररूपत्वात् पविः सोमः। सोमः 'इति' यदस्ति, 'एषः' सोमः 'उत्तमः पविः' खलु; सोमपानेन प्रवृद्धस्येन्द्रस्य वृत्रादिवधश्रवणात्। अत्र मधुररसानां वाचका ये ऊर्ज-मधु-पयः-शब्दाः, तेषां तात्पर्यतो रस एवार्थ इति व्याचष्टे— "ऊर्जस्वन्तं पयस्वन्त मित्यादिना। अत्रोर्जमधुपयसां रसविशेषरूपत्वात् सामान्यविशेषरूपादिति भावः। नैते माधुर्यार्थतया प्रसिद्धाः, अतः कथं त एवं सङ्गच्छन्त इत्याशङ्कायाः अपनोदनाय पुनर्निर्देशः कृतः— "यद्वाचोर्जस्वन्त मधुमन्तं पयस्वन्त मितीति ॥

१— निघण्टौ ३. २२ ५ द्रष्टव्यम्।   २— वा० सं० ६. ३०. १ ग।
३— निघ० २. १४ १०८।

मन्त्रस्यायमर्थः ।— हे ग्रावन् ! त्वं 'ग्रावासि', अतस्त्वा 'सवितुर्देवस्य' अनुज्ञायां सत्याम् 'अश्विनोर्बाहुभ्यां' 'पूष्णो हस्ताभ्याम्' 'आददे'। उक्तो बाहुस्तद्विभागः । इमम् 'अध्वरं' यज्ञं 'गभीरं' महान्तं 'कृधि' कुरु । 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'सुषुतम्' सुष्ठुभिषुतं कुरु । 'उत्तमेन पविना' सोमेन युक्तं चमसमध्वरम् ऊर्जादेराश्रयभूत-रसोपेतं कुर्विति ॥ ५ ॥

"अथ वाचं यच्छतीति । वाग्यमनार्थवादो 'देवा ह वा' इत्यादिः, प्राग्व्याख्यातः । वाग्यमनस्यावधिं सूत्रे दर्शितः— '(देवस्य त्वेत्यभ्रि मादाय) वाचं यच्छति प्राग्घिङ्कारात्' -इति[1] ॥ ६ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "निग्राभ्यास्तु वाचयति उरस्येना निगृह्य निग्राभ्यास्थेति[2]। तदिदमाह— 'अथ निग्राभ्या आहरति तास्वेनं वाचयति निग्राभ्या स्थ देवश्रुत इत्यादिना। 'तासु' आगतासु 'एनं' यजमानं 'निग्राभ्या स्थ' इत्यादि-मन्त्रं[3] 'वाचयति' अध्वर्युः । हे आपः ! देवश्रुतः देवेषु प्रसिद्धाः सत्यो यूयं 'निग्राभ्याः स्थ' इन्द्रेणोरसि गृहीतत्वात् । वक्ष्यति हि— "तद्यदेना उरसि न्यगृह्णीत तस्मान्निग्राभ्या नाम' इति[4]। तादृश्यो यूयं 'मा' मां 'तर्पयत' प्रीणयत ॥

मन्त्रशेषोक्तमवयवशोऽभिधत्ते— "मनो मे इत्यादिना[5]।

१— का० श्रौ० सू० ९ । ४ । १३।
२— का० श्रौ० सू० ९ । ४ । ७।   ३ — वा० सं० ६ । ३० । २।
४— अनुपद निर्देक्ष्यमाणात् पदव्याख्यानात् इदमेवम् (५७८ पृ०)।
५— वा० सं० ६ । ३१ । १ । पूर्वमन्त्रस्यैव शेषोऽयम् इह विनियोगानन्यत्वत् । संहितायान्तु भिन्न एवायं मन्त्र इति प्रतीयते ।
७४

'आत्मानं' शरीरम्। 'प्रजां' पुत्रादिकाम्। 'गणान्' बन्धुभृत्यादीन्। युष्माभिस्तर्पिता अस्मदीयाः 'गणाः' 'मा विक्षन्' विच्छिन्ना मा भूवन्। आपः खल्वेव तर्पणसाधनं द्रव्यम्, तर्पयितव्यास्तु बहवः, अतस्तासां तादृशी शक्तिः कुत इत्याशङ्काया माह— "रसो वा आपस्तास्वेवैता माशिष माशास्त इति। अपां रसरूपत्वात् तास्वप्येवैतां तृप्तिरूपा माशिष माशास्ते; अतः सारवता आशासनं युक्तम्। मन आदिकं सर्वं मपि सङ्ख्यानुवदति— "सर्वं च म इति। आत्मान मित्यादिर्विविच्यानुवादः॥

"उपांशुसवने सोमं मिमीते' इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादि[1]-सूत्रोक्त मर्थं दर्शयति— "य एष उपांशुसवनः, स विवस्वानादित्यो निदानेन, सोऽस्यैष व्यान इति। उपांशुग्रहार्थः सोमोऽभिषूयते येन, स 'उपांशुसवनः' पाषाणः, 'सः' 'निदानेन' मूलकारणविचारेण विवस्वत्सञ्ज्ञक आदित्य एव; तस्यैवैतदात्मनावस्थानात्। 'स एष' 'अस्य' यज्ञस्य 'व्यानः'; प्राणापानरूपयोरुपांश्वन्तर्यामयोर्मध्ये स्थाप्यत्वात्। "अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः"-इति[2] श्रुतेरस्य व्यानत्वम्। उपांशुसवन इति वैदिकी सञ्ज्ञा, व्यवहारार्था, तदुपांशुसवनेन मिमयतीत्येवमर्था॥ ७॥

"तं मभिमिमीत इति। 'तम्' उपांशुसवनम् 'अभि' तस्योपरि सोम 'मिमिते' क्रयकालीनमानेन सोम संस्कुर्यात्। "प्रति

१— का० श्रौ० सू० ९. ४ ८। २— वा० सं० ६. ३२. १—५।
३— छा० आ० १ ३ ३।

वा इत्यादिरूपोपांशुसवनपरिमानार्थवादवद् व्याख्यायमानस्य ग्रावोपरिभावं प्रशस्येदानीं मानं प्रशंसति— "यद्देव मिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येष्विति। 'उ'-शब्दोऽप्यर्थः। यापि मात्रा सोमे कृता, 'तस्मात्' सोमस्य मितत्वात् 'मनुष्येषु' व्यवहारार्थं प्रस्थ-कुडवाढक-द्रोणादिका 'मात्रा' सम्पन्ना। "यो चापि"-इत्यत्र उकारः प्रक्षेपः। 'अपि च' 'या उ' च 'अन्या मात्रा' एकद्वीत्यादिसङ्ख्यासंयुक्ता, सापि सोममानप्रयुक्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सोमोन्माने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "स मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिना[1]। इन्द्रस्य विशेष्यतया निर्दिशस्य वसुरुद्राणां तद्विशेषणतया निर्दिशस्य च प्रयोजन माह— "इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेत्यादिना। 'यज्ञस्य' सोमयागस्य 'इन्द्रो देवता'; "प्रातःसुत शपिवो हर्यश्व माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते। मरुद्भिः पिवस्व रत्नधेभिः"-इत्यादिमन्त्रात्[2] सवनत्रयेऽपि इन्द्रस्य प्राधान्यात् "इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता"-इत्युक्तम्। 'वसुमते रुद्रवते' इत्यादौ वस्वादेरिन्द्रशेषत्वप्रतीतेः इन्द्रप्रधानभूतं मुख्यं भागिनं कृत्वा वस्वादीनपि 'अन्वाभजति' पश्चाद्भागिनः करोति, इन्द्रस्यानुचरान् कृतवान् भवतीति यावत्। "इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने"-इत्यत्राभिमातिशब्दः सपत्न मभिधत्त इत्याह— "सपत्नो वा अभिमाति रिति। "इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने"-इत्यत्र देवतान्तरसम्बन्धवैधुर्यं प्रशंसति— "सोमोद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति। यथा धान्यादिभागसमये मुख्यस्य राज्ञो

१— पूर्वलिखिते १-२ टीप्पन्यावित्रापि सङ्गच्छेते।

२— ऋ॰ सं॰ ३. ५१. ७।

द्वियौ भाग प्रातिस्विकं,[1] त प्रथम मेवापोद्धृत्य पश्चात् स्व स्व मध्य विभजन्ति, एव रुद्रवस्विन्द्रेभ्य देवतान्तरसहभाव मन्तरेण केवल उद्धार कृतो भवति । श्रेष्ठत्वे बीज मभिमातिहन्तृत्वम् । यतोऽय मभिमातिहा, अत उद्धारार्ह इत्यभिप्राय ॥ ९ ॥

"श्येनाय त्वेति । 'श्येनाय त्वा'-'अग्नये त्वा'—इति वाक्यद्वयस्य तात्पर्य माह— "तद् गायत्र्यै मिमीत इति । 'सोमभृते श्येनाय' इति सोमोन्माने कृते गायत्र्यर्थत्व कथ स्यादित्याशङ्का तदुपपादयति— "स यद् गायत्री श्येनो भूत्वा दिव सोम माहरदिति । अन्वर्थमितस्य, गायत्र्यर्थत्व तु स्पष्टत्वाद् ब्राह्मणे उपेक्षितम् । तत्रैत्य सेवावगन्तव्यम्— "अग्नेर्गायत्र्यभवत्"-इतिमन्त्रवर्णात्[2] गायत्र्या निदान मग्नि, अतो अन्यजनकयोरभेदोपचारे गायत्र्यर्थता स्यादित्यभिप्रेत्य "तद् गायत्र्यै मिमीते" इत्युक्तम् ॥ १० ॥

मानगतपञ्चसङ्ख्या प्रशसति— "अथ यत् पञ्च कृत्वो मिमीत इति । "एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायस्यौत्सर्गिकत्वात् मन्त्राणा पञ्चत्वात्मत मपीति पञ्च कृत्व इत्यर्थसिद्धम् । गवामयनादिसत्रस्य सवत्सरसम्मितयज्ञत्व प्रसिद्धम् । 'तस्मात्' 'पञ्च कृत्व ' मान प्रशस्तम् । "इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्व प्रतिमन्त्रम्" इति[3] सूत्रम् ॥ ११ ॥

१— प्रातिस्विकं स्वकीयोऽसाधारण ।

२— 'अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्वोष्णिहया सविता सम्बभूव । अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वाच मावत्' ऋ० स० १० १३० ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ९ ४ ८ ।

मितस्य सोमस्य समन्त्रक मभिमर्शनं विधत्ते— "त मभिमृशति[1] यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति[2]। हे सोम। 'ते' तव 'यत्' 'ज्योति' द्युतिमत्त्व 'दिवि' अस्ति, यत्' च 'पृथिव्यां' ज्योति' वल्लीरूपः सोम', 'यद्' अपि 'उरौ' विस्तीर्णे 'अन्तरिक्षे' षोडशकलात्मक', 'तेन' सर्वेण तव स्वरूपेण सहित सन् 'अस्मै' अभिषुण्वते 'यजमानाय' 'राये' तस्य धनार्थम् 'उरु कृधि' प्रभूत कुरु। तव शरीर मिति शेषः। 'दात्रे' हविप्रदात्रे 'अधिवोच.' यजमानेन वचन मधिवचनम्, मदीयोऽय सर्वथा अनुग्राह्य इति प्रब्रूहीत्यर्थं ॥

सोमस्य लोकान्तरस्थायश्मय यत् परिग्रहाभिधानम्, तदाख्यायिकामुखेन प्रशसति— "यत्र वा एषोऽग्रे देवाना मित्यादिना। 'यत्र' यत्काले 'अग्रे' सृष्टे' प्राक् 'देवाना' 'हवि' बभूव' सोम', 'तत्' तदा अह 'सर्वेणात्मना' 'देवानां' 'हवि ' 'मा भुवम्' न भवामि 'इति' विचार्य, 'एषु' त्रिषु 'लोकेषु' स्वाः 'तनू ' 'विन्यधत्त' विभज्य स्थापितवान् ॥ १२ ॥

"तद्वै देवा अस्पृण्वतेति। 'तद्' वृत्तान्त 'देवा ' 'अस्पृण्वत'। "स्पृ प्रीतिबलनयो."[3]। बलोपलक्षितव्यापार कृतवन्त', ज्ञातवन्त इत्यर्थः। ते' देवाः 'अस्य' अग्नेः 'एताः' लोकत्रयस्थिता 'तनू' 'एतेन' "यत् ते दिवि ज्योति"-इत्यादिमन्त्रेण 'आप्नुवन्' प्राप्त-

---

१— का० श्रौ० सू० ९ ४ ९। २— वा० स० ६. ३३. १।

३— "स्पृ प्रीतिपालनयो। प्रीतिचलनयोरित्यन्ये। चलन जीवन मिति स्वामी"–इति सि० कौ० स्वा० प० १२ धा०।

वन्त । 'स' 'इत्थ एव' अविकल एव 'देवानां हविरभवत्'। "तथो एवेत्यादि, दृष्टान्तवाक्यवद् व्याख्येयम्। "तस्मादेवेति निगमयति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्योदके सोमसेचनं विधत्ते— "अथ निग्राभ्याभि-रुपसृजतीति[1]। मिश्रयेदित्यर्थः। मिश्रणं माख्यासुखेन प्रशंसति— "आपो ह वै वृत्रं जघ्नुरित्यादिना। 'तेनैव वीर्येण' येनाप्तव्यो वृत्रोऽस्माभिर्हत इत्येवमात्मकेन 'एतत्' इदानीमपि 'आपः' 'स्यन्दन्ते' वेगेन गच्छन्ति। यस्मादेव तस्मात् 'स्यन्दमानाः' 'एनाः' आपः 'न किञ्चन' वस्तु, लोष्टकाष्ठपाषाणादिकं 'प्रतिधारयति' प्रतिबध्नाति, किन्तु, 'ताः' आपः 'स्व मेव वशं' स्वतन्त्रं यथा भवति तथा विश्रम्भेण 'चेरुः' अगच्छन्। तेषां स्वातन्त्र्ये कारण माह— "कस्मै नु वय तिष्ठेमहि, याभिरस्माभिर्वृत्रो हत इतीति। सर्वस्यापि लोकस्य घातको वृत्रः, सोऽप्यस्माभिर्घातितः, अतो 'वयं' 'कस्मै' अन्यस्मै 'तिष्ठेमहि' आत्मानं प्रकाशयेमेति। इत्य मपां स्वातन्त्र्य प्रतिपाद्य, तासा मिन्द्राधीनत्वं प्रतिपादयति— "सर्वं वा इद मिन्द्राय तस्थान मासेति। 'तस्थानम्' इति तिष्ठतेः कानचि[2] रूपम्। कैमुतिकन्यायमिद्धार्थं माह— "अपि योऽय पवत इति। 'योऽय' दुर्वहत्वेन प्रसिद्धो वायुः 'पवते', सोऽपि इन्द्राधीनः स्थितवान् किंच, किमु वक्तव्य मेतत् सर्वं मिन्द्रवशे स्थित मिति ॥ १४ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. १२।
२— पा० सू० ३ २ १०५, १०६ ।

“स इन्द्रोऽब्रवीदिति । अथ 'स इन्द्रः' एवम् 'अब्रवीत्' । 'यत्' 'किञ्च' 'इदं' भूतजातं 'मे' मदर्थं स्थितम्, अतो यूय मपि 'तिष्ठध्व मेव' म गच्छत 'इति' । अथ तेन तथोक्ताः 'ताः' आपः, वयं तिष्ठेमहि, 'नः' अस्माकं 'ततः' 'किं' फलं 'स्यात्'? 'इति' अब्रुवन् । अथ ताभ्य मिन्द्रः 'सोमस्य राज्ञः प्रथमभक्षं' इतरेभ्यो देवेभ्यः प्राक्, अभिषवकाले 'एव' 'वः' अस्तु 'इति' प्रादात् । 'ताः' अस्तु 'तथेति' अङ्गीकृत्य 'अस्मै' इन्द्राय 'अतिष्ठन्त' ॥

प्रसङ्गात् निग्राभ्यशब्दनिर्वचन माह— “तास्तस्मा उरसि न्यगृह्णीत इति । इन्द्रेणोरसि निगृहीतत्वात् 'निग्राभ्याः' इति तासा मपां नाम सम्पन्नम् । “हृग्रहोर्भश्छन्दसि”-इति[1] हकारस्य भत्वम् । निग्राह्या इत्यर्थः । कर्मणि ण्यत् । तथैवैताः एतद्यजमान उरसि निगृह्णीत इत्यर्थः । अत्र विधिरन्वेयो निगृह्णीयादिति ॥

न चात्र प्रथमभक्षः श्रूयत इत्याशङ्क्य अभिषवकाले ताभिः संसर्ग एव भक्ष इत्याह— “स आसां मेध इति ॥ १५ ॥

उपसर्गे मन्त्र मभिधाय व्याचष्टे— “स उपसृजति श्वात्रा स्थ वृत्रतुर इत्यादिना[2] । श्वात्र-शब्दस्याभिप्राय माह— “शिवा ह्याप इति । यद्यपि “श्वात्र मिति क्षिप्रनाम[3], “आशु अतनं भवति”-इति निरुक्तम्[4], तथाप्यक्षरसामान्यान्निर्ब्रूयादितिन्यायेन[5] श्वात्र-

१— पा० ७. ३. २ सू० वा० १ ।
२— ऋ० सं० ६. ३०. १ ।
३— निघ० ३. २ १० ।
४— निरु० ५ १ २ ।
५— “अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात् न त्वेव न निर्ब्रूयात्”— इत्यादि निरु० २. १. १ द्रष्टव्यम् ।

शब्दविशेषणेन शिवशब्दप्रतिभानात् अपां च सर्वाप्यायनरूपत्वेन शिवत्वप्रसिद्धेः "श्वात्राः स्थेत्यभ्युक्त मित्यर्थः । यस्मात् 'एता' आप वृत्रं मघ्नन्' तस्माद् 'वृत्रतुर' इति मन्त्रो ब्रूते । तुर्वी हिंसार्थे[1] । वृत्रं तुर्वन्ति घ्नन्तीति वृत्रतुर । 'अमृतस्य' 'पत्नी' पालयित्र्य । यदि यूयं अमृता न भवथ, तर्हि तादृशीनां अपां स्वामित्व मेव नोपपद्यत इत्यनया प्रसिद्ध्या 'अमृता ह्याप" इति ब्राह्मणम् । प्रसिद्धिवाचक हि-शब्द माह— 'ता देवीर्देवत्रेति । मन्त्रभागस्य स्पष्टार्थता माह— "नात्र तिरोहित मिवास्तीति । इदानीन्तन सोमपानविषय मुपह्वानम् 'उपहूता' सोमस्य पिबतेति मन्त्राभिधानादायात मिति दर्शयति— 'उपहूता एव प्रथमभक्ष सोमस्य राज्ञो भवथन्तीति ॥

मन्त्रस्याय मर्थ सम्पन्न ।— हे निग्राभ्या आप । यूय श्वात्रा स्थ' शिवा भवथ, 'वृत्रतुर' वृत्रस्य हिंसका स्थ 'राध धनस्य 'गूर्त्ता' उद्यमयित्र्य । 'गुरी उद्यमने'[2], 'नप्तनिपत्तीत्यादिना'[3] निपातितो गूर्त्त-शब्द । 'अमृतस्य' 'पत्नी पालयित्र्य स्थ । पत-स्मादुक्तविशेषणोपेता' देवी हे देव्य । देवत्रा' देवान् प्रति 'इम यज्ञ सोमात्मक 'नयत प्रापयत, 'उपहूता' अनुज्ञाता' सत्यो यूय 'मामस्य सोम पिबतेति मन्त्रार्थ ॥

'श्वात्रा स्थेत्यामिश्रति निग्राभ्या इति[4] कात्यायन । १६ ॥

१— भ्वा० प० ५८० धा० । २— तु० धा० १५ धा० ।
३— पा० सू० ८ २, ६१ । ४— का० श्रौ० सू० ८ ४ १२ ।

यदुक्तं तेन "प्रहरिष्यन् द्वेष्य मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं वज्रं प्रहरामि, न तुभ्यं सोमेति, अभावे तृणं माभेरिति प्रहरत्येवं त्रिः"- इति[1], तदिदं माह— "अथ प्रहरिष्यन्नित्यादिना। 'अमुष्मै' द्वेष्ट्रे; अत्र सोमशर्मणे इति द्वेष्टुर्नाम मनसा गृह्णीयात्, 'प्रहरामि' प्रक्षिपामि, पाषाणरूपं वज्र मिति शेषः। हे सोम। 'न तुभ्य मिति'।

नैव प्रहरणं चेत् को वध इति, तत्राह— "यो ह्येवेमं मानुषं ब्राह्मण मिति। अत्यन्तदोषाविष्करण मित्येव ब्राह्मण मिति विशेषितम्। 'तं' ब्राह्मणस्य हन्तारं 'परिचक्षते' 'ह्येव' दूषयन्त्येव। 'परिख्यानं' दूष्यत्वेन वर्जनम्, 'अथ' 'किं', वक्तव्य मिति शेषः। 'एतं' माहात्म्यवन्तं पुरोवर्तिनं यो हन्ति, तं परिचक्षत इति किमु- तेत्यर्थः। कैमुतिकन्यायस्य बीज माह— "देवो हि सोम इति। हि-शब्दो "देवो वै सोमः"-इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थः। अस्तु तथा, यदि हन्ति स्यात्, नैतच्च कुत इत्यत आह— "घ्नन्ति वा एन मिति। प्राग् व्याख्यात मिव। 'एते' शकुनाभयदानपूर्वक अभि- षुण्वन्तः 'तं' सोम 'न घ्नन्ति'। 'तथा' देवत्वभावनायां सत्याम्। 'अतः' अस्मादुन्मनसकाशात्, अस्मात् स्थानाद्वा। 'तथा' सति अभिषोतुरध्वर्योः 'अनेनस्त्वं भवति' न विद्यते एनः पापं यस्य स 'अनेना', तस्य भावः अनेनस्त्वम् ॥

द्वेष्याभावे तत् कथ मित्याशङ्क्याह— "यदु न द्विष्यादपि तृण मेव मनसा ध्यायेदिति। अमुष्मै तृणाय वज्रं प्रहरामि, हे सोम। न तुभ्य मिति ध्यायेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४ ११—१६ क०।

प्रहरण मनूद्य मन्त्रं विधाय व्याचष्टे– "स प्रहरति माभेरित्या-दिना"[1]। मा भेरिति पद व्याकुर्वन्नेव द्वैयत्वभावनायां यत् प्रयोजन प्रागुक्तम्, तदेव माभेरिति मन्त्रभागस्यापि तदर्थ मिति व्याचष्टे– "माभेर्मा सविक्था इति, मा त्व भैषीर्मा सविक्था अमुष्मा अह प्रहरामि, न तुभ्य मित्येवैतदाहेति। 'एतत्' माभेरिति मन्त्र-वाक्यम्। ऊर्क्-शब्दस्याद्यन्तमस्तु[2] पाठात् अन्नाख्यसारो रसो विवक्षित इति व्याचष्टे– "रस" धत्स्वेत्येवैतदाहेति। "धिषणे वीड्वी"-इतिमन्त्रभागस्य धिषणफलके अर्थ इति केषाञ्चिदाचार्याणां मतम्, तन्मत निराकर्त्तु मुदाहरति– "इमे एवैतत् फलके आह-रित्यु हैक आहुरित्यादिना। प्रथमम् 'आहु'-इतिशब्दस्य पदानि 'धिषणे'-इत्यादीनि। 'एतत्' एतस्मिन् वाक्ये 'इमे' सोमाधारभूते 'फलके' ब्रुवते इत्यर्थः। 'इति' अमु मर्थ मेकशाखिन आहु। 'नु' प्रश्ने। 'किं' 'तच' त्वदभिमते, विद्यात इति शेष। विद्यात एवेत्या-शङ्क्याह– "योऽयेते फलके भिन्द्यादिति। यद्येते च दे स्याताम्, तर्हि कदाचिदपि भग्ने स्याताम्, अत किन्तु तन्नेत्यर्थ ॥

इदानीं स्वाभिमत मर्थ सोपपत्तिक दर्शयति– "इमे ह वै द्यावापृथिवी इत्यादिना। अत्र धिषणे अनूद्येते, तयोर्द्वाध्वे भाषा-स्यते, तत्र सति शैथिल्यकारणे उपपद्यते, अतस्तत्प्रसक्तिं माह– "एतस्माद् यज्ञादुद्यतात् सरेजेत इति। वज्रवद्भिमकात् अभिषवा-थोद्यतग्रावसमकायात् 'इमे द्यावापृथिवी' 'सरेजेते' कम्पेते। 'द्यावा-

---

१— वा० स० ६ ३५ १। २— निघ० २ ७ १५।

पृथिवीभ्याम्' इति चतुर्थीद्विवचनम्। 'एतत्' इदानीम्, आभ्या-मर्थाय 'एन यज्ञं 'शमयति' शान्तं करोति, यथासौ उत्सेकादवेपाभ्यां द्यावापृथिव्यौ न हिनस्ति तथा करोति। 'तथा' सति, "धिषणे विड्वी वीऊयेथाम्"-इत्यभिधाने सति 'शान्तः' असौ यज्ञ इति 'इमे' द्यावापृथिव्यौ 'न हिनस्ति', सोत्साहनेन तयोर्दृढत्वस्य प्राप्तत्वादिति भावः। गतः ऊर्गर्थवादः। "पाप्मा हतो न सोम इति तदस्य सर्वं पाप्मानं हन्तीत्यार्थवादिकं फलं मा मा सन्ताप्सीरिति च देवताभूतस्य सोमस्याभिषवरूपो वधोऽध्वर्योरेव सम्भावित इति तस्यैवेति मन्तव्यम्॥ १८॥

यदुक्तं कात्यायनेन—"एव त्रिरभिषुणोति[1]"-इति, तदिदं त्रित्वं विधाय सम्भरणनिग्राभोपायनयोः सङ्ख्यया सह समुच्चित्य प्रशंसति— "स वै त्रिरभिषुणोतीत्यादिना। 'त्रि सम्भरति त्रि' अभिषोटयति। निग्राभोपायनम् प्रागपादित्यादिमन्त्रजपः तत् चतुर्वारं कर्त्तव्यम्। 'तत्' मिलित्वा 'दश' सम्पद्यन्ते विराट्छन्दसश्च दशा-क्षराणि सोमोऽपि विराट्सम्बन्धी 'यज्ञ हतो यजुषा मिमीत, यज्ञकत्वस्तूष्णी मिति दशसङ्ख्यया मितत्वात्, अतो वैराजस्य सोमस्य समत्वाय अभिषवादिगता दशसङ्ख्या प्रशस्ता। ततोऽत्र सम्भरणत्रित्वस्य निग्राभोपायनचतुष्टयस्य च विधिनिर्देशादेव द्रष्टव्य[2]॥ १९॥

१— का० श्रौ० सू० ९ ४ १६ स।

२— त्रिरभिषवे प्रकारसङ्ख्या का० श्रौ० ९ ४ १०—१९ सूत्रेषु द्रष्टव्या, इत्यपि चतुर्थकाण्डे (१ १ १४, १९) किञ्चिद् वक्ष्यति।

अथ निग्राभोपायन मनूद्य प्रशंसति— "अथ यन्निग्राभ मुपैति, यत्र वा एषो ऽग्रे देवाना हविर्बभूवेत्यादिना । "इमा दिशो-ऽभिदध्याविति । अभिध्यान मैथुनविषय ध्यानम् । अभिध्यानप्रकार माह— "आभिर्दिग्भिरिति । 'मिथुनेन' तद्योगेन, 'प्रियेण' दिशा मभिमतेन, 'धाम्ना मम शरीरेण 'मस्पृशेयेति' । यद्वा, 'दिग्भि मिथुनेन प्रियेण धाम्ना' दिशां मिथुनार्हेण प्रियेण धाम्ना शरीरेण मस्पृशेयेति व्याख्येयम् । एवङ्कामयमानस्य सोमस्य निग्राभो-पायनेन देवा' 'आभिर्दिग्भि' सह 'मिथुनेन प्रियेण धाम्ना' 'समस्पर्शयन्' संयोग मकारयन्, निग्राभ्योपायन मेव संसर्ग इत्यर्थ । "तथो एवैन मिति, दार्ष्टान्तिक वाक्यम् दृष्टान्तवद् व्याख्येयम् । यद्वा, पूर्वत्र सद्याविधि स, 'यन्निग्राभ मित्यत्र तु यच्छब्द मुपेक्ष्य विधिरवगन्तव्य ॥ २० ॥

तत्र मन्त्र विधाय प्रशंसति— "स उपैति[१] प्रागपागित्या-दिना[१] । अपाञ्चतीत्यपाङ्, प्रतीची दिक् । 'अधरागिति, उदङ् प्रतियोगिनी दक्षिणा दिगुच्यते' ॥ २१ ॥ ॥ २१ ॥

अथ सोमस्याभिषवसम्भरणादिप्रसङ्गाद् यज्ञनामनिर्वचन दर्श-यति— "अथ यस्माद् यज्ञो नामेति । यस्मात्' प्रवृत्तिनिमित्ता-द्यज्ञस्य 'यज्ञ' 'इति 'नाम' अभूत् । तस्योत्तरम्— "घ्नन्तीत्यादि । अभिषवेन हतम् 'एन सोम 'तन्वते' सम्भरणग्रहणहोमादिना

१— का० श्रौ० सू० ८. ६ ३० । २— श० ब्रा० ९ ११ २ ।
३— शा० सू० ४ ३ १० हृदकाम् ।

विस्तारयन्तीति यावत्, तदेव तस्य पुनरुत्पादनम्। 'स' सोम 'जायमान' सन् 'जायते', अतो यत् परम्परया आकृतिभाव गच्छन् 'जायते' पुन पुन सम्भवति, अतो यन् जायत इति 'यनज'। अतो वस्तुतो 'यनज'-इति तस्य 'नाम', 'तद् यज्ञ इति' परोक्षेण व्यवहरन्ति[1] ॥ २३ ॥

उक्तार्थसंवादत्वेन सोमप्रार्थनारूप मन्त्रसंवाद दर्शयति— "तस्यैता नपि वाच सुवाद, त्व मङ्ग प्रशंसिष इति[2]"। 'तत्र' तस्मिन् अभिषवकाले 'एता' प्रार्थनारूपां त्वमङ्गेति 'वाचम्' 'उवाद' उक्तवान्। हे 'शविष्ठ!' अतिशयेन बलवन्। 'अङ्ग' हे इन्द्र! 'देव' 'त्व' 'मर्त्य' मरणधर्माण मा सोम 'प्रशंसिष' प्रशस्त कुरु, आकृत्यात्मना विस्तारयन् देवात्मना पुनरुत्पादयेत्यर्थ। "शसु स्तुतौ[3]", 'सिब्बहुलं लेटि'-इति[4] सिप्, आर्द्धधातुकत्वादिट्।[5] "इतश्च लोप,"-इतीकारलोप[6], "लेटोऽडाटौ"-इत्यडागम[7]। अस्मदन्यो देव किमिन्द्रप्रार्थनयेति तत्राह— 'हे 'मघवन्!' तत् 'त्वत् 'अन्य' 'मर्डिता' सुखयिता 'न अस्ति', यत एवम् अत 'ते' तुभ्य

१— "यज्ञ कस्मात्? प्रख्यात यजतिकर्मेति नैरुक्ता, याच्ञो भवतीति वा, यजुरुन्नो भवतीति वा, बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यव, यजूंष्येनं नयन्तीति वा"-इति निरु० ३ । ४ । २ ।

२— सा० सं० ६ २० १ । ३— भ्वा० प० ७२८ धा० ।

४— पा० सू० ३ । १ । ३४ । ५— पा० सू० ७ २ ३५ ।

६— पा० सू० ३ ४ ९७ । ७— पा० सू० ३ ४ ९४ ।

'वचः' प्रशंसाप्रार्थनारूपम् 'ब्रवीमि'। अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— "मर्थ्यो हैवैतद् भवन्नुवाच,[1] त्व मेवैनो जनयितासि नान्यस्त्वदिति। स्पष्टोऽर्थः ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्योऽद्भ्यो होतृचमसेन ग्रहणम्, तत् प्रशंसति— "अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान् विगृह्णन् इति[2]। 'निग्राभ्या:' अभिषव-समये सोमोपसर्गायोपयुक्ता आपः। कथं ताभ्यो ग्रहण मिति पर-स्परयेति दर्शयति— "आपो ह वै वृत्र जघ्नुरित्यादिना। वीर्यवत्य' स्यन्दमाना आपः, ताभ्यो वसतीवरीणां ग्रहणम्, ताभ्यश्च होतृ-चमस-निग्राभ्याणां ग्रहणम्, निग्राभ्याभ्यः सकाशात् सोमरसद्वारा ग्रहान् विगृह्णते। तदा 'तेनैव' वृत्रवधप्रयुक्तसामर्थ्येनैव 'एतत्' एतेन निग्राभ्याभ्यो 'ग्रहान् विगृह्णते'। तत्र ग्रहणं होतृचमससका-शाद् भवति, होतृचमसं दशापवित्रस्योपरि धारयित्वा, तत्र सोम-रस मासिच्य, धारां सम्पाद्य ग्रहणात्। 'योषा वै' स्त्री खलु 'स्रुक्', सैव 'होता'; स्रुचः प्रस्तावयवरूपायाः होतृशयोन्यत्वात् अभेदविवक्षया स्रग्घोतेति सामानाधिकरण्यम्। "तदेन मेतस्या इति। 'एतस्यै योषायै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[3]। एतस्या योषायाः स्रग्घोतृ-लक्षणायाः सम्बन्धितया 'एनं' सोमम् 'एतद्' एतेन होतृचमसाद् ग्रहणेन 'प्रजनयति' पुनरुत्पादयति। "तस्माद्धोतृचमसादिति।

१— 'भगवन्नुवाच(?)'-इति च।

२— का० श्रौ० सू० ६. ४ २०, २१, २२।

३— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १।

पुनर्निर्गमनम् । तस्मात् निष्क्रम्योदङ्केदौल्यचमसेन यथान् गच्छे-यादिति विधिः[1] ॥ २५ ॥ ५ [८. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ९ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताम्भोन् पञ्चसीरीत्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोसां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणः विश्वचक्रौ,
श्रस्राणोद्विपचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमथ मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
श्राज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरिं मकृत मुदा याचकापत्तिहन्तार्थः ॥

१— तत्रशारख्यु ग्रहकाण्डेऽनुपद मेव स्फुटिष्यतीति ग्रमम् ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरहरिहरभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे सप्तमः प्रपाठकश्च समाप्तः[1] ॥

॥ इत्यध्वरं नाम तृतीयं काण्डं समाप्तम्[2] ॥

१— 'कण्डिकासङ्ख्या ११४'-इति क, "कण्डिका ११४"-इति ख, "कण्डिकासङ्ख्या ११४"-इति ग, घ। तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० २७ क०, ३ ब्रा० १७, ४ ब्रा० ३४ क०, ५ ब्रा० २५ क०, सङ्कलनयात्र प्रपाठके ११४ कण्डिका सम्पन्ना।

२— "कण्डिकासर्वसङ्ख्या ८५९"-इति क, 'अस्मिन् काण्डे कण्डिकासङ्ख्या ८५९'-इति ख, तथैव ग, घ। तत्र प्रथमे प्रपाठके १२७, द्वितीये १२८, तृतीये १०२, चतुर्थे १३२, पञ्चमे १२७, षष्ठे ११२, सप्तमे ११४ सर्वसङ्कलनयात्र काण्डे ८५९ कण्डिका भूता इति सिद्धम्।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरहरिहरभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे सप्तमः प्रपाठकश्च समाप्तः[1] ॥

॥ इत्यध्वरं नाम तृतीयं काण्डं समाप्तम्[2] ॥

१— "कण्डिकासङ्ख्या ११४'-इति क, 'कण्डिका ११४'-इति ख, "कण्डिकासङ्ख्या ११४"-इति ग, घ। तत्र १ ब्रा० ११ कं० २ ब्रा० २७ कं०, ३ ब्रा० १७, ४ ब्रा० ३४ कं०, ५ ब्रा० २५ कं०, सङ्कलनयात्र प्रपाठके ११४ कण्डिका सम्पद्यन्ते ॥

२— "कण्डिकासर्वसङ्ख्या ८५९"-इति क, "अस्मिन् काण्डे कण्डिकासङ्ख्या ८५९'-इति ख, तथैव ग, घ। तत्र प्रथमे प्रपाठके १२४, द्वितीये १४८, तृतीये १०२, चतुर्थे १३२ पञ्चमे १२७, षष्ठे ११२, सप्तमे ११४, सर्वसङ्कलनयाच काण्डे ८५९ कण्डिका भवन्ति इति सिद्धम् ।